

KAZALO – CONTENTS

Peter Št i h, Šestdeset letnikov Zgodovinskega časopisa 257
Sixty Volumes of Historical Review

RAZPRAVE – STUDIES

Rajko B r a t o ž, Martin Tourski in njegovi stiki s Panonijo 259–281
Martin of Tours and His Contacts with Pannonia

Gustav P f e i f e r, Centralne funkcije škofijskega mesta v srednjem veku. Primer Briksna ... 283–296
Central Functions of a Bishop Town in the Middle Ages: The Case of Brixen

Stanislav J u ž n i č, Kostel pod zadnjimi Langenmantli 297–325
Kostel under the last Langenmantl's

Marko Š t u h e c, Iz Lesce v Ljubljano po francosko. Prispevek k poznavanju jezikovne rabe
kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja 327–344
From Lesce to Ljubljana in French: Linguistic Customs of the Nobility of Carniola
in the First Half of the 18th Century

Janez C v i r n, Boj za sveti zakon – II. del 345–373
Fight for the Holy Matrimony – Part Two

Mateja R a t e j, Avtonomistična ideja v Slovenski ljudski stranki v letih 1923–1929
in vprašanje dekoncentracije upravne oblasti v času vlade Antona Korošca 375–395
Autonomistic Ideas in Slovene People's Party in the Period between 1923 and 1929
and the Question of Deconcentration of Administrative Authority during the Government
of Anton Korošec

Sašo K o m e r i č k i, Prepletanje individualnega in kolektivnega spomina
v zgodovinopisju 397–413
The Intertwinement of Individual and Collective Memory in Historiography

Mitja F e r e n c, Gospodarstvo Kočevske v prvem desetletju po 2. svetovni vojni 415–435
Economy of Kočevsko in the First Decade after the Second World War

Viljenka Š k o r j a n e c, Ob tridesetletnici Osimskih sporazumov 437–446
30th Anniversary of the Treaty of Osimo

ZAPISI – NOTES

Mojca K u k a n j a, Ustna zgodovina v osnovni šoli 447–457
Oral History in Elementary School

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Dr. Dušan Biber – osemdesetletnik (Damijan Guština) 459–464
Dušan Biber – Octogenarian
- Dr. Anka Vidovič-Miklavčič – sedemdesetletnica (Miroslav Stiplovshek) 465–466
Anka Vidovič-Miklavčič – Septuagenarian
- Prof. dr. Peter Vodopivec – šestdesetletnik (Marko Štuhec) 467–472
Peter Vodopivec – Sexagenarian

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- New Research in German Intelligence History: Fifty Years of Bundesnachrichtendienst
1956 – 2006: The BND in Historical Context. Tutzing, April 7 – 9, 2006
(Ljuba Dornig Šubelj) 473–476
- New Research in German Intelligence History: Fifty Years of Bundesnachrichtendienst
1956 – 2006: The BND in Historical Context. Tutzing, April 7 – 9, 2006
(Ljuba Dornig Šubelj)
36. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf-Modinci. Mogersdorf,
4.–7. julija 2006 (Franc Rozman) 476–477
36th International Conference on Cultural History in Mogersdorf-Modinci. Mogersdorf,
July 4–7, 2006 (Franc Rozman)

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392. Ur. Nella Lonza, Zdravko Šundrica
(Ignacij Vojec) 479–480
- Maximilian Weltin, Das Land und sein Recht. Ausgewählte Beiträge zur Verfassungsgeschicht
Österreichs im Mittelalter. Hg. von Folker Reichert und Winfried Stelzer (Peter Štih) 480–481
- Malefične svoboščine Ljubljancanov = Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn: ljubljanski
kazenski sodni red (Peter Štih) 482–483
- Tirol – Österreich – Italien. Festschrift für Josef Riedmann zum 65. Geburtstag.
Hg. von Klaus Brandstätter, Julia Hörmann (Peter Štih) 483–484
- Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa. Ur. Marko Kerševan
(Avgust Lešnik) 484–487
- Jurij Perovšek, Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega
liberalizma 19. in 20. stoletja. (Miroslav Stiplovshek) 487–489
- Milko Mikola, Zgodovina celjske industrije (Žarko Lazarevič) 489–490
- Mile S. Bjelajac, Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941: studija o vojnoj
eliti i biografski leksikon (Bojan Balkovec) 490–492

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Volumen 22 (Jože Maček)	492–493
Rad 492. Razred za društvene znanosti. Knjiga 43 (Jože Maček)	494–495
Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Svezak 47 (Jože Maček)	495–497

OBVESTILA – INFORMATION

Navodila avtorjem	498
Guidelines for Contributor to Zgodovinski časopis – Historical Review	

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 60, 2006	499–502
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 60, 2006	

Šestdeset letnikov Zgodovinskega časopisa

S pričujočo dvojno številko se zaključuje šestdeseti letnik *Zgodovinskega časopisa*. Podobno kot v življenju posameznika, je tudi v življenju neke revije to pomemben jubilej, vreden, da se ga spomnimo in da si v spomin prikličemo nekaj osnovnih dejstev, ki so zaznamovala prehojeno pot in opravljeno delo.

Prvi zvezek *Zgodovinskega časopisa*, ki je na dobrih 240 straneh vseboval vse štiri številke prvega letnika, je z letnico 1947 izšel 12. junija 1948. Novi strokovni časopis slovenskih zgodovinarjev je bil v življenje priklican kot glasilo novega Zgodovinskega društva za Slovenijo in je na svoj način odražal novi čas, ki je nastopil s koncem druge svetovne vojne z vsem dobrim in slabim, kar je ta vojna prinesla. A čeprav je bil *Zgodovinski časopis* nova periodična revija in je bilo Zgodovinsko društvo za Slovenijo nova stanovska organizacija, to vendarle ne pomeni, da sta bila brez korenin, tradicije in predhodnikov. Vse troje sega že v 19. stoletje in tradicija, na katero se *Zgodovinski časopis* lahko sklicuje, sega vse do *Mitteilungen des Historischen Vereins für Krain*, ki so začele z izhajanjem 1. januarja 1846. Neposredni predhodnik naše revije pa je bil *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* (1919–1945), ki se je ob preoblikovanju Muzejskega društva za Slovenijo leta 1946 v Zgodovinsko društvo za Slovenijo tudi sam preoblikoval v *Zgodovinski časopis*.

Tako kot še na marsikaterem področju življenja takoj po vojni, so bili tudi začetki *Zgodovinskega časopisa* skromni in težki in prvih 21 letnikov je imelo vsega skupaj 16 zvezkov. Kasneje se je stanje bistveno spremenilo in številka, ki je pred nami, je že 134 zvezek *Zgodovinskega časopisa*, ki je od leta 1980 v posebni *Zbirki Zgodovinskega časopisa* poleg tega objavil tudi že 32 monografij in zbornikov. V tem času so v reviji objavljali prav vsi zgodovinarji in zgodovinarke, ki so kaj pomenili ali pa sedaj nekaj pomenijo v slovenskem zgodovinopisju. Zato se skozi posamezne številke *Zgodovinskega časopisa* in njegove vsebine na svoj način zrcali tudi zgodovina slovenskega zgodovinopisja po drugi svetovni vojni in skozi njegove strani lahko sledimo poti, ki jo je to zgodovinopisje prehodilo.

Danes je *Zgodovinski časopis* glasilo Zveze Zgodovinskih društev Slovenije, v katero se je leta 1981 preoblikovalo Zgodovinsko društvo za Slovenijo. To mu daje precejšnjo širino, saj poleg vsebin, ki so relevantne za zgodovinsko stroko in znanost v ožjem smislu, objavlja tudi prispevke, pomembne ali zanimive za društveno življenje in društvene člane. V tem okviru posveča *Zgodovinski časopis* še posebno pozornost temam, ki so zvezane s poukom zgodovine in z zgodovino v šoli. Takšno široko usmeritev namerava revija ohraniti tudi v bodoče.

Peter Štih

odgovorni urednik Zgodovinskega časopisa

RAZPRAVE

Rajko Bratož

Martin Tourski in njegovi stiki s Panonijo

UDK 94(398)»3//« +235.5:929 sv. Martin

BRATOŽ Rajko, prof. dr., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, rajko.bratoz@guest.arnes.si

Martin Tourski in njegovi stiki s Panonijo

Zgodovinski časopis, Ljubljana 60/2006 (134), št. 3–4, str. 259–281, 105 cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava tri vprašanja, ki se navezujejo na osebnost in delo Martina Tourskega, pri čemer avtor sprejema tako imenovano dolgo kronologijo Martinovega življenja (316/317–397). (1) Prikaz Martinove mladosti v Savariji je posvečen vojaškemu okolju, iz katerega je izhajal, ter vprašanju razvoja krščanstva v panonskem prostoru in posebej v Savariji v Konstantinovi dobi. (2) Martinov obisk v Panoniji po odpustu iz vojske (357/358) in njegov spopad z arijanci osvetljuje okoliščine in oblike verskih spopadov med pravovernimi in arijanci. Podoba, kot jo posreduje *Vita s. Martini* Sulpicija Severa, je skladna s podatki, ki jih prinašata historiografija in polemična publicistika druge polovice 4. stoletja. Zanesljiva identifikacija Martinovih arijanskih nasprotnikov ni mogoča. (3) O čaščenju Martina kot škofa s svetniškim slovesom v panonskem prostoru v 5. in 6. stoletju ni podatkov. Na njegovo verjetnost kaže zlasti ime in duhovna usmeritev škofa Martina iz Brage, ki je izhajal iz panonskega prostora in je bil predan Martinovemu čaščenju. Po propadu antičnih struktur v Panoniji se je Martinovo čaščenje razširilo po karolinških zmagah nad Avari ob koncu 8. stoletja.

Avtorski izvleček

UDC 94(398)»3//« +235.5:929 sv. Martin

BRATOŽ Rajko, PhD Full Professor, Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, rajko.bratoz@guest.arnes.si

Martin of Tours and His Contacts with Pannonia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 60/2006 (134), No. 3–4, pp. 259–281, 105 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Adopting the so-called long chronology of Martin's life (316/317–397), this paper examines three episodes in the life and work of Martin of Tours. Depicting Martin's youth in Sabaria, the first chapter describes the military milieu of Martin's early life and the development of Christianity in Pannonia, and especially in Sabaria, during the reign of Emperor Constantine. The second chapter discusses Martin's visit to Pannonia after his release from the army (357/358) and his clash with the Aryans, which throws light upon religious conflicts between members of the orthodox religion and the Aryans. It is impossible to establish an authentic identification of these Aryan adversaries. The image of Martin that is described in Sulpicius Severus's book *Vita s. Martini* is congruent with historiographic data and with facts cited by polemic journalism of the second half of the 4th century. The last chapter discusses possible, yet unsubstantiated adoration of Martin in Pannonia in the 5th and the 6th centuries. Martin's status of a bishop with a holy reputation is indicated primarily by the name and religious preference of Bishop Martin of Braga, himself born in Pannonia, who was a devout worshipper of Martin of Tours. The adoration of Martin of Tours spread after the Carolingians defeated the Avars at the end of the 8th century.

Author's Abstract

V prispevku o Martinovih stikih s krščansko Panonijo želimo posebej izpostaviti tri teme, ki se navezujejo na največjo osebnost zgodnjekrščanske dobe iz panonskega prostora: rojstvo in zgodnja leta v panonski Savariji, njegov kasnejši in edini v literarnem izročilu opisani obisk domovine v enem od prelomnih obdobj njegovega življenja (zaključek vojaške službe, opredelitev za asketski način življenja, spopad z arianizmom) ter vprašanje začetkov in razvoja Martinovega svetniškega čaščenja v panonskem prostoru in njegovem sosodstvu v 5. in 6. stoletju. Prvi dve vprašanji se nanašata na prvih šest poglavij »Življenja sv. Martina« Sulpicija Severa, katerih razumevanje in razlaga se tesno navezujeta na zapletena vprašanja kronologije svetnikovega življenja. Pri tretjem vprašanju bomo poskušali dati kratek oris sicer precej dolge poti do uveljavitve Martinovega svetniškega čaščenja na območju njegove domovine.

1. Začetki krščanstva v rimski Panoniji – Martinov panonski izvor in družbeno poreklo

Panonija, najpomembnejša rimska dežela v Podonavju, je bila po delitvi v dve provinci v zgodnjem 2. stoletju v toku Dioklecijanovih upravnih reform dve stoletji kasneje razdeljena na štiri province. V večjem zahodnem delu sta bili ustanovljeni provinci *Pannonia Prima* in *Savia*, na ozemlju Spodnje Panonije *Valeria* in *Pannonia Secunda*. Obsežno ozemlje je z osrednjim delom obsegalo današnjo zahodno Madžarsko (pretežni del provinc *Pannonia I* in *Valeria*) ter severno Hrvaško (pretežni del provinc *Pannonia II*), vendar se je z delom ozemlja raztezalo tudi na območje Avstrije, Slovenije, Bosne in Hercegovine ter Srbije. Današnja ureditev tega prostora se močno odraža na področju arheoloških raziskav zgodnjekrščanskega obdobja. Ob maloštevilnih, večinoma zgodovinskih sintezah in tematsko zasnovanih študijah, praviloma starejšega datuma, ki zajemajo celoten panonski prostor,¹ se arheološke raziskave praviloma nanašajo na posamezne dele panonskega prostora, kar otežuje pregled nad razvojem na celotnem območju. Arheološka zapuščina je dokaj obsežna in se z raziskavami postopoma povečuje. Po naši okvirni evidenci znaša okrog 20 zgodnjekrščanskih cerkva, najmanj 84 napisov (iz najmanj 14 najdišč) in veliko število drobnih predmetov krščanskega značaja, ki so bodisi sestavljali inventar zgodnjekrščanskih cerkva bodisi so bili v osebni lasti krščanskega prebivalstva.²

Avtor se zahvaljuje prof. Dorottyji Gáspár (univerza v Szegedu) za pomoč pri zbiranju gradiva in za vodstvo pri ogledu arheoloških ostankov Savarije. Prispevek je bil predstavljen v obliki referata na simpoziju »San Martino di Tours: culto, storia e iconografia tra Italia ed Europa« (Tolmezzo, 24.–25. junija 2006) in kot vabljeni predavanje na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu (26. oktobra 2006).

¹ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris 1918 (izhodiščna študija za moderne raziskave); H. LECLERCQ, *Illyricum*, *DACL* 7/1, 1926, 89–180 (obsežen enciklopedični pregled). Celotno panonsko območje zajemajo tri starejše študije madžarskih avtorjev: A. ALFÖLDI, *Tracce del cristianesimo nell'epoca delle grandi migrazioni in Ungheria*. Studi ungheresi sul tardo impero (Quaderni dell'impero: Roma e le province II), Istituto di studi Romani 1938 (kratka zgodovinska sinteza); L. NAGY, *Pannonia sacra*, Budapest 1938 (arheološka monografija); T. NAGY, *A Pannoniai kereszténység története a Római védelem és az ősszeomlásáig* (Die Geschichte des Christentums in Pannonien bis zu dem Zusammenbruch des römischen Grenzschutzes), *Dissertationes Pannonicae* II, 12, Budapest 1939. Za razvoj v 4. stoletju nazadnje A. CEDILNIK, *Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim. Balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Sholastika, Sozomena, Teodoret in Filostorgija*, Ljubljana 2004.

² Izbor novejših pregledov krščanstva v Panoniji po letu 1980 v kronološkem zaporedju objav po območjih. (I) Severna Panonija (*Pannonia I, Valeria*): E.B. THOMAS, *Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde*, v: *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, Linz 1982, 255–293; E. TÓTH, *Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen*, v: E. BOSHOF, H. WOLFF, *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien 1994, 241–272; D. GÁSPÁR, *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary*, BAR International Series 1010, Oxford 2002 (temeljni pregled z izčrpnno literaturo za madžarski prostor). (II) Južna Panonija (*Savia, Pannonia II*): Ž. DEMO (ur.), *Od nepobjedivog sunca do sonca pravde. Rano krščanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj* (From the Invincible Sun to the Sun of Justice. Early Christianity in Continental Croatia), Zagreb 1994; B. MIGOTTI, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*, BAR International Series 684, Oxford 1997 (temeljni pregled z izčrpnno literaturo za območje severne Hrvaške). (III) Ostala območja Panonije: Severozahodni panonski prostor na ozemlju današnje Avstrije: R. PILLINGER, *Frühes Christentum in Österreich. Ein Überblick an Hand der Denkmäler*, *Mitteilungen zur frühchristlichen Archäologie in Österreich* 5, 1993, 4–27. Jugozahodni panonski prostor na ozemlju današnje Slovenije: R. BRATOŽ (in kot sodelavec T. KNIFIC), *Cristianesimo antico nel territorio della Slovenia*, v: A. TILATTI (ur.), *La cristianizzazione degli Slavi nell'arco alpino orientale (secoli VI-IX)*, Roma, Gorizia 2005, 109–143. Jugovzhodni panonski prostor (Sirmij in Bassianae z okolico) na ozemlju današnje Srbije: N. DUVAL, *Sirmium »ville impériale« ou »capitale«?*, *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 26, 1979, 53–90; v pripravi je 5. zvezek serije *Sirmium* z objavo zgodnjekrščanskih najdb. Južnopanonski prostor južno od Save na območju današnje Bosne in Hercegovine: Dj. BASLER, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und Herzegowina*, Wien 1993. (IV) Dragoceno gradivo za

Začetki krščanstva v Panoniji padejo v 3. stoletje. Njegov izvor, značilnosti in razvoj se dajo rekonstruirati iz ohranjenih spisov škofa Viktorina iz Petovione. Njegovi spisi odražajo dokaj razvito krščansko življenje, ki ga označujejo izraziti vplivi Vzhoda. Verska skupnost, ki jo je vodil, je bila socialno dokaj razslojena, v njej so bile poznane, morda pa tudi razširjene heretične predstave pod vplivom gnosticizma in drugih duhovnih gibanj 3. stoletja.³ Poleg Petovione je obstajal v tej dobi škofijski sedež v Cibalah. Tamkajšnji škof Eusebius je umrl mučeniške smrti »mnogo let« pred Dioklecijanovim preganjanjem kristjanov, najverjetneje v času cesarja Valerijana (257 ali 259). V primerjavi z razmerami v drugi polovici 3. stoletja se kaže krščanstvo v času preganjanja kristjanov v dobi Dioklecijana in tetrahov (od 303 do teoretično 311) v bistveno bolj razviti obliki. Število poznanih žrtev je bilo znatno (okrog 30 poznanih po imenu), vendar pa so bile – z izjemo škofa Kvirina iz Siscije, ki je bil usmrčen v Savariji – vse ostale po imenu poznane žrtve usmrčene v Drugi Panoniji, med temi z eno izjemo vse v Sirmiju. Preganjanje je bilo očitno neenakomerno. Močno prizadeta je bila krščanska skupnost v Sirmiju, ki je izgubila škofa, ob njem pa še nekaj desetih klerikov in laikov (med njimi več žensk), prav tako je bilo v panonski metropoli usmrčenih nekaj kristjanov iz bližnjega Singiduna v provinci Meziji. Edina po imenu poznana žrtev z območja zahodnopanonskega prostora in ena najbolj poznih v celotnem podonavskem prostoru je bil škof Kvirin iz Siscije. Ta ni bil usmrčen v svojem mestu, ki je bilo obenem glavno mesto province Savije, temveč v Savariji, glavnem mestu Prve Panonije. Kasnejši spis o mučeništvu (*passio Quirini*) predpostavlja, da provincialni namestnik Savije ni imel pravice obsojanja na smrt, kar se zdi nenavadna poteza. Provincialni namestnik je v vlogi sodnika načeloma smel obsojati na smrt. Poleg tega provinca Savija ni bila nižjega ranga od Prve Panonije; če sodimo po podatkih, ki jih posreduje *Notitia dignitatum*, je imel kasneje njen upravnik celo višji rang (*corrector*).⁴ Za presenetljivo odsotnost omemb žrtev iz obeh severnih panonskih provinc, Valerije in Prve Panonije, ni mogoče dati jasnega in prepričljivega pojasnila. Verjetnejši vzrok kot majhna intenzivnost preganjanj je propad izročila o tamkajšnjih žrtvah zaradi katastrofalnega razvoja na območju obeh provinc severne Panonije v poznem 4. in zgodnjem 5. stoletju.⁵ Vsi štirje škofijski sedeži na tleh Panonije, ki se omenjajo pred nastopom Konstantina

celotno območje Panonije prinašata zbornika dveh simpozijev: R. MÜLLER (ur.), *Christentum in Pannonien im ersten Jahrtausend*, *Zalai Múzeum* 11, 2002 (zbornik simpozija v Keszthelyju novembra 2000); M. ŠAŠEL KOS, P. SCHERRER (izd.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia I*, Ljubljana 2003; *Pannonia II*, Ljubljana 2004 (prikazi novega stanja raziskav avtonomnih panonskih mest, ki prinašajo tudi ustrezne orise razvoja krščanstva).

³ Edicije Viktorinovih spisov s prevodi in komentarji: VICTORIN DE POETOVIO, *Sur l'Apocalypse suivie du Fragment chronologique et de La construction du monde* (izd. M. DULAËY), SC 423, 1997; Viktorin Ptujski, *Razlaga razodetja in drugi spisi* (izd. M. ŠPELIČ), Celje 1999; VITTORINO DI PETOVIO, *Opere* (izd. M. VERONESE, Corpus scriptorum Ecclesiae Aquileiensis 2), Aquileia 2002; Temeljna študija: M. DULAËY, *Victorin de Poetovio. Premier exégète latin*, Paris 1993. Izbor novejšje literature o Viktorinu: R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio*, Udine, Gorizia 1999, 267–354; Isti, *Verske razmere v Petovionu v drugi polovici 3. stoletja v luči poročil škofa Viktorina*, v: M. VOMER GOJKOVIČ, N. KOLAR (ur.), *Ptuj v rimskem cesarstvu. Mitraizem in njegova doba*, Archaeologia Poetovionensis 2, Ptuj 2001, 313–325; S. KRAJNC (izd.), *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujškega*, Ptuj 2003.

⁴ *Passio s. Quirini* (Th. RUINART, *Acta Martyrum*, Ratisbonae 1859, 522–524); prim. *Notitia dignitatum* Oc. I 83 (*corrector Saviæ*); I 87 (*praeses Pannoniae primæ*).

⁵ M. JARAK, *Martyres Pannoniae – the Chronological Position of the Pannonian Martyrs in the Course of Diocletian's Persecution*, v: R. BRATOŽ (ur.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, Ljubljana 1996, 263–289; R. BRATOŽ, *Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana*, v: S. KRAJNC (ur.), *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700 – letnici smrti sv. Viktorina Ptujškega. Zbornik razprav*, Ptuj 2003, 29–98; isti, *Die diokletianische Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen*, v: A. DEMANDT, A. GOLTZ, H. SCHLANGE-SCHÖNINGEN (ur.), *Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitenwende*, Berlin, New York 2004, 115–140; isti, *Verzeichnis der Opfer der Christenverfolgungen in den Donau- und Balkanprovinzen*, *prav tam*, 209–252; dopolnjena italijanska izdaja razprave: R. BRATOŽ, *Le persecuzioni dei cristiani nelle province danubiane e balcaniche sotto Diocleziano*, *Quaderni Giuliani di Storia* 25, Trieste 2004, 261–342.

(od teh je bila Petoviona med upravnimi reformami priključena Noriku), so ležali na ozemlju južnopanonskih provinc.⁶

Če sledimo biografiji Sulpicija Severa kot temeljnemu viru o Martinu, je bil kasnejši galski škof svetniškega slovesa rojen v panonski Savariji v družini, ki je pripadala privilegiranim družbenim slojem. Njegov oče je bil vojak, ki je kasneje, verjetno po odhodu iz Panonije, napredoval v vojaškega tribuna (*tribunus militum*).⁷ S tem napredovanjem se je povzpел v vojaški hierarhiji dokaj visoko. Kot je znano, so se v posameznih primerih nosilci tega naslova celo povzpeli na cesarski prestol, na primer Konstatin v letu 306, v letu 364 pa Martin sodobnik in panonski rojak Valentinijan.⁸ Ker se je nahajal v Savariji oddelek gardnih konjeniških enot (*legio palatina*) z imenom *Lancearii Sabarienses*, bi mogli vojaški poklic Martinovega očeta povezati s to vojaško enoto, ki je bila kasneje prestavljena v Galijo.⁹

Pri prikazu Martinovih stikov s panonskim prostorom, iz katerega je izhajal, se ne moremo izogniti dvema zapletenima vprašanjema kronologije, na katera na podlagi razpoložljivih virov ni mogoče dati zanesljivega odgovora. Pri tem puščamo – razen v enem primeru – ob strani kot zanemarljive vrednosti morebitna časovna zaokroževanja, ki so v posameznostih vzrok za nekajletne razlike pri datiranju. Ker sporoča Sulpicij Sever v biografiji samo relativno kronologijo, v svojih Dialogih pa posreduje tudi zelo malo podatkov, ki bi omogočili absolutno datiranje posameznih epizod iz Martinovega življenja, se odpira zlasti pri razlagi Martinove mladosti in začetkov javnega delovanja nenavadno velika kronološka vrzel dveh desetletij: ali je bil Martin rojen (po tako imenovani dolgi kronologiji) okrog leta 316¹⁰ ali (po tako imenovani kratki kronologiji) šele okrog 336.¹¹ V zvezi z epizodo, ki je za osvetlitev

⁶ R. BRATOŽ, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, ZČ 40, 1986, 363–395, zlasti 384–385.

⁷ SULPICIJUS SEVERUS, *Vita s. Martini* 2,1 (izd. J. FONTAINE, SC 133, 1967, 254): *Igitur Sabaria Pannoniarum oppido oriundus fuit, sed intra Italiam Ticini altus est, parentibus secundum saeculi dignitatem non infimis, gentilibus tamen. (2) Pater eius miles primum, post tribunus militum fuit...* Na tej podlagi tudi GREGORIUS, *Historiae* 10,31 (izd. B. KRUSCH, R. BUCHNER, Darmstadt 1977, vol. II, 400, III.: *Fuit autem de regione Pannoniae, civitate Sabariae*). Dva avtorja pesniških biografij galskega svetnika sta sledila prozni biografiji Sulpicija Severa: (1) PAULINUS PETROCORDIENSIS, *De vita s. Martini* I–VI (PL 61, 1007–1072) je v uvodnih verzih omenil njegov panonski izvor in poreklo iz višjih slojev (*Vita s. Martini* 1,11–13 v PL 61, 1011 A: *Quem (sc. Martinum) procul in nostram misit fecunda salutem / Pannonia, haud humili generatum stirpe, tribunus / nam genitor, clarus meritorum laude ...*). (2) VENANTIUS FORTUNATUS, *Vita s. Martini* I–IV (izd. F. LEO, MGH AA 4,1, 1981, 293–370) je omenil izvor iz panonske Savarije (*Vita s. Martini* 1,45–46 (ed. cit., 296): *... Martini gesta beati, / Pannoniae geniti qua clara Savaria vernat*). Med vzhodnimi viri sta Sulpicijevo oznako izvora (*apud Sabareias tēs Pannonias*) povzela SOZOMENOS, HE 3,14,38 (SC 418, 1996, 134) in *Synax. Eccl. CP*, Nov. 10,3 (st. 211). O nenavadni oznaki družbene pripadnosti (*non infimis*), ki jo je prevzel tudi Gregor Tourski, prim. J. FONTAINE, SC 134, 1968, 434–436. Napredovanje Martinovega očeta v vojaškega tribuna je pomenilo pripadnost viteškemu stanu (prim. A. DEMANDT, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.*, München 1989, 273–274).

⁸ PLRE I, 223–224 (Fl. Val. Constantinus 4); 933–934 (Flavius Valentinianus 7).

⁹ *Notitia dignitatum Oc. V* 9; 152; VII 82 (*intra Gallias*). Prim. D. HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer*, Düsseldorf 1969, Bd. I, 226 (z op. 135 v Bd. II, 86); 261; 330; 405–407 (kot *legio pseudocomitatensis*).

¹⁰ Nam dostopen izbor avtorjev, ki dajejo prednost dolgi kronologiji: E. GRIFFE, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine* 1, Paris 1964, 270–298, zlasti 274; J. LAHACHE, Martino, vescovo di Tours, santo, *Bibliotheca sanctorum* 8, 1967, 1248–1279; J. FONTAINE, SC 134, 1968, 498–508; CH. MOHRMANN v: *Vite dei santi IV*, Verona 1975, XVIII–XXI; 256–258 (J.W. SMIT, komentar k *Vita Martini* 2,2); J. FONTAINE, Martin (saint), *Dictionnaire de Spiritualité*, fasc. 68–69, 1979, 687–694; R. VAN DAM, *Leadership and Community in Late Antique Gaul*, Berkeley, Los Angeles, London 1985, 124; L. PIETRI, Martin von Tours, *Theologische Realenzyklopädie* 22, 1992, 194–196; kratko tudi *Der Neue Pauly* 7, 1999, 964; nazadnje A. PERŠIČ, San Martino, »protomonaco« d'Occidente e testimone della spiritualità di Aquileia cristiana, v: A. GERETTI (ur.), *Martino. Un santo e la sua civiltà nel racconto dell'arte*, Milano 2006, 41–77, zlasti 45 in 76).

¹¹ H. DELEHAYE, Saint Martin et Sulpice Severe, *Analecta Bollandiana* 38, 1920, 5–136, zlasti 19–33; S. STANCLIFFE, *St. Martin and his Hagiographer. History and Miracle in Sulpicius Severus*, Oxford 1983, zlasti 111–133; kratki kronologiji se pridružuje se tudi D. VON DER NAHMER, Martin v. Tours, *Lexikon des Mittelalters* 6, 1993, 344–345.

Martinovih stikov s Panonijo osrednjega pomena, se postavlja vprašanje, ali je bil ob svojem prihodu v Panonijo zrel moški pri štiridesetih letih z velikimi življenjskimi izkušnjami (več kot dve desetletji dolgo služenje v vojski, še nekoliko daljša privrženost krščanstvu) ali pa kot dvajsetletni mladenič, ki se je opredelil za asketizem in mu je nenavadno zgodaj uspelo izstopiti iz vojaške službe.

Drugo vprašanje kronologije, ki je prav tako bistvenega pomena za Martinov prihod v Panonijo, je datiranje njegovega izstopa iz vojske: datiranje tega dogodka v čas po uspešnem pohodu proti Alamanom jeseni leta 357, po najnovejšem predlogu celo eno leto kasneje, izpodbija historičnost njegovega prvega srečanja s škofom Hilarijem v Poitiersu po izstopu iz vojske, saj je bil škof neposredno po sinodi v Biterah (*Biterrae*, dan. Béziers) v aprilu ali maju 356 izgnan v maloazijsko Frigijo. Martin naj bi odpotoval v Panonijo po krajšem, vendar nedoločljivo dolgem (*aliquandiu*) zadrževanju pri Hilariju, ki naj bi imel nanj izredno močan duhovni vpliv.

Glede prvega vprašanja se nam zdi daljša kronologija bolj verjetna, kljub vrsti tehtnih pomislekov, ki so jih izrazili v tej zvezi Hippolyte Delehaye (1920) in pred dobrima dvema desetletjema na sugestiven način Clare Stancliffe (1983), pridružujejo pa se ji tudi nekateri drugi raziskovalci. Pri tehtanju razlogov v prid ene ali druge razlage je odločilnega pomena en podatek: Sulpicij Sever poroča v *Dialogih* – v obliki pripovedi Martinovega učenca Gala – da je samooklicani cesar Magnus Maximus v času spopada s Priscilijanom in njegovimi privrženci v španski cerkvi (385), do katerega je zavzel svoje stališče tudi Martin kot tourski škof, sprejel Martina na dvoru v Treverih na zasebno večerjo. Obedovala sta samo Martin in samozvani cesar, stregla pa naj bi jima po imenu neznana cesarica. Cesar in njegova žena, oba pravoverna kristjana, sta namreč po Sulpicijevem poročanju večkrat povabila škofa na dvor, da bi se z njim pogovarjala o verskih vprašanjih.¹² Ob tem dodaja, da je bil Martin tedaj že v sedemdesetem letu starosti (*iam septuagenarius*).¹³ Težko si predstavljamo, da bi avtor, ki je osem let kasneje (393/394) med zbiranjem gradiva za biografijo Martina obiskal,¹⁴ zagrešil tako veliko napako, da bi kot sedemdesetletnika označil človeka, ki bi bil dejansko star šele petdeset let. Kljub dokaj retorično oblikovani epizodi bi to ne pomenilo le pretiravanja, temveč ponarejanje življenjepisa.¹⁵ Gregor Tourski, škof v Toursu v letih 573–594 ali skoraj točno dve stoletji za Martinom (371/2–397), je poleg tistih podatkov o svojem predhodniku, ki jih je dobil v Sulpicijevi biografiji in v drugih njegovih spisih, imel na razpolago tudi kratke zapise o domačih škofih, kakršne so sestavljali običajno na škofijskih sedežih in so služili za kronikalno zasnovane sezname škofov. Za Martina sporoča na podlagi vseh razpo-

¹² *Dialogi* 2,6,3 (izd. C. HALM, *CSEL* 1, 1866, 187): *Hic* (sc. Magnus Maximus) *Martinum saepius euocatam receptumque intra palatium uenerabiliter honorabat...*, pri čemer avtor dodaja, da je bila po imenu neznana cesarjeva žena posebej prevzeta od Martinovih govorov.

¹³ *Dialogi* 2,7,4 (*CSEL* 1, 188–189): ... *Martino ... iam septuagenario ... regina seruiuit et ministrauit edenti...* (prim. C. STANCLIFFE, *St. Martin*, 133, z domnevo, da gre za retorično pretiravanje). Martin je bil sprejet na dvoru še ob drugi priložnosti okvirno v istem obdobju (385–386), ki jo opisuje *Vita s. Martini* 20,4–7. Ta obisk ob slavnostni priložnosti z več izbranimi gosti prinaša epizodo, ki odraža za tisti čas značilen porast ugleda cerkvenih dostojanstvenikov v odnosu do nosilcev posvetne oblasti. Martin, ki je kot posebej počaščeni gost prvi nazdravil iz skupne čaše, te ni izročil cesarju kot gostitelju in po rangu najvišji osebi pri omizju, temveč svojemu diakonu(!), da bi na ta način poudaril večjo veljavo duhovne oblasti nad posvetno. Gl. k mestu J. FONTAINE, *SC* 135, 932–938 (v epizodi omenjeni *consul Euodius* je opravljal konzulat v letu 386; *PLRE* I, 297, s.v. Flavius Euodius 2; *CLRE*, a. 386). O Martinovih odnosih s cesarskim dvorom gl. L. PIETRI, *Naissance d'une cité chrétienne. La ville de Tours du IVe au VIe siècle*, Collection de l'École française de Rome 69, 1983, 77–83; H. HEINEN, *Frühchristliches Trier. Von den Anfängen bis zur Völkerwanderung*, Trier 1996, 203–216.

¹⁴ *Dialogi* 2,13,3–4 (*CSEL* 1, 196).

¹⁵ Prim. C. STANCLIFFE, *St. Martin*, 129–133 (ob upoštevanju tega dejstva avtorica zastopa krajšo kronologijo).

ložljivih virov letnico nastopa pontifikata (371/372), na dneve natančno oznako več kot šestindvajsetletnega pontifikata ter smrt v 81. letu starosti v letu 397¹⁶, ob tem pa tudi letnico rojstva, ki jo je – verjetno res na podlagi podatkov iz Sulpicijevih spisov – izračunal sam (enajsto leto Konstantinove vlade, torej 316/317).¹⁷

Četudi bi Gregor z izjemo dolžine pontifikata in datuma smrti vse ostale elemente kronologije izračunal iz Sulpicijevega podatka, da je bil Martin v času sprejema na cesarskem dvoru v Treverih v letu 385 star sedemdeset let, se nam zdi dolga kronologija verjetnejša. Več razlogov govori po našem prepričanju zanjo, kljub nenavadnemu Sulpicijevemu »preskoku« dvajsetih let življenja, ki je glede na časovno trajanje enak časovnemu neskladju, po katerem bi petdesetletnika označil z izrazom *septuagenarius*. V biografiji sledi znameniti epizodi Martinove delitve plašča v Amiensu in omembi njegovega krsta v starosti osemnajstih let (po daljši kronologiji okrog 334/335, po krajši dve desetletji kasneje) omemba Martinovega (dveletnega ali bistveno daljšega) služenja v vojski (torej do 336/337 oziroma 356/357).¹⁸ Za naslednjo epizodo – odpust iz vojske med pohodi cesarja Julijana proti Alamanom – je mogoče postaviti na podlagi drugih virov absolutno kronologijo. Ker gre najverjetneje za dogodek po nastopu jeseni 357, je odstopanje v primeru kratke kronologije malenkostno, v primeru dolge kronologije pa znaša okvirno dve desetletji, kar bi pomenilo, da je Sulpicij »preskočil« dve desetletji Martinove vojaške službe.¹⁹

Medtem ko Sulpicij za morebitno dvajset let previsoko starostno oznako svojega vzornika v letu 385 ni imel razloga, pa obstajajo razlogi, zaradi katerih bi Martinovo običajno dolgo služenje v vojski (25 let) skrčil za dvajset let. Podoba Martina kot asketa in nato asketsko živečega škofa, ki bi bil pred tem več kot dve desetletji vojak v elitni in dobro plačani gardni enoti, bi v času oblikovanja meniškega ideala na krščanskem Zahodu naletela na odpor v krogih doslednih zagovornikov tega ideala. Če sodimo po Hieronimu so privrženci asketskega ideala imeli zadržke do tistih, ki so se posvetili asketskemu življenju šele po zaključku uspešne posvetne kariere, še zlasti vojaške. V takem njihovem ravnanju so videli nenačelnost, njihovo predhodno služenje dvema gospodarjema oziroma »nepopolno služenje Bogu«. ²⁰ Pomisleki do upokojenih vojakov so obstajali tudi med laičnimi kristjani, zlasti pa v sami Cerkvi, ki je skušala onemogočiti primere, da bi odsluženi vojaki zasedali mesta v duhovniškem poklicu ali postali celo voditelji cerkvenih skupnosti. Dva Martinova sodobnika na Petrovem prestolu, Damas in zlasti Siricij, sta izrecno prepovedala prestop nekdanjih vojakov v

¹⁶ Gregorius, *Historiae* 10,31,3: izvolitev za škofa *anno VIII. Valentis et Valentiniani*, torej 371–372; smrt v 81. letu starosti (*obiit ... anno LXXXI. aetatis*) po več kot šestindvajsetletnem pontifikatu (*Sedit autem annis XXVI, menses III, dies XVII* (morda le VII)). V *Historiae* 1,48 sporoča letnico smrti: *Arcadi vero et Honori secundo imperii anno sanctus Martinus Turonorum episcopus ... migravit ad Christum. Transit autem ... Attico Caesarioque consolibus* (torej 397; gl. *PLRE* II, 1242; *CLRE*, a. 397). O kronologiji Martinovega pontifikata gl. L. PIETRI, *Naissance d'une cité chrétienne. La ville de Tours*, str. 4.

¹⁷ *Historiae* 1,36: ... *Huius* (sc. Constantini) *imperii anno undecimo ... beatissimus praesul Martinus apud Sabariam Pannoniae civitatem nascitur parentibus gentilibus, non tamen infimis*. Ob upoštevanju datuma Konstantinovega nastopa (25. 7. 306) se nanaša Gregorjeva oznaka okvirno na razdobje od srede leta 316 do srede leta 317. O Gregorjevi kronologiji prim. S. STANCLIFFE, *St. Martin*, 115–118.

¹⁸ *Vita Martini* 3,6: *Qua Martinus expectatione suspensus per biennium fere posteaquam est baptismum consecutus solo licet nomine militavit*. Stavek dopušča dvojno razlago: (a) če se zveza *per biennium fere* nanaša na povedek *militavit*, je s tem označena dolžina služenja; (b) če se zveza nanaša na *suspensus*, je zaključek stavka – *solo licet nomine militavit* – brez časovne omejitve (tako je s postavitvijo ločil predvidel C. HALM (*CSEL* 1, 114), v tem smislu sta stavek prevedla J. FONTAINE, *SC* 133, 259 in L. CANALI, *Vite dei santi* IV, 15; prim. C. STANCLIFFE, *St. Martin*, 126–128).

¹⁹ *Vita Martini* 3–4.

²⁰ Prim. HIERONYMUS, *Epistula* 60,9 (... *mih non placent dilationes istae imperfectae servitutis Dei* ...).

duhovniški stan;²¹ prestop pred zaključkom celotne vojaške službe (*stipendiis non peractis*) je prepovedovala kasneje tudi cesarska zakonodaja.²² Martin je postal po zaključku vojaške kariere, ki ga je očitno trajno zaznamovala,²³ najprej za okroglo poldrugo desetletje asket in zatem voditelj asketske skupnosti, nato za več kot četrto stoletja škof. Vojaško preteklost bi mogli njegovi nasprotniki izkoristiti za napade nanj. Zato so obstajali tehtni razlogi, da je Sulpicij njegovo vojaško kariero skrčil na najnujnejše podatke in s tem zameglil njeno pravo podobo. V hagiografski književnosti pozne antike se ponuja vzporednica s stoletje kasnejšim Evgipijevim Življenjem svetega Severina iz Norika. Avtor ni dal prikaza celotne Severinove življenjske poti, pač pa je v celoti izpustil obdobje pred njegovo konverzijo v meništvo oziroma pred njegovim prihodom v Norik.²⁴

Iz razgibane, vendar v podrobnostih malo poznane zgodovine Panonije in posebej Savarije v času cesarja Konstantina, naj navedemo nekaj pomembnejših dogodkov. Če se držimo dolge kronologije, pade Martinovo rojstvo v prelomni čas: v prvi državljanski vojni med Konstantinom in Licinijem je po Konstantinovi zmagi v bitki pri Cibalah (*Cibalae*, dan. Vinkovci) v Drugi Panoniji (8. oktobra 316) ozemlje celotnega Ilirika prišlo pod njegovo oblast in bilo s tem priključeno zahodnemu delu cesarstva.²⁵ V času, ko je Konstantin že jasno kazal naklonjenost krščanstvu, so Martinovi starši, ki so pripadali privilegiranim družbenim slojem, obdržali pogansko vero. V Savariji, glavnem mestu province *Pannonia Prima*, je bilo krščanstvo že razširjeno. V obdobju pred zmago krščanstva je bilo mesto prizorišče usmrtitve škofa Kvirina iz Siscije (308), v vsem območju provinc srednjega Podonavja najpoznejše žrtve preganjanja kristjanov. Očitno se je dogodek močno vtisnil v spomin, saj ga omenja cela vrsta virov. V poznem 4. stoletju je neznan avtor, najverjetneje prav v Savariji ali vsaj v Prvi Panoniji, sestavil spis o škofovem mučeništvu, ki prinaša več omemb lokalnega značaja. V spisu se omenja skupina krščanskih žena (*Christianae mulieres*), ki naj bi obiskale zaprtega škofa, prav tako navzočnost kristjanov pri njegovi usmrtitvi. *Passio* omenja najdbo škofovih posmrtnih ostankov in nastanek molilnice (*locus orationis*) v bližini kraja najdbe ter kasnejši pokop škofovih posmrtnih ostankov v baziliki v bližini severnih mestnih vrat (*basilica ad Scarabetensem portam*), ki je postala romarski kraj (gl. sliko 1).²⁶

Dosedanje arheološke raziskave niso zanesljivo potrdile obstoja in lege obeh zgodnje-krščanskih objektov, ki jih omenja *passio Quirini*, zato ostajajo vsi poskusi njihovega lokali-

²¹ Prim. DAMASUS (SIRICIUS?), *Epistula* 10,7 (*ad Gallos*; PL 13, 1186; zadržek do vojakov, ki bi lahko po sprejemu krsta živeli grešno življenje ali celo storili nasilna in krivična dejanja); SIRICIUS, *Epistula ad episcopos Africae* 2,III (PL 13, 1158–1159; *Item, si quis post remissionem peccatorum* (torej krstu) *cingulum militiae saecularis habuerit, ad clerum admitti non debet*); *Epistula* 10,7 (PL 13, 1186); gl. tudi A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire 284–602*, Oxford 1973, 923–924; 1386 op. 135 (s podrobnimi navedbami virov od 4. do 6. stol.).

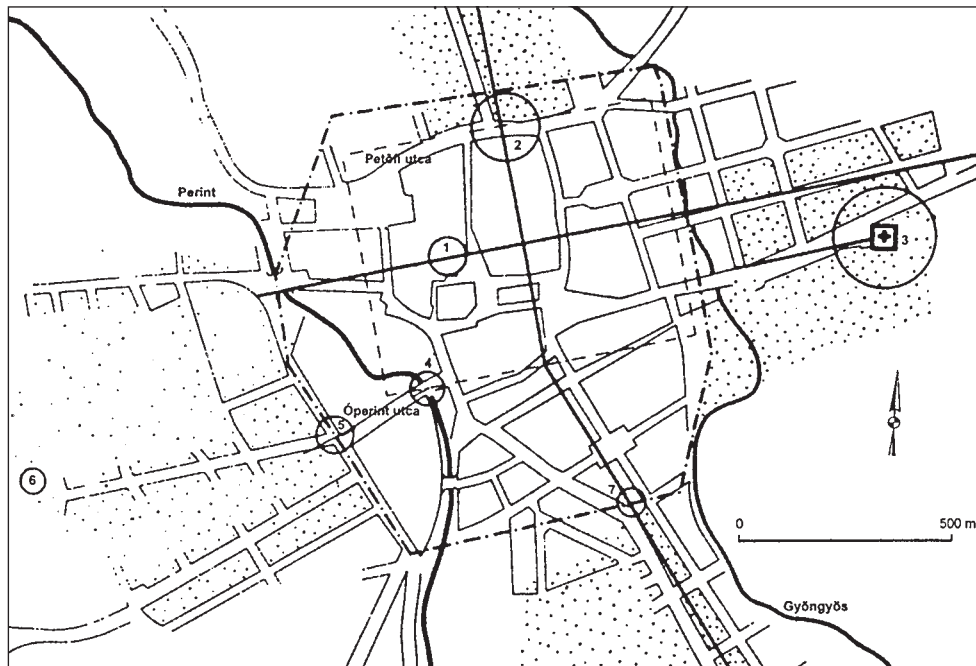
²² Prim. *Novella Valentiniani* 7,3 (447); *Codex Justinianus* 1,3,27 (466; splošno se dovoljuje vstop v klerikalni stan po zaključku posvetne kariere, vendar so od tega izvzeti *cohortales*); prim. A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire*, 1386 op. 138–139.

²³ O Martinu kot škofu, prežetem z vojaško mentaliteto, prim. *Vita Martini* 14,5; *Epist.* 3,13; *Dialogi* 2,11. R. VAN DAM, *Leadership and Community*, 124–125 (z oznako »militant bishop«; avtor primerja njegovo kariero z vrstnikom panonskega porekla cesarjem Valentinijanom); L. PIETRI, *Naissance d'une cité chrétienne. La ville de Tours*, 64–67.

²⁴ F. LOTTER, *Severinus von Noricum. Legende und historische Wirklichkeit*, Stuttgart 1976, zlasti 156–166.

²⁵ *Origo Constantini* (Anonymus Valesianus I) 15–17 (izd. I. KÖNIG), Trier 1987, 40–42 in 116–129 (izčrpen komentar).

²⁶ *Passio s. Quirini* 4–5 (Th. RUINART, *Acta martyrum*, Ratisbonae 1859, 523–524): (5) *Cuius corpus non longe ab eodem loco, ubi demersum fuerat, inventum est; ubi etiam locus orationis habetur. Sed ipsum sanctum corpus in basilica ad Scarabetensem portam depositum, ubi major est pro meritis eius frequentia procedendi.*

Slika 1: Poznoantična Savaria (Szombathely; povzeto po D. GÁSPÁR, Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary, Oxford 2002, str. 295 slika 340, ki se opira na starejšo objavo E. Tótha)

Legenda: 1. Cesarska palača (aula palatina). 2. Severna mestna vrata, ki so vodila proti Scarbantiji, dan. Sopronu (porta Scarabetensis). 3. Domnevna Martinova rojstna hiša na območju nezanesljivo lokalizirane krščanske nekropole. 4. Kraj Kvirinovega mučeništva. 5. Zahodna mestna vrata. 6. Amfiteater. 7. Južna mestna vrata.

ziranja na hipotetični ravni.²⁷ Materialno in duhovno podobo lokalne krščanske skupnosti osvetljuje kak ducat nagrobnih napisov, ob njih tudi več drobnih najdb s krščansko simboliko, vendar z okvirnim datiranjem v kasnejši čas, nekako v drugo polovico 4. in začetek 5. stoletja.²⁸ Velika večina krščanskih napisov in drobnih najdb izhaja z vzhodnega grobišča,

²⁷ Prim. E. TÓTH, Late Antique Imperial Palace in Savaria (The Question of the So-called Quirinus Basilica), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25, 1973, 117–137; isti, Der Mosaikfußboden der Aula Palatina von Savaria, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28, 1976, 301–317; kratko isti, Das Christentum in Pannonien (op. 2), 246. Repräsentančni objekt, ki so ga nekdaj razlagali kot Kvirinu posvečeno cerkev, je *Aula palatina*, zgrajena v Konstantinovi dobi. Kvirinu posvečeno cerkev bi mogli iskati izven obzidja na zahodnem grobišču. Prim. D. GÁSPÁR, *Christianity*, 116–118; 295: na podlagi najdbe ostankov rimskega mostu čez reko *Sibaris*/Perint določitev kraja Kvirinovega mučeništva; hipotetična lega molilnice (*locus orationis*) ob zahodnem mestnem zidu; *basilica ad Scarabetensem portam* naj bi se ne nanašala na severna mestna vrata proti Scarbantiji, temveč na vzhodna mestna vrata. To hipotezo je zavrnil E. TÓTH, Lehet-e Scarbantiából Bassianát csinálni? (Kann man aus Scarbantia Bassiana machen?), v: R. MÜLLER (ur.), *Christentum in Pannonien*, 295–300. Pregled z literaturo do leta 2000 prinaša P. SCHERRER, Savaria, v: M. ŠAŠEL KOS, P. SCHERRER (izd.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia I*, Ljubljana 2003, 53–80, zlasti 54–55.

²⁸ D. GÁSPÁR, *Christianity*, 122–125 in 296–299 (napisi in drobne najdbe); T. BUÓCZ, *Lapidarium. Savaria Museum*, Szombathely 2003 (2. izd.), 114–119 (izbor napisov).

kjer naj bi bila krščanska nekropola in kjer naj bi po kasnejšem srednjeveškem ali še poznejšem izročilu stala rojstna hiša sv. Martina. Zanesljivo je le to, da je bila na tem mestu najpозnejše v zgodnjem 12. stoletju (okrog 1102) zgrajena Martinu posvečena cerkev. Čeprav spada krščanska skupnost v Savariji na podlagi materialnih najdb med bolj poznane v Panoniji, ni zanesljivo potrjena nobena najdba, ki bi jo mogli povezati z Martinom (»Martinova rojstna hiša«, v letu 1360 prvič omenjeni vodnjak pred cerkvijo, kjer naj bi bila ob Martinovem obisku domovine krščena njegova mati, »bazilika sv. Martina«, kjer naj bi že v 5. in 6. stoletju častili njegov spomin). Ker so Sulpicijeva poročila za lokalno topografijo neuporabna, kasnejše izročilo pa vse prej kot zanesljivo, ostanejo kot edino upanje arheološke raziskave, ki bodo morda postopoma osvetlile skicirana vprašanja.²⁹

Po preselitvi v Ticinum (Pavijo) je Martin odraščal v severnoitalskem okolju, v družbenem krogu, ki je bil zaradi očetovega vojaškega poklica in za moške potomce uzakonjene dedne vezanosti nanj zaznamovan z vojaško miselnostjo. Z napredovanjem v vojaškega tribuna (*tribunus militum*) je lahko Martinov oče kot oficir viteškega ranga poveljeval večjemu vojaškemu oddelku (*schola*), ki je štel praviloma 500 konjenikov. Tak vojaški oddelek v Paviji ni poznan, pač pa se omenja delavnica orožja (*fabrica*), ki jo je tudi vodil oficir z rangom tribuna (*tribunus fabricae*).³⁰ Martinovi starši so se kasneje (pred 357) očitno vrnili v Panonijo. Čeprav Sulpicij ne omenja kraja njihovega prebivanja, pač pa daje najširšo možno oznako (*intra Illyricum*), si Martinov obisk »domovine in staršev« (*patriam parentesque*) najbolj smiselno predstavljamo prav v Savariji. Preselitev njegovih staršev v kraj očetovega nekdanjega službovanja bi kazala na trajno navezanost na Panonijo in njeno z vojaškim duhom prežeto družbeno elito, ki je le počasi sprejemala krščanstvo. Kljub zakonskim omejitvam poganstva v tej dobi so bili prestopi v krščanstvo dostikrat le formalni, mnogi pripadniki tega sloja so tako kot Martinovi starši še naprej vztrajali v poganstvu.³¹ Če bi sodili po Sulpicijevi omembi (*Vita Martini* 5,3), da je Martin pred odhodom vedel za njihovo vztrajanje v poganstvu, bi mogli domnevati obstoj pisemskih stikov z njimi.

Zelo zgoščen prikaz Martinove vojaške kariere temelji na treh osrednjih dogodkih: registraciji med rekrute pri petnajstih letih, služenju v elitni gardni konjenici (*inter scolares alas*) v času cesarja Konstancija II. in cesarja Julijana³² in odpustu iz vojske med Julijanovimi pohodi proti Alamanom. Ker je Konstancij II. zavladal na Zahodu šele po zmagi v težki državljanski vojni proti Magnenciju v poznem poletju 352, se omemba lahko nanaša na največ tri in pol letno obdobje med jesenjo 352 in koncem leta 355. Služenje v gardnih enotah pod cesarjem Julijanom se nanaša na pohode proti Alamanom v razdobju od zgodnjih mesecev leta 356 do nastopa jeseni leta 357, ko je izstopil iz vojske. To mu je uspelo po velikem uspehu rimske vojske pri Wormsu (*civitas Vangionum*). V tej epizodi nastopi Martin v vlogi pomočnika v bitki, ki z duhovnim orožjem brez prelihanja krvi premaga sovražnike (*subactis sine sanguine hostibus*).³³ Drugače kot v večini primerov, ko se sovražniki pred spopadom spustijo v beg, se je tokrat epizoda zaključila z njihovo nepričakovano predajo. Kot je ugotov-

²⁹ Prim. D. GÁSPÁR, *Christianity*, 114–115; 126.

³⁰ *Notitia dignitatum Oc.* 9.28 omenja v Paviji delavnico orožja (*Fabrica Ticenensis arcuaria*), kakršne so vodili *tribuni fabricae*. O sholah in vojaškem tribunu v tej dobi prim. A. DEMANDT, *Die Spätantike*, München 1989, 234 (*tribunus fabricae*); 258 (*scholae palatinae* pod poveljstvom tribunov).

³¹ O zakonskem omejevanju poganstva v dobi Konstantinovih sinov (zlasti Konstancija II. v letih 354–356) gl. pregledno K. NOETHLICH, *Heidenverfolgungen*, *RAC* 13, 1986, 1149–1190, zlasti 1155–1157.

³² *Vita Martini* 2,2: *Ipse, armatam militiam in adolescentia secutus, inter scholares alas sub rege Constantio, deinde sub Iuliano Caesare militavit.*

³³ *Vita Martini* 4,7 (*Postero die hostes legatos de pace miserunt, sua omnia seque dedentes*); 4,9. O hagiografskem motivu svetnika kot pomočnika v bitki prim. F. LOTTER, *Severinus von Noricum*, 121–125.

vil T. D. Barnes, se ta nepričakovani in za rimsko stran zelo ugodni izid spopada vsebinsko ujema s poročilom Amijana Marcelina, ki ta dogodek postavlja v čas po jesenskem enakonočju leta 357, ko so Alamani v strahu pred rimsko premočjo prek poslancev zaprosili za mir, nakar so se »trije posebno bojeviti alamanski kralji« s prisego zavezali, da se bodo držali dogovora in ne bodo ogrožali Rimljanov.³⁴ Podoben dogodek se je na okvirno istem območju pripetil leto kasneje, pozno poleti 358, ko sta po prehodu rimske vojske čez Ren na območju Wormsa in uničujočem vdoru na alamansko ozemlje (požig, rop in takojšnja usmrtitev vseh, ki so se upirali) dva alamanska kralja v porečju Neckarja, *Suomarius* in *Hortarius*, prosila za mir in pristala na vse rimske zahteve.³⁵ Zdi se, da dogodek v letu 357, ko sta bili obe strani vojaško dokaj izenačeni, bolj ustreza Sulpicijevi pripovedi kot dogodek leto kasneje (tega je nedavno predlagal K. Rosen), ko je bila rimska stran v izraziti premoči in je bila njena zmaga pričakovana.

Avtorja kasnejših latinskih pesniških biografij, Pavlin iz Petrocordije (okrog 470) in Venancij Fortunat (okrog 575), sta v vsebinskem oziru dokaj zvesto sledila Sulpiciju Severu.³⁶ Zaradi posebnih poudarkov je od Sulpicija precej odstopal cerkveni zgodovinar Sozomen v kratkem orisu začetkov asketizma v Evropi. Martina je označil skladno s predlogo kot potomca ugledne družine iz Savarije v Panoniji, vendar pa je v nadaljevanju očetovo napredovanje v poveljnika vojaške enote (*syntagmatárches*, kar bi ustrezalo oznaki *tribunus militum*), pripisal Martinu. Nato je – brez kakršne koli oznake kraja dogodka – omenil njegovo opredelitev za krščanstvo ter konverzijo v asketizem, takoj zatem pa njegovo asketsko življenje v Iliriku. Kot osrednji dogodek v njegovem kratkem povzetku Vite Martini je prikazan Martinov spopad z lokalnimi arijanskimi škofi, ki se je zaradi njegovega vztrajanja v pravovernosti končal s ponižujočim javnim šibanjem in izgonom. Zatem je Sozomen kratko omenil Martinovo podobno izkušnjo v Milanu, ko ga je tamkajšnji arijanski škof Avksencij izgnal iz mesta. Izgonu iz Milana sledi opis asketske izkušnje na otoku Galinariji ob obali Ligurije. Sozomen je izpustil Martinovo bivanje v Poitiersu in stike s Hilarijem; slednjega je le primerjal z Martinom in – nekoliko netočno – vzporejal njuno usodo³⁷. Kot naslednji dogodek iz Martinovega življenjepisa je nato predstavil njegovo izvolitev za škofa in v tej zvezi omenil njegovo čudodelniško moč (celo obuditev mrtvega), ki ni zaostajala za dejanji apostolov.³⁸ Sozomen tako posreduje – sicer na podlagi površnega in zato napačnega branja Vite Martini – prvi, vendar nepotrjen primer izvolitve nekdanjega vojaškega tribuna za škofa, kakršen je zanesljivo poznan v vsej poznoantični dobi samo v Noriku okrog leta 470.³⁹

³⁴ AMMIANUS MARCELLINUS 17,1,12 (*Alamanni ... metuque rei peractae uoluctirer congregati precibus et humilitate suprema petiere missis oratoribus pacem ...*), ki pred tem (17,1,10) datira dogodke v čas po 23. sept. (*aequinotio quippe autumnali exacto*). Gl. T.D. BARNES, The military career of Martin of Tours, *Analecta Bollandiana* 114, 1996, 25–32.

³⁵ AMMIANUS MARCELLINUS 17,10; LIBANIOS, *Oratio* 18,75–78. S to rimsko zmago je povezal Martinov odpuščanje iz vojske K. ROSEN, *Julian. Kaiser, Gott und Christenhasser*, Stuttgart 2006, 157–159. V tem primeru je bila nekrvava rimska zmaga rezultat predhodnega uničevalnega pohoda na sovražno ozemlje. O Julijanovih pohodih proti Alamantom prim. tudi D. GEUENICH, *Geschichte der Alemannen*, Stuttgart 1997, 48–50; K. BRINGMANN, *Kaiser Julian*, Darmstadt 2004, 52–59.

³⁶ Gl. op. 7. Prim. tudi A.V. NAZZARO, La *Vita Martini* di Sulpicio Severo e la parafrasi esametrica di Venanzio Fortunato, v: *Convegno internazionale di studio Venanzio Fortunato e il suo tempo*, Treviso 2003, 171–210 (na str. 175–176 tudi o *Vita s. Martini* Pavlina iz Petrocordije).

³⁷ SOZOMENOS, *HE* 3,14,41 (izd. J. BIDEZ, G. SABBAAH, A.-J. FESTUGIERE, *SC* 418, 1996, 138). Hilarij je bil izgnan po sklepu sinode, ki je imela oporo v cesarjevi verski politiki, potekal pa je v regularni pravni obliki. V nasprotju s tem pa ima Martinov izgon iz Panonije poteze javnega linča.

³⁸ SOZOMENOS, *HE* 3,14,38–40 (*SC* 418, 134–136, s komentarjem); prim. A. CEDILNIK, *Ilirik* (kot v op. 1), 166.

³⁹ Edini zanesljivo poznani primer je izvolitev tribuna Mamertina, ki je okrog 470 poveljeval obmejni rimski posadki v Faviani (dan. Mautern ob Donavi zahodno od Dunaja) za škofa, ki jo omenja EUGIPIUS, *Vita s. Severini* 4,2 (EUGIPII, *Življenje sv. Severina*, izd. R. Bratož, Ljubljana 1982, 94 in 327–328).

Bralec poglavij o Martinu v Sozomenovi Cerkevni zgodovini dobi vtis, da se je prvi in pravzaprav najpomembnejši del Martinove življenjske poti odvijal v Iliriku, kjer je kot prvi v praksi uveljavil asketski življenjski ideal in se nato sam spustil v brezupen spopad z arijansko stranjo, ki je bila tedaj v izraziti premoči. Zapis imena kraja, v katerem je Martin končno prevzel škofovsko dostojanstvo (*en Tarrakínais*) in ga navajajo vsi rokopisi, ustreza Teracini (*Tarracina*) v južnem Laciju, ne pa Toursu (*Turoni*) v Galiji.⁴⁰ Tudi izobraženi grški bralec Sozomenovega dela, ki ne bi poznal latinskega izročila o Martinu, bi videl v njem ilirsko-italskega asketa in bojevnika za pravovernost in nato italskega(!) škofa. Napačna oznaka izvira verjetno iz pomanjkljivega poznavanja geografije Zahoda, ki ga moremo zaslediti pri več vzhodnih grško pišočin avtorjih iz pozne antike.

2. Arianizem v Iliriku in Martinovo soočenje z arijanskimi škofi Panonije

Martinov obisk staršev v rodni Panoniji, ki ga moremo na podlagi datiranja izstopa iz vojske najverjetneje v jeseni 357 postaviti okvirno v prvo polovico leta 358 (najpozneje v leto 359, ne pa kot nekda v leto 356), je njegov edini stik s krščanstvom v Panoniji. Spopad s tamkajšnjimi arijanci pomeni eno najtežjih izkušenj v njegovem življenju, ki je bila izmed vseh najbolj boleča. Panonske province oziroma v širšem smislu »Ilirik« so spadale med tista območja rimskega Zahoda, v katerih se je arianizem (z različnimi vsebinskimi poudarki in pod različnimi imeni) najbolj razširil.⁴¹ Do prvega stika tega območja z arianizmom je prišlo neposredno po nicejskem koncilu 325, na katerem je Arija in njegove privrženice (dva škofa iz Libije, več duhovnikov in diakonov) doletela kazen izгона v Ilirik.⁴² Izgnanstvo, ki je pomenilo večletno izločitev iz domače skupnosti, ni preprečevalo nekaterih oblik delovanja v novem okolju. Filostorgij poroča, da je Arij v izgnanstvu sestavljal pesmi, ki jih je nato uglasbil in na ta način pridobival za svoj nauk predvsem preproste ljudi.⁴³ Kraj Arijevega izgnanstva se v virih ne omenja. Interpretacija domnevne Arijeve upodobitve na opeki iz kraja Kisdorog severovzhodno od Sopian (*Sopianae*) v provinci Valeriji je nezanesljiva, saj napis ob zelo preprosti upodobitvi moške osebe dopušča različno branje (*Ario*, *Arso* ali *Arco*; gl. sliko 2).⁴⁴ Tudi v primeru pravilnosti prve variante bi to kazalo na kraj izgnanstva le v širšem, splošnem smislu. Ob upoštevanju kasnejšega razvoja se zdi območje panonskih provinc najbolj verjeten kraj Arijevega izгона. Kljub Arijevi rehabilitaciji (327/328) je Atanazij,

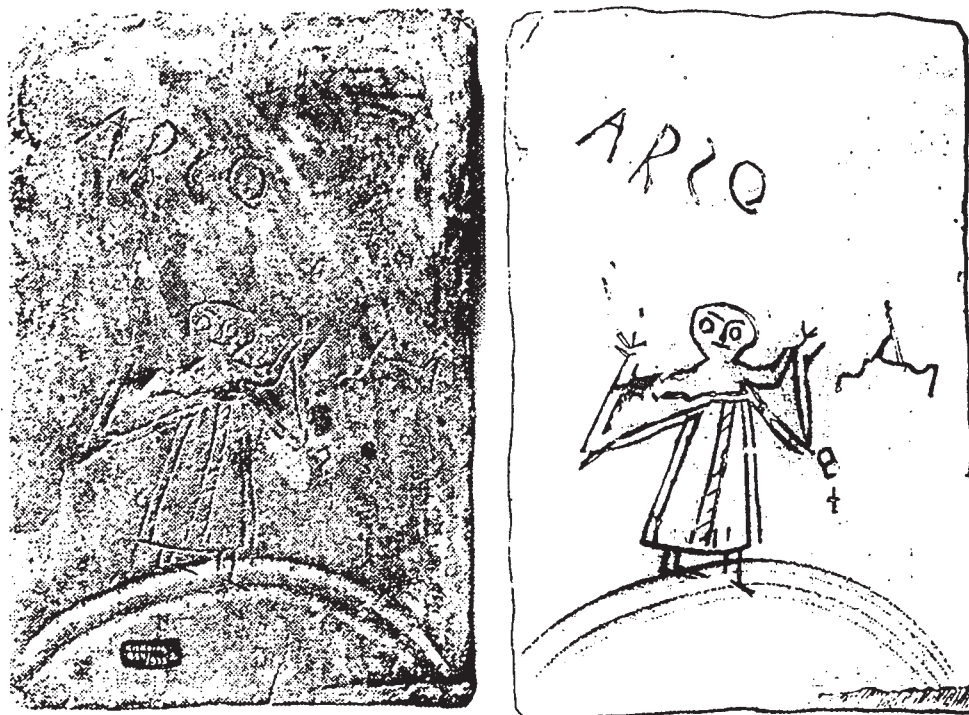
⁴⁰ SOZOMENOS, *HE* 3,34,40 (izd. J. BIDEZ, J.Ch. HANSEN, Berlin 1960, 125 vstica 8: *en Tarrakínais*; to obliko prinašajo vsi v tekstnokritičnem aparatu navedeni rokopisi), prav tako jo prinaša *Synax. Eccl. CP*, Nov. 10,3 (st. 211); zapis ustreza grški oznaki za Tarracino (prim. oznako *episkopos Tarrakinês* v seznamu podpisnikov Lateranske sinode 649; *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, ser. II, vol. I, Berlin 1984, 398 št. 78).

⁴¹ Bibliografija o arianizmu v Iliriku (v izboru): M. MESLIN, *Les Ariens d'Occident 335–430*, Paris 1967; M. SIMONETTI, *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975; H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers und die Bischof-soposition gegen Konstantius II. Untersuchungen zur dritten Phase des arianischen Streites (337–361)*, Berlin, New York 1984; Y.-M. DUVAL, Aquilée et Sirmium durant la crise arienne (325–400), *Antichità Altoadriatiche* 26, 1985, 331–379; R. BRATOŽ, Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert, v: *Westil-lyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit* (izd. R. Bratož), Ljubljana 1996, 299–362; Y.-M. DUVAL, *L'extirpation de l'Arianisme en Italie du Nord et en Occident*, Aldershot, Brookfield, Singapore, Sidney 1998; nazadnje izčrpno A. CEDILNIK, *Ilirik* (kot v op. 1).

⁴² PHILOSTORGIOS, *HE* 1,9 (izd. J. BIDEZ, F. WINKELMANN, Berlin 1981, 10 v. 35–11 v. 16); A. CEDILNIK, *Ilirik*, 48 op. 21.

⁴³ PHILOSTORGIOS, *HE* 2,2 (izd. J. BIDEZ, F. WINKELMANN, 13, v. 6–10 in 24–29); A. CEDILNIK, *Ilirik*, 48–49.

⁴⁴ Kot Arijevo upodobitev jo je razlagala E.B. THOMAS, Das frühe Christentum in Pannonien (kot v op. 2), 285; do te razlage je izrazil zadržke E. TÓTH, Das Christentum in Pannonien (kot v op. 2), 244 (z branjem *Ario* ali *Arso*); zavrnila jo je D. GÁSPÁR, *Christianity*, 58–59 in 240 št. 143 (napis bere kot *Arco*).

Slika 2: Strešnik iz Kisdoroga z domnevno upodobitvijo Arija: a. fotografija b. risba (povzeto po D. GÁSPÁR, *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary*, Oxford 2002, str. 240 slika 143, ki se opira na starejšo objavo E. Thomas).

ki je postal leta 328 škof v Aleksandriji, preprečeval Arijevo vrnitev in s tem podaljševal njegovo izgnanstvo, ki je trajalo celo desetletje, vse do sinode v Jeruzalemu (335).

Arijevo delovanje v izgnanstvu je očitno obrodilo sadove. Atanazij poroča, da sta bila kasnejša vodilna arijanska škofa na tem območju, Ursacij in Valens, še kot mladeniča od samega začetka Arijeva učenca;⁴⁵ ali gre za učenca v pravem ali prenesenem pomenu, se ne da ugotoviti. Njuno tesno povezanost z Arijem, zlasti pa njuno vodilno vlogo med arijanci na Zahodu, poudarjata Hilarij ter Sulpicij Sever: prvi navaja dokument iz leta 363, v katerem se označujeta škofa kot začetnika arianizma na Zahodu⁴⁶, drugi pa ju je označil kot »dva Arija«, ki jima je uspelo za krivo vero (*perfidia*) pridobiti cesarja Konstancija II.⁴⁷ Čeprav je bil Ursacij škof v Singidunu v Prvi Meziji, se v posameznih zapisih označujeta s skupno oznako »panonskih« škofov.⁴⁸

Za lažje razumevanje verskih razmer v Panoniji v času Martinovega prihoda naj samo v grobih potezih predstavimo postopno širjenje arianizma v Iliriku. Sinoda v Tiru (335), na

⁴⁵ ATHANASIOS, *Epistula ad episcopos Aegypti et Libyae* 7,4 (PG 25, 553 A); prim. A. CEDILNIK, *Ilirik*, 52–53.

⁴⁶ HILARIUS, *Collectanea antiariana Parisina*, series B IV, 2,3 (izd. A. FEDER, CSEL 65, 1916, 158–159): *Auctores autem heresis Arrianae uel Aecianaе Valentem et Ursatium ceterosque eorundem consortes non nunc et quod manifestari apud Inlyricum coeperunt, sed olim condemnatos esse manifestum est.*

⁴⁷ SULPICIUS SEVERUS, *Chronica* 2,35,1 (SC 441, 1999, 304, komentar na str. 437–438): *Etenim duobus Arriis acerrimis perfidiae huius auctoribus imperator etiam deprauatus ...*

⁴⁸ ATHANASIOS, *Apologia secunda* 13 (PG 25, 269 C); HILARIUS, *Collectanea Antiariana Parisina*, Series A IV 1,7 (CSEL 65, 54).

kateri sta prvič nastopila »panonska« škofa, je z obsodbo Atanazija pomenila pomemben uspeh arijancev.⁴⁹ V času pred, med in po koncilu v Serdiki (343), ki je bil zasnovan kot ekumenski, pravoverni strani zaradi razkola – odhoda arijanskih škofov – ni uspelo izkoristiti siceršnje številčne premoči. Do zблиžanja med obema taboroma ni prišlo, arijanska stran v Iliriku je okvirno v tem času pridobila pomemben škofijski sedež v Saloni. V tem obdobju so sicer arijanci doživeli več porazov: propadel je Valensov poskus, da bi postal škof v Akvileji,⁵⁰ oba vodilna arijanska škofa na Zahodu sta iz taktičnih razlogov celo preklicala svoja stališča.⁵¹ Izbruh državljanske vojne med uzurpatorjem Magnencijem in proarijansko usmerjenim cesarjem Konstancijem II. v letih 350–353 je s svojim potekom odločilno vplival na spopad za prevlado v Cerkvi, ki je vseskozi potekal v tesni odvisnosti od političnih razmer v državi. Odločilna zmaga Konstancija II. v bitki pri Mursi v Drugi Panoniji septembra 351 je posredno močno okrepila arijansko stran. Na prvi sinodi v Sirmiju (351) je bil v tej najpomembnejši škofiji v Iliriku odstavljen Fotin in ustoličen arijanski škof Germinij.⁵² Zmage Konstancija II. na Zahodu so privedle do preobrata v Italiji in Galiji. Sinoda v Mediolanu (355) je okrepila arijanski tabor na območju Italije. Posamezni pravoverni škofje so bili izgnani, drugi so popustili pritisku in vsaj formalno pristali v arijanskem taboru. Podobnega pomena sta bili za Galijo sinoda v Arlesu 353 in zlasti sinoda v Biterrah spomladi 356, na kateri je kazen izgona doletela Hilarija iz Poitiersa. Tudi v naslednjih letih je bila na Zahodu arijanska stran ob pomoči posvetne oblasti s cesarjem na čelu zelo dejavna (druga in tretja sirmijska sinoda 357), vendar pa ji ni uspelo nikjer prevzeti večine med tedaj še razmeroma maloštevilnimi škofijskimi sedeži.⁵³

Za Martinovim izstopom iz vojske (najverjetneje jeseni 357) opisuje Sulpicij njegovo prvo srečanje s škofom Hilarijem iz Poitiersa, ki v takem časovnem zaporedju ni mogoče, saj je bil slednji že več kot leto dni pred tem izgnan v Frigijo. Njuno kratkotrajno srečanje si moramo predstavljati v času neposredno po sinodi galskih škofov v Biterah (*Biterrae*, dan. Béziers) spomladi 356, ko se je Martin, tedaj gardist (*inter scholares alas*) v spremstvu cesarja Julijana, zadrževal v Vieni (*Vienna*), kjer bi lahko navezal stike s škofom iz Piktavijev.⁵⁴ Srečanju, ko je bil Martin še vojaški obveznik in je bilo lahko le kratko in vezano na ugodno naključje, je Sulpicij pripisal velik pomen.⁵⁵ Nasprotno pa je Venancij Fortunat, ob koncu 6. stol. *presbyter* in nato škof v Poitiersu, ta dogodek izpustil(!) in postavil Martinovo potovanje čez Alpe in prek severne Italije v Panonijo v čas neposredno po odpustu iz vojske.⁵⁶ Hilarij je bil v tistem času v galskem prostoru eden redkih škofov, ki je razumel bistvo arijanskega spora in to posredoval drugim. Brez njunega stika si težko predstavljamo, na kakšen način bi

⁴⁹ M. SIMONETTI, *La crisi ariana*, 124–134; s podrobno z navedbo virov A. CEDILNIK, *Ilirik*, 54–66.

⁵⁰ HILARIUS, *Collectanea Antiariana Parisina*, Series B II, 2, 4(12) (*CSEL* 65, 129); C. SOTINEL, *Identité civique et christianisme. Aquilée du IIIe au VIe siècle*, École française de Rome 2005, 113–117.

⁵¹ M. SIMONETTI, *La crisi ariana*, 161–206; H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers*, 25–64; nazadnje podrobno z navedbo virov A. CEDILNIK, *Ilirik*, 72–165.

⁵² H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers*, 65–90; A. CEDILNIK, *Ilirik*, 169–202.

⁵³ Zelo podrobno H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers*, 109–243; o razvoju v Iliriku CEDILNIK, *Ilirik*, 203–247.

⁵⁴ O Julijanovem zadrževanju v Vieni gl. AMMIANUS MARCELLINUS 15,8,21; prim. H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers*, 246–247 (z oceno različnih mnenj o možnih stikih med Hilarijem in Martinom).

⁵⁵ *Vita Martini* 5,1–3; o Hilarijevem izgonu leta 356 gl. H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers*, 230–243 (s podrobnimi navedbami virov in literature).

⁵⁶ VENANTIUS FORTUNATUS, *Vita s. Martini* 1, 75–87 in 155–160 (izd. F. LEO, *MGH AA* 4,1, 21981, 298); *Vita s. Hilari* 9, 33 (izd. B. KRUSCH, *MGH AA* 4,2, 21995, 5); prim. H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers*, 245–247 (z mnenjem, da je Venancij korigiral Sulpicija); Y.-M. DUVAL, *La Vie d'Hilaire de Fortunat de Poitiers: du docteur au thaumaturge*, v: *Convegno internazionale di studio Venanzio Fortunato e il suo tempo*, Treviso 2003, 133–151, zlasti 139 in 149 op. 51.

se lahko Martin spustil v boj proti arianizmu. Sulpicijeva proti koncu spisa (*Vita Martini* 25,8) zapisana oznaka Martina kot neizobraženega, celo »nepismenega« človeka (*homo inlitteratus*), je nesmiselna, saj je poseg na to področje zahteval teološko razgledanost, ki je bila v tistem času na Zahodu dokaj redka.⁵⁷

V času tega srečanja naj bi padla odločitev o obisku domovine, ki jo Sulpicij v duhu hagiografske stilizacije prikaže kot sanjsko videnje. Odgovor na vprašanje, ali je Hilarij vplival tudi na njegov izstop iz vojske in celo sprejem nižjega duhovniškega dostojanstva (*exorcista*), zaradi nezanesljive kronologije in avtorjeve redkobesednosti ni mogoč.⁵⁸ Glavni motiv za odhod naj bi bila želja po spreobrnitvi staršev, ki so vztrajali v poganstvu. Za težko in nevarno pot je dobil Hilarijevo privolitev (*ex uoluntate sancti Hilari*). Ali se za tem skriva še kakšen drugi namen potovanja (boj proti arianizmu?), lahko le ugibamo.⁵⁹ Vsekakor si zaradi zahtevnosti poslanstva lažje predstavljamo Martina kot zrelo osebnost v srednjih letih kot pa dvajsetletnega mladeniča. Prihod v domovino je bil kronan z delnim uspehom: medtem ko je mati prestopila v krščansko vero je oče vztrajal v poganstvu. Kot uspešno predstavlja Sulpicij Martinovo misijonsko delovanje, saj naj bi »številne« (*plurimos*) pridobil za krščanstvo.⁶⁰

Martinov spopad z arijansko duhovščino je Sulpicij pravilno postavil v čas, ko je bil arianizem »po vsem svetu«, še zlasti pa v Iliriku zelo vpliven. Okvirna oznaka razmer je v celoti ustrezna: to je doba druge in tretje sirmijske sinode (357), obenem čas, ko se je Konstancij II. zaradi vojne s Sarmati dalj časa (od jeseni 357 do pomladi 359) zadrževal v Sirmiju. Vpliv arijanskih škofov iz Ilirika na cesarja je bil v tem času najbolj izrazit.⁶¹ Sulpicijevo poročilo, da se je Martin z arijanskimi nasprotniki spopadel skorajda sam (*paene solus*), dopušča možnost, da je imel na svoji strani nekaj zaveznikov. Martinov neustrašni nastop proti premočnim nasprotnikom sta kasnejša pesniška biografa stopnjevala v podobo junaškega boja, Venancij Fortunat mu je dal celo poteze mučeniškegaagona.⁶² Besednemu dvoboju v ostri obliki (*acerrime*) je sledil fizični obračun, ki naj bi bil najprej mučen in dolgotrajen (*multa supplicia*), nato pa boleč in sramotilen (javno šibanje in izgon iz mesta).

⁵⁷ J. FONTAINE, *SC* 135, 1075–1077; J.W. SMIT, *Vite dei santi IV*, 286 (v komentarju k *Vita Martini* 25,7–8 sta oba avtorja opozorila na vpliv latinskega prevoda Atanazijeve *Vite Antonii* 72–73 na Sulpicija). O majhnem teološkem znanju na Zahodu še leta 341 (nepoznavanje nicejske veroizpovedi, slabo znanje grščine) gl. SOKRATES, *HE* 2,20,1 (izd. G. Ch. HANSEN, Berlin 1995, 117); H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers*, 23–24.

⁵⁸ *Vita Martini* 5,1–2. Sulpicij omenja Martinov vstop v klerikalni stan po izstopu iz vojske (*relicta militia*), kar z ozirom na čas odpusta iz vojske (357/358, ko je bil Hilarij kot izgnanec v Frigiji) ni mogoče. Če je do srečanja prišlo v času sinode v Biterah spomladi 356, bi moral pristati na sprejem zadolžitve (*officium*) eksorcista v času, ko je bil še vojaški obveznik. Prim. k zapletenemu mestu J. FONTAINE, *SC* 134, 542–552. O eksorcizmu gl. K. THRAEDE, *Exorzismus*, *RAC* 7, 1969, 44–117, zlasti 106 (Martin).

⁵⁹ *Vita Martini* 5,3: *Nec multo post admonitus per soporem ut patriam parentesque, quos adhuc gentilitas detinebat, religiosa sollicitudine uisitaret, ex uoluntate sancti Hilari profectus est, multis ob eo obstrictus precibus et lacrimis ut rediret. Maestus, ut ferunt, peregrinationem illam ingressus est, contestatus fratribus multa se aduersa passurum: quod postea probauit euentus.* O morebitnih drugih motivih za pot prim. M. MESLIN, *Les Ariens*, 42 in 64; H. Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers*, 243–247; A. CEDILNIK, *Ilirik*, 166–168.

⁶⁰ *Vita Martini* 6,3: *Itaque, ut animo ac mente conceperat, matrem gentilitatis absoluti errore, patre in malis perseuerante; plures tamen suo saluauit exemplo.* Kasnejši pesniški upodobitvi dogodka prinašata PAULINUS PETROCORDIENSIS, *De vita s. Martini* I (PL 61, 1014 D) in VENANTIUS FORTUNATUS, *Vita s. Martini* 1,104–107.

⁶¹ *Vita Martini* 6,4: *Dehinc cum haeresis Arriana per totum orbem et maxime intra Illyricum pullulasset, cum aduersus perfidiam sacerdotum solus paene acerrime repugnaret multisque suppliciis esset adfectus – nam et publice uirgis caesus est et ad extremum de ciuitate exire compulsus –, Italiam repetens ...* Prim. PAULINUS, *De vita s. Martini* I (PL 61, 1014D–1015A); VENANTIUS FORTUNATUS, *Vita s. Martini* 1,108–122. O cesarjevem zadrževanju v Panoniji v tem času pregledno P. BARCELÓ, *Constantius II. und seine Zeit. Die Anfänge des Staatskirchentums*, Stuttgart 2004, 146–158, 238–241.

⁶² PAULINUS, *Vita s. Martini* I (PL 61, 1015 A; Martin kot *stabili virtute potens...*); VENANTIUS FORTUNATUS, *Vita s. Martini* 1, 111–113 (Martin kot *pius ergo sagax fideique fidelis athleta*).

Ker se fizično nasilje v času verskih spopadov večkrat omenja, Sulpicijeva pripoved kljub verjetnemu pretiravanju v bistvu ustreza resnici. V času arijanskih bojev v 4. stoletju je poznanih več primerov, ki segajo od žaljivega obnašanja (zmerljivk) in lažjega fizičnega nasilja do hujših poškodb, v posameznih primerih se omenjajo celo primeri s smrtnim izidom.⁶³ Sulpicij označuje Martinove nasprotnike kot *sacerdotes*. Če sodimo po njegovi jezikovni rabi (*Vita Martini, Chronica, Dialogi*), je s tem izrazom označil škofove, nikakor ne duhovnikov.⁶⁴ Sozomen, ki je pol stoletja kasneje pri pisanju Cerkvene zgodovine zajemal iz njegovega spisa, je v povzetku epizode uporabil zanje oznako škofov (*epískopoi*).⁶⁵

Martinov spopad z arijanci si najlažje predstavljamo v obliki javne disputacije, ki je zaradi premoči arijanske strani dobila obliko zaslišanja oziroma procesa proti Martinu. Primer takega besednega spopada razodeva zapisnik zaslišanja pravovernega laika Heraklijana v Sirmiju leta 366. Arijski škof (Germinij) je ob podpori dveh klerikov v navzočnosti pristanskega občinstva, ki so ga sestavljali nižji kleriki in laiki arijanske veroizpovedi, postavljajl vprašanja svojemu nasprotniku. Ta se je branil sam, navzoča pa sta bila še dva njegova somišljenika. Odgovore obtoženca so spremljala posamezna dejanja fizičnega in psihičnega nasilja nad njim, ki jih je spodbudil škof v vlogi tožnika, opravili pa navzoči nižji kleriki (udarci po obrazu) oziroma proti koncu razgovora navzoče ljudstvo (vpitje z grožnjami). V sklepnem delu obravnave je del občinstva, ki se ni strinjal s škofovimi predlogom zmerne kazni (izgon), zahteval ostrejšo postopanje. Arijski kleriki so zahtevali od obtoženega takojšen javni preklic vere, ki bi bil možen le s fizično prisilo. Del občinstva je z nekajkratnim skandiranjem izrazil željo po smrtni kazni, ki bi jo lahko odredil provincialni namestnik Druge Panonije (*consularis*). Škof je smrtni kazni odločno nasprotoval. Od pravovernih je zahteval le, da se mu pokorijo, vendar pa končni razplet ni povsem jaseen.⁶⁶

Vsekakor kažeta javna izvršitev telesne kazni šibanja (*publice virgis caesus*) ter izgon iz mesta (*de civitate exire compulsus*), da so bili Martinovi nasprotniki škofje ali vsaj en škof ob asistenci arijanske duhovščine, samo kazen pa je nato odredil sodnik. Če se epizoda nanaša na Savarijo, bi v tej vlogi lahko nastopil provincialni namestnik Prve Panonije, saj škof ni imel pravice kazenskega sodstva.⁶⁷ Pri tem moramo upoštevati, da je Martin po svojem poreklu in kot veteran pripadal pravno privilegirani družbeni skupini (*honestiores*). Njeni pripadniki so bili načeloma oproščeni telesnih kazni in javne sramotitve. V dobi verskih bojev in stopnjevanega verskega pritiska tega očitno niso upoštevali. Ravnanje arijanske strani z

⁶³ Prim. R. BRATOŽ, Christianisierung (op. 39), 323–324; A. CEDILNIK, *Ilirik*, 223–224 (zlasti op. 50); J. FONTAINE, *SC* 134, 1968, 586–589.

⁶⁴ Izraz *sacerdos* (*sacerdotes*) nastopa v v Martinovem življenjepisu na petih mestih: *Vita Martini* 6,4 (*perfidia sacerdotum*); 9,3 (Martin kot *sacerdos*); 10,9 (*de Martini monasterio ... sacerdos*); 20,1 (*sacerdotalis dignitas* kot oznaka za škofovsko dostojanstvo); 26,5 (Martin kot *summus sacerdos*). Pri opisu cerkvene zgodovine 4. stoletja v drugi knjigi Kronike, v kateri poroča o arijanski hereziji in priscilijanskem sporu, je uporabil izraz *sacerdo*(*te*)s na šestih mestih, vedno v pomenu škofov: *Chronica* 2,36,1 (*Marcellus et Photinus haeretici sacerdotes*); 39,2 (*Dionysius Mediolanensis sacerdos*); 45,1 in 3 (*optimi sacerdotes territi aut exilio deducti, sacerdotio pulsus*); 46,3 (*Ydacijs Emeritae sacerdos*); 47,2 (*iudicio sacerdotum* kot sklep sinode); prim. tudi *Dialogi* 2,12,3 (Martin kot *tanti nominis sacerdos*).

⁶⁵ SOZOMENOS, *HE* 3,14,38–40 (izd. J. BIDEZ, G. SABBAAH, A.-J. FESTUGIERE, *SC* 418, 1996, 134–138).

⁶⁶ *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo Sirmiensi* (*PL Suppl.* I, 1958, 345–350); prim. J. FONTAINE, *SC* 134, 585–586. Druge analize tega zanimivega zapisa: M. MESLIN, *Les Ariens*, 69–70; M. SIMONETTI, Osservazioni sull'Altercatio Heracliani cum Germinio, *Vigiliae Christianae* 21, 1967, 39–58; isti, *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975, 383–385; Y.-M. DUVAL, Aquilée et Sirmium (kot v op. 38), 356–357; M. MILIN, O jednoj hristološkoj raspravi u Sirmiju IV veka (On one christological dispute in fourth-century Sirmium), *Starinar* 49, 1998, 203–214.

⁶⁷ Da je bilo sodelovanje posvetne oblasti nujno, kaže zapisnik obravnave v Sirmiju 366. Del arijanskega občinstva je z vzkliki spodbujal škofa, naj odvede obtoženca k provincialnemu namestniku (*consularis*), da jih bo dal usmrtniti (*Altercatio...*, *PL Suppl.* I, 1958, 350).

Martinom se ujema s tem, kar se je v tem času dogajalo na Zahodu. Oblast je pri postopanju z verskimi nasprotniki praviloma upoštevala njihov rang v Cerkvi, ne pa njihovega družbenega porekla. Škofe je doletelo izgnanstvo. Pripadniki duhovniškega stanu so bili podvrženi fizičnim kaznim, ki so bile hujše pri nosilcih nižjih dostojanstev. Laike je večkrat doletela celo smrtna kazen.⁶⁸ Po Martinovem odhodu v Italijo in njegovi naselitvi v Milanu je sledil primer podobnega nasilja arijanske strani: Martin je bil žrtev hudega preganjanja, pretrpel je številne muke in poniževanja ter bil končno pregnan iz mesta. Drugače kot v prvem primeru je tukaj preganjalec imenovan: to je bil arijanski škof Avksencij.⁶⁹

Epizoda odpira vprašanje arijanske cerkvene organizacije v Panoniji sredi 4. stoletja, posebej še vprašanje škofijskega sedeža v Savariji. Ker uvršča Sulpicij dogodek takoj za omembo Martinove spreobrnitve matere in njegovega uspešnega misijonskega prizadevanja, bi mogli samo epizodo postaviti v Savarijo, uporabo množinske oblike za škofe (*sacerdotes*) pa razložiti kot pretiravanje. Če bi se Martin besedno spopadel z dvema škofoma ali več in bi množinska oblika ne bila golo pretiravanje, bi mogli dogajanje prestaviti v eno od škofijskih središč južne, zlasti jugovzhodne Panonije, kjer je bila prevlada arijancev najbolj izrazita.⁷⁰

Literarno izročilo ne omenja nobenega škofa v Savariji. Poleg treh vodilnih arijanskih škofov v Iliriku, Ursacija iz Singiduna, Valensa iz Murse in Germinija iz Sirmija, katerih pripadnost navedenim škofijam je nesporna⁷¹, se omenja v Hilarijevih fragmentarno ohranjenih zgodovinskih spisih ali bolje zbirki dokumentov več le po imenu poznanih škofov, ki so glede na vsebinski kontekst njihovih omemb spadali v panonski prostor ali njegovo neposredno sosedstvo. Med temi je v času opisanih dogodkov s svojo aktivnostjo in dosledno pripadnostjo arijanskemu taboru izstopal škof Gaj (*Gaius*), ki se z eno izjemo – Atanazij ga v pismu aleksandrijskemu škofu Epiktetu izrecno označuje kot škofa iz Panonije⁷² – pojavlja vedno brez oznake svojega izvora. V virih nastopa v enajstletnem razdobju od 355 do 366, v katerega pade Martinov obisk v Panoniji. Če je bil Gaj škof v Savariji, kot sodi večina raziskovalcev, je bil prav on verjetni Martinov nasprotnik.⁷³ *Gaius* nastopa v vrsti dokumentov takoj za omembo trojice vodilnih arijanskih škofov ali skupaj s posameznim med njimi. V dokumentih koncila v Mediolanu leta 355 se je ohranil seznam 30 arijanskih škofov, ki so podpisali sinodalno pismo, naslovljeno na pravovernega škofa Evzebija iz Vercelov. Med podpisniki,

⁶⁸ Prim. Sulpicius Severus, *Chronica* 2,35,1 (SC 441, 1999, 304 in 438): ... *actique in exilium episcopi, saeuitum in clericos, animaduersum in laicos*. Na Vzhodu, kjer so dobili spopadi ostrejše oblike, je poznanih več primerov usmrtitve škofov (prim. A. CEDILNIK, *Ilirik*, 224 op. 50). Da so pri izbiri kazni upoštevali rang klerikov, kaže ravnanje s papeževimi poslanci na dvoru Konstancija II. leta 355: Duhovnika Evterija so takoj izgnali, diakona Hilarija pa najprej prebičali in nato izgnali (ATHANASIUS, *Historia Arianorum* 41; PG 25, 741A; prim. A. CEDILNIK, *Ilirik*, 223–224). Martinovo kaznovanje je primerljivo s tem postopanjem.

⁶⁹ *Vita Martini* 6,4: *Ibi quoque eum Auxentius, auctor et princeps Arrianorum, grauissime insectatus est, multisque adfectum iniuriis de ciuitate exturbauit*.

⁷⁰ To možnost so dopuščali: E.B. THOMAS, Zur Quirinus- und Martinfrage in Sabaria – Frühchristliche Kontinuität im westpannonischen Raum, *Burgenländische Heimatblätter* 43, 1981, 5–18, zlasti 13 (kraj dogodka *Siscia* ali *Sirmium*, glavni mesti obeh južnopanonskih provinc); R. BRATOŽ, Christianisierung, 323 op. 97 (*Sirmium* ali *Mursa*, v tej dobi dva glavna arijanska škofijska sedeža v Panoniji); D. GÁSPÁR, *Christianity*, 121 (okvirno v južni Panoniji).

⁷¹ O teh škofih gl. M. MESLIN, *Les Ariens*, 67–84; podrobno z obširnimi navedbami virov in komentarji A. CEDILNIK, *Ilirik*, passim (zlasti 217–225).

⁷² EPIPHANIUS, *Haereses* 77,3 (PG 42, 644 D: ... *Gaion apò tês Pannonías* ...).

⁷³ Prim. M. MESLIN, *Les Ariens*, 64–66; M. SIMONETTI, *La crisi ariana* (op. 39), 316; E. TÓTH, Das Christentum in Pannonien (op. 2), 245 op. 8; Y.-M. DUVAL, *L'extirpation de l'Arianisme*..., X, 359–360; A. CEDILNIK, *Ilirik*, 374 (kazalo, s.v. Gaj). Dva drugačna predloga ob upoštevanju starejše, nam nedostopne literature, omenja D. GÁSPÁR, *Christianity*, 115; 148–149: *Cibalae* (tako je domneval S. SALAGIUS, *De statu ecclesiae Pannoniae. De antiquo ecclesiae Pannoniae Patriarcha*, Pécs 1784) ali *Iovia* (T. NAGY, *A Pannoniai kereszténység* (op. 1), 233 (indeks, s.v. Gaius); to mnenje z zadržki podpira tudi D. GÁSPÁR, *Christianity*, 115 in 149).

ki se navajajo brez pripadajočih škofij, sta izhajala z območja Ilirika – poleg omenjene trojice vodilnih arijanskih škofov – tudi *Gaius* in ob njem manj izstopajoči *Paulus*.⁷⁴ Na koncilu v Riminiju 359 in pri dramatičnih dogodkih, ki so ga spremljali, je bil Gaj vseskozi eden najožjih sodelavcev trojice vodilnih arijancev. Koncil, na katerem so prevladovali pravoverni škofje Zahoda, ga je skupaj z vodilnimi arijanskimi škofi Ilirika obsodil in to v pismu sporočil Konstanciju II.⁷⁵ Na tej podlagi so obsodbo ponovili na sestanku delegacije zahodnih škofov v traški Niki.⁷⁶ Prav tako se omenja Gaj med devetimi poimensko navedenimi prejemniki pisma sinode v Selevekiji, naslovljenega na arijanske udeležence sinode v Riminiju.⁷⁷ Sinoda zahodnih pravovernih škofov v Lutetiji proti koncu leta 360 je Gaja obsodila z izobčenjem obenem z drugimi vodilnim arijanci, povečini iz Ilirika.⁷⁸

Ko je Germinij leta 366 predložil novo, kompromisno veroizpoved, s katero se je oddaljil od arianizma in se približal pravovernosti, so mu štirje arijanski škofje, ki so se zbrali v Singidunu, poslali odločen protest. Poleg obeh vodilnih arijanskih škofov Ilirika sta pismo podpisala tudi *Gaius* in *Paulus*. Vsebina pisma kaže na prizadevanje, da bi odstranili nespozrazum. To je bilo še toliko bolj pereče, ker so Germinijevi kleriki že nastopili z žalitvami in celo fizičnim nasiljem, čigar žrtev sta bila škofa Gaj in ob njem prvič omenjeni Paladij (*Palladius*) iz Ratiarije v Obrežni Daciji, ki je po smrti obeh panonskih škofov prevzel vodilno mesto med arijanci v Iliriku.⁷⁹ Germinijevo pismo skupini osmih škofov, katerih izvor je le deloma poznan, kaže na to, da se je za spor med Germinijem in skupino arijanskih škofov začel zanimati tudi pretorijanski prefekt.⁸⁰ Med privrženci Ursacija in Valensa nastopa v tem času *Paulus*, domnevno iz ene od panonskih škofij.⁸¹ Za nekaj arijanskih škofov, domnevno

⁷⁴ H.Ch. BRENNÉCKE, *Hilarius von Poitiers*, 165–166 op. 74 (v seznamu 30 podpisnikov se škofje iz Ilirika nahajajo na naslednjih mestih: na 2. *Valens*, na 3. *Ursacius*, na 13. *Gaius*, na 14. *Paulus* in na 15. *Germinius*). Prim. tudi A. CEDILNIK, *Ilirik*, 222–223.

⁷⁵ SOZOMENOS, *HE* 4,17,3 in 7; 4,18,8 (izd. J. BIDEZ, G.Ch. HANSEN, 163–164; 166); HILARIUS, *Collectanea Antiariana Parisina*, Series A 9,3 (CSEL 65, 96–97): ... *iuxta Ursatium et Ualentem, Germinium, Gaium; qui totiens mutando, quod crediderint, omnes ecclesias turbauerunt... Placet, ut haeretici suprascripti damnentur...*; grško besedilo obsodbe posreduje ATHANASIOS, *De synodis* 11 (PG 26, 700 C). Obsodbo prinaša pismo koncilskih škofov cesarju Konstanciju II., ki ga navaja HILARIUS, *Collectanea*, Series A 5,1,2 (CSEL 65, 82–83): ... *a supradictis turbatoribus ecclesiarum* (sc. Ursatio et Ualente) *adsociato Germinio et Gaio ... supradicti Ualens, Ursacius, Germinius et Gaius...*; grško besedilo prinaša ATHANASIOS, *De synodis* 10 (PG 26, 697 C). O sinodi v Riminiju in vlogi ilirskih škofov na njej gl. A. CEDILNIK, *Ilirik*, 248–281.

⁷⁶ HILARIUS, *Collectanea*, Series A 5,3,1 (CSEL 65, 86): ... *Ursacium, Ualentem, Germinium et Gaium ...ut a nostra communione segregarentur*).

⁷⁷ HILARIUS, *Collectanea*, Series B 8,1 (CSEL 65, 174): *Dilectissimis fratribus Ursatio, Ualenti, Magdonio, Megasio, Germinio, Gaio, Iustino, Optato, Marciali et ceteris Ariminensis synodi legatis ...*

⁷⁸ HILARIUS, *Collectanea*, Series A, 1,4,2 (CSEL 65, 45): *Auxentium et Ursacium ac Ualentem, Gaium, Megasium et Iustinum excommunicatos habemus secundum literas uestras...* Prim. A. CEDILNIK, *Ilirik*, 287.

⁷⁹ HILARIUS, *Collectanea*, Series B 5,1 (CSEL 65, 159–160): ... *a dominis nostris fratribus et coepiscopis nostris Ualente et Paulo admonitus ... perlatores litterarum ... ante praedictos dominos nostros fratres et coepiscopos nostros Ualentem et Paulum adserebant ... querella pro iniuria a quibusdam clericis tuis Palladio et Gaio fratribus et coepiscopis nostris facta ...* Prim. Y.-M. DUVAL, Aquilée et Sirmium, 358–359; o Paladiju gl. M. MESLIN, *Les Ariens*, 85–92.

⁸⁰ HILARIUS, *Collectanea*, Series B 6,1 (CSEL 65, 161): ... *quod de fide nostra Ualenti, Ursatio, Gaio et Paulo displiceat*).

⁸¹ HILARIUS, *Collectanea*, Series B 5 (CSEL 65, 159–160); prim. M. MESLIN, *Les Ariens*, 62–63 (škof v sosedstvu arijanskih škofij v Mursi, Sirmiju in Singidunu); 69–70; A. CEDILNIK, *Ilirik*, 294–296; 300. Kot Pavlov škofijski sedež so bila hipotetično predlagana naslednja mesta: (1) *Savaria* (J. ZEILLER, *Les origines*, 141; Martinov nasprotnik v Savariji naj bi bil *Gaius* ali *Paulus*); (2) *Sopiana* v južnem delu Valerije (T. NAGY, *A Pannoniai kereszténység*, 209–210); *Sopiana* ali *Bassiana* vzhodno od Sirmija v Drugi Panoniji (D. GÁSPÁR, *Christianity*, 115; 149).

⁸² HILARIUS, *Collectanea*, Series A 6 (CSEL 65, 87). Avtorji dokumenta so navedeni v zaporedju: ... *Migdonius, Megasius, Ualens, Epictetus et ceteri*

z območja Ilirika, so ohranjene le posamične ali le nekajkratne omembe. Izmed teh sta bila hipotetično postavljena na območje Panonije arijanska udeleženca sinode v Riminiju *Migdonius* (ali *Magdonius*) in *Megasius*. Skupaj se omenjata na prvem in drugem mestu v pismu, ki so ga s sinode v Riminiju naslovili na cesarja arijanski škofje,⁸² zatem pa nastopata na tretjem in četrtem mestu v seznamu naslovnikov pisma vzhodnih škofov, ki so se zbrali na sinodi v Selevkeji.⁸³

Prihod Martina kot potujočega asketa predstavlja enega prvih primerov asketizma v Panoniji. Sozomen je dal temu vidiku v razvoju krščanstva poseben poudarek, saj ga je postavil na začetek odlomka o Martinu. Po uvodni ugotovitvi, da »Tračani, Iliri in vsi tisti, ki živijo na področju, imenovanem Evropa, še niso poznali meniških skupnosti, vendar niso bili povsem brez mož, ki so se posvetili askezi«, je po imenu navedel samo Martina kot začetnika asketizma na Zahodu. Pred Martinovim nastopom v vlogi asketa so bili primeri asketskega življenja v Iliriku ne le maloštevilni, temveč tudi kratkotrajni. Bili so vezani na navzočnost asketsko usmerjenih škofov vzhodnega izvora, kot je bil Atanazij, ki je 345 potoval čez to ozemlje na Zahod, ali škofov, ki so se po njem zgledovali (Evzebij iz Vercelov, ki je pod Atanazijevim vplivom postal asket še pred izgonom na Vzhod v letu 355).⁸⁴ Ko so se po koncu večletnega izgnanstva pravoverni asketsko usmerjeni italjski in galski škofje vračali z Vzhoda, jih je pot vodila čez južno Panonijo, s postankom v Sirmiju: tukaj se je nekaj časa zadrževal najprej Hilarij (v letu 360), dve leti kasneje pa Evzebij iz Vercelov.⁸⁵ Ob prav redkih poročilih o navzočnosti pravovernih asketov v Panoniji, ki so izhajali od drugod in so deželo po krajšem času zapustili, se najstarejša poročila o domačih asketih nanašajo na anonimne pripadnike arijanske veroizpovedi. Zapisnik o javni polemiki med sirmijskim škofom Germinijem in pravovernim laikom Heraklijanom v začetku leta 366 omenja med navzočimi tudi lokalne arijanske askete in asketinje (*servi dei* in *ancillae dei*).⁸⁶ Kot je znano, je v letu 378 milanskega škofa Ambrozija, ki je pripotoval v Sirmij, da bi se udeležil volitev tamkajšnjega škofa, v katedrali fizično napadla ena izmed arijanskih asketinj.⁸⁷

Z Martinovo bolečo izkušnjo v domovini, njegovim odhodom v Italijo in kmalu zatem v Galijo, prenehajo poročila o kakršnih koli stikih s Panonijo. Po odhodu iz domovine je Martin živel še okrog štirideset let, okrog 13 let kot asket in začetnik meništvja v Galiji, nato več kot 26 let kot škof v Turonih. V času njegove smrti (397) je bila Panonija v znatni meri opustošena in deloma že pod barbarsko okupacijo.⁸⁸ Njegovo rojstno mesto je bilo že v letu 374 kot neposredno zaledje v vojni proti Sarmatom in Kvadom izčrpano, poleg tega so ga prizadele večkratne naravne nesreče, najverjetneje potresi. V letu 456 je uničujoč potres mesto zravnal z zemljo.⁸⁹

⁸³ HILARIUS, *Collectanea*, Series B 8,1 (CSEL 65, 174). Naslovniki dokumenta so navedeni v zaporedju: *Ursatio, Ualenti, Magdonio, Megasio, Germinio, Gaio, Iustino, Optato, Marciali et ceteris Ariminensis synodi legatis* ... Prim. A. CEDILNIK, *Ilirik*, 279; 280 op. 123. D. GÁSPÁR, *Christianity*, 115; 149 postavlja enega od obeh škofov hipotetično v Savarijo.

⁸⁴ Prim. kratko R. BRATOŽ, *Meništvo v rimskih provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana*, v: *Vita artis perennis – Ob osemdeseti obletnici akad. E. Cevca* (ur. A. KLEMENC), Ljubljana 2000, 103–126, zlasti 107.

⁸⁵ Y.-M. DUVAL, *Aquiée et Sirmium* (op. 39), 353–357.

⁸⁶ *Altercatio*... (PL Suppl. I, 350).

⁸⁷ PAULINUS, *Vita Ambrosii* 11,1 (*Vite dei santi* III, Milano 1974, 66: *una de virginibus Arrianorum inpuentior ceteris*).

⁸⁸ F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)*, Ljubljana 2005, zlasti 127–135 in 235–238.

⁸⁹ O slabem položaju Savarije v letu 374 poroča AMMIANUS MARCELLINUS 30,5,14 (... *Sauariam... eo inualidam tempore assiduisque malis afflictam*). Kasnejše uničenje mesta omenjajo *Fasti Vindobonenses* a. 455 (*Chronica minora* I, MGH AA 9, str. 304, št. 577): *et eversa est Sabaria a terrae motu VII id. Septembr. die Veneris* (datum katastrofe, petek 7. septembra, ustreza letu 456).

3. Vprašanje čaščenja sv. Martina v panonskem prostoru v 5. in 6. stoletju

Obstoja Martinovega svetniškega čaščenja na območju rimske Panonije ohranjeni literarni viri ne potrjujejo, prav tako se ga ne da dokazati z materialnimi najdbami. Nekaj poročil s konca 4. stoletja kaže na možnost, da bi se svetniški sloves pokojnega tourskega škofa razširil tudi na območje njegove domovine. Sulpicij Sever poroča, da je po prizadevanju Martinovega učenca in Sulpicijevega prijatelja Postumijana postal svetnikov življenjepis poznan tako rekoč v vsem krščanskem svetu; med evropskimi deželami se poleg Italije omenja razširjenost tega spisa »v celotnem Iliriku«. ⁹⁰ Po Postumijanovem potovanju na Vzhod je postal poznan tudi v tamkajšnjih meniških skupnostih, zlasti tistih, kjer so prebivali menihi zahodnega porekla.

Gotovo je izročilo o galskem škofu poznal Hieronim, tedaj voditelj samostanske skupnosti v Betlehemu. Martinov generacijo mlajši rojak iz Ilirika (rojen okrog 347), ki je v svojo »Kroniko« (zaključeno okrog 380) vključil nenavadno dolg in podroben zapis o panonskem škofu in mučencu Kvirinu iz Siscije, je bil do Martina kot drugega rojaka v širšem pomenu besede bolj zadržan. Ne da bi Martina imenoval, je v komentarju k Ezekielu (36,1–15) zavrnil milenaristično razlago konca sveta, ki jo je tourskemu škofu pripisal »nedavno naš Sever v Dialogu z naslovom 'Gallus'«, pred tem pa so jo med latinskimi pisci zastopali Tertulijan, Laktancij in Viktorin Ptujski. V Martinovem času je bil milenarizem teološko presežen in so ga splošno odklanjali. ⁹¹

Na dveh mestih je Hieronim izrazil odklonilen odnos do takega ravnanja, kot ga Sulpicij Sever pripisuje Martinu. Pri tem ni imenoval ne Martina ne pisca njegovega življenjepisa. V enem primeru, ki se nanaša na problem prestopa iz vojaške službe v asketsko življenje, je aluzija na Martina samo možna, v drugem primeru pa je skoraj zanesljiva, saj Martinova delitev plašča v Amiensu nima poznanih analogij. V pismu prijatelju Heliodoru (*Epitaphium Nepotiani*) iz leta 396 – torej prej kot bi lahko dobil v roke Sulpicijev življenjepis sv. Martina, verjetno pa so že krožile govornice o epizodah iz njegovega življenja – je Hieronim dokaj kritično označil ravnanje, kakršno srečamo tudi pri Martinu ob njegovem postopnem prestopu iz vojaške službe v asketsko življenje. Kot zagovornik eremitskega ideala je namreč zagovarjal takojšnjo in popolno predanost asketskemu življenju brez prehodnih oziroma »vmesnih« oblik. Zavračal je neodločnost, nedoslednost in polovičarstvo po posvetitvi asketskemu idealu (*conversio*). Kdor opravlja po zaobljubi asketizmu še naprej vojaško službo, služi v uniformi enega gospodarja (cesarja) drugemu gospodarju (Bogu), in sicer skrivaj, saj se njegovo asketsko oblačilo (*cilicium*) skriva pod vojaškim plaščem in sijajno uniformo gardista; z obrazom, izmučenim od posta, nastopa pred posvetnimi dostojanstveniki; uniformo nosi zato, da bi lahko pomagal vdovam, sirotam, zatiranim in revnim. ⁹²

⁹⁰ SULPICIVS SEVERUS, *Dialogi* 3,17,4 (CSEL 1, 215): ... *primum illum nostrum libellum non per Italiam tantum, sed per totum etiam diffudit Illyricum*. Prim. W. BERSCHIN, *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter I.*, Stuttgart 1986, 207–208.

⁹¹ HIERONYMUS, *Commentarius in Hiezechielem* 11,36 (CCSL 75, 500, vv. 654–664: ... *et nuper Severus noster in dialogo cui 'Gallo' nomen imposuit...*); prim. SULPICIVS SEVERUS, *Dialogi* 2,14,1–4 (CSEL 1, 197). Tako kot drugi milenaristični spisi je prišel tudi ta (*opuscula Postumiani et Galli*) na seznam t.i. *apocrypha*, spisov, ki jih je Cerkev odklanjala kot neprimerne (*Decretum Gelasianum* 5,7,5; E. v. DOBSCHÜTZ, *Das Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis*, Leipzig 1912, 56). Prim. C. STANCLIFFE, *St. Martin* (kot v op. 7), 298. O zavračanju milenarizma prim. R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio*, Udine, Gorizia 1999, 330–332 (s podrobno literaturo).

⁹² HIERONYMUS, *Epistula* 60,9–10 (... *mih non placent dilationes istae imperfectae seruitutis Dei ... qui sub alienis signis deuotus miles fuit, donandus laurea sit postquam suo regi coeperit militare*). Prim. C. STANCLIFFE, *St. Martin*, 298–300, z navedbami analognih primerov prestopa iz vojaškega stanu med askete; o Nepotijanu, ki je bil najprej vojak in nato asket, gl. *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire 2 (L'Italie chrétienne)*, izd. Ch. in L. PIETRI, Roma 2000, 1535–1536.

V komentarju k Izaiji (iz obdobja 408/410, ko je lahko bral Sulpicijevo biografijo) se je obregnil ob delitev oblačila, kakršno predstavlja Martinova delitev plašča v Amiensu. V njej je videl pretiravanje, ki ni v skladu s Kristusovim priporočilom učencem (Evangelij po Luku 3,11): »Kdor ima dve suknji, naj ju deli s tistim, ki nima nobene«. Tisti, ki tako ravnajo, želijo na ta način pridobiti javno naklonjenost.⁹³ Čeprav je Hieronim zapisal, da tako ravnajo mnogi (*plurimi*), je pri tem vsakdo najprej pomislil na Martina kot prvega med njimi in s tem zgled za kasnejše posnemovalce. Hieronimovi kritični opazki o istočasnem »dvojnem« (posvetnem in duhovnem) življenju in o pretiravanju s potezami nastopaštva sta verjetno (zlasti druga) odraz njegove zadržanosti do širjenja Martinovega svetniškega čaščenja v desetletju po njegovi smrti.

Nasprotno pa eno generacijo kasneje Sozomen v svoji v Konstantinoplu napisani Cerkveni zgodovini (okrog 443–448) do svetnika ni imel zadržkov, saj ga je prikazal kot bojvnika za pravovernost, začetnika asketizma v Iliriku in škofa s svetniškim slovesom.⁹⁴ Vsekakor je po Martinovi smrti pozitivno vrednotenje njegovega dela postopoma prevladalo. Po poročilih galskih kronistov se je v prvi polovici 5. stoletja že širilo njegovo čaščenje,⁹⁵ ki je v drugi polovici 5. stoletja in nato v 6. stoletju dobilo precejšnje razsežnosti; Martin ni bil deležen svetniškega čaščenja le v Galiji, temveč sporadično tudi v Španiji in Italiji,⁹⁶ še več, njegovo čaščenje se je uveljavilo tudi na Vzhodu, kjer sta se kasneje na podlagi izročila o njem izoblikovali celo dve svetniški osebnosti, z datumom čaščenja na 10. in 12. november: (1) Martin, doma iz panonske Sabarije, čaščen v Iliriku, borec proti arijancem, asket na Galinariji in škof v Tarracini⁹⁷ ter (2) Martin kot vojak, ki je prerezal svoj plašč, asket in nato škof v galskem mestu Konstantina(!) ter čudodelnik, čaščen v frankovski državi (*Phrangía*).⁹⁸

O njegovem svetniškem čaščenju v Panoniji v 5. in 6. stoletju se ni ohranilo nobeno poročilo. Na sicer maloštevilnih zgodnjekrščanskih napisih Panonije se ne omenja nobena oseba s tem imenom, ki bi mogla dobiti ime po svetniku. Na verjeten obstoj svetnikovega čaščenja v zgodnjem 6. stoletju kaže ime, posredno pa tudi življenjska pot Martina iz Brage (*Bracara*). Ob rojstvu med leti 510 in 520 v Panoniji (*Pannoniae genitus*) – najverjetneje v njenem južnem delu, ki je bil v okviru vzhodnogotskega kraljestva Teoderika Velikega – je dobil ime po galskem svetniku panonskega izvora, kar je kasneje s ponosom poudarjal. Po mladostnih letih v domovini in večletnem prebivanju na Vzhodu je po letu 550 odšel v Brago v hispanski Galiciji, kjer je bil najprej ustanovitelj samostanske skupnosti (*Dumium* pri Bragi), kasneje pa je postal škof v Bragi in uspešen misijonar med Svebi. Po lastnih besedah se

⁹³ HIERONYMUS, *Commentarius in Esaiam* 16,58,7 (CCSL 73 A, 1963, 666, vv. 63–66: *Quod et Dominus in euangelio loquebatur: Qui habet duas tunicas, det alteram non habenti. Non enim unam iussit scindi et diuidi, quod multi popularis aurae causa faciunt, sed alteram non seruari, augens praecepta iustitiae ...*); prim. *Vita Martini* 3,1–2.

⁹⁴ Gl. zgoraj op. 37–40.

⁹⁵ PROSPERUS TIRO, *Epitoma chronicon* (A. 433), ad a. 381 (*Chronica minora* I, izd. Th. MOMMSEN, MGH AA 9, 21981, 461); *Chronica Gallica* (A. 452) I, 4, ad a. 379; V, 43, ad a. 398; VIII, 48 (MGH AA 9, 646; 650; 652).

⁹⁶ Prim. F. PRINZ, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, Darmstadt 1988 (2. izd.), 20–28, karti 1A in 1B v prilogi; L. PIETRI, *Naissance d'une cité chrétienne. La ville de Tours, 732–788; 798–831*. Najstarejši dokazi za obstoj čaščenja sv. Martina v severnojadranskih deželah izhajajo iz druge polovice 6. stoletja: (1) upodobitev na ravenskem mozaiku (Sant' Apollinare Nuovo, ok. 561; gl. W. URBAN, *Iconografia di san Martino nei secoli*, v: A. GERETTI (ur.), *Martino. Un santo e la sua civiltà nel racconto dell'arte*, Milano 2006, 29–39, zlasti 30–32); (2) omemba upodobitve Martinovih dejanj v cerkvi sv. Justine v Padovi v okvirno istem času (ok. 560–565; VENANTIUS FORTUNATUS, *Vita s. Martini* 4,674: *... cuius habet paries Martini gesta figuris*); (3) srebrni relikviarj iz zakladnice katedrale sv. Evfemije v Gradežu v obliki valja, okvirno iz 6. ali 7. stoletja, na katerem se med sedmimi svetniki omenja tudi *Martinus* (gl. S. TAVANO v: A. GERETTI (ur.), *Martino. Un santo...*, 88–89).

⁹⁷ *Synax. Eccl. CP*, Nov. 10,3 (st. 210–211).

⁹⁸ *Synax. Eccl. CP*, Nov. 12,3 (cc. 217–218); podobno tudi *Menologium Graecorum Basilii Porphyrogeniti imperatoris jussu editum*, Nov. 12 (PG 117, c. 156; Martin kot *episkopos Phrangias*).

je pri ustanovitvi samostanske skupnosti ravnal po načelih svojega soimenjaka in vzornika. Za baziliko, ki jo je zgradil, je pridobil relikvije Martina Tourskega. V tej cerkvi je tudi prejel škofovsko posvečenje. Za to cerkev je sestavil napis v 22 verzih, ki je po vsebini hvalnica Martina Tourskega. Kot poroča je z njegovim zgledom – že v času svoje mladosti – dosegel pomembne uspehe pri misijonu med ljudstvi tedaj etnično zelo heterogene Panonije. Njegovo misijsko prizadevanje je zajelo kar petnajst pretežno germanskih skupin, ob katerih se omenjajo tudi Slovani. V pesmi je poudaril čudežno moč relikvij Martina Tourskega, ob tem omenil tudi svetnikovo nesporno priljubljenost v Galiji in hispanski Galiciji.⁹⁹ Tudi na nagrobnem napisu, ki ga je sam sestavil, je omenil Martina Tourskega kot svojega istoimenskega patrona in zgled na življenjski poti.¹⁰⁰

Po propadu antičnih struktur na območju srednjega Podonavja v drugi polovici 6. stoletja ni nobenega poročila o tem, da bi se med izoliranimi preostanki krščanskega prebivalstva iz antike ohranil spomin na galskega svetnika panonskega izvora. Čaščenje sv. Martina je ponovno zanesla v podonavski prostor frankovska država v desetletjih po uničenju avarske države (796), pri čemer se omenja kot najstarejša cerkev sv. Martina v neposredni bližini panonskega ozemlja v Traismauerju zahodno od Dunaja (okrog leta 833).¹⁰¹ Martinov rojstni kraj nastopa v virih od konca 8. stoletja (791) oziroma začetka 9. stoletja (805) dalje v obliki, ki je identična zapisom iz antike (*Sabaria*).¹⁰²

Pred sredino 9. stoletja je postal ta kraj upravno središče karolinške Vzhodne marke, z antičnim imenom nastopa tudi v dveh darovnicah iz leta 860.¹⁰³ Kontinuiteto poselitve potrjujejo arheološke raziskave, saj so se pri gradnji trdnjave v tej dobi oprli na tedaj obstoječe ostanke poznoantične palače. Obstoj antičnega imena do tega časa kaže na kontinuirano poselitev ostankov romanskega prebivalstva. Ker je bilo v tem času čaščenje galskega svetnika panonskega izvora v frankovski državi zelo razširjeno, je možno, da je prav to izročilo pripomoglo k izbiri Savarije za upravno središče Vzhodne marke.¹⁰⁴ Vendar pa na podlagi dose-danjih arheoloških raziskav ni mogoče dati odgovora na vprašanje, ali so ostanki provincialnega rimskega prebivalstva ohranili čaščenje sv. Martina vse do te dobe, ali pa ga je ponovno prinesla v ta prostor šele frankovska oblast.¹⁰⁵ Tako ne moremo dati odgovora na vprašanje, ali je v poznoantični Savariji v 5. in 6. stoletju obstajalo čaščenje sv. Martina.

⁹⁹ *Versus Martini Dumiensis episcopi in basilica* (izd. R. PEIPER, *MGH AA* 6,2, 1883, 194–195); prim. GREGORIUS, *Historiae* 5,37. O Martinu iz Brage in o njegovem pomenu za širjenje čaščenja sv. Martina Tourskega v Španiji prim. F. PRINZ, *Frühes Mönchtum*, 37; L. PIETRI, *Naissance d'une cité chrétienne. La ville de Tours*, 475–476. O Martinu iz Brage gl. J. ŠAŠEL, Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem, *Kronika* 24, 1976, 151–158; isti, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 740–745.

¹⁰⁰ *Epitaphium Martini Dumiensis episcopi* (izd. R. PEIPER, *MGH AA* 6,2, 1883, 195, verzi 3 in 5–6): *Confessor MARTINE, tua hac dicatur in aula: / ... / Teque, patrono, sequens famulus MARTINUS eodem / Nomine, non merito, hic in Christi pace quiesco.*

¹⁰¹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 10 (izd. F. LOŠEK, Hannover 1997, 120 v. 16); H. WOLFRAM, *Salzburg Bayern Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*, Wien, München 1995, 311–312 (zlasti op. 616).

¹⁰² *Annales regni Francorum* a. 791; a. 805 (izd. F. KURZE, Hannover 1895, 89; 119); *Annales Fuldenses* a. 805 (izd. F. KURZE, H. HAEFELE, Hannover 1891, 353); H. WOLFRAM, *Salzburg Bayern Österreich*, 120.

¹⁰³ *MGH Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 1. Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren* (izd. P. KEHR, Berlin 1934), št. 38 (iz leta 844?); 101 in 102 iz leta 860; prim. tudi F. KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 2, Ljubljana 1906, št. 170 in 172; H. WOLFRAM, *Salzburg*, 120; 318–320.

¹⁰⁴ Prim. E. TÓTH, *Das Christentum in Pannonien* (kot v op. 2), 247 (zlasti op. 24), z mnenjem, da je to izročilo vplivalo na pomen kraja v karolinški dobi. O vlogi Savarije v 9. stol. gl. H. WOLFRAM, *Salzburg Bayern Österreich*, 120; 318–320.

¹⁰⁵ E.B. THOMAS, *Zur Quirinus- und Martinfrage in Sabaria* (op. 67), zlasti 13–17; D. GÁSPÁR, *Christianity*, 114–115.

Seznam okrajšav:

<i>CCSL</i>	<i>Corpus Christianorum. Series Latina</i> , Turnhout.
<i>CLRE</i>	<i>Consuls of the Later Roman Empire</i> (izd. R. S. BAGNALL, A. CAMERON, S. R. SCHWARTZ, K. A. WÖRZ), Atlanta 1987.
<i>Dialogi</i>	SULPICIUS SEVERUS, <i>Dialogi</i> , izd. C. HALM, <i>CSEL</i> 1, 1866, 152–216.
<i>DACL</i>	<i>Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie</i> , Paris.
<i>DNP</i>	<i>Der Neue Pauly</i> , Stuttgart.
<i>GCS</i>	<i>Die griechischen christlichen Schriftsteller</i> , Berlin.
<i>HE</i>	<i>Historia ecclesiastica</i>
<i>MGH</i>	<i>Monumenta Germaniae Historica</i> , Berlin – Hannover.
<i>MGH AA</i>	<i>Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi</i> , Berlin (ponatis München).
<i>PG</i>	J.-P. MIGNÉ (izd.), <i>Patrologiae Graecae cursus completus</i> , Paris.
<i>PL</i>	J.-P. MIGNÉ (izd.), <i>Patrologiae Latinae cursus completus</i> , Paris.
<i>PLRE</i>	<i>The Prosopography of The Later Roman Empire I (A. D. 260–395)</i> . Izd. A. H. M. JONES, J. R. MARTINDALE, J. MORRIS, Cambridge 1975 (2. izd.).
<i>RAC</i>	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i> , Stuttgart.
<i>SC</i>	<i>Sources Chrétiennes</i> , Paris.
<i>Synax. Eccl. CP</i>	<i>Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae</i> (izd. H. DELEHAYE), Propylaeum ad Acta sanctorum Novembris, Bruxelles 1902.
<i>Vita Martini</i>	SULPICIUS SEVERUS, <i>Vita sancti Martini</i> , izd. J. FONTAINE, <i>SC</i> 133, 1968, 248–345.

Summary

Martin of Tours and His Contacts with Pannonia

Rajko Bratož

Examining three episodes in the life and work of Martin of Tours, the author had decided to adopt the so-called long chronology of Martin's life: from his birth in 316 or 317 (instead of 336) to his death in 397.

Depicting Martin's youth in Sabaria, the first chapter describes the military milieu of Martin's early life and the development of Christianity in Pannonia, especially in Sabaria, since the beginning of the reign of Roman Emperor Constantine. Martin's father was a military tribune (*tribunus militum*), the title he had probably not attained until his departure from Sabaria to North Italian Pavia; his post in Pavia could possibly be in the Imperial Roman *lancearii Sabarienses* unit. Several reasons speak in favor of the theory that Martin had completely served his time in the army and was retired when he was forty. His discharge from the army, which could be dated in the second, possibly even the third, year of Julius Caesar's campaigns against the Alamans, opens up the question of datation and circumstances of Martin's first encounter with Bishop Hilary of Poitiers.

After his release from the army in 357 or 358 Martin arrived to Illyricum to visit his parents. His subsequent clash with the Aryans represents one of the pivotal events in his life. A representation of this clash between Martin, an orthodox lay believer leading an ascetic life, who was later ordained an exorcist, and Pannonian Aryans, described in a hagiographic text written by Sulpicius Severus, is in accord with the one depicted by the historiography and polemical journalism of the second half of the 4th century. Confrontations between the Aryans and orthodox Christians usually took place in the form of polemics, dialog, or texts, but could also result in physical violence. A positive identification of

Martin's Aryan adversaries in Pannonia is not possible. Martin's arrival to Illyricum denotes an early instance of monkhood in Illyricum, and the first in which the ascetic was a native of the area.

Very little is known about the adoration of Martin of Tours as a saint during the decades after his death. Hieronimus, who was residing in Palestine at the time but was well acquainted with the situation in Illyricum, was rather reserved toward him. There is no data on the worship of Martin in Pannonia in the 5th and the 6th centuries. Martin's status of a bishop with a holy reputation is indicated primarily by the name and religious preference of Bishop Martin of Braga. Born in Pannonia, Martin of Braga was later appointed Bishop in Hispanian Galicia and was a devout worshipper of Martin of Tours. The adoration of Martin of Tours spread after the Carolingians defeated the Avars at the end of the 8th century.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Tudi v kasnejših letih se Mir ni odrekel svojega slogaškega koncepta, z otožnostjo se je spominjal Slomškovich, Einspielerjevih, Bleiweisovich, Tomanovich in Razlagovich časov, sodobne slovenske politične voditelje, klerikalne in liberalne, je še leta 1901 takole označeval: »Žalostna usoda Slovencev pa je hotela, da so dobili krmilo narodovo v roko možje, ki niso delovali naprej v smislu prvobornih, ki so na prvo stran političnega programa zapisali druge smote in uvrstili narodnost med bolj postranske zadeve. . . » Povsod opažamo le poudarjanje klerikalizma ali liberalizma, in tudi slavospeve na korist zveze z Nemci, bodisi z liberalnimi, bodisi s konservativnimi.« (*Janko Pleterški, Politični profil koroškega časopisa »Mir« (1882–1920), ZČ, 10–11, 1956–1957, str. 193*)

... pred štirimi desetletji?

Leta 1523 srečamo nekajkrat, toda izjemoma, na kmetiji poleg gospodarjevega sina tudi sinovo ženo in enkrat poleg gospodarjevega brata tudi bratovo ženo. V kolono drugih sorodnikov v tabeli II smo všteli tudi gospodarjeve matere in brate. Kot je iz seštevka razvidno, je bilo takih družinskih članov le zelo malo. – Posebno omembe sinove ali bratove žene navajajo k misli, da so izjemoma še poznali na kmetijah neke oblike združnega življenja. Toda taki primeri nastopajo tudi drugod in v mnogo poznejšem času; sklepanje na zadrugo bi bilo zelo tvegano. (*Sergij Vilfan, Davčni privolitvi Kranjske za leti 1523 in 1527 in popis prebivalstva gospodstva Gradac iz teh let, ZČ 19–20, 1965–1966, str. 224*)

... pred tremi desetletji?

Leta 1892 je Ascoli pojasnjeval svoja stališča tudi do Slovencev v pismu goriškemu odvetniku Carlu Venutiju. Omenjal je nove razmere v Posočju, ko germanizacija pojenjuje in ko se morajo Italijani soočiti s Slovani, ki tudi žele svoj prostor pod soncem. Za prebivalce ob Soči, med nje se Ascoli še vedno prišteva, je prenehala nekdanja zgodovinska stvarnost. Nekdanje vprašanje, ali naj Goričani pripadajo neki nemški ali neki italijanski državi, je zamenjalo novo, ali naj novolatinsko ljudstvo Posočja ostane romansko ali pa postane slovansko. Ascoli ne dvomi, da bo izid tekme v korist romanskega prebivalstva. (*Branko Marušič, Graziadio Isaia Ascoli in Slovenci, ZČ, 30, 1976, št. 3–4, str. 296*)

... pred dvema desetletjema?

Kanitz se je ustavil tudi pri notranjih težavah bolgarske družbe ter nakazal odnos nekaterih slojev do narodnega gibanja. Bogati kmečki čorbadžijski trgovski sloj je bil po njegovem mnenju manj zavzet za propagando neodvisnosti, saj je bil deležen pomembnih privilegijev, ker je podkupoval korumpirane turške uradnike. Po njegovem mnenju bi se na agitacijo mlado bolgarskih odborov iz Bukarešte in Brajle lotil vstaje le del Bolgarov. Splošno vstajo bi lahko pričakovali samo, če bi katera sosednjih velesil – Avstrija ali Rusija – neposredno sprožila vojno proti Turčiji (*Imre Röss, Spremembe v balkanski politiki Habsburške monarhije v začetku dualizma in Felix Kanitz., ZČ 40, 1986, št. 3–4, str. 448*)

... pred desetletjem?

Kot dodaten, zelo močan razlog za ločitev zakona je Suzana Felicita navedla spolno bolezen, ki da jo je nalezla od svojega moža. Ker se ji je v času, ko je živela z možem, vedno znova pojavljala, tako da je bilo menda po mnenju zdravnikov ogroženo celo že njeno življenje, je šla najprej za dobro leto živeti v samostan Mekinje, pozneje pa še na zdravljenje v Padovo. Padovski zdravniki so ji odločno odsvetovali obnoviti intimne stike z možem, enakega mnenja pa sta bila tudi kranjska doktorja Janez Andrej de Coppinis in Janez Jurij Keršinar, ki sta za sodišče napisala tudi ustrezni poročili. Za kakšno spolno bolezen je tu šlo, jč nemogoče reči, saj tudi zdravniška veda tistega časa še ni dobro razlikovala n.pr. sifilisa od gonoreje. V virih jo enkrat imenujejo »lepra«, drugič »caeltica infectio« (*Maja Žvanut, Ločitev zakona pred tristo leti, ZČ, 50, 1996, št. 3, str. 350*)

Gustav Pfeifer

Centralne funkcije škofijskega mesta v srednjem veku. Primer Briksna*

UDK 347.235:262.3(450.32)»653«

PFEIFER Gustav, dr., Südtiroler Landesarchiv, I–39100 Bozen, Armando-Diaz-Straße 8

Centralne funkcije škofijskega mesta v srednjem veku. Primer Briksna**Zgodovinski časopis**, Ljubljana 60/2006 (134), št. 3–4, str. 283–296, 55 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava vlogo škofijskega mesta Briksna kot centralnega kraja v srednjem veku. Mesto je opravljalo funkcije centra na več področjih, z različnim gravitacijskim radijem; predstavljalo je gospodarsko tržno središče osrednje doline reke Eisack, cerkveno-kulturno središče briksenske škofije in središče teritorialnega gospostva oz. cerkvene kneževine z raztreseno posejstjo na Tirolskem, Koroškem, Štajerskem in Kranjskem.

Avtorski izvleček

UDC 347.235:262.3(450.32)»653«

PFEIFER Gustav, PhD, Südtiroler Landesarchiv, I–39100 Bozen, Armando-Diaz-Straße 8

Central Functions of a Bishop Town in the Middle Ages: The Case of Brixen**Zgodovinski časopis (Historical Review)**, Ljubljana 60/2006 (134), No. 3–4, pp. 283–296, 55 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Examined is the role of the diocesan town of Brixen in the Middle Ages. The major town in the area, Brixen functioned on several levels: it was the principal economic and market center of the central valley of the Eisack River; a religious center of the Brixen diocese; and the center of the territorial seignery and of the ecclesiastical principality with estates scattered in Tyrol, Carinthia, Styria, and Carniola.

Author's Abstract

*In loco siquidem horrido et asperrimo, in mediis nivalibus Alpibus, ubi fames assidua et frigus pene semper continuum, locus ipse vicus est pro civitate, qui Brixanerium vocatur, altissimis circumdatus scopulis, ubi etiam vix nomen obtinetur christianitatis.*¹ – »V odbijajoči in surovi pokrajini, med zasneženimi gorami, kjer vladata nenehna lakota in skoraj nepretrgan zimski mraz, je kraj, imenovan Briksen, prej vas kot mesto, obdan z najvišjimi vrhovi, ki si skoraj ne zaslužijo krščanskega imena.«

S temi markantnimi besedami označuje Psevdo-Bardo v svojem delu »Vita Anselmi episcopi Lucensis« z vidika papeške stranke prizorišče škofijske sinode junija 1080, na kateri so pomembni nemški in predvsem severnoitalijanski škofje ob navzočnosti kralja Henrika IV. odstavili papeža Gregorja VII. in postavili ravenskega nadškofa Wiberta za novega papeškega kandidata.² Razumljivo negativno nastrojena sodba tega dejanja s strani gregorijanca se med

* Prispevek je bil prvič objavljen v nemškem jeziku v *Pro civitate Austriae* n. s. 11 (2006), 30–43. Zahvaljujem se g. prof. dr. Ferdinandu Opllu (Dunaj) za dovoljenje za prevod v slovenščino. Izčrpno navajanje virov je praviloma opuščeno, brez težav jih je mogoče natančno izluščiti iz navedene literature. Za napotke se zahvaljujem Giuseppeju Albertoniju (Meran/Trient) in Leu Andergassnu (Brixen).

¹ MGH SS XII, str. 19.

² Prim. tudi JÜRGEN ZIESE, Wibert von Ravenna. Der Gegenpapst Clemens III. (1084–1100), Stuttgart 1982 (Päpste und Papsttum 20), 54–64, predvsem pa GIUSEPPE ALBERTONI, *In loco horrido et asperrimo*. La sede vescovile di Bressanone tra Papato e Impero nel secolo IX [recte: XI], v: Stadt und Hochstift. Brixen, Bruneck und Klausen

drugim odraža v navedeni omalovažujoči oznaki Briksna, ki se mu tu odreka status škofijskega mesta (*civitas*). Poznoantična *civitas* velja za prototip škofijskega mesta; najpozneje od sinode v Sardiki (343) dalje se je dosledno enačilo škofijski sedež s *civitas* in ozemlje škofije z njenim mestnim območjem. Po kanonu VI te sinode naj bi bilo zaradi ohranjanja ugleda škofovske časti prepovedano imenovanje škofov v vaseh (*vicus*) in majhnih mestih (*modicae civitates*). Kjer za duhovno oskrbo zadostuje en sam duhovnik, naj škof ne bi bil potreben.³ Očitno se »vita Anselmi« na to kanonično normo, nastalo na izkušnjah iz sredozemskega urbanega okolja, sklicuje pretirano polemično, pri tem pa le delno odslikava realno stanje.⁴

Korenine Briksna namreč ne izvirajo iz poznoantične *civitas*, temveč iz karolinškega dvora (*curtis*). Šele okoli leta 990 pridobljeni rang škofijskega sedeža (*sedes episcopalis*) je sprožil proces razvoja v mesto. Tako najdemo kljub tej »začetni oteževalni okoliščini«, deloma že v 10., jasneje pa v 11. stoletju, značilne elemente srednjeveške *civitas*. S svojimi cerkveno-duhovnimi, pa tudi socialno-karitativnimi, gospodstvenimi in upravnimi ustanovami, kot tudi s svojo ugodno prometno-geografsko lego je Briksen v več pogledih izpolnjeval funkcije centralnega kraja.

V prvem delu tega prispevka želimo na kratko osvetliti topografski in urbanistični razvoj Briksna, v drugem pa podrobneje preučiti posamezne sklope centralnih dejavnikov, temeljev za njegov širši regionalni pomen, ki v določeni meri predstavljajo presežek Briksna v njegovem pomenu in privlačnosti.⁵ Pri tem je jasno, da v teh okvirih ni mogoče podati neke izčrpne obravnave, temveč zgolj strnjen in selektiven oris. V vprašanja bližnje prostorske mobilnosti, urbanega omrežja in odnosov mesta z njegovim zaledjem, vsa ozko povezana s centralnimi funkcijami, na tem mestu ni mogoče posegati.⁶

bis zur Säkularisation 1803 / Città e principato. Bressanone, Brunico e Chiusa fino alla secolarizzazione 1803, ed. HELMUT FLACHENECKER – HANS HEISS – HANNES OBERMAIR, Bozen 2000 (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs / Pubblicazioni dell'Archivio della provincia di Bolzano 12), 115–129; strnjeno GUSTAV PFEIFER, Von »Prihsna« zu »Brihsen« – Beiträge zur Geschichte der Stadt Brixen im Mittelalter, v: Brixen. Bd. 1: Die Geschichte, ed. BARBARA FUCHS – HANS HEISS – CARLO MILESI – GUSTAV PFEIFER, Lana/Bozen 2004, 89–161, tu 104 s.

³ Citirano po FRIEDRICH MERZBACHER, Die Bischofsstadt, Köln/Opladen 1961 (Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften 93), 10 op. 13; prim. tudi na to sklicujoč se opomin papeža Zaharije Bonifaciju z dne 1. aprila 743: *Meminis enim, carissime, quid in sacris canonibus precipimus observare, ut minime in villulas vel in modicas civitates episcopos ordinemus, ne vilescat nomen episcopi*. Citirano po: Briefe des Bonifatius. Willibalds Leben des Bonifatius nebst einigen zeitgenössischen Dokumenten, ed. REINHOLD RAU, Darmstadt 1988 (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters – Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe IVb), 150.

⁴ V dokajšnji meri je čutiti vpliv za historiografske tekste tega časa tipičnih toposov, v katerih Alpe nastopajo kot nekultivirano ozemlje. Prim. ALBERTONI, *In loco horrido* (kot v op. 2), 127 s.

⁵ Glede funkcij centralnih krajev na splošno prim. zbornik *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung*, ed. EMIL MEYNEN, Köln/Wien 1979 (Städteforschung A/8); HELMUT JÄGER, geslo »Zentraler Ort, Zentralität«, v: *Lexikon des Mittelalters* 9, München 1998, 541–543; ROLF KIEßLING, Die Zentralitätstheorie und andere Modelle zum Stadt-Land-Verhältnis, v: *Zentren. Ausstrahlung, Einzugsbereich und Anziehungskraft von Städten und Siedlungen zwischen Rhein und Alpen*, ed. HANS-JÖRG GILOMEN – MARTINA STERCKEN, Zürich 2001, 17–40; v širšem smislu tudi GERHARD FOUQUET, Hauptorte – Metropolen – Haupt- und Residenzstädte im Reich (13.–beginnendes 17. Jh.), v: *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch. Teilbd. 1: Dynastien und Höfe*, ed. WERNER PARAVICINI, Ostfildern 2003 (Residenzenforschung 15/I/1), 3–15.

⁶ V zvezi s tem želim za stolno mesto Briksen in obe škofijski mesti Bruneck in Klausen opozoriti na dve deli (v pripravi na tisk) ERIKE KUSTATSCHER: *Stadt und Land – Personelle und wirtschaftliche Beziehungen der Bewohner von Brixen, Bruneck und Klausen zum ländlichen Umfeld ihrer Städte im Spätmittelalter* (izide v zborniku razprav zborovanja »Minderstädte – Kümmerformen – Gefreite Dörfer«, ki se je septembra 2005 odvijalo v Boznu, pod uredniškim vodstvom HERBERTA KNITTLERJA) kot tudi na za izid v letu 2007 v okviru »Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs« predvideno in na širši bazi virov temelječo razpravo *Die Städte des Hochstifts Brixen im Spätmittelalter. Verfassungs- und Sozialgeschichte von Brixen, Bruneck und Klausen im Spiegel der Personengeschichte (1200–1550)*, ki med drugim obravnava tudi ta vprašanja.

Topografija

13. septembra 901 je še mladoletni kralj Ludvik Otok na prošnjo in priporočilo škofa Zaharije škofiji v Säbnu podaril *curtis Prihsna*, ki se je nahajal v Ratpotovi grofiji.⁷ To obsežno kraljevo zemljiško gospostvo v briksenski kotlini naj bi predstavljalo gospodarski temelj za poznejši prenos škofijskega sedeža iz Säbna v Briksen. S stališča škofa je gospodarsko in gospostveno usidranje v briksenski kotlini obenem slabilo položaj grofa Ratpota v grofiji Norital. Z daritvijo posesti se je na račun grofa razširilo tudi imunitetno območje škofa, z drugimi besedami, omenjena *curtis* je bila izvzeta izpod neposredne Ratpotove oblasti.

Imuniteta je predstavljala temelj sodne oblasti škofov, ki se je sprva omejevala na nižje sodstvo, pozneje pa se je razširila še na krvno sodstvo in končno celo preseгла okvire samega zemljiškega gospostva – dva odločilna koraka k poznejšemu mestnemu in teritorialnemu gospostvu škofov.⁸

Na prvo omenbo nekega briksenskega škofa naletimo v diplomu kralja Otona II., izdani 15. oktobra 967 v Briksnu, kjer se kot priča prisotni säbenski škof Richpert navaja z oznako *Prihsinensis sanctae ecclesiae episcopus*. To je bil sprva osamljen primer. Šele za čas Richpertovega naslednika Albuina postanejo dokazi o prenosu težišča iz Säbna v Briksen pogostejši. Vsaj okoli leta 967 je tu že obstajala (neutrjena) naselbina, ki je lahko sprejela kralja Otona in njegovo spremstvo na poti na kronanje v Rim.⁹ Prav iz tega časa izvira tudi zasnova katedralnega kompleksa, za sredo 10. stoletja obstajajo dokazi o obstoju stolnega kapitlja, ob koncu stoletja se omenja stolni prošt, nekaj mlajši so podatki o sholastu.

Drugače kot v večini okoliških *civitates* (Trident, Chur, Salzburg, Passau, Augsburg, Regensburg itd.) Briksen ni mogel biti zgrajen na rimskih temeljih, pač pa je kot škofijski sedež nova tvorba – verjetno na starem poselitvenem območju –, ki se je v temeljnih urbanih gradbenih elementih in strukturah ravnala po ostalih *civitates*: v letih 1030/40 utrjeni katedralni kompleks je obsegal škofijsko cerkev, prvič omenjeno leta 977, in še pred letom 1100 na južno stran stolnice prislonjeno cerkev Naše Ljube Gospe, t.j. škofijsko dvorno kapelo. Ali je temu kompleksu v 11. stoletju pripadala tudi kapela sv. Janeza v križnem hodniku, ali pa je morda nastala okoli leta 1200 kot krstna kapela, ostaja zaenkrat odprto. Predhodnik poznejšega križnega hodnika datira v čas ob koncu 11. stoletja. Na zahodu katedralnega kompleksa stoji škofijski dvor, *curia episcopalis*, jugovzhodni del pa zasedajo stanovanjska in gospodarska poslopja kapiteljskih duhovnikov.¹⁰

Za prenos škofijskega sedeža iz Säbna v Briksen je obstajalo več razlogov: ugodnejša prometno-geografska lega Briksna na prehodu preko reke Eisack na pomembnem cestnem križišču, kot tudi v primerjavi s Säbnom neprimerno boljše možnosti za urbano širitev. Med-

⁷ MGH DD Germ. Karol. 4, št. 12 (901 IX 13).

⁸ Prim. NORBERT LEUDEMANN, *Deutsche Bischofsstädte im Mittelalter. Zur topographischen Entwicklung der deutschen Bischofsstadt im Heiligen Römischen Reich*, München 1980, 127; DIETMAR WILLOWEIT, geslo »Immunität«, v: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* 2, Berlin 1978, 312–330; ISTI, *Rechtsgrundlagen der weltlichen Herrschaft geistlicher Fürsten im Mittelalter*, v: *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento / Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient* XXX (2004), 171–188, tu 172–178.

⁹ MGH D O II, št. 14 (967 X 15).

¹⁰ Za briksenski stolnični kompleks prim. – z zgodovinskega stališča ne ravno v vseh pogledih prepričljivo – delo LUDWIGA TAVERNIERA, *Der Dombezirk von Brixen im Mittelalter. Bauhistorische Studien zur Gestalt, Funktion und Bedeutung*, Innsbruck 1996 (Schlern-Schriften 294), passim; sedaj tudi ISTI, *Der mittelalterliche Dombezirk von Brixen. Zusammenfassung der neueren Forschungen*, v: *Der Schlern 77/5* (2003), 18–35 in ISTI, *Das Domstift Brixen*, v: *Dom- und Kollegiatstifte in der Region Tirol – Südtirol – Trentino in Mittelalter und Neuzeit / Collegialità ecclesiastica nella regione trentino-tirolese dal medioevo all'età moderna*, ed. HANNES OBERMAIR – KLAUS BRANDSTÄTTER – EMANUELE CURZEL, Innsbruck 2006 (Schlern-Schriften 329), 101–148, tu 121–127.

tem ko je moral škof v Säbnu in njegovi okolici računati tudi z odporom plemstva, se je lahko v Briksnu pri oblikovanju novih upravnih in oblastvenih struktur v vojaškem oziru oprl na zanesljive elemente škofijske vazalitete in ministerialitete.

Leta 1027 je prejel briksenski škof Hartwig od Konrada II. grofijo Norital skupaj z grofijskimi pravicami v dolini Inna, v naslednjem letu je Salijec predal briksenski cerkvi kluže pod Säbnom skupaj z mitnico, leta 1091 pa je sledila podelitev grofije v Pustriški dolini.¹¹ Škof je bil odslej edini nosilec javnopravne oblasti. Te kompetence pa je le v omejenem obsegu izvajal sam, v večji meri jih je zaupal škofijskim odvetnikom, t.j. v prvi vrsti grofovskim rodbinam, po izvoru s starega bavarskega naselitvenega ozemlja, posestno in oblastno usidranim na omenjenem območju, iz katerih so v tem času običajno izhajali tudi sami škofje.

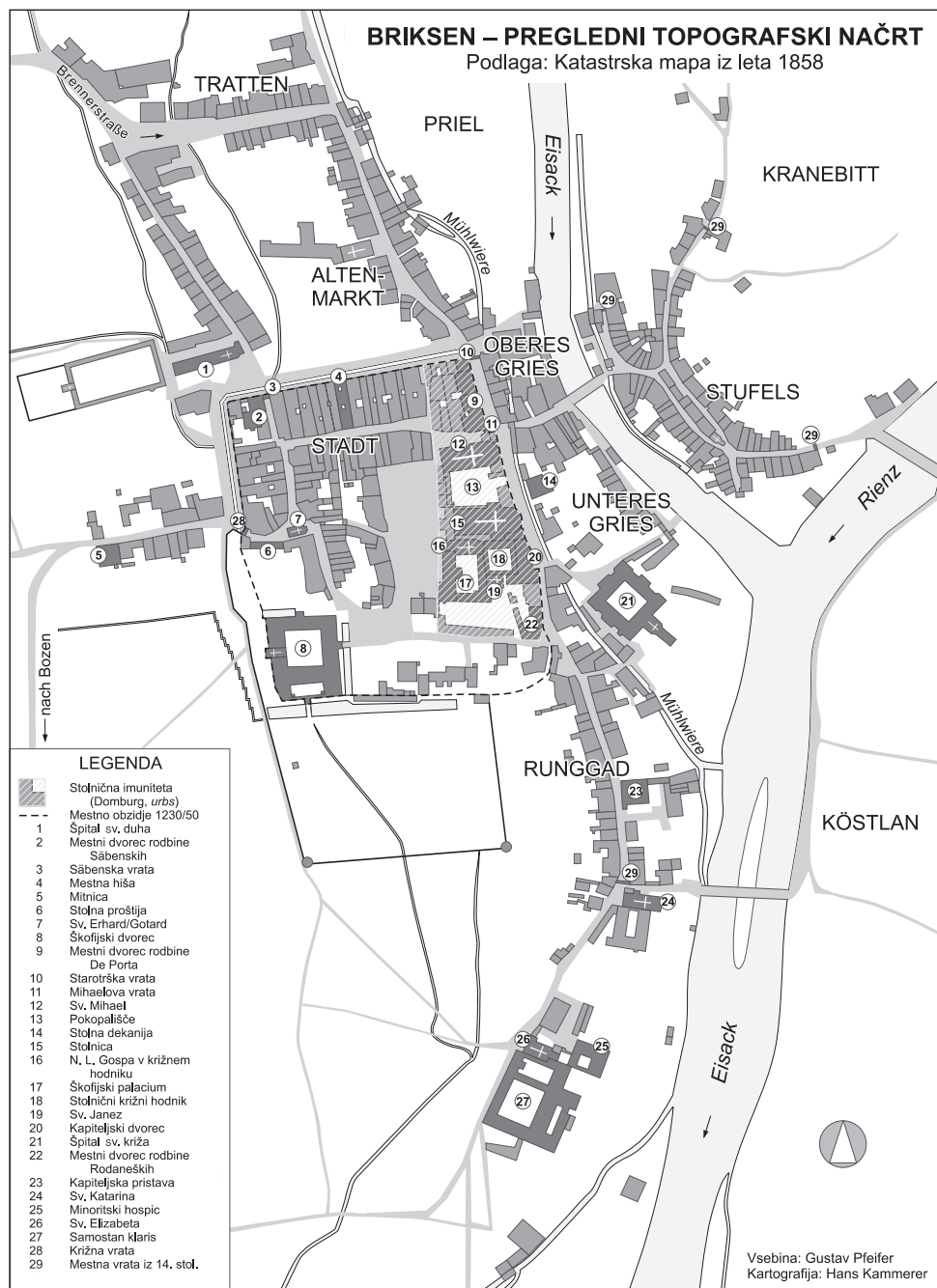
Pristojnosti na področju višjega sodstva, pridobljene že s podelitvijo imunitete, so se s podelitvijo grofovskih pravic še razširile. S tem v obrisih razpoznavno delno mestno gospodstvo briksenskih škofov je preraslo v polnopravno mestno gospodstvo leta 1179 z razmeroma pozno podelitvijo tržnega, kovniškega, mitninskega, mlinarskega in sodnega regala.¹²

Katalog briksenskih škofov iz 14. in 15. stoletja poroča, da je škof Hartwig (1027–1038) dal zavarovati *civitas* z obzidjem. Medtem ko naj bi se to poročilo po starejšem naziranju nanašalo na danes še vidne ostanke štirikotnega mestnega obzidja, sedaj na podlagi arheoloških ugotovitev vemo, da je do obsežne gradnje mestnega obzidja prišlo šele v drugi četrtini 13. stoletja. Podatek v škofijskem katalogu se torej ne nanaša na poznejše mestno obzidje, temveč na utrjevanje območja imunitete stolne cerkve, t.j. ožje okolice katedrale. Tu je treba v zgodnjem obdobju računati predvsem s kombinirano obrambno napravo iz zemlje in lesa v obliki enojne palisade, ki jo je morda v letih 1030/40 zamenjalo enojno kamnito obzidje. Ograjeno ožje območje stolnice je v pravnem oziru predstavljalo posebno, izvzeto ozemlje, cerkveno imuniteto, kjer so poleg škofa prebivali kanoniki in ljudje, ki so se v službi duhovščine ukvarjali z raznimi gospodarskimi dejavnostmi.¹³ To mestno jedro s stolno cerkvijo, škofijsko pfalco,

¹¹ MGH D K II, št. 103 (1027 VI 7) oz. D H IV, št. 424 (1091 IX 2). Za izgradnjo gospodstva briksenskih škofov prim. sedaj GIUSEPPE ALBERTONI, *Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter (9.–11. Jahrhundert)*, Bozen 2003 (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs / Pubblicazioni dell'Archivio provinciale di Bolzano 14).

¹² MGH D F I, št. 789 (1179 IX 16). K temu FERDINAND OPLL, *Stadt und Reich im 12. Jahrhundert (1125–1190)*, Wien/Köln/Graz 1986 (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters = Beihefte zu J. F. Böhmers *Regesta Imperii* 6), 53 s.; WILLOWEIT, *Rechtsgrundlagen* (kot v op. 8), 178–182. Kovno pravico, izkazano v Barbarosovi diplomi, so briksenski škofje izvajali le nekaj desetletij v kovnici v Innsbrucku v nekakšni interesni skupnosti s svojimi andeškimi vazali oz. odvetniki. Prim. HELMUT RIZZOLLI, *Münzgeschichte des alpenländischen Raumes im Mittelalter und Corpus Nummorum Tirolensium Mediaevalium*. Bd. 1: *Die Münzstätten Brixen/Innsbruck, Trient, Lienz und Meran vor 1363*, Bozen 1991, 37–49.

¹³ Glede pravnega pojava visokosrednjeveške imunitete stolne cerkve (*urbs*) je še vedno merodajen KARL HOFMANN, *Die engere Immunität in deutschen Bischofsstädten*, Paderborn 1914 (Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland. Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Sozialwissenschaft 20), za razlago pojma predvsem 32 ss.; prim. tudi REINHOLD KAISER, geslo »Bischofsstadt«, v: *Lexikon des Mittelalters* 2, München/Zürich 1983, 239–245, posebnost 242 s. in KARL S. BADER – GERHARD DILCHER, *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa*, Berlin et al. 1999 (Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft, Abt. Rechtswissenschaft), 293; za Briksen SIEGFRIED RIETSCHEL, *Das Burggrafenamt und die hohe Gerichtsbarkeit in den deutschen Bischofsstädten während des früheren Mittelalters*, Leipzig 1905 (Untersuchungen zur Geschichte der deutschen Stadtverfassung 1), 76 s.; KARL FAJKMAJER, *Studien zur Verwaltungsgeschichte des Hochstiftes Brixen im Mittelalter*, v: *Forschungen und Mitteilungen zur Geschichte Tirols und Vorarlbergs* 6 (1909) 1–21, 113–126, 209–249, 313–347, tu 212 s.; OTTO STOLZ, *Politisch-historische Landesbeschreibung von Südtirol*, Innsbruck 1937–1939 (Schlern-Schriften 40), 405; TAVERNIER, *Dombezirk* (kot v op. 10), 149 s. in 171; OLIVER AUGÉ, *Stadtwerdung in Tirol. Ansätze, Erkenntnisse und Perspektiven vergleichender Stadtgeschichtsforschung*, v: *König, Kirche, Adel. Herrschaftsstrukturen im mittleren Alpenraum und angrenzenden Gebieten (6.–13. Jahrhundert)*, ed. RAINER LOOSE – SÖNKE LORENZ, Lana 1999, 307–364, tu 321–324; LUDWIG TAVERNIER, *Grundherrschaft, Siedlungsvielfalt, geschlossene Stadt. Anfänge und städtebauliche Entwicklung der alten Bischofsstadt Brixen im Mittelalter*,

dvorno kapelo, cerkvijo sv. Mihaela (posvečeno leta 1038 in od 13. stoletja dalje v funkciji župne cerkve) in kapiteljskimi zgradbami je bilo na severni in južni strani obdano z mestnimi dvori najpomembnejših škofijskih ministerialov; rodbine de Porta pri mestnih vratih (danes Michaelstor, vrata sv. Mihaela), ki so bili obenem kastelani in mestni sodniki, ter rodbine Rodank na južni strani.¹⁴

Vakuum moči, nastal po umoru kralja Filipa Švabskega in s tem povezanim odvzemu oblasti grofom Andeškim, so izkoristili tirolski grofje, ki so okoli leta 1210 iz rok Andeških prevzeli odvetništvo nad briksensko škofijo in takoj poskušali uveljaviti agresivno politiko teritorializacije. Ta potencialna nevarnost je morda odločilno vplivala na mestne gospode (škofe) pri pospešenem oblikovanju učinkovitega mestnega obrambnega sistema. V tem času nastalo mestno obzidje, ki je na zahodni in južni strani v večjih odsekih ohranjeno še danes, ni imelo le vojaško-obrambne funkcije, temveč je dalo ograjenemu mestnemu arealu idealni geometrijski, reprezentativni obris. V ospredju torej ni bila le pragmatična potreba obrambe obstoječih delov naselbine, »temveč je v tem prepoznati v prihodnost naravnano, ustvarjalno, načrtno urbanistično dejanje«, kot je pred kratkim na podlagi različnih primerov z nemškega ozemlja ugotovila Monika Porsche.¹⁵

Poleg območja stolnice je mestno obzidje zajemalo tudi v letih 1240/50 zgrajeni škofijski grad (Hofburg) na jugozahodu, in obe vrsti hiš meščanske naselbine, ki sta bili verjetno zasnovani že v drugi polovici 12. stoletja. Pred mestom je že pred letom 1157 na otoku sredi Eisacka, jugovzhodno od škofijskega dvora, nastal na pobudo kanonika in poznejšega škofa Richerja špital sv. križa.¹⁶ Stolni prošt Winther Neunburški je od te ustanove leta 1233 pridobil sosednji otok (nasproti stolnice), ga gradbeno in obrambno utrdil in na njem postavil nekaj hiš; tu je pozneje nastala mestna četrt Gries. Oblikovanje od škofijske ločene kapiteljske menze, interna razdelitev kapiteljske posesti na prebende in obsežen razkroj *vita communis*, so privedli do nastanka kanoniških dvorov, ki so stali v Griesu, Runggadu in v neposredni sosesčini stolne cerkve, na južni in jugovzhodni strani, in s tem do neke mere oblikovali lastno kapiteljsko četrt.¹⁷

Runggad, še v 12. stoletju šibko obdelano, vendar izkrčeno ozemlje na jugu mesta, so zaznamovale škofijske in kapiteljske pristave. Leta 1235 je škof Henrik IV. izločil cerkveno posest v spodnjem obrobju tega območja iz škofijskega posestnega sklopa, jo osvobodil vseh obveznosti in dajatev ter jo dal na razpolago laičnim sestram, ki so se tam naseljevale in

v: Stadt und Hochstift (kot v op. 2), 85–113; ISTI, Der mittelalterliche Dombezirk (kot v op. 10), 18–25; GIUSEPPE ALBERTONI, Il ruolo di vescovi e conti nello sviluppo urbano del Tirolo meridionale in età medievale (secoli XI–XIII), v: Semifonte in Val d'Elsa e i centri di nuova fondazione dell'Italia medievale, ed. PAOLO PIRILLO, Firenze 2004, 39–63, tu 43–50; PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 97–102; TAVERNIER, Domstift Brixen (kot v op. 10), 101–104, 121–127, 133–136. To, na podlagi pisnih virov, arheoloških in arhitekturno-zgodovinskih dognanj ter primerjave s sosednjimi škofijskimi mesti (Augsburg, Passau, Salzburg) tudi za Briksen dokazljivo obliko nastanka mesta vedno znova, deloma polemično, po mojem mnenju pa glede argumentov neprepričljivo, postavljajo pod vprašaj (npr. FRANZ-HEINZ HYE, Die Städte Tirols. Bd. 2: Südtirol, Innsbruck 2001 [Schlern-Schriften 313], 153) ali pa preprosto ignorirajo (prim. npr. JOSEF GELMI, Geschichte der Stadt Brixen, Brixen 2000 ali KARL WOLFSGRUBER, geslo »Brixen«, v: Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch. Teilbd. 2: Residenzen, ed. WERNER PARAVICINI, Ostfildern 2003 [Residenzenforschung 15/1/2], 83–85). Izčrpna obravnava teh stališč na tem mestu zaradi pomanjkanja prostora ni mogoča.

¹⁴ Prim. GUSTAV PFEIFER, Ministerialität und geistliche Stadt. Entwicklungslinien in Brixen bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts, v: Stadt und Hochstift (kot v op. 2), 131–148, tu 137–139; ISTI, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 111 s.

¹⁵ MONIKA PORSCHE, Stadtmauer und Stadtentstehung. Untersuchungen zur frühen Stadtbefestigung im mittelalterlichen deutschen Reich, Hertingen 2000, 232.

¹⁶ Prim. FRIEDERIKE KLOS, Das Heilig-Kreuz-Spital auf der Insel zu Brixen in seinen Anfängen, v: Der Schlern 62 (1988), 16–24; PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 119–122.

¹⁷ Prim. PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 105–109.

organizirale po pravilih minoritov. Pred letom 1257 je tu nastal samostan klaris s cerkvijo, kateremu se je sredi stoletja pridružil minoritski hospic.¹⁸

Sever mesta je obvladoval špital sv. duha, ki ga je sredi 14. stoletja ustanovila briksenska laična bratovščina in ki je skoraj prekašal stolnični špital sv. križa na otoku. Pri njem je že v drugi polovici 14. stoletja prišlo do strukturne spremembe v nadarbinsko ustanovo.¹⁹ Poleg tega so prostor na zunanji severni in severovzhodni strani mestnega obzidja zaznamovale predvsem gospodarske stavbe in obrtni obrati, prav tako pa ob koncu 11. stoletja izpričana, kot *suburbium* zasnovana tržna naselbina s svojo načrtno ulično zasnovo, ki je vsekakor že v 13. stoletju izgubila svojo prvotno funkcijo.

Kar zadeva notranji ustroj Briksna, je ostal ta skozi ves srednji vek mesto pod škofijskim gospostvom. Do razvoja v meščansko-komunalno mesto, temelječe na avtonomiji in neodvisnosti z oblikami korporativnega delovanja in samouprave, je tu prišlo razmeroma pozno; v polni meri se je takšen ustroj uveljavil šele v 16. in 17. stoletju.²⁰ Briksenska mestna občina (*gemain von der stat ze Prichsen*) kot dejavna skupnost meščanov se v virih pojavi leta 1336, že leta 1313 pa se prvič omenja mestno pravo (*stat reht ze Brichsen*). Njegova najstarejša ohranjena kodifikacija izvira iz let 1379/80 in v prvih členih glede razmerja med meščansko občino in mestnim gospodom uzakonja prevladujočo vlogo škofa in njegovega najpomembnejšega uradnika, mestnega sodnika. Župana je imel Briksen od leta 1385 dalje, pri čemer je bila izvorna pravica meščanov do izvolitve župana leta 1448 ukinjena in degradirana zgolj v pravico predlaganja kandidata. Leta 1497 oz. 1523 so meščani dosegli odobritev odbora dvanajstih prisednikov (cvelbarjev), ki pa je bil šele leta 1595 oz. 1604 povzdignjen v svet.

Briksen kot *civitas sancta*

Škofijska mesta so bila v prvi vrsti cerkveno-kulturna središča. Briksen je kot škofijski sedež v zaključeni prostorski organizaciji škofije z učinkovito oblikovano mrežo centralnih krajev avtomatično predstavljal središče. Stolnični kompleks s katedralo, z relikvijami, kot tudi z grobovi svetnikov in škofov, je bil prizorišče svetniške liturgije in molitve, izhodišče in cilj procesij ter romanj.²¹ Prav v čaščenju svetnikov se kažejo prizadevanja škofov oz. stolnega kapitlja po okrepitevi teh funkcij mesta.

¹⁸ Prim. MARTIN BITSCHNAU, Die baulichen Anfänge des Brixner Klarissenklosters, v: *Icones Clarae. Kunst aus dem Brixner Klarissenkloster / Arte dal convento delle Clarisse a Bressanone*, ed. LEO ANDERGASSEN, Brixen 1999, 43–46; PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 124–126.

¹⁹ Prim. PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 122–124.

²⁰ O tem kot tudi o tematiki, obravnavani v nadaljevanju gl. HELMUT FLACHENECKER, Brixen und Eichstätt im Mittelalter. Zwei geistliche Städte im Vergleich, v: *Der Schlern 66* (1992), 392–404, passim, in sedaj izčrpno KLAUS BRANDSTÄTTER, Verfassungskämpfe der Bürgerschaft Brixens im 15. und 16. Jahrhundert, v: *Stadt und Hochstift* (kot v op. 2), 205–248. Glede splošnih pogledov razvoja ustroja škofijskih mest prim. BADER – DILCHER, Rechtsgeschichte (kot v op. 13), 292–302 in GERHARD DILCHER, Die Bischofsstadt. Zur Kulturbedeutung eines Rechts- und Verfassungstypus, v: *Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung* 7/1 (2002), 13–38.

²¹ Glede stolnega mesta kot »akumulacijskega središča duhovnega življenja« prim. FRANK G. HIRSCHMANN, Stadtplanung, Bauprojekte und Großbaustellen im 10. und 11. Jahrhundert. Vergleichende Studien zu den Kathedralstädten westlich des Rheins, Stuttgart 1998 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 43), 446–455. Tukaj v nadaljevanju nakazani aspekti so za Briksen raziskani šele v nastavkih. Glede briksenskih škofovskih grobov prim. zdaj LEO ANDERGASSEN, Zum Selbstverständnis der Bischöfe im Spiegel ihrer Grabmäler. Eine Formtypologie am Beispiel der Brixner Grabplatten, v: *Römische Quartalschrift für Altertumskunde und Kirchengeschichte* 98 (2003), 186–209; o arhitektonskih formulah nazadnje TAVERNIER, Domstift Brixen (kot v op. 10), 138–141. Knjiga stolnega cerkavnika Veita Feichterja, za razumevanje tudi poznosrednjeveškega religioznega življenja v Briksnu in okolici osrednji, čeprav komaj obravnavani vir iz sredine 16. stoletja, je sedaj dostopen v novi izdaji: ANDREA HOFMEISTER-WINTER (ed.), *Die Schriften des Brixner Dommesners Veit Feichter* (ca. 1510–1560). Bd. 1: *Das Brixner Dommesnerbuch*, Innsbruck 2001 (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Germanistische Reihe 63).

Že od karolinških časov so v Säbnu častili mučenika sv. Kasijana Imolskega. V kraljevski podelitvi zaščite in imunitete iz leta 848 se säbenska cerkev prvič omenja kot *constructa in honore sancti Cassiani martyris*.²² Pritrdimo lahko Giuseppeju Albertoniju, ki domneva, da je zgodnje čaščenje sv. Kasijana povezano s spremembo metropolitske ureditve iz leta 798, ko je bil Säben izvzet iz oglejskega patriarhata in dodeljen novoustanovljeni salzburški nadškofiji.²³ Preselitev škofa iz Säbna v Briksen je prinesla očitno spremembo in premik v hierarhiji: Odslej nastopa kot novi patron prvi, okoli leta 590 preverjeno dokazani, säbenski škof Ingenuin, ki so ga od 10. stoletja dalje častili kot svetnika, medtem ko stopa Kasijan bolj v ozadje. Ingenuinov kult je – poleg kulta mučenika Štefana – spodbujal predvsem stolni kapitelj; od zgodnjega 13. stoletja je nosil svetega škofa v svojem pečatu.²⁴ V skladu s tradicijo naj bi dal škof Albuin kosti svojega svetega predhodnika prenesti iz Säbna v Briksen z namenom, da bi poudaril kot tudi v kulturnem smislu utrdil kontinuiteto škofijskega sedeža.²⁵ Podobno kot v primeru Lütticha, ki je s prenosom relikvij sv. Lamberta v 8. stoletju prevzel vlogo škofijskega sedeža Maastrichtu,²⁶ se je tudi tu s translacijo relikvij in s prenosom škofijskega sedeža prvotno manj pomembno naselje *Prihsna* prelevilo v *civitas*. Albuina, ki je umrl okoli leta 1006, sta kler in ljudstvo od konca 11. stoletja dalje častila kot blaženega. Njegov kult je še spodbudil škof Hartmann († 1164), ustanovitelj Neustifta (pri Briksnu), ki je takoj na začetku svojega episkopata 13. maja 1141 izkopal Albuinove relikvije in jih položil na glavni oltar katedrale.²⁷ Verjetno je bil tudi Hartmann tisti, ki je dal nov zagon čaščenju sv. Kasijana; morda v povezavi z novo stolnično fasado. Pri tem je potrebno opozoriti, da Kasijan v zgodnjem 13. stoletju, v času prvih prizadevanj tirolskih grofov po oblikovanju teritorialnega deželnega gospostva, ne nastopa več kot mučenik, temveč kot (fiktivni) prvi säbenski škof – tradicija, ki sta jo povzela in propagirala predvsem Bartolomej Tridentinski leta 1244 v svojem »epilogus vitae sanctorum« in za njim v letih 1271/82 Jakob Voraginski v delu »legenda S. Cassiani martyris per fratrem Jacobum ordinis praedicatorum compilata«.²⁸ V lokalnem slikarstvu je čaščenje svetnikov – kar je verjetno pogojeno z izgubami v baroku – prihajalo do izraza šele od 14. stoletja dalje.²⁹

Kot je predvsem na primeru Trierja poudaril Alfred Haverkamp, velja sakralna oprema »za pomemben kazalec kvalitete mesta«. S sakralnimi stavbami so škofje v nemškem cesarstvu dajali svojim rezidenčnim mestom tako rekoč »urbane razsežnosti«.³⁰ V obrisih pravkar

²² MGH DD Germ. Karol. 1, št. 50 (848 IX 4).

²³ O tem in o tematiki, obravnavani v nadaljevanju, prim. GIUSEPPE ALBERTONI, *Cassianus primus episcopus*. San Cassiano di Imola, primo vescovo di Sabiona, tra leggenda agiografica e dispute storiografiche, v: *La norma e la memoria. Studi per Augusto Vasina*, ed. TIZIANA LAZZARI – LEARDO MASCALZONI – ROSSELLA RINALDI, Roma 2004 (Nuovi studi storici 67), 115–138, tu 134 s.

²⁴ Prim. Siegel und Macht. Mittelalterliche Siegel aus dem Staatsarchiv Bozen, ed. ARMIDA ZACCARIA, Rovereto 2002, 62 s., št. 13 [GUSTAV PFEIFER].

²⁵ O tem zdaj poljudno JOSEF GELMI, Bischof Ingenuin von Säben. Ein Heiliger zwischen Rom und Konstantinopel, Brixen 2005, 48 s.

²⁶ Prim. EDITH ENNEN, Frühgeschichte der europäischen Stadt, Bonn ³1981, 107–109.

²⁷ Prim. GEORG TINKHAUSER, Beschreibung der Diözese Brixen. Bd. 1, Brixen 1851, 120; JOSEPH RESCH, Annales Ecclesiae Sabionensis nunc Brixinensis. Bd. III, Augustae Vindelicorum 1767, 606.

²⁸ ALBERTONI, *Cassianus* (kot v op. 23), 137; »legenda S. Cassiani martyris« je delno edirana v: MAGDALEN BLESS-GRABHER, Cassian von Imola. Die Legende eines Lehrers und Märtyrers und ihre Entwicklung von der Spätantike bis zur Neuzeit, Bern et al. 1978 (Geist und Werk der Zeiten 56), 190–198.

²⁹ Prim. LEO ANDERGASSEN, Vom *ludi magister* zum *episcopus*. Zur Ikonographie des Cassian von Imola, v: *Der Schlern 74* (2000), 358–403, tu 370–388.

³⁰ ALFRED HAVERKAMP, »Heilige Städte« im Hochmittelalter, v: *Mentalitäten im Mittelalter. Methodische und inhaltliche Probleme*, ed. FRANTIŠEK GRAUS, Sigmaringen 1987 (Vorträge und Forschungen XXXV), 119–156, tu 132 in 136. Haverkampove ugotovitve glede stolnih mest na levem bregu Rena je učinkovito poglobil HIRSCHMANN, Stadtplanung (kot v op. 21), 432–446.

predstavljena sakralna topografija Briksna s koncentracijo cerkva v stolničnem kompleksu, z obema kanoničnima skupnostma (stolnim kapitljem in kolegiatnim kapitljem Naše Ljube Gospe v križnem hodniku),³¹ pa tudi z neposredno pred mestnim obzidjem stoječima špitalskima cerkvama sv. križa in sv. duha, kot tudi z obema bližnjima konventoma, samostanom klaris in leta 1142 ustanovljenim kolegiatnim kapitljem v Neustiftu,³² je zgovoren izraz *civitas sancta*. Funkcija stolnega mesta kot »zbirališča svetnikov« (Haverkamp) se ne nazadnje zrcali v patrocinijskih cerkva. Tudi v Briksnu najdemo – po zaslugi primerov z levega brega Rena dobro raziskano – stolnično skupino s škofijskimi zavetniki v stolnici,³³ z Marijo v cerkvi tik ob njej (cerkev Naše Ljube Gospe) in Janezom Krstnikom v baptisteriju.³⁴ Poleg univerzalnih Petra in Pavla, prevladujočih zavetnikov stolnic v srednjem veku, so po vsem cesarstvu v katedralah – na pomembnejših oltarjih ali kot zaščitnike kora oziroma kripte – častili spoštovane svetnike, kakor so Martin, Štefan ali Nikolaj.³⁵

Skupaj z grobovi svetnikov in relikvijami so cerkve v določeni meri – kot nekakšno »drugo mestno obzidje« – sakralno krepile imunitetni značaj mesta. Stolnica ni po naključju stala v sklopu obzidja, cerkev sv. Mihaela s patrocinijem nadangela, ki brani in daje zaščito, pa je – kot lahko pogosto opazamo³⁶ – ležala neposredno ob glavnih vratih stolničnega imunitetnega ozemlja in mesta; ob Mihaelovih ali grajskih vratih. V tej povezavi je treba omeniti še en centralni simbolični element mesta, apokaliptično jagnje, obenem grbovno žival škofije, ki se v letih 1296/97 prvič pojavlja v pečatu škofa Landulfa,³⁷ okoli 1300 pa kot pečatna podoba v mestnem pečatu.³⁸ Pri tem jagnjeta ne smemo imeti le za simbol škofijskega me-

³¹ K starejšim raziskavam LEA SANTIFALLERJA, *Das Brixner Domkapitel in seiner persönlichen Zusammensetzung im Mittelalter*, Innsbruck 1924 (Schlern-Schriften 7) in KARLA WOLFSGRUBERJA, *Das Collegiatkapitel Unserer Lieben Frau im Brixner Kreuzgang*, v: Südtirol. Land europäischer Bewahrung, ed. FRANZ HIERONYMUS RIEDL, Innsbruck 1955 (Schlern-Schriften 140), 271–278 prim. zdaj TAVERNIER, *Domstift Brixen* (kot v op. 10), 106–114 oz. RAINER LOOSE, *Das Kollegiatstift Unsere Liebe Frau im Kreuzgang zu Brixen*, v: *Dom- und Kollegiatstifte* (kot v op. 10), 171–192.

³² Glede Neustifta prim. zdaj THEOBALD INNERHOFER, *Das Augustiner-Chorherrenstift Neustift*, v: *Dom- und Kollegiatstifte* (kot v op. 10), 223–238.

³³ Današnji Marijin patrocinijski stolnice (Mariae Himmelfahrt) izvira verjetno šele iz posvetitve poznobaročne zgradbe 10. septembra 1758 (prim. TINKHAUSER, *Beschreibung*, kot v op. 27, 138; EDUARD SCHEIBER, *Zur Barockisierung der Domkirche von Brixen*, v: *Der Schlern 77/5* [2003], 55–70, tu 65). V srednjem veku so poleg lokalnih svetnikov Ingenuina in Kasijana kot zavetniki stolnice dominirali predvsem apostola Peter in Pavel, v zgodnjem obdobju tudi Štefan. Odpustek Viennskega nadškofa iz leta 1274 opisuje stolnico kot *venerabilis ecclesia Brixinensis in qua ut accepimus multa sanctorum corpora feliciter requiescunt precipue in honore principis apostolorum sancti Petri sit consecrata* (LEO SANTIFALLER [ed.], *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845–1295*, Innsbruck 1929 [Schlern-Schriften 15], št. 179, 1274 VI 28), briksenski škof Bruno omenja v svojem odpustu *precipuum patronum ipsius ecclesie sanctum Petrum principem apostolorum et sanctos confessores Ingenuinum et Albuinum, quorum corpora et alia plura sanctorum in ea feliciter requiescunt*. (SANTIFALLER, *Urkunden*, št. 195, 1274 VII 5). Notica, nastala ob posvetitvi kora in glavnega oltarja leta 1472 omenja zavetnike stolnice v naslednjem vrstnem redu: Peter, Pavel, Kasijan, Ingenuin in Albuin (FRANZ ANTON SINNACHER, *Beyträge zur Geschichte der bischöflichen Kirche Säben und Brixen in Tyrol VI*, Brixen 1828, 571).

³⁴ HIRSCHMANN, *Stadtplanung* (kot v op. 21), 448.

³⁵ Prim. TINKHAUSER, *Beschreibung* (kot v op. 27), 120 s.; KARL WOLFSGRUBER, *Dom und Kreuzgang von Brixen. Geschichte und Kunst*, Bozen 1988, 6; HIRSCHMANN, *Stadtplanung* (kot v op. 21), 447 s.

³⁶ Prim. npr. HAVERKAMP, »Heilige Städte« (kot v op. 30), 137 s.; HIRSCHMANN, *Stadtplanung* (kot v op. 21), 453 s.

³⁷ Prim. LEO SANTIFALLER – HEINRICH APPELT (ed.), *Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchive 1295–1336*. II. Teil, Leipzig 1943 (Brixner Urkunden 2), 437, št. 25 s. tabelo I, sl. 1; LADISLAV DE LASZLOCZKY, *Gli stemmi e i sigilli dei principi vescovi di Bressanone*, v: *Cultura atesina / Kultur des Etschlandes 5* (1951), 30–49, tu 42 s.; leta 1306 najdemo v napisu eksplicitno kot AGNVS DEI označeno jagnje na pečatu stolnega kanonika in arhidiakona Bertolda (SANTIFALLER – APPELT, *Urkunden*, tab. III, sl. 10), kot škofova grbovna podoba, predstavljena v ščitu, se prvič pojavlja na pečatu škofa Alberta iz Enna (1324–1336) (SANTIFALLER – APPELT, *Urkunden*, tab. I, sl. 4).

³⁸ Nazadnje Siegel und Macht (kot v op. 24), 124 s., št. 43 [GUSTAV PFEIFER].

stnega gospostva, temveč lahko v njem vidimo tudi sklicevanje na *civitas Dei*, ki je bila tako rekoč zgled vsakemu srednjeveškemu mestu.³⁹

Briksen kot rezidenca

Briksen pa ni bil le *civitas sancta* in središče škofije, ampak tudi rezidenca cerkvenega kneza in s tem tudi glavno mesto cerkvene kneževine, resda zaradi neizprosne zatiralne politike tirolskih grofov skrčene v 13. stoletju le na nekaj deželskih sodišč. Mesto je v zvezi s tem opravljalo tudi vlogo centralnih gospostvenih, upravnih in sodnih funkcij.

Sodne funkcije so bile v Briksnu skoncentrirane na več ravneh. Najprej je treba omeniti cerkveno sodišče, ki je zasedalo v dvoru pred stolnico. Osrednjo vlogo je imel generalni vikar; ta je ob koncu 14. stoletja nadomestil starejše arhidiacone oz. arhiprezbitre, ki so pred tem izvajali cerkveno sodstvo v štirih arhidiaconatih. Njegove pristojnosti so se sicer nanašale na celotno škofijo, vendar se je sposobnost njihove polne uveljavitve omejevala na ozemlje cerkvene kneževine. V nasprotju s tem je bilo na ozemlju tirolskih ali goriških grofov cerkveno sodstvo praviloma omejeno zgolj na *causae spirituales*.⁴⁰ Z delno eksempcijo je razpolagal stolni kapitelj. Njemu oz. predvsem dekanu je od 13. stoletja dalje pripadalo sodstvo nad celotnim klerom v mestu in predmestjih (*clerus civitatis et suburbiorum*).⁴¹

Medtem ko je mestno sodišče do sredine 13. stoletja obsegalo le ožje območje mesta, je imelo škofijsko dvorno sodišče, pristojno za fevdne zadeve v cerkveni kneževini, bistveno širši delokrog.⁴² Škof je izvajal sodstvo tudi na svojih (zunanjih) gospostvih in posesti, praviloma pa je to sodišče zasedalo v njegovi rezidenci v Briksnu (na škofijskem trgu oz. v 'Hofburgu'), pri čemer sta škofa eventualno lahko nadomeščala stolni prošt ali pa prošt kolegialnega kapitlja v Neustiftu. Od druge polovice 14. stoletja so izpričani stalni dvorni sodniki. V personalnem pogledu je bilo dvorno sodišče pristojno za dvorno služinčad, škofijske uradnike in ministeriale v Briksnu, Niedervintlu, Salernu, Velthurnsu in Klausnu, njegova teritorialna pristojnost pa je obsegala hiše pridvornega kompleksa v Briksnu, vse pristave, kmetije na Spingserbergu, nekatere na Leonhardsbergu kot tudi jugovzhodno od Briksna ležečo vas Sarns; prvotno je pod škofijsko dvorno sodišče spadalo tudi sodišče Efas/Fassa.

Rezidenco briksenskega škofa v njegovem stolnem mestu je najprej predstavljal *palatium episcopalis*, zasnovan v povezavi s stolničnim kompleksom. Od druge polovice 13. stoletja dalje je ta stara pfalca izgubila primat v korist novozgrajenemu 'Hofburgu'. Leta 1386 jo je škof Friderik prepustil mestnemu sodniku, pozneje pa je bil *palacium* sedež mestnega glavarja.⁴³

³⁹ Prim. GÜNTER BANDMANN, Die vorgotische Kirche als Himmelsstadt, v: Frühmittelalterliche Studien 6 (1972), 67–93, tu 86 s. Apokaliptično *civitas Dei*, nebeški Jeruzalem s sedmimi stolpi z upodobitvijo personificirane kreposti kot nasprotje 'babilonske vlačuge', najdemo v Briksnu na poznoromanski freski, umestljivi v leto 1240, na južni steni Marijine cerkve. O tem LEO ANDERGASSEN, Laster und Tugend – Babylon und Jerusalem. Die spätromanischen Malereien in der Brixener Frauenkirche, v: Südtirol in Wort und Bild 45/4 (2001), 35–40, tu 36 s.; sedaj z datacijo okrog 1210/20 WALTRAUD KOFLER ENGL, Sakrale Kunst in Brixen, v: Brixen, Bd. 2. Kunst, Kultur, Gesellschaft, ed. HANS HEISS, CARLO MILESI in CHRISTINE ROILO, Bozen/Lana 2006, 19–110, tu 24–27.

⁴⁰ FAJKMAJER, Studien (kot v op. 13), 223–225.

⁴¹ Podrobno JOSEF PRADER, Die Gerichtsbarkeit des Brixner Domkapitels, v: LEO SANTIFALLER (ed.), Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bd. 2, Wien 1951 (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Erg.-Bd. 3), 152–196, tu 163–178.

⁴² Prim. FAJKMAJER, Studien (kot v op. 13), 218–220.

⁴³ Prim. PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 126.

Z rezidenco je povezano tudi izoblikovanje dvora, institucionaliziranega centra gospodstva (oblasti) s ciljem na novo organizirati gospodstvo iz enega središča. O dvornem sodišču smo že spregovorili. Po zgledu kraljevega dvora so v Briksnu že v 12. stoletju nastali štirje dvorni uradi. Še v 12. in 13. stoletju so jih zasedale predvsem vodilne ministerialne rodbine, k dejanskemu izvajanju dnevne službe na dvoru pa so bili vsaj do sredine 13. stoletja pritegnjeni familiarji in, kar zadeva urad komornika, tudi kleriki.⁴⁴ Šele v 16. stoletju je dvorne urade izpodrinila ustanovitev dvornega sveta kot centralne politične oblasti.⁴⁵

Na dvoru je bil nastanjen tudi škofijski urad pisarja, ki se je od srede 13. stoletja postopno razvijal v pisarno. Škof Henrik IV. iz Taufersa (1224–1239) je zaposloval posamezne pisarje iz svoje lastne dvorne kapele, nato pa od leta 1233 dalje z Otonom Oglejskim (*imperialis aule notarius*) profesionalno izobraženega pisarja. Pod škofom Egnom (1240–1250) so začele izstaviteljske izgotovitve listin prevladovati nad prejemniškimi; poleg vrste priložnostnih in pomožnih (med njimi tudi notarjev) sta sedaj obstajala dva poklicna pisarja – pomemben korak k zgotitvi in racionalizaciji oblasti v času naraščajočega opismenjevanja v pravu in administraciji. V prid omenjenemu intenziviranju pisnega poslovanja gospodstva govori tudi urbar za škofijsko posest v petih upravnih enotah (*officia*) Briksen, Aufhofen, Anras, Lieserhofen in Bled, ki ga je dal v začetku druge polovice stoletja (1253) sestaviti Egnov naslednik Bruno iz Kirchberga.⁴⁶

Pod škofijsko dvorno upravo je spadala menzalna posest, druge funkcije gospodarskega središča pa je imel Briksen tudi kot center gospodarske uprave obsežnih cerkvenih zemljiških gospodstev in kot tržno središče. Že v drugi polovici 11. stoletja se omenjajo škofijski uradniki, ki so jim bile zaupane gospodarsko-vodstvene naloge: *cellerarius dominicus*, *officialis* in *Brixinensis familie villicus*. Najpozneje od sredine 13. stoletja dalje je bila škofijska menza (*mensa episcopalis*) organizirana v urbarialne urade (*officia*), pri čemer so bili briksenskemu uradu – sklicujoč se na urbar iz leta 1253 – podrejeni majerji (*villici*) v Matreiu, Axamsu, Thumburgu, Vintlu, Rodenecku, Sarnsu, Albeinsu, Völsu, Fassi, Latzfonsu, Vierschu, Runggadu in dodatna raztresena posest. Uradom (oficijem) je načeloval uradnik (*officialis*) ali vicedom (*vicedominus*), največkrat pripadnik škofijske ministerialitete, ki je lahko obenem priložnostno nastopal kot sodnik ali oskrbnik.⁴⁷

Briksen kot tržno središče

Briksen je bil končno najpozneje od konca 11. stoletja tudi tržno središče. V tradicijski notici iz let 1085/97 se omenja zemljišče v briksenskem trgu, *in Brixinensi mercato*, s čimer

⁴⁴ Prim. FAJKMAJER, Studien (kot v op. 13), 325–329; PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 113.

⁴⁵ JOSEF PASSLER, Der Brixner Hofrat (einschließlich Kammer- und Kanzleiwesen) in der persönlichen Zusammensetzung von 1537 bis 1702, Phil. Diss. Innsbruck 1969.

⁴⁶ Prim. GUSTAV PFEIFER, Die Urkunden des Brixner Elekten und Bischofs Egno von Eppan (1240–1250). Eine paläographisch-diplomatische Untersuchung, Staatsprüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien 1992, 90–105. Od konca 13. stoletja dalje lahko opazamo obstoj domačih poklicnih pisarjev. Prim. HEINRICH APPELT, Über Urkundenschreiber im Eisack- und Pustertal, v: SANTIFALLER – APPELT, Urkunden (kot v op. 37), 1–27. DOROTHEA OSCHINSKY, Die Urbare des Bischofs von Brixen im 13. und 14. Jahrhundert, Phil. Inaug.-Diss. Breslau 1938, 16–22; MATJAŽ BIZIAK (ed.), Urbarji briksenske škofije, Ljubljana 2006 (Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5 = Thesaurus memoriae. Fontes 3). Na splošno prim. zdaj ROGER SABLONIER, Verschriftlichung und Herrschaftspraxis. Urbariales Schriftgut im spätmittelalterlichen Gebrauch, v: Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur, ed. CHRISTEL MEIER – VOLKER HONEMANN – HAGEN KELLER – RUDOLF SUNTRUP, München 2002 (Münstersche Mittelalter-Schriften 79), 91–120.

⁴⁷ Glede gospodarske uprave izčrpno FAJKMAJER, Studien (kot v op. 13), 313 ss.

je mišljen kot obcestno tržno naselje zasnovani Altenmarkt, lociran zunaj stolnične imunitete. Topografska dvojnost obzidanega stolničnega kompleksa in tržne naselbine v sosednjem predmestju je bila v škofijskih mestih zgodnjega obdobja pravilo.⁴⁸ S porastom lokalne trgovine in trgovine na večje razdalje, s širitvijo mesta in z nastavki meščanske naselbine so se v Briksnu odprle nove tržne površine: Pfarrplatz (župnijski trg), Kornplatz (žitni trg) in Domplatz (stolni trg), označevan tudi kot volovski (Ochsenplatz). Dotedanji glavni trg je s tem izgubil svojo vlogo in so ga od 13. stoletja dalje – prvič 1223 – označevali kot stari trg (*antiquum forum, forum vetus*).⁴⁹ Predvsem tedenski sejem je bil poleg štirinajst dni trajajočega letnega sejma ob vseh svetih v poznem srednjem veku prizorišče trgovanja na kratke razdalje in hkrati odraz vloge Briksna kot gospodarskega središča v osrednji dolini Eisacka. Sicer so imeli briksenski sejmi prostorsko ozko omejen pomen. Bližina leta 1202 prvič omenjenih pomembnih bozenskih letnih sejmov, ki so tu dominirali nad transregionalno trgovino, povezano s prekoalpskim tranzitom, je bila le preveč občutna.⁵⁰ Konkurenco tržišču v Briksnu sta od druge polovice 13. stoletja dalje predstavljali tudi meščanski naselbini Mühlbach in Sterzing, ustanovi Goriško-Tirolskih grofov.⁵¹

Indikatorja kratkotrajnega razcveta briksenskega tržišča (vendar tudi pokazatelja političnih zasukov) sta prisotnost Judov v zgodnjem 15. stoletju in obstoj zastavljalnice (*casana*) ob koncu 13. stoletja. Slednjo je, podobno kot v drugih tirolskih mestih, verjetno vodil konzistorij florentinskih trgovcev. Letna zakupnina je znašala med 7 in 17 markami, medtem ko je na primer zastavljalnica v Boznu tirolskemu deželnemu knezu vsako leto odvajala 120 mark. To jasno odraža razliko med obema mestoma kot tržnima središčema okoli leta 1300. Briksenska zastavljalnica, ki jo je leta 1294 ustanovil vojvoda Majnhard II., je obstajala le kratek čas in je s ponovno utrditvijo škofove oblasti po letu 1303 ni več zaslediti. V začetku 15. stoletja sta zastavljalno dejavnost, ozko povezano s trgovskim prometom in poslovnim vrvežem, za kratek čas prevzela dva Juda s svojo služinčadjo, za katere je škof Ulrik I. leta 1403 izdal poseben red. Tako kot dve stoletji prej zastavljalnica je ostala tudi prisotnost Judov v Briksnu zgolj epizoda.⁵²

⁴⁸ Prim. npr. HERMANN JAKOBS, *Vescovi e città in Germania, v: I poteri temporali dei vescovi in Italia e in Germania nel Medioevo*, ed. CARLO GUIDO MOR – HEINRICH SCHMIDINGER, Bologna 1979 (Annali dell'Istituto storico italo-germanico in trento, quaderni 3), 286 s.; LEUEMANN, *Bischofsstädte* (kot v op. 8), 186 s. Pred kratkim je Ferdinand Opll upravičeno opozoril, da je bila poselitvena struktura pravzaprav bolj kompleksna in da bi bilo pravilneje izhajati iz predpostavke o policentričnosti (o več prvotnih jedrih naselbine): FERDINAND OPLL, *Das Werden der mittelalterlichen Stadt*, v: *Historische Zeitschrift* 280 (2005), 561–589, tu 576. Tudi za zgodnji čas Briksna dopuščajo ugotovitve arheoloških raziskav mestnega jedra možnost obstoja več zgodnesrednjeveških poselitvenih jeder: GÜNTHER KAUFMANN – STEFAN DEMETZ, *Aus Brixens Vor- und Frühgeschichte – Vom Zeltdach zur Stadt*, v: *Brixen. Bd. 1: Die Geschichte* (kot v op. 2), 29–88, tu 79–82.

⁴⁹ PFEIFER, *Von »Prihsna«* (kot v op. 2), 130 s.

⁵⁰ Poleg starejše razprave GERHARDA BÜCKLINGA, *Die Bozener Märkte bis zum Dreißigjährigen Kriege*, Leipzig 1907 (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen 124) prim. zdaj MARKUS A. DENZEL, *Die Bozner Messen und ihr Zahlungsverkehr (1633–1851)*, Bozen 2005 (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs / Pubblicazioni dell'Archivio provinciale di Bolzano 21), 41–46.

⁵¹ Prim. FRANZ-HEINZ HYE, *Städtepolitik in Tirol unter Meinhard II. und seinen Nachfolgern (bis 1363)*, v: *Eines Fürsten Traum. Meinhard II. – Das Werden Tirols*, Schloß Tirol/Innsbruck 1995, 274–277, tu 275.

⁵² Prim. HANS VON VOLTELINI, *Die ältesten Pfandleihbanken und Lombarden-Privilegien Tirols*, v: *Beiträge zur Rechtsgeschichte Tirols. Festschrift zum 27. Deutschen Juristentage*, Innsbruck 1904, 1–69, tu 28, 33 in 40 s.; JOHANN E. SCHERER, *Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern*, Leipzig 1901 (Beiträge zur Geschichte des Judenrechtes im Mittelalter mit besonderer Bedachtnahme auf die Länder der österreichisch-ungarischen Monarchie 1), 579–583; KLAUS LOHRMANN, *Judenrecht und Judenpolitik im mittelalterlichen Österreich*, Wien/Köln 1990 (Handbuch zur Geschichte der Juden in Österreich B/1), 245–248; PFEIFER, *Von »Prihsna«* (kot v op. 2), 132 oz. 138 s.

Sklep

Prehajam k sklepnim mislim. Če je torej Briksen okoli leta 1080 iz Psevdo-Bardove perspektive, vpete v antično-sredozemske razmere, prej ustrežal oznaki *vicus* kot pa kanoničnim predstavam pojma *civitas*, ga lahko s preselitvijo säbenskega škofa – če citiramo Helmuta Flacheneckerja – označimo za kraj »višje in najvišje stopnje centralnosti«. ⁵³ Kot prizorišče svetniške liturgije in romanj (kot *ville sainte* po vzoru Rima in Jeruzalema), kot trgovsko središče, utrjeno naselje, cerkveno in socialno-karitativno središče, kot upravno središče škofije in izoblikujoče se cerkvene kneževine ter končno kot utrjena škofijska rezidenca je Briksen izpolnjeval pomembne funkcije centralnega kraja. Teh, samih po sebi ugodnih izhodišč pa škofom v spremenjenih političnih razmerah ni uspelo v zadostni meri usmeriti v izgradnjo gospostva. Pritisk sosednjih tirolskih in predvsem pozneje tirolsko-goriških grofov Alberta III. in Majnharda II., škofijskih odvetnikov, ki so od 13. stoletja dalje s prevzemanjem škofijskih ministerialov in protipravno gradnjo gradov na škofijskem ozemlju oklestili pozicije briksenskih škofov na zgolj nekaj okoliških in oddaljenih deželskih sodišč, je bil preprosto prevelik. ⁵⁴ Škofom ni uspelo oblikovati lastne dežele; cerkvena kneževina je v poznem srednjem veku deželno-pravno pripadala Tirolski in bila tako rekoč »inkorporirano« deželno gospostvo; škofje so od 15. stoletja dalje skupaj s kapitljem sedeli v tirolskem deželnem zboru. Položaj škofov kot državnih knezov pa s tem ni bil ogrožen. ⁵⁵ Briksen je ostal tudi v stoletjih novega veka do sekularizacije leta 1803 rezidenca cerkvenega kneza, do leta 1973 sedež škofa in s tem središče cerkvene kneževine in škofije.

Iz nemščine prevedel Matjaž Bizjak

Zusammenfassung

Am Beispiel Brixen: Zentralörtliche Funktionen einer Bischofsstadt im Mittelalter

Gustav Pfeifer

Nach der bekannten Charakterisierung Brixens in der »Vita Anselmi episcopi Lucensis« entsprach die Bischofsstadt um 1080 aus der antik-mediterran geprägten Sichtweise Pseudo-Bardos eher einem *vicus* als den kanonischen Vorstellungen einer *civitas*. Die Übersiedlung des Säbener Bischofs nach Brixen (um 990) setzte aber eine stadtbildende Entwicklung in Gang, so dass auch hier im späteren Hochmittelalter von einem Ort »hoher und höchster Zentralität« (Helmut Flachenecker) gesprochen werden kann. Als *ville sainte* nach dem Vor-

⁵³ HELMUT FLACHENECKER, Eine vertane Chance? Die Rolle der bischöflichen *Civitates* im hochmittelalterlichen Spannungsfeld zwischen Raumerfassung und Herrschaftsausbildung, v: Bischof und Bürger. Herrschaftsbeziehungen in den Kathedralstädten des Hoch- und Spätmittelalters, ed. UWE GRIEME – NATHALIE KRUPPA – STEFAN PÄTZOLD, Göttingen 2004 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 206 = Studien zur Germania Sacra 26), 11–26, tu 13.

⁵⁴ Prim. JOSEF RIEDMANN, Mittelalter, v: Geschichte des Landes Tirol. Bd. 1, red. v. JOSEF FONTANA, Bozen/Innsbruck/Wien ²1990, 291–698, tu 357 ss. in 426 ss.; HERMANN WIESFLECKER, Meinhard der Zweite. Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts, Innsbruck 1955 (Schlern-Schriften 124), 90–97, 136 s., 175 s., 270–272.

⁵⁵ Prim. OTTO BRUNNER, Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter, Wien ⁵1965, 230.

bild von Rom und Jersusalem, als Stätte der Heiligenliturgie und Wallfahrt, als Marktplatz, befestigter Platz, kirchliches und sozial-karitatives Zentrum, als Verwaltungsmittelpunkt des Bistums und des sich ausformenden Hochstiftes, schließlich als feste Residenz des Bischofs erfüllte Brixen wichtige, in diesem Beitrag näher untersuchte zentralörtliche Funktionen. Diese an und für sich günstige Ausgangsposition konnten die Bischöfe aber in einem veränderten politischen Umfeld nicht ausreichend in den Herrschaftsausbau umsetzen. Zu groß wurde ab dem 13. Jahrhundert der Druck der benachbarten Grafen von Tirol bzw. von Tirol-Görz, der Hochstiftsvögte, die vor allem unter Albert III. und Meinhard II. mit der Abwerbung von Stiftsministerialen und der widerrechtlichen Errichtung von Burgen auf Hochstiftsterritorium die Positionen des Brixner Bischofs auf wenige Landgerichte rund um die Stadt und in Streulage reduzierten. Den Bischöfen gelang keine Landesbildung, das Hochstift gehörte im späten Mittelalter landrechtlich zu Tirol, war sozusagen eine »inkorporierte«, landsässige Herrschaft, die Bischöfe erscheinen zusammen mit dem Kapitel ab dem 15. Jahrhundert auf den Tiroler Landtagen. Die reichsfürstliche Stellung der Bischöfe wurde davon nicht berührt. Brixen blieb auch in den neuzeitlichen Jahrhunderten bis zur Säkularisierung von 1803 Residenz eines geistlichen Fürsten, bis 1973 Sitz des Bischofs und damit Vorort von Hochstift und Diözese.

Stanislav Južnič

Kostel pod zadnjimi Langenmantli*

1. Uvod

UDK 929.7:394(497.4 Kostel)¹⁶

JUŽNIČ Stanislav, dr., Institut za matematiko, fiziko in mehaniko, SI-1000 Ljubljana, Jadranska 19, stanislav.juznic@fmf.uni-lj.si

Kostel pod zadnjimi Langenmantli

Zgodovinski časopis, Ljubljana 60/2006 (134), št. 3–4, str. 297–325, 127 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: Kostel, Langenmantl, Valvasor, kmečki upori, knjižnice.

Opisujemo gospodarjenje kostelskih podložnikov pod zadnjim graščakom iz rodu Langenmantlov. Z uporabo doslej neobdelanega arhivskega gradiva obravnavamo kmečke punte in premoženje graščakov. Arhivski podatki izvrstno dopolnjujejo zgodbe, ki jih je Valvasor objavil v svoji *Slavi*. Vsebina zapuščinskih inventarjev potrjuje nedavne arheološke najdbe na gradu Kostel, knjige poslednjih Langenmantlov pa najdemo celo v NUKu, čeravno z lastninskimi zapisi drugih tedanjih graščakov.

Avtorski izvleček

UDC 929.7:394(497.4 Kostel)¹⁶

JUŽNIČ Stanislav, PhD, Institute for Mathematics, Physics and Mechanics, SI-1000 Ljubljana, Jadranska 19, stanislav.juznic@fmf.uni-lj.si

Kostel under the last Langenmantl's

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 60/2006 (134), No. 3–4, pp. 297–325, 127 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key Words: Kostel, Langenmantl, Valvasor, Peasant Rebellions, Libraries.

We researched the circumstances at Kostel manor under the last landlord of the family Langenmantl in the late 17th century. By using some archive sources for the first time, we described the property of landlords and rebellions of their peasants in Kostel. Our archive data are in surprisingly perfect agreement with Valvasor's *Ehre*. Besides that, close connections were found between the Kostel legacy inventories and the recent excavations at the Kostel castle, and between Langenmantl's books and books of his contemporary landlords preserved at the National and University Library of Ljubljana.

Author's Abstract

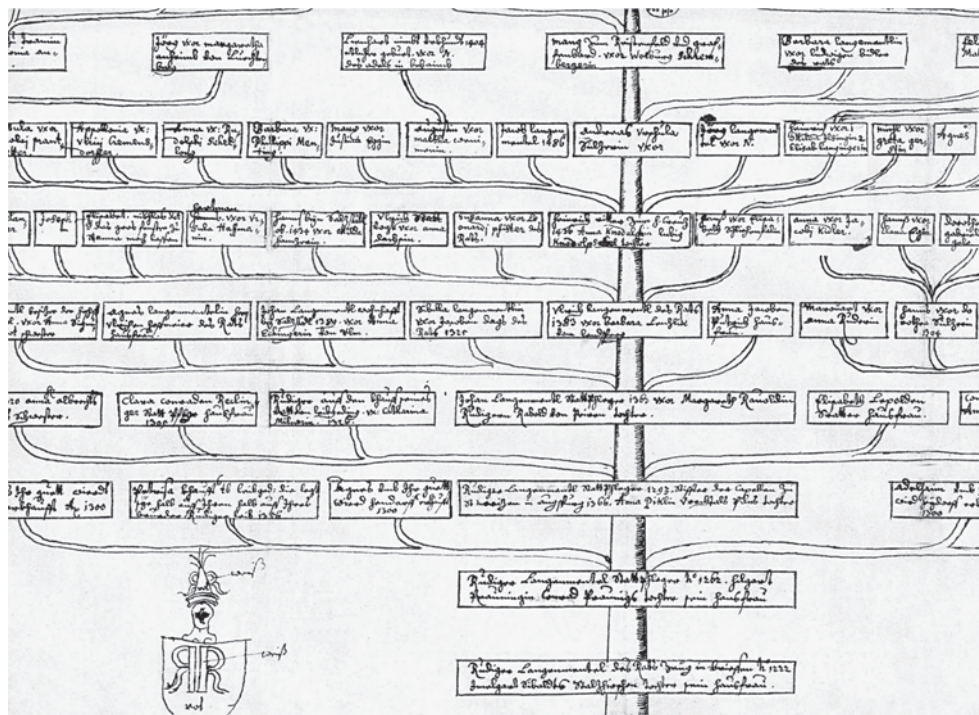
1. Uvod

V prejšnjih številkah ZČ smo opisali razvoj gospodarstva Kostel do srede 17. stoletja.¹ V nadaljevanju preučujemo dokumente ARS, zapisane o Kostelu konec 17. stoletja.

Zatiranje tihotapstva je močno prizadelo gospodarjenje kostelskih kmetov. Razmeroma premožni kostelski graščaki so jih kljub temu obremenjevali s hudimi dajatvami; tako so izzvali zagrizene upore. Seveda so ta kratko potegnili podložniki, vendar je tudi graščaku pogosto prav trda predla. Graščaki in kmetje, včerajšnji zavezniki proti turški nadlogi, so se postopoma prelevili v smrtne sovražnike.

* Razširjena inačica teksta je bila objavljena v: History of Kostel: 1500–1900: between two civilisations, SGSI, Camp Hill, 2005.

¹ Južnič, Kostel do konca 15. stoletja, ZČ, 53/3 (1999) str. 295–323; Južnič, Kostel med poskusi naselitve uskokov, ZČ, 55/5 (2001) str. 35–65; Južnič, Kostel med zadnjimi turškimi vpadi in Zrinjsko-Frankopansko zaroto, ZČ, 58/3–4 (2004) str. 301–336.

Slika 1: Rodovnik Langenmantlov (ARS, Dolski arhiv, fasc. 119, str. 341).

2. Konec Zrinjsko-Frankopanske zarote in kostelski tihotapci

Leta 1664 je po nesrečnem lovu umrl hrvatski ban Nikola Zrinjski. Leta 1670 se je začela Zrinjsko-Frankopanska zarota. Po načrtih naj bi v njej pomembno vlogo odigral brodski župnik Juraj Prpinić. Ta naj bi z 800 zarotniki prodrł čez Kostel na Kranjsko do Kočevja;² tam je gospodaril brat Turjaškega kneza. Knez je bil pravkar odstavljen z dunajskega dvora, zato se je morda zarotnikom zdel primeren za zaveznika.

Kljub pripravam nasprotnikov sta general Josip Herberstein in krajiški stotnik Janez Ernst Paradeiser zavzela Gorski kotar domala brez odpora. Aprila leta 1670 sta svojim vojakom pustila izropati goranske hiše in ljudi. Med mesti se je resno uprl le Brod na Kolpi, kjer so se pod vodstvom župnika Prpinića cel dan branili pred vojaki.³ Herbersteinova vojska pod vodstvom Nikole Erdödyja je končno v naskoku zasedla grad Zrinjskih na Brodu in posekala njegovo posadko. Nato so Brod izropali, tako kot ostale goranske gradove pred njim.⁴

Stotnik Paradeiser je bil med Zrinjsko-Frankopansko zaroto leta 1670–1671 komandant Gorskega kotarja med Brodom na Kolpi in morjem. Paradeiserji so po izvoru Korošci, kjer se omenjajo že leta 1284. V 16. stoletju so se naselili v Trziču, do konca stoletja pa so si pridobili še Smlednik. Bili so med najpomembnejšimi kranjskimi družinami že od 16. stoletja.⁵ V 17. stoletju so imeli petindvajset gospošte, med njimi Lož od leta 1613 in Mehovo, kjer so

² Gorski kotar, Zbornik, Delnice, 1981, 55; Radoslav Lopašić, *Karlovac, poviest i mjestopis grada i okolice*, Zagreb, 1879, str. 202.

³ Rudolf Strohal, *Uz Lujzinsku cestu*, 1935, Ponatis: Tiskara Rijeka, 1993, str. 172.

⁴ Dragutin Hirc, *Gorski kotar: slike, opisi i putopisi*, Zagreb, 1898. Ponatis: Tiskara Rijeka, 1993, str. 88.

⁵ Majda Smole, *Gračine na nekdanjem Kranjskem*, DZS, Ljubljana, 1982, str. 39.

bili zastavni gospodje od leta 1619. V 18. stoletju so imeli še osem posesti na Kranjskem, konec 18. stoletja pa so izumrli v moški veji. Paradeiserji so bili v 16. stoletju plemiči, v prvi polovici 17. stoletja baroni; zastavni gospod Smlednika Aleksander Paradeiser pa si je pridobil naslov grofa.

Janez Ernst Paradeiser je bil zastavni gospod v Mehovem in lastnik tretjine graščine v Poganjcah od leta 1647 ter gospodstva Preža tik pred smrtjo leta 1688. Ko se je graščina Mehovo podrla, so na njenih razvalinah sezidali Ruperči Vrh. Na novem poslopju je gospodaril J.E. Paradeiser v letih 1641 do 1657, leta 1688 pa je umrl kot poveljnik v Žumberku.⁶

V času Zrinjsko-Frankopanske zarote je bil kostelski graščak Franc Adam baron Langenmantl; njegova boljša polovica je bila Marija Elizabeta rojena pl. Paradeiser,⁷ sestra Janeza Ernsta Paradeiserja. Tako je bil kostelski graščak baron Langenmantl v svaštvo s krajiškim stotnikom Ernestom Paradeiserjem in je gotovo med zaroto podpiral koristi habsburške hiše; njegovim protestantskim prednikom se je pri tem bržkone nekoliko kolcalo. Stotnik Paradeiser je nagrabiljene dragocenosti iz frankopanskih posesti v Novi Kraljevici in Bosiljevu spravil na svakov grad Kostel.⁸

Posesti Petra Zrinjskega so zaplenili vključno z Brodom. Brodsko posestvo je dobil najprej Petrov nečak Adam Zrinjski. Vendar so celo stoletje v letih 1671–1767 Gorski kotar upravljali z dunajskega dvora s pomočjo različnih fevdalnih, vojaških in upravnih struktur.

Po smrti grofa Adama Zrinjskega v boju s Turki pri Slankamenu dne 19. 8. 1691 je naslednje leto Notranjeavstrijska komora kupila brodsko gospodstvo od njegove vdove, rojene grofice Lamberg. Na tej posesti je Komora dosegala letne dobičke do 12.000 forintov.

S koncem Zrinjskega gospodarjenja v jadranskih pristaniščih so nastopile hude težave za kostelske tihotapce. 31. 10. 1680 so v Ljubljani določili višino kontribucije za posamezna gospodstva na Kranjskem. Langenmantlovemu posestvu v Kostelu je bilo določeno 100 fl, petkrat manj kot poldrugo stoletje pozneje.⁹ Dolgovi pri plačevanju te kontribucije so bili popisani v likvidacijskem izvlečku po smrti F. A. Langenmantla leta 1681. V tem času je za nameček leta 1679 in 1680 razsajala še kuga po Dunaju, na Štajerskem, na Koroškem, v Gorici, na Hrvaškem, v Ljubljani in na Kočevskem.¹⁰

18. 3. 1686 so iz Ljubljane poslali dopis o kmetih s posestev Kostel, Poljane in Lož, ki so tihotapili žito na Hrvaško, konje in sol pa nazaj.¹¹

Podobno je 5. 11. 1686 prejemnik iz Broda poslal dopis o podložnikih gospostev Poljane in Kostel, ki so čez Kolpo pri Brodu tihotapili sol proti Metliki.¹² Brod je bil tu omenjen kot carinska izpostava pri Pirčah v Kostelu in ne na nasprotnem bregu reke na Hrvaškem, kjer se je za nekdanje naselje Ribarsko uveljavil naziv Brod na Kolpi do današnjih dni.

8. 11. 1686 je vicedom iz Ljubljane poslal dopis vdovi Mariji Elizabeti Langenmantl, lastnici gospostva Kostel, in knezu Auerspergu, lastniku gospostva Poljane. Tudi to pot je oblastnikom šla v nos sol, ki so jo Kostelci in Poljanci tihotapili v Bakar.¹³ To je obenem doslej najpoznejši evidentirani zapis, ki še omenja Langenmantle kot lastnike Kostela.

⁶ Smole, n.d. 1982, str. 429.

⁷ Janez Vajkard Valvasor, *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, knjiga XI, Laybach-Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689. 11: 218.

⁸ Emilij Laszowski, *Gorski kotar i Vinodol*, Zagreb, 1923, str. 34; Igor Žic, restavrator v Pomorskom i povijesnom muzeju u Rijeci, sporočilo 10. 1. 1994.

⁹ ARS, Stan.I, fasc.308 a, šk. 537, str. 1664; Smole, n.d., 1982, 234.

¹⁰ August Dimitz, *Geschichte Krains, von der ältesten Zeit bis auf das Jahre 1813*. Laibach, 1876, 4: 56; Boris Golec, Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo. *Kronika*. 2001, 49/1–2: 45, 57, 59.

¹¹ ARS, Stan.I, fasc.310, šk.543, str. 201–202.

¹² ARS, Stan.I, fasc.310, šk.544, str. 733.

¹³ ARS, Stan.I, fasc.310, šk.544, str. 745–746.

Poljanci in Kostelci naj bi natovorili sol v Bakru in jo mimo urada na Brodu prenašali čez reko Kolpo. Na ta način so se izogibali plačilu zakonitih pristojbin. Petnajst let po zavrženju Zrinjsko-Frankopanske zarote je Bakar očitno še ostal zanimivo tihotapsko središče; dunajski oblastniki so potrebovali kar nekaj časa za izkoreninjenje donosne in dobro organizirane prepovedane trgovine.

12. 5. 1689 je Daniel Khern(ss), glavni oskrbnik na uradu Brod, poslal poročilo o kostelskem tihotapljenju soli.¹⁴ Zahteval je celo uporabo dolenskega vojaštva, saj vojaki s carinskega urada sami niso mogli ustaviti tihotapljenja blaga po kmetijah, kjer so se tihotapci družili v oborožene tolpe. Celotno območje spodaj ob Kolpi ni več plačevalo pristojbin uradu. Tovorili so sol proti Metliki po hrvaški strani skupaj s Hrvati, ki prav tako niso prav radi plačevali zakonitih dajatev.

Zato je urad na Brodu prosil za kazensko ukrepanje proti upornikom pod Kostelom. Oblast naj bi jih poklicala predse v Ljubljano in jim odmerila vzgojne kazni. Sami vojaki z urada Brod niso mogli nadzirati in kaznovati Kostelcev na njihovih kmetijah, da bi preprečili upiranje gosposki. Kostelci so si baje zaslužili jezo deželne gosposke, saj bi morali prinašati pristojbine za sol oskrbniku na urad.

Nato je brodski uradnik na posebnem listu¹⁵ naštel devet kostelskih »nepridipravov«, ki jih je imel za voditelje tihotapcev. Domače vasi domnevnih grešnikov niso bile zapisane, vendar jih lahko ugotovimo po primerjavi z osem let starejšim likvidacijskim izvlečkom in s krsti med letoma 1702–1719. Razen Zibarjev so bili tam popisani vsi navedeni priimki; med osebami z naštetimi imeni in priimki pa v poznejših zapisih manjkata Martin Grbac in Toma Kajfež, ki ju zato težje lociramo v katero izmed vasi v Kostelu:

Martin Gerwes (Grbac), domnevno z mlina Grbac, zaselka Krkovih,

Martin Gregoriz (Gergorič) z Grbca,

Juri Gregoriz (Gergorič) od Fare,

Andre Lissez (Lisac) od Fare

Tomo Kaifesch,¹⁶

Gaspar Juraj,¹⁷

Jakob Južnič (Juseniz) od Fare,

Jakob Stefantschitsch (Štefančič) od Fare in

Juvan Sibar (Zibar), verjetno iz Deluša na hrvaški strani Kolpe.

Polovica obtoženih je bila od Fare, ki je bila zaradi primerne lege ob glavni cesti in ob Kolpi poldrugo stoletje središče kostelskih tihotapcev. Po legendah naj bi prav tako tihotapili podložniki iz višje ležečih vasi. Pomočniki nameščeni na točkah s pogledom na Kolpo so jih med tihotapljenjem opozarjali na nevarnost zasede s klicanjem njihovih posebej zato izmišljenih imen kot so bila Kozel, Zajec itd. Klicanje imen te vrste namreč ni vzbujalo pozornost biričev.¹⁸ Danes so takšni nadimki res zelo pogosti za hiše v Colnarjih, Vrhu in celo v Novih selih nekoliko višje nad reko Kolpo.

Dvanajst dni pozneje, 24. 5. 1689, je oskrbnik iz Ljubljane poslal daljši dopis deželnemu vicedomu o tihotapstvu v Kostelu.¹⁹ Vicedom je podpisal in s pečatom potrdil sprejem dopisa

¹⁴ ARS, Stan.I, fasc.310, šk. 546, str. 503–505.

¹⁵ ARS, Stan.I, fasc.310, šk. 546, str. 505.

¹⁶ Kajfež, bržkone od Fare ali iz Banje Loke, Petrine, Potoka, Drena, Hriba oziroma Ajblja.

¹⁷ Juraj ni bil zapisan v Likv. izvlečku iz leta 1681 (Liquidations Extrat oder ausstand register uber die von weillandt Herrn Franz Adam Langenmantl, 1681, ARS, Zapuščinski inventar, Lit. L, fasc. XXIX, št. 27, št. 2). Po zapisu v krstni knjigi je postal ponosni očca leta 1704 v trgu Kostel.

¹⁸ Anton Južnič iz Colnarjev, sporočilo, 23. 6. 1995.

¹⁹ ARS, Stan.I, fasc.310, šk.546, str. 507–511.

štiri dni pozneje.²⁰ Poročal je, da je oskrbnik pred dvanajstimi dnevi oddal pismo o kostelskih podložnikih in vojaki na osrednji urad; vojaki so proti tihotapcem ukrepali z orožjem. Vendar so Kostelci še vedno trgovali s soljo proti Metliki po hrvaški strani, saj so vojaki lahko ukrepali le na kranjski strani Kolpe. Pravne razmere niso bile urejene; tako ni bilo mogoče kaznovati kranjskih tihotapcev soli onstran Kolpe na Hrvaškem pod ogrsko krono.

Tihotapci so hitro in zvito spreminjali svoje tovorniške poti. Sol so prenašali na Metliko, prelagali pa so jo mimo mitničarjev na Brodu in v Travi, ki so imeli na voljo premajhno število vojakov. Visoka dvorna pisarna naj bi zato polovico stroškov namenila za odkrivanje tihotapcev soli od Broda in Trave vse do Metlike.

Štiri dni pozneje, dne 28. 5. 1689, je glavni oskrbnik na Brodu Daniel Khern poročal višjemu uradniku Henriku Mateju Schweigerju pl. Lerchenfeldu o vojaškem kaznovanju hudodelcev na njegovem uradu. Henrik Matej Schweiger pl. Lerchenfeld (* 31. 8. 1640; † 1680/81) je bil gospodar Blagovice in Rocina ter kranjski vicedom. 7. 3. 1675 je bil imenovan za tajnika kranjskega deželnega glavarstva in »*Assesor Pratorialium Judicirum*«. Njegov oče z enakim imenom je vodil konjenike pri zatiranju kostelske vstaje leta 1640.²¹ Druga žena Henrika Mateja Schweigerja starejšega, Anna Susana de Trillegh, je umrla 2. 1. 1642.

Khern je poročal o desetini, ki so jo uradno spravljali pri H. M. Schweigerju pl. Lerchenfeldu v Blagovici vsakega štiriindvajsetega v mesecu. Kostelske podložnike so kaznovali zaradi tihotapljenja soli proti Metliki. Visoki dvor na naj bi z vzdrževanjem vojaštva v Metliki preprečil nedovoljen dovoz soli v Metliko, Brod in Travo.

Dne 3. 12. 1696 so objavili znesek reparacij za posamezna gospostva na Dolenjskem. Kostel je bil popisani skupaj s Poljanami in Metliko,²² na posebnem listu dne 14. 12. 1696.²³ Kostelci in Kočvarji so dajali po štiri enote od skupno enainpetdeset enot dajatev na Dolenjskem.²⁴

Dne 17. 5. 1697 je Johann Peer(ssia) z mitnice na Brodu poslal dopis, ki ga je sprejel in podpisal Henrik Matej Schweiger pl. Lerchenfeld v Ljubljani tri dni pozneje.²⁵ Dan poprej so na mitnici ustavili kostelske kmete, ki so vozili vino za graščaka barona Androcho. Vojaštvo jih je pobaralo po plačilu mitnine. V odsotnosti barona Androche so tovarniki zahtevali prosto pot skozi mitnico na osnovi dovoljenj, ki naj bi jih imeli že prejšnji graščaki Langenmantli.

Dne 20. 5. 1697 je Henrik Matej Schweiger pl. Lerchenfeld iz Ljubljane opisal iste probleme deželnemu glavarju.²⁶ Povzel je tri dni starejši dopis carinika o kostelskih podložnikih, ki so baje kar po nalogu barona Androcha tihotapili velike količine žita, vina, olja in živine mimo mitnice. Že devet dni jim oskrbnik ni dovolil prepeljati vina preko mitnice. Baron Androcha je utemeljil svojo pritožbo na dokumentu svojega predhodnika barona Langenmantla. Seveda bi na tak način močno pospešili tihotapstvo kostelskih podložnikov, ki bi svoje blago prosto vozili skozi mitnico na Brodu; ne le svojo pijačo, temveč celo žito, živino, olje in vino brez plačila predpisane četrtine vina mitnine. Zato jim prost prehod ni bil dopuščen.

Pet dni pozneje, dne 25. 5. 1697, so v Ljubljani izdali odlok Henrika Mateja Schweigerja pl. Lerchenfelda na osnovi ukaza glavnega oskrbnika mitnice na Brodu glede tihotapstva

²⁰ 28. 5. 1689 (ARS, Stan.I, fasc.310, šk.546, str. 514). Dopis omenja še zidarja Marka Gergvenikcha, domnevno Gergoriča, ki je dobil 40 fl poravnave in še nadaljnjih 40 fl za ureditev, skupno 80 fl.

²¹ ARS, Stan.I, fasc.310, šk.546, str. 515, 518 in 520; Rastko Švajgar, sporočilo 30. 3. 1995; Smole, n.d. 1982, 126.

²² ARS, Stan.I, fasc.312, šk.555, str. 1391 in 1393.

²³ ARS, Stan.I, fasc.312, šk.555, str. 1472.

²⁴ ARS, Stan.I, fasc.312, šk.555, str. 1679.

²⁵ ARS, Stan.I, fasc.312 a, šk.556, str. 785–788.

²⁶ ARS, Stan.I, fasc.312 a, šk.556, str. 791–793 in 796.

devetih tovorov inozemnega vina za barona Androcho. Tihotapljenje živil iz tujine seveda ni bilo dovoljeno,²⁷ ne glede na gotovo spoštovanja vredno in upravičeno baronovo žejo.

Vzporedno z zatiranjem tihotapstva se je promet postopoma izboljševal. Med letoma 1698–1699 so na Brodu zgradili kamniti most čez Kolpo; njegovi temelji so še danes vidni nedaleč od mostu, ki povezuje oba brega reke. Ceno gradnje so znižali s sekanjem v graščinskih gozdovih, kamenje pa so pripeljali podložniki za tlako.

V tem času se je v Bakru razvila celo trgovina s turškimi ujetniki. Na Reki so zahtevali ustanovitev višjega urada in nastavitve dodatnih paznikov na mitnici. Vendar ljudi niso mogli odtegniti z Broda ali Trave, kjer so imeli le dva korporala, devet podružničnih uradnikov in dva objezdnika.²⁸ Carinski uradi so postajali vedno bolj vplivni; zlati dobi kostelskih tihotapcev je odzvonilo.

3. Zapuščinski inventar Ane Secunde Langenmantl iz leta 1677²⁹

V času zadnjih velikih podvigov kostelskih tihotapcev je umrla Ana Secunda, žena Franca Adama; pokopali so jo štiri leta pred njenim sinom Francom Adamom mlajšim, baronom Langenmantlom. Po smrti Franca Adama mlajšega leta 1681 je v Kostelu nekaj let gospodarila njegova vdova.³⁰

Popis zapuščine Ane Secunde Langenmantl je 21. 12. 1677 opravil Rudolf Paradeiser. Strani deset in enajst zapuščinskega inventarja sta ostali prazni, čeravno sta paginirani. Zapuščinski inventar so končali na straneh devet in dvanajst z zapisom deželnega upravitelja dne 21. 1. 1677.

Ob Ani Secundi je bil v zapuščini omenjen še Franc Adam Langenmantl brez navedbe baronstva. Le-ta naj bi prijazno in prijateljsko sprejel grofa Lamberga, svojega pastorka in dediča.

Grofi Lambergi so bili ena najbolj razširjenih rodovin na Kranjskem. Od 15. stoletja dalje so gospodovali na gradu Gutenberg, pozneje pridruženemu posesti Kamen pri Begunjah. Tam so imeli celo družinsko grobnico. Sredi 16. stoletja so si Lambergi pridobili baronski naslov. Lastniki Kostela so bili trinajst let. Zadnji dokument zapuščine Ane Secunde Langenmantl je bil datiran 13. 1. 1678. Obravnava inventar Ane Secunde Langenmantlove, ki ga je ob strani podpisal Eberhard Leopold grof Blagaj († 31. 3. 1680). Blagaj je bil lastnik graščin Boštanj pri Žalni od leta 1652 in Zavrh v Spodnji Slivnici pri Grosupljem od leta 1668. Blagaji so na Kranjsko pobegnili pred Turki, ki so jim v 16. stoletju odvzeli posestva v Bosni. Pozneje so nakupili več posestev na Kranjskem. Družina je ostala brez moških dedičev v začetku 20. stoletja. Grof Blagaj je bil do leta 1649 graščak v Podsmreki. Njegovi sorodniki so bili zakupniki kočevskega gospostva: leta 1547 Franc ter sin z enakim imenom in leta 1619 Nikolaj. Za Ursiniji grofi Blagaji so gospodarji Kočevske postali Khisl (Kisli) v letih 1619 do 1641; leta 1623 so bili povzdignjeni v grofe s pridevkom »Kočevski«. Od leta 1641 dalje je bilo kočevsko gospostvo last grofov, nato knezov Turjaških (Auerspergov), ki so bili po 2. svetovni vojni razlašeni. Lastniki kočevskega gospostva so bili do leta 1418 Orten-

²⁷ ARS, Stan.I, fasc.312 a, š.k.556, str. 783–788.

²⁸ Georg Widmer, Georg, Bausteine zur Geschichte des Gottscheerländchens, *G.Kal*, 1934, str. 54; Landesregierungsarchiv Graz, 1698–X–36, fol.58 in 25.

²⁹ *Inventarium uber weillandt der Wollgebornen Frauen Frauen Anna Secunda Langenmantlin freise hinterlassenen verlassenschaft* (ARS, Zap.inv. Lit.L.fasc.XXIX, št. 25). Popisano 21. 12. 1677.

³⁰ Branko Reisp, *Grad Kostel*, Obzorja, Maribor, 1990, str. 20.

buržani, do leta 1456 pa grofi Celjski. Habsburžani so imeli v letih 1457–1619 v lasti Kočevje, v letih 1457–1620 pa Kostel.

V času gospodarjenja Langenmantlov v Kostelu so Ursini grofi Blagaji leta 1619 prodali svoje pravice do Kočevske. Ursiniji grofi Blagaji so bili le habsburški najemniki in so zato potrebovali cesarsko dovoljenje za prodajo pravic do posesti.³¹ Tako so bili sosedi Langenmantlov na osilniški, kočevarski in poljanski strani najprej Blagaji grofi Ursini kot zastavni gospodje, nato Khisl in od leta 1641 Turjačani. Na hrvaški (goranski) strani so bili sosedje Langenmantlov sprva Frankopani knezi Krški, fevdalni gospodarji Broda na Kolpi in Brod Moravic v letih (1193) do 1577. Od leta 1577 do leta 1670 so jih nadomestili knezi Zrinjski. V letih 1670–1692 je obe posesti upravljala Brodska Kurija, v letih 1692–1727 avstrijska komora, v letih 1727–1766 grof Rajmund Perlas, v letih 1766–1872 grof Teodor Batthyany in v letih 1872–1945 kneginja Viktorija Thurn-Taxis ter njeni nasledniki.

Tako so bili Kostelci dolga stoletja slovenski žep med nemško govorečimi Kočevjarji in Hrvati onstran Kolpe. V tem nenavadnem žepu pa se je nekaterim prav lepo godilo. Tako je graščakinja Ana Secunda dala nekaj nase in se je znala prav lepo obleči. Zapustila je skupno enajst kril.³² Žal ni zapustila prav veliko denarja, le krono 46 krajcarjev 2 denariča. Bogatejše je bilo njeno okrasje, s katerim se je lepšala v grajskih sobanah in ob številnih družabnih obiskih. Imela je srebrni pas prešit z dvanajstimi spoji. Posebnost je bil njen srebrni pas s pozlačenimi členi; kose je lahko razstavila ali pa jih je uporabila za okras rok. Pas je štel skupaj devetnajst členov. Še lepša je bila zlata verižica s 643 čisto majhnimi sestavnimi členi ali pa lovska pozlačena lanena jahalna oprema s petimi ženskimi večernimi oblekami spravljenimi v posodi. (str. 2) Baronica je imela tri enake navadne srebrne in zlate avbe za nošenje in dve francoski avbi iz črne tkanine z lasasto površino, ena od obeh s trakovi. Pri roki je bila še ena bela avba iz sukna z belimi trakovi, trije različni črni ovratniki, dva tiskana obšitka, iz uporabnega sukna, tkanina iz starega damasta, druga iz črnega žameta in štiri gotove suknje iz črne tkanine z lasasto plišasto površino. Na bujno pričesko si je rada poveznila črni klobuk s črnim ščitnikom ali pa kateri od dveh drugih klobukov; ni pa posebno čislala stari klobuk, ki ga je potomcem zapustila že nekoliko strohnelega. (str. 3) Imela je zavihano ob strani črno krilo iz petih delov. Starinsko ogrnjeno krilo, enkrat zoženo z belim krojem, drugič z belim in s samo žimo, obšito ob strani z devetimi pasovi. Krilo srebrne barve. Francoska obleka s krilom narejenim iz žameta z volani, obšitim s petimi pasovi, počrtnjenimi ob strani. Črno francosko obleko s kapuco. Lovsko krzno podloženo s srebrom z majhnimi posrebrenimi resami iz kož drobnice in z odličnim predpasnikom. Ženski plašč podložen s črnim žametom in s črno kožuhovino. (str. 4) Hrvaški ženski krzneni plašč s kapico pri strani obšit s srebrom. Žametni plašč s pozlato. Irhasto krzno, na veliko obšito z zlatom in s strohnelo podlogo. Drugo majhno, z zelo zarezanim blagom ob strani. Nadalje črno, pri strani povsem obšito s klekljanjem. Enako črno starinsko iz črne kamelje kože. Nadalje belo kot zgoraj, malo obšito. Štirje srebrni životci, obdani s črno svileno čipko. (str. 5) Drugi modre barve, obšit s klekljanjem modre barve, z eno srebrno zaponko »baba in dedec«. Čepica, obšita z zlatom in srebrom. Štiri čepice iz enakega blaga obšita z belim krojem. Črno blago obšito pri strani in drugo iz črnega Kadiza. Nadalje eno iz belega priročnega blaga, obšito s črnim krojem. Košata kamižola. Par starih svilenih nogavic. Par drugih starih nogavic. Dve francoski namizni čepici (str. 7) Par zlatih zapestnic. Dva prstana, prvi z devetimi rubini, drugi z vdelanim diamantom

³¹ Anton Burić, *Povijesna antroponimija Gorskog kotara u Hrvatskoj. Goranska prezimena kroz povijest*. Rijeka: Društvo za zaštitu prirodne kulturne in povijesne baštine Gorskog Kotara, 1979, str. 33; Smole, n.d., 1982, str. 180, 98.

³² Marija Makarovič Marija in Eva Lenassi, *Slovenska ljudska noša v besedi in podobi, Četrtri zvezek, Kostel*, Ljubljana, 1989, str. 49; Inventarium, 1677, str. 1.

v obliki romba. Ženska svetilka. Srebrna in pozlačena skledica. Srebrni pozlačeni sod za sladkor.

Graščakinja seveda ni varčevala pri oblekah: prav rada si je oblekla črno kombinirano krilo, pri strani sedemkrat črno obšito. Včasih si je nadela črno kombinirano krilo in jopič, obšit s srebrnimi in zlatimi ponikljanimi okrasi. Morda se ji je še bolj prilegalo kombinirano krilo vijolične barve, petkrat obšito z gladkimi kroji. Ni pogrešala niti krila iz kamelje kože srebrne barve, sedemkrat obšitega s črnimi povezami, ki so jo naredile še posebno lepo.

Zelo rada je uporabljala oblačila iz lanu: dve suknji iz nemškega platna, dvajset suknj iz domačega platna, tri pare črtkanih košatih pentelj. Na bogato pričesko si je včasih poveznila katerega od štirinajstih polcilindrov z Nemškega ali štirih iz domačega platna. Pri roki so bili še trije pari klobukov iz nemškega platna z belimi povezami spodaj in petkrat potiskano krilo iz domačega blaga. Še dva krila iz domačega platna, zadelanega z žal že zarjavelo mrežo. Pri roki je bil še par srajc iz nemškega platna; svoje lepše čase pa so še preživeli štirje pari platnenih zmečkanih in slabih nogavic ter deset navadnih srajc. V lepih oblačilih se je naša dama Ana Sekudca udeleževala družabnih dogodkov, še posebej ob lovu po kočevskih, Hrvaških in seveda predvsem kostelskih gozdovih.

Slika 2: Zadnja stran Langenmantlovega zapuščinskega inventarja iz leta 1681 s pečati in podpisi (AS Zap.inv, lit.L, fasc.XXIX, št.27/1, stran 90).

4. Zapuščinski inventar barona Franca Adama Langenmantla iz leta 1681³³

Štiri leta po Ani Secundi je umrl še njen sin, prizadet od vsega hudega, kar ga je doletelo med uporom nevhvaležnih podložnikov. Njegova zapuščina je bila za sorazmerno odročni Kostel prav tako izjemno bogata. Seveda v njej najdemo med potrebščinami poslovnega človeka tedanjih dni polno zanimivih dokumentov, ki smo jih pogrešali v zapuščini njegove matere.

Osem strani dolg popis ženskih oblek in okrasja Ane Secunde z dne 21. 12. 1677 vsebuje enainšestdeset različnih predmetov s skupno 127 kosi. Leta 1681 je njen sin Franc Adam zapustil šest zlatih prstanov in deset kosov srebrnega nakita in posod.³⁴ Vsekakor zavidanja vredna premožna družina.

Med izkopavanji na gradu Kostel so našli nekaj novcev iz Langenmantlove dobe, predvsem dne 17. 8. 2000 izkopani severno nemški groš s sredine 17. stoletja in dne 21. 8. 2000 najdene štiri beneške solde iz časa doža Giovannija Pesara;³⁵ le-ta je zavladal 29. 3. 1658, vendar je že naslednje leto umrl. Poleg 860 gld je Franc Adam Langenmantl zapustil več zlatih in srebrnih dragotin, predvsem prstanov ter okrašeno solnico. V zapuščini je bilo osemindeset dokumentov. V letih 1647, 1649, 1661, dvakrat leta 1675 ter leta 1679 so dokumentirane poravnave za gospostvo Kostel, večinoma med sorodniki Langenmantli (dokumenta št. 2 in 3).³⁶

Graščak je hranil lepo in dragoceno zbirko prstanov. Imel je gosposke pečatne prstane iz masivnega srebra in drugi zlati pečatnik s podobo (str. 7), ki je bila prav tako na prstanu iz jekla. Za posebne priložnosti je bil tu zlati zahvalni prstan s členi; ali pa zlati, črno zastekljeni prstan s tremi diamanti. Rad je nosil še prstan iz bele pločevine, pobarvan zeleno in rdeče. Morda je prav del Langenmantlove zapuščine okrasni kamen za prstan iz svetlomodre zelene paste, ki so ga 19. 8. 2000 našli v tanki plasti na tleh kleti vzhodnega trakta gradu.³⁷

Naš graščak se ni branil niti srebrnine; imel je zelo velik srebrni kotel za vsakdanjo rabo in še drugega manjšega. Uporabljal je tudi srebrni in pozlačeni (str. 8) kotel ter pozlačeni nož. Tu je bila še dokaj velika pocinkana in pozlačena srebrna solnica; ob njej druge tri, povsem pozlačene. Sol je imel seveda rad; pri okusu se pač ni poznalo, da so mu beli zaklad prinašali podložniki po krivih tihotapskih poteh.

Daljši zapis je obravnaval diplomu Ferdinanda III. z dne 4. 1. 1653, na kratko pa so popisali osemindeset listin iz Langenmantlovega družinskega arhiva:³⁸

1. Nakup gospostva Kostel od cesarja Ferdinanda II. dne 15. 11. 1620. Kupnina ni bila zapisana.
- 2–3. Poravnava za graščino z dne 27. 8. 1647 za 1000 fl v srebru, z dokumenti podpisanimi dne 21. 8. 1649, 3. 10. 1661, 30. 4. 1675, 7. 5. 1675 ter 10. 8. 1679. Prve dve omenjata sestri barona Franca Adama: Ano Marijo Langenmantl ter opatinjo Agato.
4. dokončna pogodba za Kostel z dne 5. 9. 1665.

³³ Inventarium uber weillandt dess Wollgebornen Herrn Herrn Franz Adam Langenmantl (ARS Zap.inv, lit.L, fasc.XXIX, št.27/1). Popisano 16. 7. 1681 po smrti Franca Adama barona Langenmantla, ki je zapustil mladoletne dediče (Žvanut, 1994, 186). Oblačilni del zapuščine je obravnavala Makarovič (1989, 49).

³⁴ ARS, Zap.inv. lit.L, fasc.XXIX, št. 25 (1677) in št. 27/1 (1681).

³⁵ Tomislav Kajfež, *Preliminarno poročilo o arheološkem izkopavanju na gradu Kostel*, September 2000, str. 4–5.

³⁶ Inventarium, n.d., str. 7 in 8.

³⁷ Kajfež, n.d., str. 4.

³⁸ Inventarium, n.d., str. 8–37.

5. pogodba med gospodi Kadiolivičem in Georgom Gusićem ter Francom Adamom Langenmantlom glede 700 fl dediščine od njihovih kmetij. Dokument je bil izdan dne 21. 7. 1661 skupaj z izvlečkom urbarja, potrdili in zadolžnicami.
6. Pogodba med vicedomom Francom Adamom Ursinijem grofom Blagajem in Francom Adamom Langenmantlom. F. A. Blagaj je bil od leta 1680 do smrti leta 1716 graščak v Boštanju pri Žalni, jugovzhodno od Grosuplja s podružnično cerkvijo podložno Stični.³⁹ Bil je potomec nekdanjih zakupnikov gospostva Kočevje. Dokument je obravnaval tri hube, ki jih je na gospostvu Boštanj (Weissenstein) kupil Langenmantl in so bile Blagaju prepuščene po urbarju. Langenmantli so imeli poleg Thurna pod Brezovico še druge posesti na tem območju. Dokument je bil datiran 5. 9. 1680 in ni bil povezan s Kostelom in kmetijami Žlebe in Grglji ob meji z gospostvom Poljane, ki so bile prav tako zapisane v likvidacijskem izvlečku za leto 1681 kot lastnina Langenmantlov.
7. Pogodba med Petrom Zrinjskim in F. A. Langenmantlom za 400 dukatov z dne 16. 12. 1657
8. Poravnava z dne 4. 5. 1668 med Georgom Sigfridom pl. Lambergom, Marijo Mariolo Mardoni, rojeno pl. Spaugstein, Jurićem, Ludwigom Galenom, Holstom Semeničem z Vipavskega, Marijo Salomo pl. Riessig, rojeno pl. Langenmantl in Ano Katrarino Zrinjski pl. Lamberg, rojeno Raubar. Še pogodba med gospema Raubar in Langenmantl z dne 9. 1. 1663 in 6. 1. 1669. Jurić je bil morda potomec Sigmunda Jurića, zakupnika Kostela leta 1494.
9. Pogodba med F. A. Langenmantlom, Hansom Wilhelmom Langenmantlom in Marijo Salomo, rojeno Langenmantl, ženo Krištofa pl. Reissiga, za Thurn pod Brestanico iz leta 1641.⁴⁰
10. Poravnava med F. A. Langenmantlom in pl. Gradezom glede dednih kmetij, podpisana dne 20. 4. 1673.
11. Dopis F. A. Langenmantla Sigfridu Valentinu pl. Lichtenbergu glede posvojitve Langenmantlovega pastorka in s tem povezanih dohodkov. Datiran 22. 3. 1664.
12. Zavoj papirjev F. A. Langenmantla, ki se nanašajo na 400 fl transakcij.
13. Odpoved gospe Lingus od F. A. Langenmantla v korist Hansa Wilfreda Langenmantla z dne 15. 3. 1657.
14. Zadolžnica F. A. Langenmantla z dne 16. 9. 1650 za znesek 170 fl.
15. Odpoved Hansa Wilfreda Langenmantla datirana dne 12. 9. 1635. Gotovo se je nanašala na njegove pravice do graščine Kostel.
16. Zavoj dokumentov Ane Marije glede 8 fl 26 kr posojila F. A. Langenmantla.
17. Zavoj Langenmantlovih računov.
18. Ukaz za F. A. Langenmantla z dne 4. 2. 1679 glede ureditve hlevov pri mitnici Brod na Avžlaku. Tam je zagotavljal oskrbo in menjavo spočitih konj za poštno sle.
19. Zavoj katedralnih aktov o izvrševanju vojnih nalog.
20. Paket registrov.
21. Paket poslanih pisem.
22. Paket zadolžnic in drugih pisem.
23. Veliki paket s tremi svežnji o ugotovljenih puntarskih nemirih kostelskih podložnikov. Dokumenti so se gotovo nanašali na upor iz leta 1679; zato je prav škoda, da danes niso več na voljo.

³⁹ Mlinarič, 1995, str. 842.

⁴⁰ Smole, n.d. 1982, str. 499.

24. Seznam kostelskih potrdil uradnih računov za gozdne jase trške občine ter za pobotnice mlinov pripadajočih gospostvu, katere je F. A. Langenmantl kot uživalec zapustil svojemu posinovljencu grofu G. S. Lambergu dne 1. 2. 1673. Popis vojakov celotne Marke nastanjenih pri F. A. Langenmantlu, Lambergu, Lichenwaldu ter Langenmantlovem pastorku grofu Georgu Sigfridu pl. Lambergu, podpisan dne 1. 2. 1673.
25. Nekateri podložniki kočevskega kneza Janeza Vajkarda Auersperga (* 1615; † 1677) so ob prehodu skozi mitnico zagrešili nasilje nad lastnikom Kostela F. A. Langenmantlom. Na mitnici bi Langenmantlu morali oddati polovico, oddali pa so le tretjino mitnine. J. V. Auersperg je postal državni knez leta 1653; leta 1669 je bil nemilostno odpuščen s cesarskega dvora, 28. 4. 1673 pa je po bratu podedoval gospostvo Kočevje.⁴¹ Tako je bil šele od nedavna Langenmantlov sosed; kot mogočen svetovljanski gospod je prav nerad upošteval Langenmantlove zahteve.
26. Paket aktov F. A. Langenmantla o zapuščini njegove prve soproge.
27. Pogodba med F. A. Langenmantlom in trgovcem Adamom Schoslerjem glede zalog na gradu Kostel in pobotnice.
28. Poravnava med F. A. Langenmantlom in gospo Elisabeto Hocfni zaradi dolgov gospostva Kostel pri Janezu Sigfridu Paufergerju in zaradi zalog, datirano 10. 10. 1663.
29. Paket poslanic.
30. Pogodba z dne 5. 3. 1649.
31. Dve pobotnici o interesih gospodične Marije Margarite grofice pl. Lamberg z dne 20. 1. 1680 in 25. 3. 1681. Vsebujejo, poleg drugih dveh pisem, še zadnjo voljo Katarine, zapisano v letih 1779 in 1780. Gre za manj kot štiri mesece star dokument, ki kaže udeležbo grofov Lambergov pri upravljanju Kostela že pred letom 1681.
32. Dne 22. 7. 1673 lastnoročno zapisan osnutek zapuščine gospe Ane Secunde Langenmantl sorodnice pl. Lambergov, rojene pl. Reiseig. Shranjen je bil poleg drugega testamenta, datiranega dne 14. 9. 1664. Gospa Langenmantlova je na osnovi ženitnega pisma svojim dedičem zapustila v Kostelu nameščene dobrine.
Popisali so še pobotnico bratovščine »večnega Rozekrajca« iz Ljubljane; nanašala se je na gospoda barona Franca Adama Langenmantla v znesku 20 fl, datirana pa je bila dne 22. 4. 1681. Rožni križarji so bili člani tajne religiozno-mistične organizacije v 17. in 18. stoletju na Nemškem, v Rusiji, na Nizozemskem in očitno celo na Kranjskem. Organizacija je bila imenovana po legendarnem ustanovitelju Rosenkreutzu, ki naj bi živel dve ali tri stoletji prej, oziroma po roži v križu kot znaku organizacije.
33. Potrdilo gospe Langenmantl, rojene pl. Reiseig, za stvari sprejete od Georga Sigfrida pl. Lamberga; datirano 28. 12. 1677.
34. Paket aktov gospe Langenmantl, rojene pl. Reissig.
35. Pregled pologov grofa Georga Sigfrida pl. Lamberga ob pobotnici njegovega očima F. A. Langenmantla glede zadolžnice njegove žene za 4000 fl njegovega denarja; ob originalnem poročnem pismu, datiranjem dne 8. 2. 1668.
36. Zadolžnica grofa Sigmunda pl. Gallenberga zaradi mlajšega grofa pl. Lamberga o pravicah uporabe Langenmantlove lastnine, datirano 6. 4. 1673.
37. Poravnava med prejemnikom dediščine Kostel grofom Georgom Sigfridom pl. Lambergom in njegovim očimom F. A. Langenmantlom, datirano 26. 2. 1678.
38. Druga poravnava med Ano Secundo Langenmantl in F. A. Langenmantlom zaradi dediščine pastorka Georga Sigfrida pl. Lamberga, datirano 1. 1. 1664.

⁴¹ Simonič, 1939, str. 124.

Preglednica 1: Sedemindvajset knjig v zapuščini Franca Adama Langenmantla leta 1681.⁴²

Avtor	Naslov	Jezik	Format
1. Johan Friedrich, saški vojvoda	Stara zaveza	n	4
2. Nikolaj Fall	Računska knjiga	n	4
3. dr. Johann Baltazar Scruppis	Spisi	n	8
4. Didoci Apolephem (Zennach, Jacob)	<i>Anhang des ersten Theils Historischer Erquickstunden darinnen begriffen eine kurtze summarische Beschreibung aller Regenten, Monarchen, Konigen und Keysern, Johan Börner, Leipzig, 1614; Ponatis: Grosse, Leipzig, 1628</i>	n	8
5. Hugo Favolius (* 1523; † 1585)	<i>Theatri orbis terrarum enchiridion, minoribus tabulis per Philippum Gallaeum exaratum: et carmine heroico, ex variis geographis & poetis collecto. Philip Galle (izdajatelj, * 1537; † 1612); Christophe Plantin (tiskar, † 1589), Antwerp, 1585.</i>	l	8
6. Cicero; Paul Mantis (* 1512; † 1574)	<i>Epistolae ad Atticum, ad M. Brutum, ad Quintum fratrem, Aldi, Venetiis, 1540.</i>	l	8
7. Jean Baptista Manzini	Nagovori	f	8
8. Gulio Cesare Recupito (* 1581; † 1647)	<i>Aviso dell' incendio de Vesuvio</i> , Egidio Longo, Napoli, 1635.	i	8
9. Adriano Politi	<i>Dittionario Toscano</i> , Baba, Venetia, 1629. Ponatis: Barezzi, Venetia, 1640, 1655.	i	8
10. Pietro Messia	Zbirka različnih lekcij	i	8
11. Daniel Bartoli	Zadovoljstvo v revščini	l	8
12. Georgis Lauterbacher	Računska knjiga	n	In folio
13. Aigidis Struzis	Hišna postila	n	4
14. Sebastian Münster († 1552)	<i>Cosmographia, das ist: Beschreibung der gantzen Welt</i> , Henricipetrina, Basilea, 1628.	n	In folio
15. Francesco Fernando Alfieri	<i>La scherma</i> . Padova, 1640.	i	8
16.	Dnevnik	n	In folio
17. Münster, n.d.		n	In folio
18. Alfonso di Villegas	Razprave o evangeliju	i	4
19. Francesco Sansovino (* 1521; † 1586), grof Maiolino Bisaccioni (* 1582; † 1663)	<i>Historia universale dell'origine guerre, et imperio de Turchi</i> . Combi, Venetia, 1654.	i	4
20. Cesar Mark Avrelij (* 121; † 180).		l	4
21. Petri Dasipodis (Dasypodius)	Latinsko-nemški slovar (1591)		8
22. Stara zgodovinska in astrološka knjiga	Brez naslova	n	4
23.	Življenja in dejstva o otomanskih cesarjih	i	4
24.	Molitvenik	n	8
25. Dalmatin (domnevni avtor)	Slovenska Biblija	S	In folio
26.	Poslanica o zlatu		
27.	Stara arhivska knjiga		

39. Zadolžnica grofa Geoga Sigfrida pl. Lamberga, ki bremeni Langenmantla ob posvojitvi sina. Ob omembi Krištofa Langenmantla, datirano 14. 9. 1664; poravnava datirana 8. 4. 1673.

40. Paket poslanic grofa Geoga Sigfrida pl. Lamberga za Langenmantla in druge.

41. Odlok o triletnem pooblastilu za 6 fl 5,3 kr letnih dotacij, datirano 17. 5. 1679.

42. Varščina Petra Eliosiča, Toma Ožaniča, Martina Jurkoviča in Juana Frose pri graščaku Langenmantlu zaradi njihove nesrečne nepokorščine, datirano 17. 10. 1674.

43. Langenmantlova pobotnica za sprejetih 24 fl z dne 1. 5. 1657, datirano 11. 8. 1657.

⁴² ARS, Zap. inv. lit. L, fasc. XXIX, št. 27/1, str. 37–40.

44. Popis treh pošilk obresti od glavnice 3711 fl, ki jih je Aleksander Corrini iz glavnega mesta Ljubljane poslal Eleonori Langenmantl, datirano 25. 9. 1674.
45. Veliki paket z odpustki. Glede na to, da so luterani ostro nasprotovali odpustkom, so potomci nekdanjih protestantov Langenmantlov celo v tem oziru sprejeli katoliški nauk.
46. Veliki paket s tremi svežnji.
47. Veliki paket z nekaterimi odposlanimi pismi.
48. Enaintrideset nedokončanih pisem gospoda Langenmantla o podarjenem in pridobljenem imetju.

Med dokumenti ni bilo ničesar izrecno zapisanega o zaplenjenih Frankopanskih zakladih, ki naj bi jih Johan Ernst Paradeiser domnevno prepeljal svojemu svaku Langenmantlu na grad Kostel leta 1671, deset let pred zapisom zapuščinskega inventarja. Seveda pa so nekatere od popisanih dobrin lahko nekoč pripadale Frankopanom.

Langenmantli so še leta 1681 hranili protestantske knjige, čeravno so se moral že njihovi predniki luteranstvu odreči. Med njimi so bile nemška in slovenska biblija, hišna postila in razprava o evangeliju. Langenmantl žal ni imel Spangenbergove postile, ki jo je Janež Weixler prevajal na kostelskem gradu do leta 1563 po naročilu Matije Klombnerja, nekdanjega pisarja deželnih stanov.⁴³

Poleg vojvode saškega, Cicerona, Jeana Baptisteja Manzinija (* 1599; † 1664), klasičnega filologa Pietra Messie (Pedro Mexiá, * 1496? Sevilla; † 1552?), Daniella Bartolija (Daniel Bartolis, * 12. 2. 1608 Ferrara; SJ 1623 Rim; † 13. 1. 1685 Rim),⁴⁴ Dalmatina, Alfonsa de Villegasa (Alonso, † 1534), Marka Avrelija in Petra Dasypodiusa (Hasenfranz, * okoli 1494 Frauenfeld; † 28. 2. 1559 Strassburg),⁴⁵ je Langenmantl nabavljal tudi knjige manj znanih avtorjev. Villegas je objavil številne knjige o življenju Marije, Jezusa in svetnikov, ki so jih ponatiskovali še poldrugo stoletje po njegovi smrti in so bile zelo priljubljene v Langenmantlovi dobi; vse so bila bogoslovnega značaja s številnimi citati prerokov.⁴⁶ Beneški izdaji Mexiá in Villegasa hrani danes NUK v Ljubljani. NUKov izvod Mexiájeve knjige je bil, po ekslibrisu sodeč, nekoč last (Henrika) Mateja Schweigerja (pl. Lerchenfelda), graščaka na Blagovici, Rocinu in v Črnomlju; mož je imel očitno enak okus kot naš Langenmantl. Schweigerjeva knjiga je vezana v rjavo usnje; sprednje platnice, hrbet in zadnje platnice so povezani s po petimi usnjenimi trakovi, medtem ko je pet trakov za zapiranje knjige žal uničil neizprosni zob časa. Knjiga je ponujala številne podatke iz Plutarhovih pisem, spisov italijanske družine Sforza in zemljepisne podatke o daljnih krajih kot so Borneo, Nikaragva, Antiohia ali Kanarski otoki.⁴⁷

Dasypodius je bil humanist in prijatelj Ulricha Zwinglija (* 1. 1. 1484; † 11. 10. 1531). Dasypodius je bil sprva kaplan in pridigar v domačem Frauenfeldu, nato pa šolnik in končno

⁴³ Legiša, 1956, 224; Žagar, 1983, 145.

⁴⁴ Daniello Bartoli, *La poverta contenta. Descritta e dedicate a' Ricchi non mai contenti*. In Venetia: Per Li Baba, 1659 (NUK-4957).

⁴⁵ Legiša, 1956, 303, Pogačnik, 1968, 192. Peter Dasypodius, *Dictionarium latino germanicum, et vice versa germanocolatinum, ex optimis latinae linguae scriptoribus concinnatum: cui accesserunt nomina virorum, mulierum, locorum & amnium in Germania, aliorumque multorum, ut plantarum, herbarum, arborum, fornesium loquendi modi atque vocabula, &c. Quae tamen singula sub litera sua initiali facile reperientur*, Argentorati: excudebat Theodosius Rihelius, po 1592 (NUK-R 5954); 1565 (NUK-35783); 1537 (NUK-6063).

⁴⁶ Alfonso de Villegas, *Nuovo Leggendaro della vita di Maria Vergina immacolata madre di Dio*. In Venetia: Presso Benetto Miloco, 1675. (NUK- 21707), str. 465.

⁴⁷ Pedro Mexiá, Mambrino da Fabrino, *La selva di varia lettione*, Venetia: Per Michele Tramezzino, 1544, 312 dvojnih strani, 16 cm. Ponatis: Pietro Messia, *Della selva di varia Lettione di Pietro Messia parti cinque. Nelle quail sono utili cose, dotti ammeastramenti, e varii discorsi appartenenti, cosi alle scientie, com alle historie de gli huomini e de gli animali*. Venetia: Appresso N. Bevilacqua, 1560, 438 strani 8° (NUK-21387), str. 404.

dekan v Strassburgu. Njegov latinsko-nemški slovar je do leta 1600 doživel kar 26 izdaj; Langenmantli so znali dobro kupiti, nakupu pa je botrovala še protestantska vera prednikov Franca Adama Langenmantla. V NUKu ohranjeni izvod na 487 straneh 10x13 cm iz leta 1537 nima ekslibrisa. Drugi NUKov ponatis iz leta 1565 nima paginiranih strani; na obeh lesenih platnicah sta ostanka po dveh kovinskih nosilcev zaponk za zapiranje ali celo zaklepanje danes že zelo izrabljene knjige.

Bartoli je bil rektor rimskega kolegija med letoma 1670 in 1674. Bil je eden najpomembnejših fizikov svoje dobe. Leta 1677 je primerjal dokaze za obstoj napetosti v starejših teorijah tlaka nad vakuumom in sprejel sodobno prepričanje. Objavil je odmevno zgodovino jezuitov in je eden klasikov italijanske literature. V NUKu ohranjena Bartolijeva hvalnica revščini posvečena bogatim je predvsem bogoslovno pisanje. Obsega 364 strani 10x6 cm, na notranji strani sprednjih platnic pa je zapisana Kostanjevica (Landstrass) v različnih pisavah; knjiga je bila nekoč last tamkajšnjih cistercijancev, kot nakazuje njen ekslibris.

Med Langenmantlovimi knjigami je bilo kar sedem italijanskih, trinajst nemških, pet latinskih in po ena napisana v francoskem in slovenskem jeziku. Izjemno veliko italijanskih knjig kaže, da so bili Langenmantli močno navezani na zahod, bržkone preko pristanišča na Reki. V zapuščini Franca Adama Langenmantla tako najdemo več knjig, ki pričajo, da je poleg nemščine in latinščine bral celo francoskega Manzinija. Manzini je bil sploh eden najbolj priljubljenih tedanjih italijanskih avtorjev, ki so ga prevajali v številne jezike. V svoji retorično oblikovani knjigi brez kazala je v uvodnem nagovoru bralcu opisal Horacove boje in poraze, Katona,⁴⁸ ponižanje Kleopatre,⁴⁹ ljubezen v Parizu in sploh filozofijo ljubezni, poroke in lepote; gotovo idealno branje za kostelskega barona. Prav zanimivo je, da je Langenmantl nabavil francosko izdajo Manzinija, bržkone natisnjeno v Parizu ali Lyonu, čeravno je gotovo bolje obvladal italijanski jezik.

Ob dveh biblijah in računskih knjigah najdemo v popisu Langenmantlove graščinske knjižnice še komentarje Cicerona Paula Mantisa ter knjige o geografiji in zgodovini. Res prijetno branje za dolge zimske večere na kostelskem gradu, kjer je bil pod vzhodnega trakta kar na živi skali v izredno vodoravni legi.

Poznejši kostelski graščaki Androche so bili manj naklonjeni knjižnim modrostim od svojih predhodnikov Langenmantlov. Po popisu z dne 9. 2. 1759 je imela umrla baronica Androcha na gradu Kostel sedemindvajset nemških in latinskih knjig zgoj z nabožno vsebino. Po popisu 22. 12. 1763 za umrlim baronom Androcho so imeli na graščini le pet vezanih knjig. Ena med njimi je bila zgodovinska, ostale pa so imele teološko vsebino. Po drugi strani pa je bil oče leta 1763 umrlega barona, Franc Ignac baron Androcha, član ljubljanske akademije Operozorov od leta 1711. Leta 1716 je napisal: »*Genethiacon seu aupuri in felici partu Serenissimi Arhiducis Leopoldi primogeniti*«, vendar delo bržkone ni izšlo pri akademiji.⁵⁰

Med knjigami kostelskih graščakov so poleg zelo uporabljanega Dasypodiusa (1565) tiste velikega formata »in folio« lahko prav tako imele kovinska okovja, katerih požgane ostanke so našli med izkopavanji 31. 7., 11. 8. in 28. 8. 2000.⁵¹ Lesene v požaru uničene platnice knjig so bile prvotno postavljene v kovinsko okovje z osmimi ojačitvami na robovih, pogosto še z mehanizmom za zaklep.

⁴⁸ Giovanni Battista Manzini, *Harangues académiques*, Paris: Augustin Courbé, 1641. 30+666 strani, 18 cm (NUK-2310). Str. 99.

⁴⁹ Manzini, 1641. str. 144.

⁵⁰ Steska, 1900, 10: 37–54, 77–94; Bren, 1918, 9: 213.

⁵¹ Kajfež, n.d., str. 3.

Kostelski graščaki so bili prijatelji dobrih knjig in dobre kapljice vse do svojega usodnega konca. O tem nam priča pogorišče kostelskega gradu po francoskem maščevanju leta 1809, kjer so dne 18. 8. 2000 odkopali stopljeno steklo posod s prvovrstnim vinom in žganjem, katerega nesrečni madeži so za vekomaj zaznamovali domala vodoravna tla iz žive skale v kletnem prostoru velikosti 6 x 8 m vzhodnega trakta gradu. Klet je bila postavljena na jugu niza več neraziskanih bivalnih prostorov pod šestimi kamnitimi stopnicami, med katerimi je bila zadnja še za lesenimi vrati s podboji.⁵²

Langenmantl je imel seveda nekaj nabožnih slik, med njimi veliko sliko Kristusove sodbe in sliko ljube gospe Marije z otrokom Jezusom. Imel je še majhen oltarček in zelo obrabljen telovnik senjskega škofa Simoliovicia. Graščak je posebej hranil rodovno deblo Langenmantlov v črnem toku,⁵³ ki je pozneje bržkone romalo v Dolski arhiv.

Langenmantl je imel bogato opremljeno grajsko kapelo;⁵⁴ tam je bila mašna obleka iz sivega žameta, v sredi križ in Križani iz zlatnikov z vsem pripadajočim. Obleka je pripadala podružnični cerkvi Sv. Treh kraljev v 100 m nižje ležečem trgu Kostel. Drugo mašno oblačilo z vsem blagom v rožnato rdečem damastu z majhnimi srebrnimi črtami je pripadalo župnijski cerkvi pri Fari. Mašno oblačilo iz enakega rožnato rdečega damasta je imelo srebrne črte. (str. 43) Grajski kapeli je prav tako pripadalo drugo moško oblačilo barve opeke, s srednjim delom iz damasta barve slive, obrobljeno s svilo iz šiškovke raztopine ter mašno oblačilo za legata, obrobljeno s svilo iz šiškovke raztopine. (str. 44) V kapeli so hranili mašno oblačilo, oblikovano po črnem svitru iz surovega srebra z nekaj napakami. Drugo mašno oblačilo obrobljeno s črnim damastom je pripadalo cerkvi pri Fari. Graščakov sacelan je uporabljal tri mašna oblačila ali albe s sedali na dveh straneh, spraskano klekljano oblačilo z velikimi slikami, (str. 45) tri stara pregrinjala; prvo prenačeno, drugo okrašeno s slikami. Za mašo so uporabljali dve svileni čepici ter dva srebrna in pozlačena keliha; eden od obeh je pripadal farni cerkvi pri Fari. Pri roki so bili še trije kelihi rdeče in črne barve ter misal, ki je pripadal farni cerkvi.

Grajska kapela, posvečena sv. Antonu, je bila postavljena v 14. ali 15. stoletju, bržkone kot prva cerkev v Kostelu.⁵⁵ Na gradu ali v trgu pod njim je bil prvi sedež župnije Kostel sredi 14. stoletja, preden so ga premaknili k Fari.

Med opremo grajske kapele so popisali le oblačila, kelihe in misal. Verjetno sta bili v grajski kapeli zgoraj omenjeni sliko Kristusove sodbe in Marije z otrokom. Oltarček popisan za slikama je bil gotovo del opreme grajske kapelice. Žal popis ne pove, kateremu svetniku je bil oltar posvečen. Dne 13. 6. 1758 so imeli procesijo na gradu, na praznik sv. Antona Padovanskega; prav on je bil domnevni patron kapele. Po matrikuli iz leta 1758 so na god sv. Antona Puščavnika 17. 1. imeli mašo v Slavskem Lazu; Slavčani imajo tega svetnika še danes na stranskem oltarju, ni pa imel oltarja v grajski kapeli.⁵⁶

V nadaljevanju inventarja so popisali moška oblačila,⁵⁷ orožja in potovalne potrebščine. Strastni lovec graščak je uporabljal številne puške in zaboje za naboje. Ena puška je bila pozlačena in velika, dvajset drugih pušk je bržkone služilo za obrambo. Štiri puške so imele prirezane cevi; uporabljal je še dve flinti, tri puške šrotarice, tri karabinke in osem drugih. Tu je bila še navadna sablja, moška smotka in stara univerzalna posoda. 39 težkih pušk so dopol-

⁵² Kajfež, n. d., str. 3–4; Tomislav Kajfež, sporočilo v Ljubljani 15. 2. 2005.

⁵³ Inventarium 1681, str. 4.

⁵⁴ Inventarium 1681, str. 42.

⁵⁵ Žagar, 1983, 146.

⁵⁶ Po Žagarju (1983, 144, 146) naj bi bila trška kapela posvečena sv. Antonu Puščavniku.

⁵⁷ Makarovič, 1989, 49.

njevale še štiri namizne težke puške. V popisu ni bil omenjen majhen 20–30 cm dolg bronast možnar za opozorilne strele ter znamenja ob praznikih in proslavah, katerega dva večja dela so našli med izkopavanji dne 21. 8. 2000.⁵⁸ Ta možnar je bil verjetno eden od štirih 1,5 funtnih možnarjev s signalne točke na Škrilju, ki so jih po prenehanju turške nevarnosti prenesli na grad Kostel.

Graščak je imel pri roki še škatlice iz stekla in kovine, škatlico iz jekla in štiri nože z obroči.⁵⁹ Za iskre vrance je hranil osem navadnih moških sedel, pet navadnih parov ogrinjal, pet konjskih oprem z ustreznimi kosi, dva ženska sedla in pregrinjalo za na možno sedlo iz svile barve žameta s srebrnimi resami. Uporabljal je zadrgo obšito z zelenim suknom, rdečo zadrgo okrašeno s srebrnimi in zlatimi resami pri straneh, ki jo je vdovi dal Langenmantl. Ni manjkalo niti tkanje v obliki križa, okrašeno s srebrom; tu so bile potrebščine za verska opravila med potovanji, pripomočki za ročna dela ter celo veliki zvonec.⁶⁰

Med oblačili je graščak zapustil približno trideset oblačilnih kosov in dodatkov: (str. 46) popolno opravo visokega uradnika s suknjičem in hlačami iz temnega francoskega sukna, suknjič in hlače iz temnega holandskega sukna s srebrnim in pozlačenim bakrom (in) z dvojnimi resami. Oblačilo obrobljeno s črnim suknom, posrebren, pobakren in zaobljen. (str. 47) Nadalje ponošena stara uradna gosposka obleka z narejeno pentljo. Drugo oblačilo z visokimi prameni. Pozlačeno oblačilo barve žameta s pozlato za gospodične. Drugo žensko oblačilo s srebrnimi naramnicami, ob strani pobarvano. Stari klobuk. (str.48) Stari tesni grajski plašč za kopanje. Oblačilo iz druge roke, ki ga je vdova pustila med Langenmantlovimi oblekami. Črna kapa in še druga moderne izdelave iz ponošenega črnega žameta. (str. 49) Prejšnji podobna kapa z zlatimi slikami iz resic za kožnatim predpasnikom. Klobuk s podlogo in drugi star, pri strani zelen klobuk. Županski plašč. Rdeč ponošen plašč. Dunajska obleka svobodnjaka s krilom in hlačami iz rdečega sukna s (str. 50) stranskimi resami, tudi s pečati. Langenmantlov jahalni plašč iz belega blaga okrašen s posrebrenim bakrom ter štirje rdeči plašči.

Lepa oprema je bila v grajski čitalnici; tako je bilo seveda prav glede na številne čudovite Langenmantlove knjige. Popisali so mize,⁶¹ oblačila iz kožuhovine,⁶² obešalnike za obleke in molitvene potrebščine,⁶³ preproge in pokrivala.⁶⁴ V kuhinji so uporabljali: navadne

⁵⁸ Kajfež, n.d., str. 5.

⁵⁹ Inventarium, 1681, str. 51–52.

⁶⁰ Inventarium, 1681, str. 53.

⁶¹ Dvojna miza s pogrinjkom za deset kosil. Druga z namiznim prtom. Dva uporabna gladka namizna prta. Različni uporabni gladki mizi. Uporabni neenaki mizi, pokriti z brisačo. (str. 58) Sedem takšnih pokritih posod. Namizni prt za vsakodnevno pokrivanje. Priročne mize za sedenje. Priročna miza za sedenje s cunjami, deloma s slikami in piščalkami, izdelana v rdečem. Nekoliko obrabljeni deli priročne potovalne mize. (str. 59) Potovalna miza. Stara priročna potovalna miza za vsakdanjo rabo. Namizno sukno, neocenjeno, in priročna miza za vsakdanjo rabo.

⁶² 11 krzen, 21 blazin, 6 parov obutve, (str. 60) 9 strežniških zavihkov, 15 blazin in dve omari.

⁶³ Stranski obešalnik s trajno namizno ali zdravniško svinčeno belo posrebreno omaro. Druga omara iz rdečega uporabnega atlasa, z mizo iz zelenega atlasa. Več priprav za bogočastje v rdeči (str. 61) omari, s ploščo iz kosov svinca. Drugo kot zgoraj iz sive svile v omari, s ploščo v roza barvi na zlatem stolu. Dve razviti in več ponošenih za kuhinjo. Navadna vsakdanja mašna oblačila. Dve pregrinjali. Majhen krzveno obroč iz spetega krzna. Posoda iz krzna za med, povsem stara in raztrgana s pečatom na koži in (str. 62) belim rožnatim trojnim žepom. Druga za obešanje na trinogu. Štirje knežji obešalniki ter druga dva obešalnika iz zelenega lanu.

⁶⁴ Polovični tepih zelene in drugih barv za kuhinjo ali stopnišče. (str. 63) Drugi kot zgoraj za belo stopnišče z različnimi drugimi barvami. Stari kuhinjski tepih. Rdeč. Dva stara tepiha. Dva nizozemska pokrivala ter dva velika in en majhen primerek.

posode,⁶⁵ pocinkane posode,⁶⁶ sveče⁶⁷ in skledе,⁶⁸ posode iz medenine,⁶⁹ bakrene posode⁷⁰ in druge kuhinjske posode.⁷¹ V Langenmantlovo zbirko ali pa med posodje njegovih graščinskih naslednikov so spadali med izkopavanji dne 11. 8. 2000 v grajski kleti najdeni fragmenti glazirane skledе in fragmenti neglaziranih temno sivih kuhinjskih loncev z izvihamim usnjem ter nekaj beloprstne keramike.⁷²

Gospodstvo Kostel je imelo leta 1681 lastno enoto za merjenje površine platna imenovano palica.⁷³ Niso izpričane posebne votle ali utežne kostelske mere.

V grajskih skladiščih so hranili še žito in sol, smolo (mazila),⁷⁴ kože in mast.

Preglednica 2: Grajsko žito

Kupljenikov:	pšenice	ječmena	prosa	ajde	ovsa	soli
	30	15	166	49	11	4

Preglednica 3: Mast na kostelskem gradu

nepredelana surova mast		nepredelana mast				nepredelana mast v koži			mast
ovčja	jagnječja	jagnječja	telečja	ovčja	kuhinjska	kozja	telečja	gosja	kmečka
32	7	12	3	9	17	2	4	10	23

Graščak je imel skupno 51 čebeljih panjev; gotovo je bil velik ljubitelj medice. Poleg medu so radi uporabljali še vosek in druge čebelje pridelke, saj so v zapuščini popisali tudi uporabne pečate.⁷⁵ Med pohištvom so našli: točilne in pisalne mize,⁷⁶ skrinje,⁷⁷ dve veliki potovalni palici iz jelovine, mize⁷⁸ stoli⁷⁹ in razna hišna oprava. Popisali so jedilni pribor z

⁶⁵ Str. 64: Priročni pribor za nalivanje. Zelo velika razklana posoda. Dve majhne posodi, 47 krožnikov, tri velike skledе za slaščice, štiri druge skledе primerne za slaščice in povsem polomljen namizni sodček. (str. 65) Tri majhna sode. manjše vojaške majolike ter lahke toda uničene majolike iz stekla.

⁶⁶ Deset srednje velikih in manjša posoda za stiskanje. Dve ročki za vlivanje. Velika pokrovka za deset krožnikov. (str. 66) Dve drugi majhni pokrovki. Zelo lahka pokrovka. Dve pokrovki velikosti $\frac{3}{4}$ ter za četrtino večja pokrovka. Druga enaka pol manjša.

⁶⁷ Četrtina sveče. Dve sveči za merjenje, bržkone z oznakami za čas. Polovična sveča.

⁶⁸ Str. 67: Majhna skledica. Dve skledici iz smolnate zemlje s polovično prostornino. Druga, povsem enaka, za dvorano v Mozlju kamor so Kostelci zelo radi romali. Skupna prostornina posod je merila 125 lb.

⁶⁹ Lahka enaka posoda iz medenine; druga enaka zelo velika; medeninasta posoda in dve železni. (str. 68) Merilo brez pripadajočega železja, s prostornino 5 lb. Drugo kot zgoraj, manjše, prenosno, s prostornino 2,5 lb.

⁷⁰ Posoda za premog, ki drži 1/2 lb. Štiri velike in majhne posode, precej visoke, zdrobljene, s prostornino 21 lb.

⁷¹ Štiri prave vilice z roglji. (str. 69) Tri nerjaveče posode. Dve fini nerjaveči posodi. Dve majhni križni posodi in železna posoda za repo.

⁷² Kajfež, n.d., str. 3.

⁷³ Imeli so 34 in pol palic (Stab) kostelske mere sukanca, platna in dvojne niti, prenosni tok za potovanja z 137 lb, varčno nebeljeno torbico z 4 lb, varčno nebeljeno z 31 lb. (str. 70) prenosni tok iz grobe jutovine z 47 lb in tri kose sukna iz grobe jutovine, vsak po dvajset palic kostelske mere. 1ft je meril šestdeset kostelskih palic.

⁷⁴ Str. 71: 51 lb mazil v kosih, 56 lb drugih mazil v kosih in 45 lb maže za moške v kosih.

⁷⁵ Str. 73: Štirje leseni pečati brez potovalnih potrebščin. Dva druga srednje velika pečata iz jelovine. Dva cela pečata. Stari pečat iz jelovine.

⁷⁶ Točilna miza iz jelovine. (str. 74) Druga točilna (miza) iz bukovega lesa. Točilna miza prebarvana sivo. Porišana nočna omarica.

⁷⁷ Tri bele skrinje iz jelovine. Štiri enako velike iz jelovine. (str. 75) Nočna omarica s cvetovi vinske trte na skrinji. Drugi kot zgoraj iz jelovine. Dva kot zgoraj.

⁷⁸ Str. 76: Osem miz iz kostelske jelovine. Dve dolgi mizi iz kostelskega jelovine. Dva majhna kosa iz jelovine. Dve pravi kuhinjski mizi. Štiri mize. Tabla. (str. 77) Dolga miza iz jelovine.

⁷⁹ Ležalni stol iz jelovine. Stari grajski stol v črnem usnju. Sedem grajskih stolov v rdeči kravji koži. (str. 78) Druga stola v enakem rdečem kravjem usnju. Stari grajski stoli v rdečem usnju.

nožem in drugimi potrebščinami iz železa, kar je bilo pogosto na Kranjskem že v začetku 17. stoletja.⁸⁰

V nadaljevanju so našli še majhno skledico, zlato tehtnico z lastnimi utežmi in dve študijski tehtnici. Velika železna tehtnica na obešanje, zaprta z dveh strani. Med izkopavanji avgusta 2000 so našli kovinski žeton ali utež hitre zlatarske tehtnice iz 17. ali 18. stoletja, ki bi lahko bila povezana s tehtnico v Langemantlovi zapuščini

Dve ležeči raztegljivi mreži. (str. 79) Starejša in novejša mreža. Šestnajst hišnih mrež. Groba raztegnjena jutovina, ki sta jo obdelala šivilja ali krojač. Majhna naprava za senčenje oči na sivo. Dva železna obešalnika. Stenska ura.

Med kovinskimi arheološkimi najdbami izkopanimi avgusta leta 2000 so bili prav tako deli takšnega jedilnega pribora. Ob njem so našli še dva podstavka za likalnik. Med manjšimi najdbami so bile zanimive ovalne uteži za ribiške mreže odkopane 17. 8. 2000, vložki za nakit, deli kadilske pipe s kresilnim kamnom odkopanim 22. 8. 2000. Polstebri in obokani stolp so bili sezidani iz lehnjakovih zidakov izrezanih v strugi potoka Nežice okoli kilometer jugozahodno pod gradom; zidake so vezali z apneno malto. V 18. stoletju so nasledniki Langemantlov bogato okrasili svetlo zelene glazirane pečnice, ki jih je požar leta 1809 seveda zdrobil.⁸¹

V grajskih hlevih so Langemantli imeli: štiri konje,⁸² vola, dvanajst krav mlekaric, prav toliko telet, pet jalovih krav, bika, štiri triletne vole, tri enoletne vole, tri junice, dvanajst prašičev, 31 mladih prašičev, 73 gosi za rejo, dva koštruna, tri ovne, 60 ovac, 35 kozličev in 34 zajcev. Graščak je dajal 155 glav živine kar v rejo svojim podložnikom;⁸³ to se mu je seveda bogato obrestovalo.

5. Terjatveni register zapuščinskega inventarja F. A. Langemantla 17. 7. 1681⁸⁴

Konec leta 1680 je bil narejen likvidacijski izvleček s terjatvenim registrom na posestih Franca Adama barona Langemantla na Kranjskem. V posesti Langemantlov sta bila Kostel in Thurn pod Brestanico, vendar so popisali le terjatve od kostelskih podložnikov. More-

⁸⁰ Žvanut, 1994, 161.

⁸¹ Kajfež, n.d., str. II.

⁸² Str. 80: Zelo lep velik konj star dvanajst let, z opravo, vreden 15 kron. Konj belec star osem let, z opravo, vreden 10 kron. Majhen opremljen sokolar, star 7 let, vreden 8 kron. Podoben sokolar, ki ga je Langemantl zapustil ženi.

⁸³ Gregor je za graščaka redil 16 prašičev, 3 gosi, 2 kozliča, 2 koštruna, (str. 83) štiri konje in jagnje. V Banji Loki pri Gregorju Klemenčiču je imel graščak v reji par sedemletnih volov. Pri Juriju Petranu par petletnih volov, devet ovac in pet zajcev. Pri Jakobu Zdraviču starejšem (str. 84) so tri krave za rejo, dve teleti, vol, bik, dva enoletna volička, bik, osem gosi za rejo, tri kozliče, tri ovce in zajec. (str. 85) Pri Neži Herentovi je par petletnih volov. Pri Antonu Zdraviču (Sdraiovichu) je par štiriletnih volov. V Brigi pri Andreju Briškiju (Wriskhisu) je imel tri stare gosi in kozliča. (str. 86) V Jesenovem Vrtnu (Essenpichel) je imel Juri Briški v reji 12 starih gosk in 6 kozličev. Starejša Marta Briški je redila dvanajst starih gosk, tri kozliče, jagnje in štiri konje. Pri Mihaelu Briški je 10 starih gosakov, 4 kozliča, (str. 87) konj in jagnje. Vimol: Pri Ivanu (Juvanu) Maietichu je imel 9 starih gosi in kozliča. Kaptol: Simon Zurll je redil šestletnega vola, tri krave za rejo, tele, (str. 88) 3 enoletne kozličke. Ograja in Pertaš Loka: Pri Juvanu Črnkoviču (Zerkhovitchu) trinajstletni vol. Nova sela: Pri Matiji Delaču (Dillatschu) sedemletni vol. Pri Luki Črničju (Zernitchu), sinu Matije, par šestletnih volov, stara krava za rejo s teletom. (str. 89) Pri »Vallaviz« par šestletnih volov. Pri Juriju Črnkoviču par šestletnih volov. Pri Jakobu Clementschitsu iz »Dustl« dve kravi s telicama.

⁸⁴ Liquidations Extrat oder ausstand register uber die von weilandt Herrn Franz Adam Langemantl, 1681 (ARS, Zap. Inv., Lit.L., fasc.XXIX, šk.27/2). Popis dolžnikov obsega 101 stran, naknadno oštevilčeno 5–105. Tekst se nadaljuje še na straneh 106–108. Pisan je v močno okrašeni gotski kurzivi z eno samo roko. Listi formata A4 so vezani v knjigo z mestoma poškodovanimi platnicami.

bitne terjatve v Thurnu pod Brestanico niso bile navedene v dokumentu; tamkajšnji podložniki bržkone niso podpirali kostelskih puntarjev. Žal štirih nazivov vasi ali širših območij, podobnih poznejšim katastrskim občinam ni mogoče z gotovostjo locirati.

Popis terjatev se začne s Kužljem na str. 5–25. Sledi Stette,⁸⁵ Bess dem Pacs,⁸⁶ Hrib (str. 28–29), Unter der Alben⁸⁷ itd. Popis se tako začneja na zahodnem koncu gospodstva Kostel (Kuželj, Grivac) in nadaljuje na srednjem jugu. Nato našteje še severne vasi vse do Kaptola in na koncu še Rake in Jellene Drage pri Oskrtih (str. 85) z neporavnanimi dajatvami in kontribucijo ob koncu leta 1680. Popis dolžnikov je zajel več kot pol kostelskih podložnikov in skoraj vse vasi.

Zaradi upora proti baronu Langenmantlu dne 10. 8. 1679 so morali podložniki v trinajstih letih poravnati stroške z denarno kontribucijo. Za vsako urbarsko hubo so plačevali na roke Langenmantlovemu strežniku ali uradniku Juvanu Kherkhovitschu.⁸⁸ Tako so morali štirje podložniki s kmetije Glad (Loka) pri Kužlju plačevati po 9 gld 29 kr ter dodaten kupljenik pridelkov. Ob tem so morali povrniti še po 20 gld stroškov zaradi upora. Juvan Kherkhovitsch je bil bržkone kmet s šestimi drugimi na polovični kmetiji pri današnjih Krkovih, kamor so se njegovi predniki naselili kot uskoki. Vendar njegov priimek že v začetku 18. stoletja zasledimo le v severnih delih Kostela, kjer je ohranjen še danes;⁸⁹ pri Krkovih pa Krkovičev že dolgo ni več.

Jezni graščak je upornike kaznoval celo s krvavim sodiščem, ki ga je Valvasor leta 1689 datiral »pred nekako osmimi leti«. Skoraj vse kostelske hube so bile dolžne poravnati škodo zaradi upora. Vsaka urbarska huba naj bi plačala po 20 fl. V likvidacijskem izvlečku je bila leta 1680 izplačana vsota odšteta od skupnega dolga. Tako v končni vsoti dobimo preostanek terjatev graščaka do podložnikov. Vsota dajatev za povrnitev stroškov graščaka zaradi upora je znašala 1560 fl na 78 kostelskih hubah.⁹⁰ Tržani, kajžarji, mlinarji, prebivalci treh Langenmantlovih hub v gospodstvu Poljane⁹¹ in nekateri drugi kmetje teh dajatev niso plačevali; verjetno se upora niso aktivno udeležili in so raje previdno počakali da je šel ta kelih mimo njih.

Na prvih 25 straneh in v nadaljevanju teksta se ob seštevkih terjatev v denarju in naravi⁹² vseskozi ponavljajo še stroški za obrambo dežele. Gre seveda za obrambo pred Turki, ki pa že dolgo niso več jahali skozi Kostel.

Dokument so zapisali desetletje po Zrinjsko-Frankopanski zaroti in tik pred turškim obleganjem Dunaja leta 1683. Mimo krvavih kazni so morali uporni Kostelci še trinajst let plačevati graščaku dajatve v denarju in naravi za povrnitev škode. Nekateri kostelski podložniki so, bržkone tudi po kazni, morali dajati še dodatne dajatve žza obrambo dežele'. Druge so kar odpeljali na sedemletno služenje vojaščine. Jok in stok po vsem Kostelu, saj se potomcem uskokov in drugim Kostelcem lastna revščina pač ni zdela samoumevna v primerjavi z bogastvom graščakom o katerem pričata zapuščinska inventarja iz let 1677 in 1681.

Predhodnik Juvana Kherkhovitscha na mestu kostelskega uradnika je bil Janez Mlinc, ki se omenja kot kajžar in naseljenec pri Janezu Glorlezu brez označbe vasi.⁹³ Krkovič je bil

⁸⁵ Štajer (Likv. izvleček, 1681, str. 26–27).

⁸⁶ Potok (Likv. izvleček, 1681, str. 27).

⁸⁷ Planina (Likv. izvleček, 1681, str. 29).

⁸⁸ *Bedienter oder amtman* (Likv. izvleček, 1681, str. 7–8). Beseda »rebellion« je bila zapisana samo z enim »l«!

⁸⁹ ARS, Zap. inv. 1681/2; Krstna knjiga, 1702–1719.

⁹⁰ Redna urbarialna dajatev »puntarski denarič« je v 16. stoletju znašala 2 kr (*Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, 1980, str. 263).

⁹¹ Morda Žlebe in Grgelj.

⁹² V merah »kuplenik«, tj. posoda, kupica.

⁹³ Likv. izvleček, 1681, str. 97.

gotovo domačin. Kot oskrbnik je pobiral vojaške in druge davke za svojega zemljiškega gospoda. Med oskrbniki tujega rodu kostelskega gradu je bil pred njim izpričan v virih Gregor Gumpler pri Mihaelu pl. Pranbergerju leta 1514 in Krištof Werner kot priča pri popisu cerkvenega imetja leta 1527.⁹⁴

Leta 1681 so popisali še devet deloma odkupljenih kmetij, od katerih je vsaka svoje obremenitve v celoti poravnala z desetimi kronami na leto in ni imela dajatev v naravi.⁹⁵ Te kmetije so bile v župi Fara v vaseh: Slavski Laz (3), Fara (3) ter po ena v vaseh Padovo, Lipovac in Sela; zaradi posebnega statusa te kmetije v starejših urbarjih niso bile zapisovane. Njihove dajatve so se nanašale le na obrambo dežele, ne pa na kontribucijo ali stroške zaradi upora, ki ga nekateri pač niso podprli.

Sledil je popis dajatev od vrtov pri trgu Kostel;⁹⁶ le-ti so sloveli po črni zemlji, posebno primerni za vzgojo sadik zelja. Presajali so jih vsi obenem, kar na znak z grajsko trobento. Med enajstimi plačniki vrtov je bila celo ena pripadnica lepšega spola. To je razmeroma redko v tedanjih zapisih, ki so obravnavali predvsem moške glave družin in ob njih še kvečjemu vdove. Vrtničarji so se pisali: Jurkovič (2),⁹⁷ Jakšič, Šuštar, Mlinc (2), Šmalc, Vučjak, Wurza (2) in Krizmonič. To je bil obenem najstarejši delni popis tržanov, katerih priimki so le deloma (Jurkovič, Jakšič, Mlinc) sovpadali s podložniškimi. Za skupno petnajst hiš, triindvajset vrtov in tri druga zemljišča so graščaku plačevali 1 denarič manj kot 55 fl dajatev za deželno obrambo. Popisali so še deset kajzarjev, ki so plačevali skupno 51 fl 23 kr za deželno obrambo.

Leta 1681 so imeli v Kostelu pet ali šest mlinov na Kolpi in štiri na potokih. Leta 1494 in v prvi polovici 16. stoletja so imeli skupno celo štirinajst mlinov. Kaže, da so v vmesnem obdobju opustili predvsem mline na potokih, ki so bili za glavne stranke z višje nad Kolpo ležečih kočevarskih kmetij manj zanimivi zaradi večje oddaljenosti. Ostala sta mlina v Jakšičih in pri Grbcu (Krkovo), kjer sta mlinarja obdelovala še del kmetije. Mlini ob Kolpi so z dobičkom mleli predvsem za Kočevarje z višje ležečih planot.

Preglednica 4: Mlinarji na mlinih ob Kolpi leta 1681⁹⁸

Ime in priimek	vas	naziv mlina	davek v fl.kr.den	kupljenikov črne moke
Gregor Žagar	Žaga	Hans Verderber	2:0:0	6 zgornjih kamnov
gospod Adam Kosler	Žaga		5:29:0	
Gregor Žagar	del Koslerjevega mlina		2:20:2	
Andre Gregorič, Maverč, Jernej Matevec			15:0:0	
Mihael Mlinc	na hrvaški strani		22:13:0	100 ali 1 L.ft za najemnino do konca l.1680
Štefan Mlinc, Gregor Majetič (tudi leta 1579)			22:13:0 100, najemnina	

⁹⁴ Franc Pokorn, Neditirani zapiski, NAŠLj, ŠAL/7, fasc. 35, Fara pri Kočevju v Kostelu.

⁹⁵ Likv.izvleček, 1681, str. 85–92.

⁹⁶ Likv.izvleček, 1681, str. 92–96.

⁹⁷ Bržkone pomotoma zapisano kot Jorkhovich in Jerkhovitsch (Likv.izvleček, 1681, str. 92).

⁹⁸ Likv.izvleček, 1681, str. 97–99.

Preglednica 5: Mlini na potokih⁹⁹

Ime in priimek	vas	naziv mlina	značilnosti, davek; fl.:kr.:den
Martin Gregorič	Krkovo-Grbac	Jurij Gerbec 5:9:0	
Janez Jakšič	Jakšiči	Mihael, Andre Jakšič 1:16:0	
Jakob Šneperger	Dol.potok		3 vrhnji kamni 7: 0:0
Luka Majetič	Vas(?)		2 vrhnja kamna 6: 0:0

Priimek mlinarja Šnepergerja se leta 1681 omenja le še med kajzarji. Po družinski legendi naj bi bili Šnepergerji oskrbniki gradu;¹⁰⁰ po priimku sodeč so se v Kostel priselili z gospostva Snežnik. Živeli so v danes opuščeni vasi Rebro pod trgov Kostel; tako so lahko mleli pri Lukesci v Dolenjem potoku. Majetiči so bili leta 1681 v Vasi, Padovem in Vimolu, vendar so lahko mleli le v Vasi, saj drugod ni bilo primernih voda.

Preglednica 6: Mlinarji v kostelskih vaseh leta 1681; v oklepaju je število mlinov in kamnov v njih:

Vas	zapisani mlinarji	tamkajšnji podložniki, znani iz drugih virov
Zapuže	dva vlaha	
Lipovac(1, 1)	Perla(1,1)	
Stelnik	Višar(2)	Mirko Višar
Rajšole (1, ?)	Fabjan	
Nova sela	Gasonn	
Vimol	/	Andre Wittini iz Zdihova
Banja Loka	Sarmkg	Juan iz Matvoza
Ajbelj (1, ?)	Mulnar	Peter Mlinc (1712)

Preglednica 7: Mlini na potokih v Kostelu v letih 1494–1681¹⁰¹

Vas	1494	1570	1681
Rački potok (1, 2)			(pozneje žaga)
Kuželj (Malenca, 1, 3)			
Grivac (2, 2)	/	Tomas Mulnar	
Vas(1, ?)	Piškur	Vol(k), Jernej Jurkovič	Luka Majetič
Potok(1, 3)	Linhart (ni mlina) →	Paul Piškur Jernej?	(pozneje žaga)
Jakšiči(2, 2)	Jakšič,2		Mihael, Andre → Janez Jakšič
Luka od Marina,	Jože Gladič, Jurij Gerbec → Janez Jakšič		
Grbac (1, 2 in stopa)	(Tišpenpolj)	Girgel? (Krkovo)	
Brsnik (1, 1 in stopa)	Chwald (ni mlina)	Janez Maveric (ni mlina)	
Lukesci (Dolenji Potok, 3, 2 in stopa za phanje)			J. Šneperger (1681), J. Majetič (1755, 1758) kmetija Juaina
Polanc (Srednji potok, 3, 2 in stopa za phanje)			
Gorenji potok (2, 2)		Tomas Majetič (1570)	Glad (18. stoletje)

⁹⁹ Likv.izvleček, 1681, str. 100.

¹⁰⁰ Poročilo Romana Šnebergerja z Vrhniko, posestnika v Spodnjem Kostelu, 1996.

¹⁰¹ V oklepaju je število mlinov in kamnov v njih. Z znakom © sta povezana ime mlina in ime mlinarja; ime mlina je navadno povezano z nekdanjim mlinarjem. Pri lokaciji nekdanjih kostelskih mlinov na potokih kaže upoštevati še ustna izročila, po katerih so imela Nova sela nekoč živo vodo, torej potok ob vasi (Miha Klarič iz Novih sel, sporočilo 20. 12. 1994).

Preglednica 8: *Mlini in žage ob kostelski obali Kolpe*¹⁰²

Vas	1494	1570	1681
Srobotnik	Juraj Ožanič, žaga venecijanka		Dva jarma konec 17. stoletja
Kuželj (1)	Gregor Žagar, Adam Kosler		
Petrina, Pirče (1)	Mauts	Štefan Mlinc, Gregor Majetič	
Slavski Laz (1, 3)	/	/	Mihael Mlinc
Sapnik, Janez Pchphuck, Jure Fast (ni mlina)		Pelegrinič (ni mlina)	
Maverc (1, 3)	/	Ambrož Mavrer	Jernej Matevec → Andre Gregorič
Gorenja Žaga (2, 3)	Bros Štanfelj, 2	Hans Verderber → Gregor Žagar	
Grgelj (1, 3)	(del Poljan)		
Lobič Malenca (1, 3)	/	/	
Dolenja Žaga (1, 3)		(konec 17. stoletja žaga venecijanka z enim jarmom)	
Žlebi (1, 3)	(del Poljan)		(pozneje žaga)

Likvidacijski izvleček se je končal z naštevanjem obremenitev treh Langenmantlovih poljanskih kmetij.¹⁰³ Vasi niso bile zapisane; domnevno gre za kmetije v ozki soteski Kolpe na območju sodobnih Grgljev in Bilpe. Po podatkih s srede 18. stoletja so imeli tedanji kostelski graščaki Androche v Poljanski dolini v lasti vas Radence, Kovačo vas domnevno v Beli krajini in še tretjo vas, katere ime ni bilo zapisano.

Langenmantlovi poljanski podložniki so bili: Osterman, Milleschitsch, Patraz, Grischetitsch in Medvet. Posebno zadnja dva priimka nista bila domača v Kostelu; toliko več medvedov je bilo na Kočevskem, kjer je enega Valvasor vpletel celo v svojo domiselno zgodbo o medvedjem lovu. Medved naj bi pometal številne priganjače iz vrst podložnikov. Ko pa se je ravno lotil kmeta s priimkom Medved, je medveda (seveda žival) ustrelil turjaški knez. Ljudje s priimkom Medved so pozneje kmetovali v Srednjem potoku nad Žago, po domače »Pri Poljancu«; domači naziv Poljanc se gotovo nanaša na nekdanjo povezavo kmetije ali kmeta na njej s poljanskim gospostvom.

Poljanci so Langenmantlu plačevali skupno 102 fl 50 kr bremen, tudi kontribucije. Vendar je na začetku njihovega popisa omenjena »zgodna pokornost« poljanskih podložnikov; tako se verjetno niso pridružili kostelskemu puntu proti Langenmantlom.

V vaseh ob Kolpi od Kužlja do Hriba, Fare, Slavskega Laza in Podna so kmetje dolgovali skupaj 146,5 kupljenikov ovsa,¹⁰⁴ 68 kokoši, 465 jajc in 200 čehulj prediva.¹⁰⁵ Predivo so oddajali le Kuželjci in Lazarci. Nekateri mlini so morali oddajati še črno moko.¹⁰⁶

¹⁰² Žagar, 1983, 31, 85 in 110–111.

¹⁰³ Likv.izvleček, 1681, str. 101–104.

¹⁰⁴ Po 18,48 l (Dušan Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk*. Ljubljana: SAZU, 1991, str. 171).

¹⁰⁵ 280 g (Kos, n.d., str. 175).

¹⁰⁶ Seštevek pred koncem dokumenta na str. 105 je drugačen: 2518 fl 39 kr gotovega denarja, 135,5 škafov ali kupljenikov prosa, 109 kupljenikov ovsa, 64 kokoši in 512 jajc. Med dajatvami niso bile seštete čehulje prediva (Likv.izvleček, 1681, str. 9 v Kužlju in drugje).

V primerjavi z urbarjem za leto 1570 so se leta 1681 močno povečale dajatve jajc, kokoši in prosa. Nekdanji uskoški ovčerejci so se prilagodili novim razmeram in črede ovac zamenjali s perutnino; blejanje je nadomestilo kikirikanje in podoba dežele je postala celo akustično povsem drugačna. V Kostelu se je razvijala reja kokoši, ki seveda ni bila zelo zahtevna; ženske so ji bile bržkone kos kar brez pomoči svojih soprogov.

Leta 1681 ni bilo zaostalih dajatev drv, medu, ovac, prašičev in pšenice. To lahko pomeni, da so leta 1681 Kostelci plačevali dajatve predvsem v denarju, prosu, ovsu, kokoših in jajcih, ki se kot obremenitve omenjajo med terjatvami.

Denarna desetina je bila leta 1681 že enotna in se ni več delila na tovorjenje in podobno. Na deloma odkupljenih kmetijah župe Fara in na nekaterih drugih kmetijah ni bilo dajatev v naravi.

6. Franc Adam baron Langenmantl in njegovi kostelski podložniki v letih 1663 do 1681

Baron Franc Adam iz kranjske veje Langenmantlov je bil zadnji kostelski graščak tega rodu. Gospodaril je na gospostvu Kostel od leta 1663 do svoje smrti leta 1681.

Inventarja posesti ob smrti Ane Secunde baronice Langenmantl 21. 12. 1677 in Franca Adama leta 1681 kažeta razkošno opremo, kar je gotovo nenavadno za razmeroma siromašno graščino Kostel. Vsaj od leta 1678 so se vrstili odkriti spori med baroni Langenmantli in kostelsko župnijo, katere središče se je po koncu turške nevarnosti iz Trga pod gradom Kostel preselilo k Fari. Langenmantli so si prisvojili bero, ki so si jo lastili še 26. 3. 1720, ko že več desetletij niso bili lastniki Kostela.¹⁰⁷ Župniki so slej-ko-prej potegnili s podložniki.

Spor se je zaostрил, ko so leta 1694 Kostel kupili reški trgovci baroni Androcha. Župnija si je prizadevala številna bogoslužja prenesti iz trga Kostel v priročajše središče župnije pri Fari; graščak se je zato pritoževal naddiakonu v Ribnico.¹⁰⁸ Androcha si je pred letom 1739 lastil celo odvetniške pravice, čeprav je bil Kostel deželnoknežja župnija. Pobiral je bero za kaplana in razne desetine, celo od ribolova. Župnija je temu oporekala. Župnik domačin Klapše je spor spravil pred sodišče v Gradcu; le-to je leta 1734 razsodilo v prid župnije Kostel. Kljub zmagi ali prav zaradi nje je moral Klapše drugam, saj so mu postala kostelska tla prevročča.

Kostelci proti graščaku leta 1661

Dne 3. 10. 1661 so sestavili poravnalno pogodbo med graščakom baronom Langenmantlom in kostelskimi podložniki. V 9. členu te pogodbe je bilo podložnikom z zagroženo kaznijo prepovedano zbiranje, tudi če bi se jim res godila krivica.¹⁰⁹ Seveda je bilo tako vse skupaj krivično na kvadrat.

Kmalu za tem so leta 1662 Kočevarji pregnali svojo gosposko.¹¹⁰ Gotovo sta bila oba punta med seboj povezana, saj so se Kostelci in Kočevarji prav radi družno upirali še od časov uboja kočevskega graščaka Thurna poldrugo stoletje prej.

¹⁰⁷ Majda Smole, Vicedomski urad za Kranjsko: 13. stoletje – 1747. Ljubljana: Arhiv Slovenije, str. 70

¹⁰⁸ Anton Skubic, *Zgodovina Ribnice in Ribniške pokrajine*, Buenos Aires, 1976, str. 163.

¹⁰⁹ ARS, Dež. gl. fasc. 42, opomba k 6. odgovoru na zaslišanju puntarskih delegatov dne 3. 1. 1767; Razstavni katalog: Kmečki punti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov. Situla 13, Ljubljana, 1971, povzetek ob št. 63, natisnjen v prilogi št. 31.

¹¹⁰ Dimitz, 1875, 3: 24–25.

Kostelski punt leta 1674

Kljub dani obljubi so se Kostelci kmalu ponovno uprli. Tako so 17. 10. 1674 štirje voditelji upornikov morali ponovno obljubiti pokorščino.¹¹¹ V ta namen so sestavili zadolžnico za varščino upornih podložnikov Petra Eliosiča, Tome Ožaniča, Martina Jurkoviča in Juana Frose (Frisig). Verjetno je šlo za manjši kmečki upor opisan kot žnesrečna nepokorščina'. Ne poznamo višine varščine in kaznovanja puntarjev. Gotovo so bile kazni dovolj mile v primerjavi s pravico meča, ki jo je imel graščak nad podložniki.

V zadnjih letih gospodovanja so Langenmantli zelo privili svoje kostelske podložnike. Graščak je bržkone živel v grajskem poslopju in ni gospodaril le preko svojega oskrbnika; kmalu se je znašel v življenjski nevarnosti, saj je Kostelcem zavrela starodavna uskoška kri.

Kostelski punt leta 1679

Do večjega kmečkega upora kostelskih podložnikov je prišlo znova dne 10. 8. 1679, ko so Kostelci skušali barona celo ubiti.¹¹² Spori so se torej neznansko zaostri. Po Valvasorju je fevdni gospod enega voditeljev upora obsodil na smrt z obglavitvijo. Morišče je bilo na gričku, bržkone blizu gradu.

Na ravnini, kjer so danes hlevi pred trgom Kostel, naj bi včasih stal velik hrast, na katerega so obešali obsojence na smrt. Štor hrasta je bil viden še v dvajsetem stoletju. Hrast je rasel zunaj grajskega obzidja, saj smrtnih obsodb niso radi izvrševali v gradu samem. Valvasor je poročal o kaznih z obešanjem kmečkih puntarjev na krvavem sodišču v Kostelu še leta 1680. Kraj med vasjo Delač in trgom Kostel, kjer so se kazni izvrševale, domačini še danes omenjajo;¹¹³ imenujejo ga »Pr' gaugah«.

Kaznovani kostelski voditelj seveda ni ostal brez sočutnih rok sorodnikov in sodelavcev; le-ti so mu na skrivaj toliko narezali vezi na rokah, da se je lahko iztrgal iz rok rablju in stekel po bregu navzdol. Med begom je padel, pri čemer se mu je strgala že narezana vrva. Prostih rok je nato zbežal v gozd. Rabelj mu je sicer pogumno sledil, vendar brez uspeha. Valvasor je hudomušno pripomnil, da je bila krvnikova motivacija pač veliko manjša od ubežnikove. Temu seveda prav radi verjamemo. Bežečemu je, po Valvasorju, strah pred smrtjo dal jelenje noge; rabelj pa se v gozdu ni počutil ravno varnega. Od tod je Valvasor spletel ene najbolj posrečenih strani svoje *Slave* in opisal še štiri podobne dogodke po evropskih deželah. Tako je beg kostelskega Robina Hooda primerjal z drugimi podobnimi dogodki svoje dobe in ga tako umestil v zgodovino.

Upor in poskus umora sta Franca Adama Langenmantla tako prizadela, da je nepolni dve leti pozneje umrl; zapustil je nosečo ženo (Marijo) Elizabeto.

¹¹¹ ARS, Zap. inv.1681/2 33, dokument št. 42.

¹¹² Valvasor je opisal konec punta, ki naj bi se zgodil osem let pred izidom »Slave« (Valvasor, 1689, 3: 218 (XI. knjiga)). Franc Cankar (Kostel ob Kolpi, Kočevje, Turistični društvo, 1975, str. 9) navaja leto 1631, Reisp (n.d., 1990, str. 18) pa »okolli leta 1680«. Graščinski urbar ob smrti F. A. Langenmantla leta 1681 navaja tudi posebno kontribucijo, ki so jo kostelski podložniki morali dajati graščaku zavoljo upora (ARS, Zap. inv. 1681/2). Cankarjeva navedba se očitno nanaša na zgodnejši upor.

¹¹³ Jože Primc, *Okamneli mož in druge zgodbe iz Zgornje Kolpske doline*. Ljubljana: Kmečki glas, 1997, str. 313; Sporočilo Tinca Gašparac iz Kočevja, rojene Marinč na Vrhu, september 1994.

Franc Adam Langenmantl je Kostel zapustil vdovi, da z njim razpolaga v prid mladoletnega dediča, posinovljanca grofa Lamberga.¹¹⁴ Inventar v dokumentu št. 1 je ob vdovi podpisal še njen oče Johann Lorentz Paradeiser, od leta 1647 graščak na tretjini graščine v Poganičah. Pod št. 2 so popisali graščinske terjatve do kostelskih podložnikov po likvidacijskem izvlečku ali registru. Dedič posestva Lamberg je imel zagotovljenih 5 % od doklad oziroma ceditve gospodstva v znesku 18.393 fl 46 kr 2 den. Dokument je na gradu Kostel dne 18. 7. 1681 podpisala komisija, ki so jo sestavljali: Jurij Apfaltern (Apfaltrer) grof Egg, grof Adam pl. Purkgstall in Franz Albert pl. Scheiber. Naslovili so ga na cesarjevega zastopnika kneza Janeza Siegfrida vojvodo Krumau kneza Eggenberga, graščaka v Logatcu konec 17. stoletja, v Planini pri Rakeku od leta 1667 in v Postojni do leta 1681.¹¹⁵

7. Langenmantli na Kranjskem po prodaji Kostela

Langenmantli so izvirali iz nemškega Augsburga, kjer so živeli še po prodaji Kostela. Morda je z njihovim poreklom povezana severno nemška polovica novca Friedericha IV. Hohenzollerna, mejnega grofa Brandenburg-Kulmbach (vladal 1495–1515; † 1536 Ansbach), ki so ga našli med izkopavanji na gradu Kostel dne 17. 8. 2000.¹¹⁶ V Augsburgu so Langenmantli imeli pomembno tiskarsko obrt; med drugim so tiskali biografijo in pisma znamenitega nemškega jezuita Athanasiusa Kircherja,¹¹⁷ profesorja matematike v Rimu.

Plemiška družina Langenmantlov ni bila v večji meri prisotna na Kranjskem;¹¹⁸ omenjajo se predvsem v zvezi z gospodstvom Kostel ob Kolpi od srede 16. stoletja do zadnjega desetletja 17. stoletja. Franc Anton baron Langenmantl (* 1681/2; † 16. 5. 1750), sin Franca Adama, je kot seminarist študiral gramatiko pri ljubljanskih jezuitih¹¹⁹ in je tako podedoval očetovo navdušenje nad knjigami. Nižje študije je žal končal ravno nekaj let pred ustanovitvijo višjih študijev filozofije v Ljubljani. Leta 1705 je zakupil posestvo Škriljevo (Grailach) pri Šentrupertu na Dolenjskem; s 44 in 2/3 kmetijami je bilo manjše od Kostela. Škriljevo je vzel v zakup od Marije Margarete, vdove Janeza Danijela barona Kheysella. Plemiči s podobnim priimkom Khisl (tudi Kisli ali Khisly) so gospodovali na Kočevskem v letih 1619–1641.

V inventarju in ceditvi po smrti Janeza Krstnika barona Langenmantla je bila leta 1761¹²⁰ popisana originalna okrožnica z deželno knežjimi insignijami in svinčeni tok Ferdinanda II. To je bil nadvse cenjeni spomin dedičev na brata Hansa Willhelma in Karla pl. Langenmantla, ki sta kupila deželno knežje gospodstvo Kostel. Dokument o nakupu je bil datiran na Du-

¹¹⁴ Likv.izvleček, 1681, 107–108. Langenmantlova vdova naj bi, po drugih virih, ostala lastnica Kostela še po moževi smrti (Valvasor, 1689, 11: 218; Žagar, 1983, str. 48). Zadnjič jo zasledimo kot vdovo imetnika gospodstva Kostel, ko je bila v Ljubljani 8. 11. 1686 podpisana pod dokument o tihotapljenju soli v Bakar po podložnikih gospodstev Kostel in Poljane. Pod njo so podpisali še kneza Auersperga, saj so bile od 6. 11. 1677 Poljane del njegovega fidejkomisa (ARS, Stan.I, fasc.310, šk. 544, str. 745–746). V naslednjih letih je Kostel prevzel grof Georg Sigfrid, posinovljenec njenega moža. Po drugih virih naj bi se posinovljenec imenoval Franz Josef grof Lamberg (Polkovnik Edward Skender iz Mechanicsburga, sporočilo 25. 11. 1995).

¹¹⁵ Smole, n. d. 1982; ARS, Zap. Inv. št. 27/1, str. 2 in 3.

¹¹⁶ Kajfež, n. d. str. 2

¹¹⁷ Valvasor, 1689, 11: 217; P. Athanasii Kircheri Vita a semetipso conscripta, mit seinen Briefen hrsg. Von Ambr. Langenmantl, Augsburg 1684; Duhr, 1921, 4: 584.

¹¹⁸ Reisp, n.d. 1990, str. 20.

¹¹⁹ *Ljubljanski klasiki: 1563–1965* (ur. Živka Črnivec). Ljubljana: Maturanti klasične gimnazijske, 1999, str. 126 in 237.

¹²⁰ ARS, Zap. inv. Lit. L, fasc. 30, št. 62 (1761) str. 28, 71 in dalje.

naju 15. 11. 1620¹²¹ in smo ga seveda zasledili že v zapuščinskem inventarju Janezovega deda Franca Adama Langenmantla.

Janez Krstnik Langenmantl je bil sin Franca Adama barona Langenmantla in vnuk kostelskega graščaka, ki je bil prav tako Franc Adam. Poročen je bil z Marijo Terezijo, rojeno Flöding. Oče Franc Adam je bil lastnik gospostva Škriljevo s 44 2/3 kmetije že vsaj leta 1707, ko je zanj sklepal dedno pogodbo z Jožefom Danielom grofom Reissingom in njegovo ženo Marijo Ano. Reisingi in Langenmantli so bili v svaštvu že v 17. stoletju, saj se je pred letom 1641 Krištof pl. Reising poročil z Marijo Salomo pl. Langenmantl. Zakonca sta leta 1641 sklenila z Langenmantli poravnavo za Lanenmantlovo gospostvo Thurn pod Brestanico. Leta 1750 je Franc Adam baron Langenmantl gospostvo zapustil svojemu sinu Janezu Krstniku, ki ga je obdržal do svoje smrti leta 1761. 7. 2. 1760 je na dražbi kupil še gospostvo Slatnik z 12 13/30 kmetijami. Po smrti Janeza Krstnika barona Langenmantla je bil narejen likvidacijski izvleček za njegovo gospostvo Slatnik. Posestvo je bilo verjetno zadolženo, tako da ga je dne 2. 5. 1766 za 21.532 gld na dražbi ponovno kupila Marija Terezija rojena Flöding, vdova po Janezu Krstniku baronu Langenmantlu. Očitno je bil to njen dan, saj je isti dan kupila še drugo posest svojega moža, Škriljevo; zanj je odštela 21.523 gld. Samo nekaj mesecev pozneje, dne 7. 8. 1766, je prodala gospostvo Slatnik. Dne 20. 4. 1785 je gospostvo Škriljevo izročila svoji hčeri Karolini, poročeni baronici Pittoni. Ta je dne 1. 5. 1799 Škriljevo prodala za 18.820 gld. Leta 1779 je Kajetan pl. Langenmantl sklenil kupno pogodbo za dvorca Langenthal in Sveti Jakob ob Savi s Kajetanom grofom Turjaškim (Auerspergom).¹²²

Po Kajetanovi smrti so popisali knjige podobne tistim popisanim v kostelski zapuščini Langenmantlov leta 1681, le da so jim leta 1761 dodatno navedli še ceno. Tako je bila *Historia dell'Orgine e guerre di Turchi*, avtorja grofa Maiola Bisaieionija v četrtinskem formatu ocenjena na 30 kr. Ista knjiga je bila v popisu knjig iz leta 1681 zapisana pod številko 19; knjige so bile očitno dovolj pomembno blago, da so jih dedovali iz roda v rod. Kostelski graščaki so radi brali zgodovinska dela o Turkih, saj so se hoteli poučiti o svojih »dednih sovražnikih«; podobno so počeli drugi graščaki na Kranjskem.¹²³ Langenmantli so po prodaji Kostela seveda odnesli s seboj še svojo sorazmerno bogato knjižnico.

Langenmantli so imeli v grbu dvojno črko »R«; po prodaji Kostela so postali zelo pomembni plemiči na Štajerskem. Sprva se je njihova posest osredotočila v podeželju okoli Celja, tudi na Kozjanskem. V 18. stoletju so se vključili v nova gospodarska gibanja in postali imetniki pošte v Lebringu južno od Gradca, ki jo je Jožef Kajetan pl. Langenmantl 1. 5. 1765 prodal. Bil je cesarski svetnik in sreski načelnik v Celju. Leta 1766 je bil povišan v barona »von und zu Langenthal« po gradu, ki ga je dal sezidati na posesti Viziakenhoff; le-to je kupil 6. 8. 1764 od dr. Karla Kerna. Leta 1882 so imeli Langenmantli v lasti Alt-Eggenberg pri Gradcu.

8. Grofje Lambergi, lastniki Kostela do leta 1694

Kostelski graščak Franc Adam baron Langenmantl je leta 1680, leto dni pred svojo smrtjo, posvojil osirotelega otroka sorodnice svoje babice grofa Lamberga, rojenega leta 1673 v Ortneku, gospodarja Ortneka,¹²⁴ Ottensteina in Lichtenwalda. Vzgajal ga je v Kostelu, kjer

¹²¹ Podoben dopis z dne 5. 8. 1620 v ARS, Stan. I, fasc. 208, šk. 307, str. 10–12.

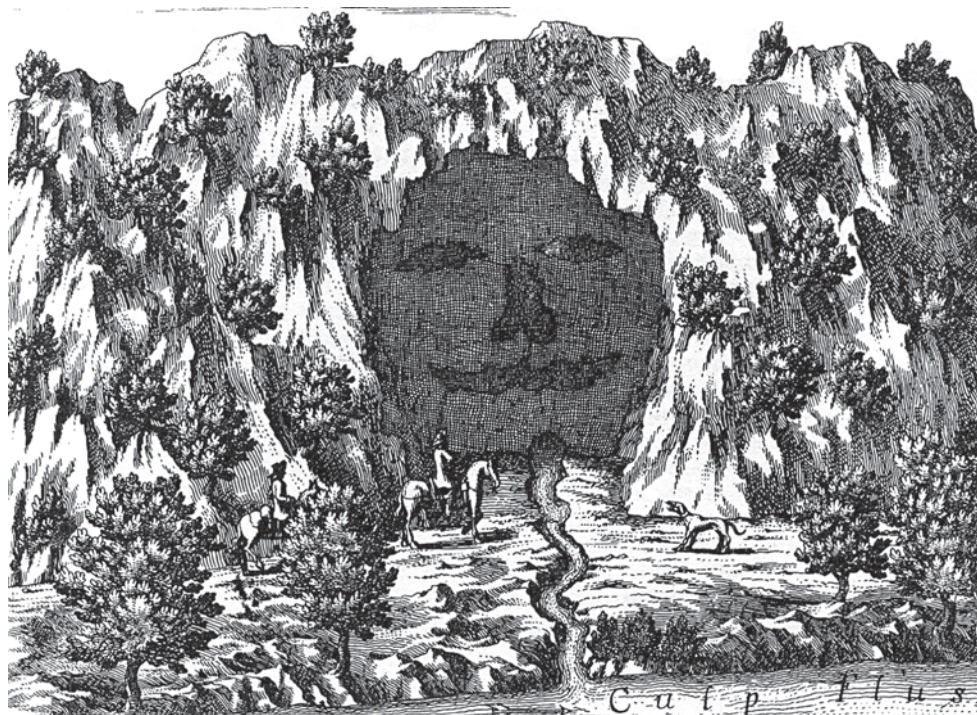
¹²² ARS, Zap.inv. Lit.L, fasc. 30, št. 62, str. 28, 71 in dalje; Smole, n.d. 1982, str. 443, 487, 499, 251, 472.

¹²³ ARS, Zap.inv. Lit.L, fasc. 30, št. 62, str. 28–32; Žvanut, 1994, str. 161.

¹²⁴ Po Smoletovi (n.d. 1982) so Lambergi že pred letom 1600 Ortnek prodali Moškonom, nato Lichtenbergom.

je Lamberg postal njegov univerzalni dedič. Grof Lamberg se je poročil razmeroma star, šele leta 1717.

Leta 1684 je Valvasor obiskal Kostel in bržkone ob tej priložnosti dal narisati še risbo gradu, na kateri je grajska kapela nekoliko previsoko postavljena. Med potjo se je ustavil ob izviru ponikalnice Bilpe na Kostelsko-Poljanski meji; silno se je čudil, kako močno je lajež njegovega psa odmeval od sten nad Kolpo. Bakrorezec je upodobil psa, ki je lajal v Poljanskem gospostvu, ter Valvasorja s spremljevalcem na konjih pod širokokrajnimi klobuki na kostelski strani. Steno nad izvirov je upodobil kot živo bitje, izliv v Kolpo pa je bil skoraj povsem neporaščen,¹²⁵ kar se je medtem docela spremenilo. Seveda ob Valvasorjevem obisku ni bilo mostu čez Bilpo. Na Valvasorjevi sliki ni videti niti stene ob cesti z odtisom zmajeve šape; zmaj ga je baje naredil, ko se je s kranjske strani odrinil in skočil na Hrvaško stran Kolpe. Ob strahovitem doskoku med brate Hrvate je dal ime sodobnima hrvaškima vasicama Zgornji in Spodnji Lamani Dragi. S tem dejanjem seveda ni skalil bratskih odnosov tedanjih domorodcev na obeh bregovih reke, kjer slejkoprej ljudje nosijo enake priimke in se ubadajo s podobnimi življenjskimi preizkušnjami ne glede na vsakokratno barvo oblasti.

Slika 3: Valvasor ob reki Bilpi, da o psu niti ne govorimo. Valvasor in služabnik jahata na kostelski strani meje, pes pa laja s poljanske strani meje med gospostvoma Kostel in Poljane (Valvasor, 1689, 2: 235).

¹²⁵ Branko Reisp, Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, Ljubljana, Mladinska knjiga, 1983, str. 145–146.

Kostelski urbar iz leta 1694

Leta 1694 je Franc Josef grof Lamberg prodal Kostel baronu Janezu Mihaelu Androchi.¹²⁶ Dobro poldrugo stoletje Langenmantlov v Kostelu je bilo s tem zaključeno. Ob prodaji Kostela je bil leta 1694 sestavljen glavni urbar. Takšni urbarji ob prodaji gospostev so bili seveda nujni zaradi določitve kupnine. Čeprav je bil urbar iz leta 1694 po tedanjih običajih pisan v več izvodih,¹²⁷ danes žal ni ohranjen. Leta 1766 je bil ta urbar že izgubljen, saj ga uporni Kostelci niso mogli dobiti na vpogled od svojega graščaka. Nekaj izvlečkov iz tega urbarja se je ohranilo v kostelskih rectificiranih dominikalnih aktih (RDA) iz 1750ih let. Prepisi vsebujejo podatke o imenih, priimkih, kmetijah, vaseh, župah, dajatvah, mitnini, ribolovu, tlaki, pisanju dokumentov za podložnike in tlaki v Kostelu; le-ti se nanašajo na leto 1694 in ne na čas pisanja RDA leta 1753 oziroma leta 1758.

9. Zaključek

Kostel je konec 17. stoletja prinesel zavidanja vredno bogastvo graščakom Langenmantlom, komaj kakšno drobtinico z njihovih miz pa ubogim podložnikom. Za nameček je še postopoma odzvonilo donosnemu kostelskemu tihotapstvu. Razumevanja med gospodo in kmeti je bilo na mah konec in zatirani narod je vzel pravico oziroma bolj kose in motike v svoje žuljave roke. Nesreča je pravzaprav doletela obe sprti strani; vmes pa so se spletle najlepše zgodbe kranjskih razrednih bojev, kar jih je ovekovečil Valvasor.

Razprava je dopolnjen del disertacije branjene leta 1999. Članom komisije akad. dr. Vasiliju Meliku, dr. Janezu Cvirnu in dr. Vasku Simonitiju se najlepše zahvaljujem.

8. Uporabljene okrajšave

- ARS = Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani.
 Dež. glav. = II. Arhivi vrhovnih organov oblasti za Kranjsko, Deželno glavarstvo.
 Stan. = Arhiv deželnih stanov za Kranjsko.
 Vic. = Arhiv vicedomskega urada za Kranjsko.
 n. d. = Navedeno delo, velja tudi za dela citirana v ZČ 53/3 (1999) str. 295–323, v ZČ 55/5 (2001) str. 23–60 in v ZČ 58/3–4 (2004) str. 301–336.
 NŠALj = Nadškofijski arhiv v Ljubljani.
 RDA = Rectificirani dominikalni akti (ARS, Arhiv Vicedomskega urada za Kranjsko, šk. 150, Kostel Herrschaft, No. 8, 14, 17, 22).

¹²⁶ ARS, Zap.inv. Lit.A fasc. IV, št. 77/5 str. 3 (1763).

¹²⁷ Kos, n.d., str. 20, 87.

S u m m a r y

Kostel under the last Langenmantl's

Stanislav Južnič

By using some archival sources for the first time, we described the conditions at the Kostel manor in the late 17th century. The landlords Langenmantl's urbans and the legacy inventories preserved in archives of the Estates General and Viceroy of Carniola in Ljubljana were discussed.

The preserved sources helped us to light up the relations of Kostelans with their landlords. We researched two legacy inventories written in 1677 and in 1681 to show how rich the landlords really were. With the special concern we analyzed their library. We claimed that they followed the customs of their time in modern reading and they preserved some Lutheran books from their own family tradition. We compared Langenmantl's books with the similar titles preserved at the modern National and university library of Ljubljana.

Eventually, Langenmantl had no deep understanding for the troubles of their peasants. After the Turkish wars, there was more sharpness in their mutual relations and the strict payment of the taxes became the need of the day. Even Valvasor was interested in Kostel rebellions and described them in one of the most beautiful pages in his book. Our work is a very rare occasion of the extraordinary close relationship between the archive sources and Valvasor's more fiction oriented stories. We also claimed some resemblances between the Kostel legacy inventories and the discoveries of recent excavations at the east part of the Kostel castle.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon +1 / 2411 200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Zbornik razprav. 1980, 44 str. – **1,00 €**
2. Franc Šebjanič: **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** 1982 (ponatis 1999), 28 str. – **0,50 €**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Zbornik razprav. 1987, 134 str. – **3,00 €**
4. Dušan Kos: **Bela krajina v poznem srednjem veku.** 1987, 76 str. – **1,60 €**
5. Janez Cvirn: **Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907.** 1988, 88 str. – **2,00 €**
6. Predrag Belić: **Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** 1989, 40 str. – **0,80 €**
7. Marta Verginella: **Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** 1990, 36 str. – **0,80 €**
8. Rajko Bratož: **Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** 1990, 72 str. + pril. – **1,60 €**
9. Petra Svolfjšak: **Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** 1991, 56 str. – **1,20 €**
10. Bogo Grafenauer: **Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** 1994, 44 str. – **1,00 €**
11. Peter Štih: **Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** 1994, 266 str. – **6,00 €**
12. Rajko Bratož: **Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** 1994, 48 str. – **1,00 €**
13. Miha Kosi: **Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** 1995, 48 str. – **1,00 €**
14. Marjeta Keršič Svetel: **Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnoma.** 1996, 88 str. – **2,00 €**
15. Olga Janša-Zorn: **Historično društvo za Kranjsko.** 1996, 320 str. – **12,00 €**
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: **Rožmanov proces.** 1996, 317 str. – **12,00 €**
17. Andrej Pleterski: **Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov.** 1997, 60 str. – **2,00 €**
18. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** 1997, 268 str. – **razprodano**
19. Rok Stergar: **»Vojski prijazen in zaželen garnizon« : Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno.** 1999, 88 str. – **3,00 €**
20. Peter Rustja: **Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897).** 1999, 336 str. – **10,00 €**
21. Herbert Grundmann: **Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti.** Prev. Janez Mlinar, 2000, 84 str. – **6,00 €**
22. Ivan Vogrič: **Slovenski književniki in 1 svetovna vojna.** 2001, 46 str. – **2,00 €**
23. Božo Repe: **Slovenci v osemdesetih letih.** 2001, 86 str. – **6,00 €**
24. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. I. del.** 2001, 96 str. – **4,00 €**
25. Erik Dolhar: **Boj za slovenstvo Kanalske dolina. Od TIGR-a do volitev 1946.** 2002, 368 str. – **12,00 €**
26. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** (Druga, dopolnjena izdaja) 2003, 304 str. – **20,00 €**
27. Janko Pleterski: **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedicne razlage gesla o koroškem plebiscitu / Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«.** 2003, 64 str. – **3,00 €**
28. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu II. del.** 2003, 376 str. – **14,00 €**
29. **Regionalni vidiki slovenske zgodovine.** 2004, 176 str. – **8,00 €**
30. Janez Cvirn: **Boj za sveti zakon.** 2005, 111 str. – **10,00 €**
31. **Zwittrov zbornik,** 2006, 95 str. – **10,00 €**
32. **Mitsko in stereotipno,** 2006, 369 str. – **12,50 €**

Marko Štuhec

Iz Lesc v Ljubljano po francosko. Prispevek k poznavanju jezikovne rabe kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja

UDK 316.343.32:372.880(497.4)»17«

ŠTUHEC Marko, dr. docent, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, marko.stuhec@ff.uni-lj.si

O jezikovni praksi kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 60/2006 (134), št. 3–4, str. 327–344, 110 cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Raba jezika med kranjskim plemstvom ni imela samo sporočilne funkcije, temveč tudi socialno in kulturno, zato je raba jezikov, zlasti raba besed, stavkov ali celih besedil v jezikih, ki jih na Kranjskem v vsakdanjem sporazumevanju niso uporabljali (francoščina) delovala kot socialni in kulturni marker. Analiza knjižnic kaže, da je bila nemščina vodilni jezik bralne rabe kranjskega plemstva, kljub temu da je bilo največ knjig latinskih. Izrazito vodilna vloga je nemščini pripadala tudi v pisnem sporočanju. Bistveno večja navzočnost francoščine kot pol stoletja prej pa je znamenje, da se je kranjska elita bolj odpirala širšim kulturnim vplivom. Vloga francoščine kot socialnega in kulturnega markerja se je kazala tudi v pisemskem diskurzu in v rabi francoskih besed za označevanje nekaterih vsakdanjih predmetov. Sloveščina je kranjskemu plemstvu rabila za prenašanje vsakdanjih, trivialnih sporočil in za izražanje regresivnih psiholoških stanj. Na koncu se avtor dotika tudi jezikovne rabe in variabilnosti jezikovnega koda znotraj družine.

Avtorski izvleček

UDC 316.343.32:372.880(497.4)»17«

ŠTUHEC Marko, PhD Assistant Professor, Department of History, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, marko.stuhec@ff.uni-lj.si

From Lesce to Ljubljana in French: Linguistic Customs of the Nobility of Carniola in the First Half of the 18th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 60/2006 (134), No. 3–4, pp. 327–344, 110 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Linguistic customs of the nobility of Kranjska did not merely have the communicational function, but also social and cultural connotations. The use of words, expressions, sentences, or even whole texts in languages normally not used on everyday basis – such as French, for instance – acted as a social and cultural indicator. An analysis of the nobility's private libraries shows that even though most of their books had been written in Latin, German was still the primary language. It was also the leading language used in correspondence. A comparison with the situation half a century earlier shows a significant increase in the use of French, which points to the fact that the elite started to open up to cultural influences from abroad. The use of French in correspondence and the usage of French words in marking objects of daily use revealed its significant social and cultural functions. Slovene, on the other hand, served for transmission of everyday, trivial messages and possibly for expressing regressive psychological conditions. Examined are also the language use and the variability of the language code within a family.

Author's Abstract

Šestnajstega septembra leta 1740 je duhovnik Georg Seyfried pl. De Coppini napisal pismo baronu Johanu Benjaminu Erbergu, varuhu svojega nečaka Franca Andreja. Pismo je eno od številnih, ki jih je De Coppini med letoma 1740 in 1744 pisal Ebergu.¹ Tinta, ki je tisto poznopoletno soboto spolzela izpod De Coppinijevega prirezanega gosjega peresa, vodenega s pisanja večšo roko, je s svojo sledjo zapisovala misli o načrtovanem enoletnem bivanju

¹ Arhiv Slovenije (dalje AS), Graščinski arhiv Dol, fsc. 66, str. 683–808. Pozneje je Johanu Benjaminu in njegovemu nečaku Wolfu Danijelu večkrat pisal tudi Franc Andrej. Zadnje pismo, namenjeno Wolfu Danijelu, je datirano dne 4. maja 1767. Grašč. Arh. Dol, fsc. 66, str. 907.

sedemnajst let in pol starega Franca Andreja² v Salzburgu. Georg Seyfried, ki je s pomočjo in z nasvetom grofa Gallenberga v Salzburgu mladeniču našel primeren penzion – menda najboljšega v celem mestu – o načrtu seveda ni mogel razpravljati, ne da bi se dotaknil stroškov. Tega vprašanja pa brez odločitve varuha Erberga ni bilo mogoče rešiti. De Coppini, beneficijar pri cerkvi Blažene device Marije v Lescah, je problem strnil v preprosto dilemo: »... ob alda die ersparung der mitl oder die conduite unter denen Cavalieren zu erwahlen sey? das letztere khan den pupillen so es wohl getroffen wird, zu grossen glück und vorthail dienen. das erstere besteht des iahrs in 52 fl. der entschluss kann nicht leichtlich, als durch villfeltige brieff wexlung visu respecto gemacht werden.«³ Kako se je zgodba razpletla in ali je mladi De Coppini užil srečo in korist prave plemiške socializacije v nadškofovskem mestu, o kateri govori sintagma *conduite unter denen Cavalieren*, puščamo ob strani. Našo pozornost je vzbudila De Coppinijeva jezikovna raba. Da je jezik, v katerem je napisal pismo, nemški, nas seveda ni presenetilo; kaj drugega pa bi lahko realno pričakovali od plemiškega pisma, napisanega na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja. Našo pozornost je pritegnilo dejstvo, da ta kratki navedek vsebuje tudi nekaj besed, ki niso bile nemške, ampak so izvirale iz drugih jezikov: *conduite, Cavalieren, pupillen, visu respecto*. Tri od njih, *conduite* in *visu respecto*, so bile zapisane po francosko oziroma latinsko, tako da so se že po pisavi ločile od sicer uporabljene kurzivne gotice. Ostali dve besedi, izvirajoči iz italijanščine in latinščine, pa je pisec pisma, oblikoslovno in po pisavi prilagodil nemščini.⁴ Besede in besedne sklope, privede iz tujih jezikov najdemo tudi v drugih De Coppinijevih pismih Erbergu. Čeprav nekateri med njimi po uporabljeni pisavi izstopajo, se vendarle dovolj naravno prilegajo v ostalo besedilo pisem kot sestavina De Coppinijevega pisemskega diskurza. Sicer pa rabe tujih besed in sintagem ne najdemo samo v dopisovanju med De Coppinijem in Erbergom. V pismih in pisnem izražanju nasploh družbene in kulturne elite na Kranjskem v 17. in 18. stoletju taka raba ni nenavadna. Tako še bolj kot sama raba tujih izrazov v De Coppinijevih pismih preseneča, kako De Coppini napiše naslov. Na zunanjem zavihku pisma z dne 4. oktobra 1740 stoji: »à Monsieur Jean Benjamin le Baron d'Erberg à Trieste«⁵, pisma, napisana dne 15. januarja, 15. marca, 29. aprila in 29. julija 1744 pa nosijo naslov: »À Monsieur Jean Benjamin le Baron d'Erberg à Labac«.⁶

S tem in nekaterimi drugimi zgledi – v glavnem so iz prve polovice 18. stoletja – želimo posredovati nekaj ugotovitev in tez o znanju in rabi jezikov med kranjskim plemstvom. Naslonili se bomo na raziskave, ki so jih v tej zvezi že opravili zgodovinarji in slavisti.⁷ Hkrati, ko poskušamo z novimi podatki obogatiti empirično bazo o tem vprašanju, pa želimo na temo pogledati z nekoliko drugačnega zornega kota in opozoriti na dejstvo, da jezikovna raba presega goli pomen prebranih, napisanih ali izrečenih besed. Tematika našega razmišljanja v slovenskem zgodovinopisju in humanistiki seveda ni nova, saj je že sama slovenska preteklost polna vprašanj, povezanih z jezikom in njegovo rabo. Srednjeveški jezikovni spomeniki, jezikovno delo protestantov, prizadevanja razsvetljencev, jezikovno politični spopadi in boj za slovenski jezik v 19. stoletju, nasilno fašistično poitalijančevanje in nacistično ponemčevanje so tiste enkrat nacionalno afirmativne in optimistične, drugič travmatične zgo-

² Franc Andrej je bil krščen februarja leta 1723. L. Shiviz von Shivizhoffen, *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*, Gorica 1905, str. 63.

³ Kot v op. št. 1, str. 683.

⁴ O počasnem prilagajanju tujih samostalnikov nemškemu oblikoslovju v zgodnjeneveški nemščini glej: W. Schmidt, *Geschichte der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium*, Stuttgart 19967, str. 334.

⁵ Kot v op. št. 1, str. 688.

⁶ Isto, 782, 786, 794 in 798. Ob tem je treba povedati, da pri večini De Coppinijevih pisem naslov ni ohranjen. Podobno je naslavljal tudi Franc Andrej: »à Monsieur Randolffe Daniel le Baron d'Erberg à Lustall«, isto, str. 893.

dovinske vsebine, ki so z določenega vidika dobro obdelane in v nekaterih recepcijah, interpretacijah in rabah slovenske preteklosti tvorijo enega od pomembnih mitologemov. Da je prisiljevanje v menjavo jezikovnega koda, posledica fašističnega in nacističnega raznarodovanja, v nekaterih najnovejših recepcijah, interpretacijah in rabah slovenske zgodovine potisnjeno na obrobje, poudarjeno pa je revolucionarno nasilje upornikov proti raznarodovanju, je pač cena demokratizacije, ki jo slovensko zgodovinopisje bržčas mora poravnati, slovenski kolektivni spomin pa na neki način integrirati. Vendar pa, naj se vrnem k temi razprave, raba jezika nima samo politične in nacionalno afirmativne konotacije, pač tudi izrazito socialno in kulturno. Komunikacijska formula, ki jo je kmalu po drugi svetovni vojni ameriški psiholog Harold D. Lasswell oblikoval kot vprašanje »Who says what in which channel to whom with what effect?«⁸, se udejanja v socialni interakciji in je vpeta v širši kontekst. Govorec in nagovorjeni oziroma pisec in bralec v jezikovno dejanje, naj bo govorno ali pisno, vedno prinašata svoj socialni in kulturni kapital, čustva in intence, samo jezikovno dejanje pa se odvija v takšni ali drugačni socialni situaciji in v okviru vrste predpostavk, implikacij, interpretacij in nevidnih pomenov.⁹ Eden od elementov tega socialnega in kulturnega kapitala je tudi uporabljeni jezik, kanal v Lasswellovi terminologiji, ali z drugimi besedami jezikovni kod. S tega vidika De Coppini besed *conduite unter denen Cavalieren* ni uporabil zgolj slučajno kot enakovredno izbiri možnim nemškimi besedami. *Conduite* pač ni navadno obnašanje in *Cavalier* ni *Ritter*, dasiravno se obe besedi nanašata na obvladovanje konja. *Conduite*, naj bo uporabljen zavestno ali spontano, implicira določen tip vedenja in kulture, zato tudi uporabljena beseda deluje kot kulturni in socialni marker.¹⁰ Uporaba te besede implicira vse tiste spremembe, ki so v zgodnjem novem veku preoblikovale plemiško individualno in kolektivno vedenje in plemiča, če nekoliko poenostavimo, iz surovega vojščaka pregnete v oficirja vladarjeve vojske, uradnika vladarjeve uprave, galantnega svetovljana in kultiviranega dvorjana.¹¹ Te spremembe je zelo dobro, čeprav implicitno – toda ali niso prav implikature in nevidni pomeni eminentno zgodovinarjevo delovno področje – izrazil Franc Henrik pl. Raigersfeld, ko je leta 1717 iz Pariza očetu napisal tole: »... wie mein gnediger vater weisst das ich noch nichts von galanteri sachen habe und also koente ich mir etwas weniges allerzeit ersparren damit ich mir doch einen schoenen degen oder tabakbixl ... erkaufen könnte ... »¹² Da je pisec pisma nekdanji najbolj tipični uporabni predmet viteza, meč, povezal s tobačnico pod pojmom galanterija, ta pa je bila po definiciji »... feine Lebensart, Höflichkeit, Arten des Putzes welche zur Mode und feinen Lebensarten gehören«¹³, pač priča o spremenjenem samorazumevanju in samopredstavljanju mladega plemiča. Zato je bržčas tudi *conduite* v De Coppinijevem pismu bolj na mestu kot kakšna druga beseda. Kako uporaba jezika v konkretni situaciji deluje ali hoče delovati kot kulturni in socialni marker, si pogledimo na kratkem, časovno dosti bližjem zgledu. Konec tridesetih let prejšnjega stoletja je neko mlado dekle doma s Pristave pri Črni na Koroškem šla služiti v Zagreb. Ko je prišla prvič na dopust, je na avtobusni postaji v Črni vprašala: »Molim lijepo gdje se ide za Pristavu?« Domačini, ki so

⁷ Glej opombe 78–82.

⁸ Navedeno po: A. Landwehr – S. Stockhorst, *Einführung in die Europäische Kulturgeschichte*, Paderborn 2004, str. 126.

⁹ Cf. G. Yule, *The Study of Language*, Cambridge 1996², str. 127 in dalje; G. Brown-G. Yule, *Discourse Analysis*, Cambridge 1983, str. 27 in dalje; J. Verschueren, *Razumeti pragmatiko*, Ljubljana 2000, str. 35–79.

¹⁰ Cf. N. Parrott Hickerson, *Linguistic Anthropology*, Orlando 2000², str. 192.

¹¹ Cf. R. G. Asch, *Nobilities in Transition 1550–1700. Courtiers and rebels in Britain and Europe*, London–New York 2003.

¹² AS, Grašč. Arh. Dol, fsc. 213, str. 13.

¹³ J. C. Adelung, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*, 2, Dunaj 1808, str. 390.

dekle prepoznali, so jo namesto na levo poslali na desno. Mladenka sprva ne prizna poraza, napoti se na desno proti Javorju, po nekaj korakih pa se obrne v pravo smer.¹⁴ Sprememba jezikovnega koda tako ni prinesla zaželenega učinka, ustvariti videz velemestne urbanosti in začasno oblikovati drugo in drugačno identiteto. Prav nasprotno, njena jezikovna maškarada je celo postala predmet lokalnega norčevanja.

Načina, kako so kranjski plemiči v prvi polovici 18. stoletja rabili jezik(e), se bomo dotaknili v treh oblikah: bralni, pisni in govorni. Začeli bomo z jeziki, v katerih so bile napisane knjige v plemiških knjižnicah. Plemiške knjižnice je mogoče rekonstruirati na podlagi zapuščinskih inventarjev. V zvezi z našo temo smo izbrali inventarje, ki so nastali v desetletju 1751–1760. Med tema letoma so komisije popisale zapuščine 132 plemiških oseb. Kakšne so bile socialne značilnosti te populacije? Najprej velja reči, da izbrana populacija ne preslikava značilnosti celotnega kranjskega plemstva, saj so v njej nadreprezentirani moški, više plemstvo in starejše osebe.¹⁵ V njej je nekaj posameznikov, ki so v času svojega življenja opravljala pomembne funkcije v državni in deželni upravi. V dinamiki terezijanskih reform so nekateri med njimi svoje funkcije izgubili, nekatere so prav reforme postavile na funkcije, nekateri pa so bili na uglednih položajih tako pred kot po reformah. V prvo skupino sodita, denimo, deželni maršal grof Aleksander Auersperg, ki mu je funkcija ugasnila¹⁶, in leta 1751 penzionirani odvečni deželni svetnik baron Jožef Gvido Gallenfels.¹⁷ Popisovalci so našli knjižnice v 76 zapuščinah oziroma v 57,6 odstotka zapuščin. V njih je bilo 8633 knjig. Poprečno je bilo v vsaki knjižnici 113 knjig. Primerjava s stanjem v začetku stoletja pokaže rahel dvig v odstotkih in poprečnem številu knjig v posamezni knjižnici, saj so bile med letoma 1701 in 1710 popisane knjižnice v 54,9 odstotka zapuščin, v njih pa je bilo poprečno 108 knjig.¹⁸ Napredek v bralni kulturi torej ni bil posebno velik. Prav tako kot v začetku stoletja je bilo sredi stoletja med lastniki knjižnic precej več moških in ti so imeli bistveno večje število knjig kot ženske. Tudi sredi stoletja je nekaj velikih knjižnic obsegalo velik del celotnega knjižnega gradiva. Največje knjižnice so imeli baron Franc Henrik Raigersfeld z 2000 knjigami, grof Sigmund Anton Jožef Ursini-Blagaj s 1009 knjigami in baron Johann Benjamin Erberg s 749 knjigami. Prvi trije so torej imeli 3758 ali več kot dve petini vsega inventiranega knjižnega gradiva. Velike knjižnice z nekaj sto knjigami so imeli še baron Franc Mihael Erberg (547 knjig), sin Janeza Gregoja Dolničarja Johan Anton pl. Thalberg (415 knjig), pravnik dr. Janez Hieronim pl. Merzenheim (386 knjig), baron Wolf Adam Erberg (353 knjig), dr. Franc Anton pl. Knesenhof (331 knjig), baron Franc Ksaver Lichtenturm (328 knjig), baron Karl Jožef Valvasor (299 knjig) in pravnik dr. Franc Krištof pl. Bogataj (250 knjig). Med 100 in 250 knjig je imelo devet oseb, med 50 in 99 deset, med 25 in 49 pa sedemnajst. Enaintrideset oseb je imelo manj kot 25 knjig, dvajset od njih manj kot deset. V tem pogledu so razmere nekoliko drugačne kot so bile pol stoletja prej. Če lahko za začetek 18. stoletja rečemo, da je bila velika knjižnica tista, v kateri je bilo več kot 50 knjig, lahko zdaj rečemo, da je bila velika tista, ki je hranila vsaj 100 knjig, zelo velika pa tista z nad 200 knjigami. Plemiči, ki so brali, so v prvi polovici 18. stoletja brali več, kot so brali njihovi očetje v drugi polovici 17. stoletja, sploh pa precej več kot njihovi dedje v prvi polovici 17. stoletja. Moški so imeli precej več knjig kot ženske. Toliko na splošno o knjigah.

¹⁴ Ustni vir. Informator: Metka Štuhec (roj. l. 1929), prof. slov. in ruskega jezika. Izjava z dne 10. marca 2006.

¹⁵ Podrobneje o osebah, ki so med letoma 1751 in 1760 zapustile inventarje glej: M. Štuhec, *Materialna kultura plemstva na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*, doktorska naloga, Ljubljana 2000, str. 10–17 in 45–54.

¹⁶ J. Žontar, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*, Ljubljana 1998, str. 8 in str. 70.

¹⁷ AS, Reprezentanca in komora – resolucije, 1757, str. 180.

¹⁸ M. Štuhec, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*, Ljubljana 1995, str. 82.

Preden se lotimo jezikov, v katerih so bile napisane knjige v plemiških knjižnicah, moramo reči, da so komisarji največjo knjižnico, 2000 knjig barona Raigersfelda, popisali sumarno, tako da za skoraj četrtino knjig že vnaprej ne moremo vedeti, v kakšnem jeziku so bile napisane. Tudi v knjižnicah, v katerih je sicer načeloma zabeležen naslov, je včasih nemogoče identificirati jezik. Včasih pa komisarji deloma knjige popišejo z naslovi, deloma pa ne. Zato smo uspeli identificirati le 5483 ali slabi dve tretjini knjig. Analiza jezikov postavlja tri vprašanja: koliko knjig je v kakšnem jeziku, v koliko knjižnicah najdemo kakšen jezik in v koliko in v katerih jezikih bere kakšen posameznik. Med knjigami, ki smo jih identificirali, je največ knjig, 2952, latinskih (53,83%), nemških je 1674 (30,53%), italijanskih 520 (9,48%), francoskih 280 (5,81%) in slovenskih sedem (0,12%). Ostale knjige so bile v drugih jezikih. Večinoma so bile te knjige dvojezični ali trojezični slovarji, nekaj je bilo španskih, ena portugalska dve angleški. Ker je med lastniki velikih knjižnic veliko pravnikov in uradnikov, je velika zastopanost latinščine razumljiva. Ko pogledamo zastopanost posameznih jezikov v knjižnicah pa je rezultat seveda drugačen. Nemščino najdemo v vseh knjižnicah, latinščino v 48 (63,1%), italijanščino v 38 (50,0%), francoščino v 27 (35,5%) in slovenščino v petih (6,6%).¹⁹ V štirih jezikih ima knjige 21 ali dobra četrtina tistih plemičev, ki so doma imeli knjige. Jezikovna podoba plemiških knjig se je v primerjavi z začetkom stoletja spremenila. Vse te štiri jezike najdemo sicer tudi v plemiških knjižnicah, popisanih med letoma 1701 in 1710²⁰, vendar je sredi 18. stoletja precej več francoskih knjig, kot jih je bilo v začetku stoletja.

Da je bila francoščina jezik z naraščajočim ugledom med plemstvom na Kranjskem, ne nakazujejo le francoske knjige v plemiških knjižnicah in francoski izrazi za nekatere stvari, dele stvari ali skupine stvari, ki sodijo v materialno kulturo. *Chabaut, engageant, charnière, contouche, portière, chatouille, galanterie, rechaud, tire bouchon, viole d'amour, l'eau de reine in chaise percée*, ki jih najdemo v inventarjih, pač povedo, odkod prihajajo nekatere stvari, in kako se usidrajo v govorno prakso tistih, ki te stvari uporabljajo.²¹ Tako kot, denimo, zapis »cicocolate« izdaja, odkod je v kranjski plemiški prostor prihajala čokolada. Francoščina, izraz francoske kulturne prevlade in politične moči Francije, je bila tisti jezik, ki ga je družbena elita v 18. stoletju znala širom Evrope.²² *Très en vue* je bila tudi na dunajskem dvoru in jezikovno nadarjena vladarska družina jo je uporabljala v medsebojni pisni komunikaciji.²³ Tudi na Kranjskem najdemo plemiče, ki je niso le čitali, ampak jim je zlahka tekla izpod peresa in se pri tem, kakor se zdi, niso prav zelo jemali k srcu negativnih stališč, ki jih je v zvezi s prevzemanjem in menda neumnim posnemanjem Francozov v modi vseh vrst v Zedlerjevem Univerzalnem leksikonu izrazil pisec gesla *Mode*.²⁴ Med takimi kranjskimi plemiči velja na prvem mestu omeniti barona Raigersfelda. Baron številnih francoskih pisem ni pošiljal le poslovnim partnerjem,²⁵ temveč je v francoščini pri vojaških veljakih posredoval v prid dveh izmed svojih sinov, mladih poročnikov,²⁶ v francoščini je pisal prija-

¹⁹ Slovenske knjige imajo: W. C. pl. Siberau, baron F. X. Liechtenturm (Svetokriškega), baron T. S. Creuzberg, J. J. pl. Garzarolli in dr. pl. Knesenhoff. AS, ZI, fsc. 44 lit. S št. 148, str. 20; fsc. 29a lit. L št. 66, str. 11; fsc. 9 lit. C št. 30, str. 30, fsc. 19 lit. G št. 109, str. 34; fsc. 28 lit. k št. 119, str. 97.

²⁰ Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 106 in dalje.

²¹ O vdoru francoščine v nemščino glej: P. von Polenz, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band II. 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin–New York 1994, str. 71 in dalje.

²² E. WieneIt, *Die Kultur Frankreichs*, Wiesbaden 1976, str. 129.

²³ K. Pohl – K. Vocelka, *Habsburžani*, Ljubljana 1994, str. 260, 275, 288.

²⁴ J. H. Zedler, *Grosses vollständiges Universalexicon aller Wissenschaften und Künste, XXI*, col. 700–712.

²⁵ AS, Grašč. arh. Dol, fsc. 199, str. 599.

²⁶ Isto, str. 290.

teljem²⁷ in celo smrt svoje ljubljene soproge Marije Ane, je enemu od lastnih sinov sporočil v francoščini.²⁸ Suh jezik biznismena: »Je vous suis bien obligé pour l'avis que vous me donéz avec vôtre chere du 30 passé de l'heureuse retour de la Chine à Gothenbourg du navire l'Union, et com vous avéz eu la bonté de m'avoir fait tenir l'action, je vous prie d'avoir aussi celle de m'en faire avoir le retour en argent comptant, après que la vente sera faite de la gargaison, en le faisant payer à Vienne au Sieur Jean Adam ... »²⁹, vljudna, že kar ponižna prošnja očeta,³⁰ ostroumne, a zagrenjene pripombe uradnika, ki ni prodl s svojimi zamislimi, o ljudeh v državni upravi: »Je suis persuadé que les intentions des Ministres sont les meilleurs qu'on peut souhaiter, mais comme ceux ci sont toujours occupé des affaires plus importantes, ils se reposent sur des autres de moindre calibre, dont ils ont meilleur opinion qu'ils meritent et qui au lieu de s'employer tout du bon pour le bien public, traitent le tout avec une froideur et indifférence inexcusable perdent le tems dans les conversations au jeu et aux repas et ne travaillent ni se servent de l'authorithé et de la Protection des Ministres que quand leurs interets particuliers le demandent ...«³¹ in naposled strtost žalujočega vdovca: »La mort prématurée de ma très chère et tres aimable Epouse etoit le coup le plus fatale, que je pouvois survivre et la perte en est pour moi inestimable ... Ma Tristesse na finira jamais, si non, quand il plaira au Tout Pouissant de me revenir à ma chère Moitié pour louer Dieu éternellement en sa Compagnie.«³² Različni socialni položaji, različna čustvena stanja sporočevalca, en jezik: oblikoslovno in skladenjsko precej pravilna francoščina s kar raznolikim, dasi včasih nekoliko stereotipno uporabljenim besediščem ter tu in tam samosvojim pravopisom.

Toda Raigersfeldovo znanje in uporabljanje francoščine vendarle ni bilo čisto običajno, saj je bil prejkone edini Kranjec, ki je v prvih desetletjih 18. stoletja dovolj časa prebil na univerzi tako blizu francoske jezikovne meje,³³ da se je v okolju, kjer je ob Flamcih živel in študiral precej frankofonskih podanikov avstrijske Nizozemske, mogel priučiti tudi žive francoščine. Poleg tega je nekaj časa prebil še v Parizu.³⁴ Zato sodim, da o načinu, kako so na Kranjskem percipirali vodilni evropski jezik tistega časa, bolje kot njegova pisma govorijo že omenjena pisma, ki sta jih duhovnik Jurij Seyfried De Coppini in njegov nečak Franc De Coppini pošiljala baronu Janezu Benjaminu Erbergu. O njihovi vsebini smo že govorili³⁵ in nas tudi na tem mestu Francovo potencialno bivanje v Salzburgu ali pomanjkanje spodnjega perila ne bo zanimalo, pač pa se bomo osredotočili na naslov, napisan v francoščini, saj je po našem mnenju prav francosko napisani naslov pomemben za dojetje francoščine v kranjskem plemiškem okolju. Kot vemo, sta ga pošiljatelj napisal takole: »À Monsieur Jean Benjamin le Baron d'Erberg à Labac«³⁶. Ali sta eden ali drugi od De Coppinijev znala kaj več francoščine kot korektno napisati naslov, je vprašljivo, vendar ne nemogoče. Starejši, med svojimi 21 knjigami ni premogel francoskih³⁷, knjižnega fonda mlajšega ne poznamo.

²⁷ Isto, str. 471.

²⁸ Isto, str. 580.

²⁹ Isto, str. 523.

³⁰ Isto, str. 505.

³¹ Isto, str. 238.

³² Isto, str. 587.

³³ Primerjaj: Westerman, *Grosser atlas zur Weltgeschichte*, Braunschweig 1987, str. 114 in 127.

³⁴ V Louvainu je bil od srede oktobra 1715 do začetka julija 1716. Od septembra 1716 do januarja 1717 je bil v Parizu. AS, Grašč. arh. DoI, fsc. 201, str. 36–37. Raigersfeld na istem mestu tudi omenja, da se je na pot odpravil s kolegom z Dunaja, kranjskim rojakom pl. Schmidthoffnom, toda kaseneje Schmidthoffna ne omenja več.

³⁵ Glej zgoraj.

³⁶ Glej op. št. 6.

³⁷ AS, ZI, fsc. IX lit. C št. 38.

Vemo le, da v inventarju njegovega očeta pod rubriko knjige piše: »Ein Cathalogus librorum litt A. signiert craft dessen die inberührte bücher der shazung nah nicht entworfen worden.«³⁸ Toda jezikovno znanje ali neznanje De Coppinijev pravzaprav niti ni bistveno, tudi če imamo pri francoskem naslovu na pisemskih opravilih z mano ali celo spakovanjem. Zakaj torej pofrancozeni naslov na zunanjem zavijku pisem? V presojo ponujam naslednjo razlago. Njeno izhodišče je odnos med pošiljateljema in naslovnikom teh pisem. Kakor vemo, je pri tem odnosu šlo v prvi vrsti za odnos sodno določenega varuha na eni strani in mladoletnega varovanca in njegovega strica na drugi strani. Tak odnos je bil izrazito hierarhičen, saj je varuh nadomeščal očeta in imel zato očetovsko oblast. V obravnavanih pisemih se je odnos do varuha kazal s poudarjanjem ponižnosti, odvisnosti in počaščenosti zaradi dejstva, da je varuh prav Erberg, zanesljivi porok varovančeve sreče, in kot obljuba, z vso prizadevnostjo storiti vse za ohranitev take milosti. Kazal se je tudi kot zadrega zaradi nadlegovanja in odtegotovanja od pomembnih zadev, s katerimi se je menda ubadal Erberg. Takole o tem Jurij Seyried: »Zu dem so sehe ich dass, das hauptwerg zu vollziehen, das ist den pupillen alhin zu lieffern, einige sorgen, oder ungellegenheit meinem gdigen herrn besonders in diser abwesenheit und wichtigen geshoften machen werdet: welche verdrislikheiten zu verhieten, und umb dero bestendige gnad und protection mir und meinem Nepoten zu erhalten als unser kostbaristen shaz: hab ich mich entschlossen ...«³⁹ in takole Franc Andrej: »Gnödiger H.H gerhab. Weillen ich die gelegneheit nicht habe Euro gd. persönlich aufzuwarthen und mit unt. handtkhuss mich zu beurlauben, ... als habe ich shriftlich meine shuldikheit beobachten wollen, mich ferners in der hohe gnad und protection zu empfehlen, welhe hohe gden ich mit allen möglichen fleiss mir zu erhalten gewisslich suchen werde, als an welchen mein höchstes glück gellegen ist.«⁴⁰ Njihov odnos se je kazal z zagotovili, da varovanec in njegov stric ne bosta storila nič zoper ukaze varuha, temveč da si želita varuhovih navodil in jih bosta tankovestno upoštevala, o tem, kako jih bosta izpolnjevala, pa bosta temeljito poročala: » ... da bey werde ich aber also geflissen, dass mein gdiger herr Baron eine genauiste reittung aller ausgaben dises gelts iberkhome, umb welche desto füeglicher und manierlicher abfoerdern zu khönen, bitte unt. so sie mich mit einer antworth begnaden: solche instruction weis, und deutlich einzurichten ... ausser welcher ich kheines haars breith oder mein Nepote shritten werdet.«⁴¹ Izrazita hierarhija se je kazala tudi kot ponujanje pomoči, predlogov ali gostoljubja: »Den 4. dits bin ich /Jurij Sigmund/ gesinnet die administration dern gülden in namen des allerhöchsten zu ibernemen, von welchen ich die genauiste auskhunft dero h. Nepoten /to je Erbergov nečak baron Wolf Erberg/ geben, ... bis wir die hochsterwünschte gnad, Euer gd. alhier zu veneriern haben werde.«⁴² Poleg odvisnosti in podrejenosti zaradi varuškega odnosa velja upoštevati tudi dejstvo, da je bil družbeni položaj barona Erberga in njegove rodbine v socialni mreži kranjskega plemstva⁴³ močnejši od položaja De Coppinijev.⁴⁴ Samo kot primer ugleda in položaja Erbergov navedimo dejstvo, da sta tako Benjamin Erberg kot njegov nečak Wolf Danijel skupaj z grofi Barbo, Lichtenberg, Gablkoven, Gallenberg in Wildenstein pričala pri sklenitvi poročne pogodbe med grofom Wolfom Engelbrechtom Auerspergom in grofico Marijo Charlotta Gablkoven.⁴⁵ Erberga sta se torej

³⁸ AS, ZI, fsc. IX lit. C št. 19, str. 63.

³⁹ AS, Grašč. arh. Dol, fsc. 66, str. 683.

⁴⁰ Isto, str. 697.

⁴¹ Isto, str. 685, 686.

⁴² Isto, str. 705.

⁴³ Glej: E. Umek, *Erbergi in Dolski arhiv, 1.del*, Ljubljana 1991, str. 13–18.

⁴⁴ O De Coppinijih glej: *SBL, I.*, str. 84.

⁴⁵ AS, ZI, fsc. 3 lit. A št. 53, str. 35.

gibala v družbi najuglednejših kranjskih plemičev. Zato so bili tudi formalna in neformalna moč, zveze, vpliv, ugled, prestiž in bogastvo na strani Erberga. Vrhu tega je bil Erberg kultiviran mož z izjemno bogato knjižnico,⁴⁶ ki jo je v veliki meri oblikoval že Janez Danijel Erberg, Benjaminov oče.⁴⁷ Še več, Janez Benjamin je sodil med najbogatejše kranjske plemiče. Med 120 plemiškimi premoženji, ki so bila sredi 18. stoletja dovolj natančno popisana in ovrednotena, da so primerna za statistično obdelavo, sodi skoraj 92000 gld vredno premoženje Janeza Benjamina med šest največjih.⁴⁸ Tudi način, kako je Francov oče Jožef Sigmund De Coppini postavil Janeza Benjamina Erberga za varuha svojemu sinu, namreč kot varuha, ki mu ni treba polagati varuških obračunov pred komisijo ograjnega sodišča, kaže na neenakopraven odnos med njima, čeprav stari De Coppini, plačilni mojster, torej finančni uradnik v Vojni in Morski krajini, in stanovski odbornik ni bil nepomemben, reven ali nekulturen plemič.⁴⁹ Upošteva je našete momente pa je vendarle povsem jasno, da sta bila Jurij Seyfried in Franc Andrej De Coppini v odnosu do Erberga v podrejenem položaju. To dejstvo je motiviralo tudi stil in strategijo njunega komuniciranja z baronom. Komunikacija sta oblikovala tako, da so poslana sporočila nagovarjala prejemnika onkraj svoje neposredne, ponavadi ne prav posebej privlačne vsebine. Pač zato, da bi vljudnost njunih pisem lažje dosegla željeni učinek. Presežek v sporočilih je Erbergu dajal vedeti, da je svetovljan in mož omike in da okolica, tudi oba De Coppinija, to ve. Erberg tega seveda ni mogel razbrati iz lamentiranj o pomanjkljivi založenosti svojega varovanca s srajcami, nogavicami, robci in spodnjimi hlačami ali iz prošenj za ustrezna sredstva. To je bilo pač tisto nepriljubno in morda nadležno. Presežnost sporočila sta De Coppinija dosegla tako, da sta na začetku za kratek čas spremenila jezik, ki sta ga sicer uporabljala v komunikacijski verigi: naslov sta namesto v običajni nemščini napisala v francoščini.⁵⁰ Deset francoskih besed »A Monsieur Jean Benjamin le Baron d'Erberg à Labac« je tako seglo čez svoj osnovni pomen in namen najti naslovnika. Tak namen, namreč najti naslovnika, so, denimo imele francoske besede »Monsieur. Monsieur Sebastien de Raigersfeld present per Vienne en Autriche à Labac«, oziroma »Madame. Madame Marie Isabelle de Raigersfeld à Labac«⁵¹, s katerimi je januarja leta 1717 v Parizu svoja pisma staršem naslavljala Franc Henrik pl. Raigersfeld. Toda pri tem, kako sta De Coppinija naslavljala pisma Erbergu, pač ni šlo samo za to, da bi pismo našlo Erberga. Njun način pisanja naslova bolj kot o tem, kam je bilo pismo namenjeno, spregovori o Erbergih in De Coppinijih, pa tudi o družbenem okolju, v katerem so se gibali. Če namreč francoščina ne bi mogla igrati vloge označevalca, s katerim se kakšni osebi lahko pripišeta pozitivni lastnosti svetovljanstvo in omika, sprememba sporočevalnega koda ne bi imela nobenega smisla. Prav tako ni verjetno, da bi bila zelena interpretacija spremenjenega koda vezana le na tri osebe, zapletene v omenjeno dopisovanje.⁵² Pozitivna interpretacija francoskega naslova na pismu je bila

⁴⁶ AS, ZI, fsc. 13 lit. E št. 36.

⁴⁷ Glej: M. Štuhec, *Kranjsko plemstvo v času Almanachovega delovanja na Kranjskem*, B. Murovec – M. Klemenčič – M. Breščak (ur.) *Almanach in slikarstvo druge polovice na Kranjskem*, Ljubljana 2005, str. 120.

⁴⁸ Štuhec, *Materialna kultura*, str. 162.

⁴⁹ Ob inventuri leta 1740 je njegovo premoženje brez gospostva Lesičje znašalo 8968 gld. Med drugim je imel bogato zbirko slik, vredno 1247 gld. AS, ZI, fsc. IX lit. C št. 19, str. 167 in 64. Če dodamo še 11000 gld in 300 dukatov kupnine za gospostvo, kupljeno leta 1710, je bilo njegovo celotno premoženje vredno nad 20000 gld. O kupnini glej: M. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana 1982, str. 257.

⁵⁰ O pojmu in elementih komunikacijske verige glej tudi: Funk – Koleg, *Sprache 1. Eine Einführung in die moderne Linguistik*, Frankfurt an der Main 1974, str. 31 in dalje; D. Škiljan, *U pozadini znaka*, Zagreb 1985, str. 21 in dalje.

⁵¹ AS, Grač. arh. Dol fsc, 213, str. 10 in 6.

⁵² Francoščino v pismih že sredi 17. stoletja in v drugi polovici 17. stoletja uporabljajo nekateri plemiči. Francoski so naslovi, deli pisem ali kar cela pisma. Glej: AS, Grač. arh. Dol, fsc. 129. Primerjaj tudi M. Žvanut, *Korespondenca, dveh kranjskih plemičev iz sredine 16. stoletja*, ZČ, 43, 1989, št. 4.

mogoča le v okviru družbene konvencije, ki se je oblikovala v širšem socialnem in kulturnem okolju. Temu okolju so pripadali tudi Erberg in De Coppinija.

In res najdemo v 18. stoletju v pisnem sporočanju kranjskega plemstva francoščino še v drugih primerih. Podobno kot De Coppinija je septembra 1724 statusno in socialno podrejeni Ivan Martin Khönig naslovil pismo grofu Sigfriedu Baltazarju Gallenbergu: »Monsieur Siegfrois Walthasar le comte et seigneur De Gallenberg Chambellan de S. M. Imp. Catholique Pnt Egkh«. ⁵³ Francoščino pa so plemiči rabili tudi tam, kjer je šlo za manj formalne in bolj enakopravne odnose. Pravkar omenjeni grof Gallenberg je konec julija 1734 sestavljeno pismo sinu Sigmundu začel takole: »Monsieur. Liebster Sigmund, was du mihr bey lezter brief shreibst ...«. ⁵⁴ Septembra 1743 je francosko naslovil pismo grof Königshaus, ki je z Dunaju pisal grofu Antonu Auerspegu. ⁵⁵ Francoskih je na stotine strani v dopisovanju med Raigersfeldom in njegovima sinovoma Johanom in Johanom Lucasom, oziroma v jeziku pisem Jeanom in Jeanom Lucasom. ⁵⁶ Sicer pa, ko je Anton pl. Breckerfeld leta 1790 v svoji topografiji Novega mesta pisal o svojem očetu Johanu Sigmundu, po njegovem mnenju enem od tistih Novomeščanov, ki si v tej topografiji zaslužijo omembo, je med očetovimi odlikami posebej poudaril tudi njegovo jezikovno podkovanost: »Das latein, italienisch und französisch war ihm so geläufig als das deutsch und krainerisch.« ⁵⁷ Žal o francoščini starega Breckerfelda ne morem soditi, ker sem našel le eno njegovo pismo z dne 11. aprila 1753, v katerem tedaj trinajstletnemu Antonu v latinščini sporoča, da se mu je zdravje izboljšalo in da se v začetku velikonočnega tedna vrača iz Ljubljane domov v Novo mesto ter mu naroča, naj pozdravi in uboga svojega gimnazijskega ravnatelja: »Dominum Vestrum Praefectum cujus mandata diligentissime vobis observanda sunt, humanissima salute impertior.« ⁵⁸ Zanimivo pa je, da je Anton na rob pisma najbrž kasneje zapisal: »C'est la première lettre que j'ai reçue de mon père.« ⁵⁹ Tudi Anton je znal zelo dobro francosko. Tega ne kaže samo pravilna skladnja preteklega deležnika s predmetom v zgornjem navedku, ampak predvsem brezhibna francoščina, ki jo je uporabljal v dopisovanju s sinom Adolfom iz let 1803–1804. ⁶⁰ Ker pa so ta izjemno zanimiva in osebna pisma, ki kažejo še ne dvajsetletnega Adolfa kot občutljivega in risarsko nadarjenega mladeniča s prav romantičnimi koncepti življenja in narave, hkrati pa tudi njegovo s pritajeno depresivnostjo podloženo osebnost, in Antona kot skrbnega in razumevajočega očeta, že izven časovnega okvira naše teme, bomo njihovo analizo predstavili drugič.

V plemiško okolje, v katerem je določeno vlogo igrala tudi francoščina, pa niso sodili le moški, temveč tudi ženske. Pri tem ne mislim nujno na razširjenost znanja francoščine med kranjskimi plemkinjami, pač pa na dejstvo, da so bile plemkinje nepogrešljivi del družbenega in družabnega življenja. Hodile so na gostije in v gledališče. Poznale so pravila vedenja in navade v medsebojnem občevanju. Primera kranjske plemenitašnje, nagovorjene v francoščini, ki si ga bomo ogledali, res ne smemo posploševati in za vsako ceno interpretirati v zeleno smer. Toda v zgodovini pač ni primerov, ki bi bili zvedljivi samo nase in razumljivi zgolj iz sebe samih. Kakor ni primerov, ki bi jih lahko brez ostanka pojasnili z družbenim. Zato dejanja posameznika niso le rezultat njegove enkratnosti in neponovljivosti, pač pa so še precej bolj rezultat njegove vpetosti v mrežo družbenih odnosov, življenjskih pogojev in

⁵³ AS, Grašč. arh. dol, fsc. 134, str. 201.

⁵⁴ Isto, str. 400.

⁵⁵ AS, Grašč. arh. Dol, fsc. 119, str. 58.

⁵⁶ AS, Grač. arh. Dol, fsc. 213, str. 248–767 in 768–854; in fsc. 214, str. 187–853 in 1008–1407.

⁵⁷ AS, Grašč. arh. Dol, fsc. 127, str. 34.

⁵⁸ AS, Grašč. arh. Dol, fsc. 120, str. 456.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto, str. 365–485 in 644–657. Pisma so pisana v nemščini, francoščini in italijanščini.

materialnih in nematerialnih danosti, ki jih morda najbolj strnjeno povzamemo s konceptom življenjske oblike.⁶¹ Zato tudi primer, ki se ga bomo dotaknili, ni le primer zase, celo ob povsem verjetni predpostavki ne, da mu ob še tako vztrajnem brskanju po arhivskem in drugem gradivu ne bi našli para. Še več, mislim, da je zelo verjetno, da je zadeva v obravnavanem času in prostoru izjema, ne glede na to, koliko in kako preteklost pušča sledove, ki jih zgodovinarji kot take dojemamo.

Za kaj je torej šlo pri zadevi? Šlo je za literarno delce z naslovom *Zgodba o grofu Arcu*, ki ga je tržaški Žid Israel Levi podaril Mariji Ani pl. Raigersfeld, rojeni baronici Erberg.⁶² Napisano je v francoščini, vendar je original italijanski in ga je v francoščino prevedel Levi. Levi je prispeval tudi posvetilo. Vsebina šestinpetdeset strani tanke knjižice v formatu dvanaajsterke je solzava in razčustvovana pripoved o ljubezni med grofom Sigismundom Arcom, zadnjim potomcem pomembne rodbine s posestvi v Italiji in Nemčiji, in nadvojvodinjo Klavdijo Felicito, Habsburžanko iz tirolske veje. Ker se Klavdija Felicita poroči s cesarjem Leopoldom, postane ljubezen neuresničljiva. Nadomestilo zanjo je Arcovo vdano služenje cesarici. Po cesarici smrti se grof odpove svetu in odide v samostan, kljub vabljivim možnostim, ki mu jih ponuja odoveli cesar. Delce, polno ideoloških konotacij in stereotipov, prikazuje plemiča, ki v skladu s katoliškimi vrednotami svoje fizične in duševne popolnosti ne zlorablja, temveč se po kratkotrajnem, a ne preglobokem padcu v rahel greh, namreč spogledovanje s Klavdijo Felicito, sprjazni z duševnim trpljenjem in ljubezen sublimira najprej v zvesto služenje, kasneje pa v religiozno kontemplacijo. Ko se je Levi odločal, v kakšni obliki in v kakšnem jeziku naj svoje darilo predstavi Mariji Ani, se je najbrž odločal na osnovi ene od naslednjih dveh možnosti. Prva možnost je bila, da je kot dolgoletni Raigersfeldov znanec dovolj dobro poznal tudi literarni okus in interes njegove žene ter vedel, da zna francosko. Njeno vsaj pasivno znanje francoščine dokazujejo pisma, ki jih je dobivala v štiridesetih in začetku petdesetih let. V francoščini ji je med letoma 1741 in 1752 z Dunaja in iz Bruslja pisal baron Vajkard Hallerstein.⁶³ Francosko, dasi nekoliko po principu *piši kao što govoriš*⁶⁴, je tudi pismo z začetka januarja 1748. V njem vojvodinja Hollstein obžaluje odhod Marije Ane z Dunaja: »nous regrettons tout les jours plus vostre departe et je croy que vous en este bien persuade«⁶⁵, ji vošči srečno novo leto in poklepetlja še o tem in onem. Druga možnost, zakaj je Levi izbral francoščino, pa je, da je njena literarna nagnjenja in znanje jezikov predpostavil na podlagi splošnih značilnosti okolja, ki mu je Reigersfeldova pripadala. Zato je presodil, da bo s prevodom in hvalospvom v francoščini njenim duhovnim vrli nam prav ubral čustvene strune in se ji prikupil: »D'ailleurs Madame j'ay cru que dans cette pieuse et veritable Histoire qui n'a été imprimé par de iuxtes raisons et que je l'ay traduite d'un manuscrit italien, votre très-noble esprit y trouvera une honnête complaisance, faisant reflexion aux avvenemens humaines unis à la vertu, et aux circonstances, qui consent sans doute beaucoup d'emotion.«⁶⁶ Hkrati pa se je hotel dobro zapisati tudi pri Raigersfeldu, kajti pogum, kot pravi, da si je drznil podariti knjižico, je našel v dolgoletnem služenju in prijatelj-

⁶¹ O konceptu, ki ga je prvi uporabil Huyzinga, glej: P. Münch, *Lebensformen in frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main–Berlin 1995, str. 19.

⁶² *Histoire du Comte d'Arco traduite de l'italien par Israel Levi consacree à Madame Marie Anne de Reigersfeld nee baronesse d'Erberg*. AS, RKP 17r.

⁶³ AS, Grašč. arh. Dol, fsc. 213, str. 893–924.

⁶⁴ »... j'espere ma cher ragersfeld daprendre au premier des nouvelle de vostre heureusse arive a labach ...« AS, Grašč. arh. Dol, fsc. 214, str. 104.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Kot v op. 63, str. 2.

stvu z njenim možem, ki se odlikuje z modrostjo in dobroto.⁶⁷ Levi je torej nagovoril oba zakonca: moža preko žene in ženo preko moža in v ta namen uporabil francoščino. Toda ali ni Raigersfeld sam že dolgo pred Levijem Marije Ane nagovoril v francoščini? Ali ni na prstan, ki ji ga je podaril ob snubitvi decembra 1724, dal vgravirati *fidel et constant* in tako v francoščini pri snubitvi navzoči javnost sporočil, katere njegove lastnosti so najpomembnejše za srečen zakon?⁶⁸

To pa ni edini primer nagovarjanja plemiške ženske v francoščini. Z »Madame« je, recimo, začel baron Franc Adam Androcka pisma, ki jih je pošiljal svoji ženi Mariji Ani. Poleg tega je na naslov v francoščini pripisal njeno dekliško ime: »Nee Damme de Gerra Roesemantis«.⁶⁹ Podobno, ženskam namenjeno, je francoščino uporabil tudi baron Leopold Apfaltrer. Ko je avgusta leta 1778 pisal žal meni neznanemu plemiču (naslovna stran pisma namreč ni ohranjena) v zvezi z rodoslovnimi vprašanji svoje družine, je pisal v nemščini. Toda čisto na koncu, v post scriptum, je zamenjal jezik: »Je vous prie de presenter mes très humbles respects à Mesdames vôtre chère moitié et votre chère Mere et à Mdlles vos belles soeurs.«⁷⁰ Čeprav baron ni neposredno nagovarjal dam, (pomislimo pri tem s kančkom sočutja do naslovnika na kombinacijo žensk, ki jih je imel pod streho: kakšne možnosti za vsakovrstne nenačelne koalicije!) je bila zanj sprememba jezikovnega koda spoštljivo, galantno in nasploh ustrezno jezikovno ravnanje z ženskami. Ne samo pozdravi, šele francoščina izraža v pravi meri baronov odnos do žensk v naslovnikovi okolici. O njih velja govoriti drugače kot o siceršnjem predmetu pisma. Francoščina tako spet zaigra vlogo označevalca, izražanje v njej, čeprav le z nekaj besedami, torej določeno jezikovno vedenje, pomeni več od gole vsebine. Ubogi Gladič, lahko ob tem pomislimo. Ubogi Inermis! Njegova galomizija je bila res popolnoma razorožena.⁷¹

Za konec z enim stavkom povzemimo naše razmišljanje o vlogi francoščine pri kranjskem plemstvu: francoščina je bila podobno kot Erbergov meč z zlatim ročajem sestavina semiotičnega vedenja plemstva, oblika samoreprezentacije in socialne distinkcije. Pri tistih, ki so znali kaj več kot le korektno napisati naslov na pismo, pa je izražala tudi določeno izobrazbeno raven, potencialno sposobnost za sprejemanje modernih idej, komuniciranje z družbeno elito v večjih političnih in kulturnih središčih in prilagajanje vedenjskim standardom velikega sveta. S tem pa francoščina kaže na kozmopolitske sape, ki so vele v sicer nekoliko odročni, semiperiferni habsburški provinci. *Bled*, bi ji rekli Francozi!⁷²

Kaj pa slovenščina? Po mnenju nekaterih raziskovalcev, je nemški poliglot Elias Hutter s tem, da je v svoji večjezični izdaji Biblije »uvrstil med svetovne jezike tudi slovenščino, ... pripomogel k njeni mednarodni uveljavitvi.«⁷³ V plemiških knjižnicah je skoraj ni. Toda ali to pomeni, da je bila iz plemiškega sveta na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja povsem izrinjena? Seveda ne. Pomeni le, da njeno mesto ni bilo v knjižnicah. Rezultatov protestantske književne dejavnosti, ki jih tu in tam najdemo med knjigami v lasti plemičev še tja do

⁶⁷ Isto, str. 1.

⁶⁸ Cf. M. Štuhec, »Ah, Ljubi bog, kako bi si bil mogel umišljati, da si mi jo bil namenil!« Ta veseli dan ali Raigersfeld se ženi, v: D. Mihelič (ur.), *Gestrinov zbornik*, str. 211.

⁶⁹ S. Južnič, *Zgodovina Kostela od konca 15. do konca 19. stoletja. Doktorske disertacija*. Fara pri Kostelu 1998, str. 220.

⁷⁰ AS, Geneal. tab. in debla, fsc. A–F, Apfaltrer.

⁷¹ Jurij Andrej Gladič, operoz z imenom Inermis – Neoboroženi –, je namreč spisal bojevito latinsko pesem zoper Francoze. Glej: K. Gantar, *Operozi in latinska verzifikacija*, v: K. Gantar(ur.), *Academia operosorum*, Ljubljana 1994, str. 97 in dalje.

⁷² Cf. A. Grad, *Francosko-slovenski slovar*, Ljubljana 1984, str. 140.

⁷³ Glej: A. Dular, *Iz zgodovine tiskarskih privilegijev*, ZČ, 1998, 52, št. 1, str. 31.

srede 17. stoletja in malo čez,⁷⁴ če so pač utekle požigalniški vnemi rekatolizatorjev, v inventarjih iz srede 18. stoletja seveda ni več najti. Ne prav dosti bolje se je odrezalo pičlo katoliško književno delo. Mogoče je sicer, da popisovalci kdaj pa kdaj za pamet in konceptualni aparat sodobnega zgodovinarja niso dovolj razvidno zabeležili kakšne knjige in se za njo skriva slovensko delo, mogoče je tudi, da bi kakšno slovensko knjigo našli v kakšnem od inventarjev, ki jih v naši obravnavi nismo zajeli, in mogoče je končno, da so imeli slovenske knjige v svojih knjižnicah tisti plemiči, katerih imetje sploh ni bilo popisano. Toda to splošne podobne ne bi prav nič spremenilo. Slovenščina, ki jo je uporabljalo plemstvo, je bila jezik usnega sporočanja. Povsem se strinjam z M. Žvanut, ki je z empatijo, lastno bolj zgodovinarjam kot zgodovinarjem, za 16. in začetek 17. stoletja zapisala, »da je bil prvi jezik večine kranjskega plemstva, v katerem so dobili v otroških letih tudi osnovno versko vzgojo, slovenščina. To je bil jezik pestunjev in varušek, celotne služinčadi, vaškega duhovnika in vse kmečke okolice, ki so predstavljali svet plemiškega otroka v njegovih najnežnejših letih.«⁷⁵ O tem, da so kranjski plemiči tudi v prvi polovici 18. stoletja v veliki večini znali slovensko, oziroma natančneje, znali tisto različico govora, ki jo je uporabljalo lokalno prebivalstvo, ne more biti dvoma. Saj, ali ni Anton pl. Breckerfeld celo zapisal, da je njegov oče znal latinsko, italijansko in francosko tako gladko kot nemško in kranjsko, in s tem iz kranjščine napravil ene od referenčnih točk, s katerima je primerjal očetovo znanje tujih jezikov?⁷⁶ Uporaba slovenščine v komunikaciji med pripadniki različnih družbenih slojev je pač izvirala iz funkcioniranja vsakdanjega življenja tako na podeželju kot v mestu. Zato sta bili tudi jezikovna kompetenca in performanca⁷⁷ posameznih plemičev prilagojeni jezikovni strukturi njihovega okolja in konkretnim govornim situacijam. Prav isto je veljalo tudi takrat, kadar so plemiči v slovenščini komunicirali med seboj. Primeri, o katerih pišejo Žvanutova,⁷⁸ Merku,⁷⁹ Koruza,⁸⁰ Stone⁸¹ in Dular⁸², to potrjujejo. Jezikovna kompetenca in performanca v slovenščini grofice Blagaj in grofa Gallenberga, ki ju navaja Žvanutova, sta temeljili, denimo, na mešanici slovenskega in hrvaškega idioma, ki so ga govorili na področju ob kranjsko hrvaški meji, oziroma na dolnjščini.⁸³ Jezikovna performanca baronice Marenzi izdaja jezikovno kompetenco, naslonjeno na ljubljanski, notranjski in tržaški govor, tista njene matere pa korenini v ljubljanskem in notranjskem narečju.⁸⁴ Vendar pa vprašanja o obvladovanju oblikoslovnih in skladajenskih prvin in pravil, ki omogočajo jezikovno kodiranje/dekodiranje torej jezikovno kompetenco in vprašanja, ki jezikoslovno obravnavajo posamično uporabo jezikovne kompetence v določeni družbeni situaciji, to je jezikovno performanco, niso predmet zgodovinarjeve analize, saj zanjo ni ne metodološko in ne konceptualno opremljen. Zgodovinar lahko le sprejme in smiselno uporablja spoznanja lingvistike. Tisto, kar pa zgodovinska stroka zlasti

⁷⁴ M. Žvanut, *Od viteza*, str. 35; M. Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 101.

⁷⁵ Žvanut, *Od viteza*, str. 34.

⁷⁶ AS, Grašč. arh. dol. fsc. 127, str. 34.

⁷⁷ O jezikovni kompetenci in performanci glej: Funk-Kolleg, *Sprache 1*, str. 57–59.

⁷⁸ Žvanut, *Od viteza*, str. 32–35.

⁷⁹ P. Merku, *Slovenska plemiška pisma*, Trst 1980.

⁸⁰ J. Koruza, K problematiki slovenskega preroda, *Jezik in slovstvo* 21, 1975/6, str. 107–111.

⁸¹ G. Stone, Slovenski jezik v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske, *Valvasorjev zbornik*, Ljubljana 1990.

⁸² J. Dular, Slovenska plemiška etiketa, *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Obdobja 9*. Ljubljana 1989.

⁸³ Žvanut, *Od viteza*, str. 35. Žvanutova sicer piše, da je pismo pisal Mordax Gallenbergu, vendar je avtor Jošt Jakob Gallenberg, naslovnik pa Wolf Ferdinand Mordax. AS, Grašč. arh. Dol. fsc. 129, str. 673. Dolnjščina pa seveda ostane. V zvezi s temi pismi in slovenščino pa še tole: korespondenca med Gallenbergom in Mordaxom obsega okoli 500 strani. Na teh straneh je precej francoskih stavkov, a le devet slovenskih besed.

⁸⁴ Merku, *Slovenska*, str. 10, 12.

v zvezi z jezikovno kompetenco in performanco more in mora analizirati, sta vsebina izgovorjenega ali napisanega in družbeni kontekst vsebine. S te plati se kaže plemiška slovenščina kot nosilka trivialnih sporočil in kot izrazno sredstvo nekolikanj regresivnih psiholoških stanj. O tem, da ni nič jedel piše Gallenberg, o svojih »černih kučmah in plaščih« grofica Blagaj⁸⁵, hipohondrično Coraduzzijevko pa ob tem, da opravlja, tečnari in brblja, najbolj zanimajo zajci, kokoši, ribe, artičoke in vino.⁸⁶ In če že za karakteriziranje plemiške slovenščine uporabljamo anatomsko topografijo, se zdi, da načinu njene rabe vsaj toliko, če ne še bolj kot izraz jezik srca⁸⁷ ustreza izraz jezik želodca. Slovenska plemiška etiketa, izpričana že v protestantskih delih in v nekaterih tekstih iz 17. in 18. stoletja,⁸⁸ pa pravzaprav s trivialnostjo zgoraj navedenih vsebin nima kaj dosti opraviti, saj je vsako civilizirano komunikacijo treba začeti in zaključiti v skladu z družbenimi pravili, ki uravnavajo obnašanje, tudi jezikovno, v konkretnem prostoru, času, situaciji in družbenem sloju. Tudi razvitost in gibkost slovenskega jezika, ki je svoje prve zvezdne trenutke doživel s protestantskimi jezikovnimi prizadevanji, je bila za način uporabe slovenščine med plemiči prav malo pomembna. Raba jezika pač ni nujno povezana s strukturiranostjo in sposobnostjo jezikovnega koda za izražanje zahtevnih sporočil, zlasti če so za zahtevnejše jezikovne ravni in rabo prikladnejši drugi jezikovni kodi, ki so bolj strukturirani, z daljšo tradicijo, bolj razviti, lažje dostopni, bolj samoumevni in nenazadnje tudi bolj agresivni. Kranjski plemič prve polovice 18. stoletja je imel za oblikovanje vsebinsko zahtevnejših sporočil pravzaprav kar bogato izbiro. Ob nemščini tudi latinščino, pa še italijanščino⁸⁹, hrvaščino⁹⁰ in včasih, kot smo videli, celo francoščino. Ne vsi plemiči, seveda. Plemič je jezike uporabljal v skladu z družinsko prakso, znanjem, izobrazbo, družbeno situacijo, obliko in namenom sporočanja. Vsak pač ni bil Raigersfeld, ki je izpričano menjaval nemščino, italijanščino, latinščino in francoščino, najbrž pa je znal tudi portugalsko in holandsko.⁹¹

Razmišljanja o jezikovni praksi kranjskih plemičev zaključimo z analizo še treh konkretnih zgledov. Če smo ob pismih De Coppinijev Erbergu in drugih primerih analizirali funkcijo

⁸⁵ Žvanut, *Od viteza*, str. 35.

⁸⁶ Merku, *Slovenska*, str. 28 in dalje.

⁸⁷ Žvanut, *Od viteza*, str. 34.

⁸⁸ Dular, *op. cit.*

⁸⁹ Glej poročne pogodbe med baronom Vidom Jakobom Oberburgom in Jožefo Antonijo pl. Lazarini, Jakobom Antonom pl. Garzarolijem in Margareto pl. Kupferschein in Bartolemeom Garzonijem in Argeneto Felicito pl. Giuliani. Garzoni je še skoraj trideset let po poroki, leta 1740, »in Lubiana« v italijanščini napisal potrdilo o prejeti doti. AS, ZI, fsc. 39 lit. O št. 17. str. 63; fsc. 19 lit. G št. 114, str. 5; fsc. 19 lit. G št. 116, str. 7 in 14. Nekateri pa se podpisujejo v italijanščini na dokumente, ki so sicer pisani v nemščini. Pod poročno pogodbo med baronom Androcko in baronico Gerra se je po italijansko kot Francesco Ignazio podpisal ženinov oče. Prav tako v italijanščini kot »padre dello sposo« se je podpisal na poročno pogodbo med Francem Rajmundom pl. Franchijem in Marijo Frančiško pl. Lassperger tudi Sebastiano Bonaventura Franchi. Pod poročno pogodbo med Francem Mihaelom Purgerjem pl. Purgom in Marijo Konstancijo pl. Schluderbach se je na nevestini strani podpisal Agostino Codeli De Fahnenfeld Testimonio. Giovanni Giorgio de Raab pa se je v italijanščini podpisoval kot inventurni komisar in v italijanščini je leta 1759 tudi napisal oporoko. Glej: AS, ZI, fsc. 3 lit. A št. 64, str. 17 in fsc. 15 lit. F, št. 52, str. 45, fsc. 37 lit. P št. 144, str. 23; fsc. 28 lit. K št. 96, str. 92; fsc. 39 lit. O št. 17, str. 62. AS, ZI, Test. III. Lit. R št. 60. O nekaterih vidikih jezika v poročni pogodbi med Oberburgom in Lazarinijevo glej spodaj.

⁹⁰ V hrvaščini je pisana ena od poročnih pogodb med Jožefom Leopoldom Bonazzijem in njegovo drugo ženo baronico Silli. Druga pogodba je pisana v nemščini. AS, ZI, fsc. 7 lit. B št. 73, str. 36–40. Hrvaško je leta 1728 pisal tudi grof Matija Aichelburg deželnemu glavarju grofu Wolfu Vajkardu Gallenbergu. Glej: AS, Grašč. arh. Dol, fsc. 132, str. 274–277. O uporabi hrvaščine glej tudi: M. Žvanut, »To ie moia uola«: Po sledeh nekega testameta iz 17. stoletja, ZČ, 52, 1998, št. 4, str. 494 in dalje.

⁹¹ Primerjaj: M. Štuhec, Ah ljubi bog, str. 203, op. 7. V zvezi z nizozemščino kaže omeniti tudi pesem, ki jo je baronu Janezu Benjaminu Erbergu za Božič leta 1726 v Den Haagu napisal in likovno opremil neznani avtor. Glej: AS, Grašč. Arh. Dol, fsc. 66.

zamenjave nemščine s francoščino v pisni komunikaciji, si bomo v prvem primeru ogledali zamenjavo nemščine s slovenščino v govorni. Pri drugem primeru, ki tudi razkriva menjava- vanje jezikovnega koda, se sicer ne da tako enoznačno kot pri prvem ugotoviti, iz katerega jezika je bila plemiška družba zbrana ob poroki, premaknjena v nemščino, vendar primer nudi dovolj snovi za razmislek o praktični uporabi jezikov med plemiško elito. Tretji primer pa zadeva kombinacijo italijanščine in nemščine. Vir za prvi primer je Raigersfeldov dnevnik,⁹² drugi vir je Dolničarjeva družinska kronika,⁹³ tretji vir je poročna pogodba med baronom Vidom Jakobom Oberburgom in Jožefo Antonijo pl. Lazarini.⁹⁴

Poglejmo si najprej relevantni odlomek iz Raigersfeldovega dnevnika, ki se je, dasiravno že zdavnaj objavljen⁹⁵, kakor vse kaže, izmuznil budnim varuhom in sodnikom vsega v slovenskem jeziku zamrzanega, prišepetane- ga, stisnjene- ga med zobmi, izrečenega in zarečenega, napisane- ga in mišljene- ga, najbrž zato, ker v celotnem besedilu slovenščine ni niti za ščepec in je vrhu tega še dobro skrita. Takole Raigersfeld: »14. /januar 1725/ war ich in der Comedie, wo ich M/eine/ L/liebe/ das erstmahl gesehen und zu kennen das gluck gehabt. /.../Ich sasse in der zweyten Reyhe und die Fräuleins nebst andern Frauenzimmer in der ersten Reyhe. Der B. Kushland mein bald darauf gewordene Shwager sagte mir auf crainerishe ich solte aufstehen er wolte mir eine lepa Punza zeügen?«⁹⁶ Za analizo jezikovne performance v navedenem odlomku je ključna zamenjava sporočilnega koda, preskok iz nemščine v slovenščino: »Shwager sagte mir auf crainerishe«. Ta preskok je bil povsem nedvoumen in se ga je avtor spisa Raigersfeld zavedal še takrat, ko se je v retrospektivi sprehodil po tistih postajah svojega življenja, ki so se mu v trenutku pisanja zdele najpomembnejše. Ko razmišljamo o jezikovni rabi v navedenem odlomku, so pomembni naslednji vidiki: družbeno in družabno okolje ali situacija, začetek in konec komunikacije v slovenščini ter vsebina, nanašalnost in motiviranost slovenskega dialoga. Družbeno okolje in družbena situacija nista vprašljivi. Gledališče s socialno elito na predstavi. Gledališče, ena od oblik plemiške družabnosti, kjer plemkinje in plemiči kramljaje tkejo in parajo zveze in zavezništva, iščejo in najdevajo poglede in nasmeh, opazujejo druge, kažejo sebe, oddajajo in sprejemajo znake. Ta z obleko, tisti z lasuljo in srebrno tobačnico, oni spet z gibom, držo telesa ali načinom govorjenja. Ali je šlo v našem primeru za predstavo v nemščini, ali pa je bila v gosteh kakšna italijanska komedijantska skupina, ne vemo. Jezik na odru nas ne zanima. O jeziku v dvorani pa lahko brez posebnega tveganja rečemo, da je bil običajni pogovorni jezik občinstva nemščina. Slovenščina nikakor ni mogla biti. Če bi bila namreč slovenščina kot pogovorni jezik občinstva v stanovskem gledališču nekaj vsakdanjega, Raigersfeld ne bi bil imel nobenega vzroka za to, da se ob njej ustavi. Dejstvo, da ga je baron Kušlan nagovoril »auf crainerishe«, se mu je torej zdelo tako nenavadno, da je to zapisal. Dasiravno nenavada- na, pa je slovenščina vendarle mogla zveneti na kraju, kjer se je zbirala družbena elita v večjem številu. To pomeni, da tudi v kulturni ustanovi ni bila v položaju manjvrednega socio- lekta.⁹⁷ Kot sta jasni prizorišče in situacija dogajanja, je jasen tudi začetek komunikacije v slovenščini. Kušlan je začel po slovensko s pozivom Raigersfeldu, naj vstane, in nadaljeval, da mu hoče pokazati lepo dekle. Nejasen pa je konec komunikacije. Nikakor ne moremo ugotoviti, ali se je slovenščina nehala že z Raigersfeldovim sprehodom ob prvi vrsti, ko ga je

⁹² AS, Grašč. arh. Dol, fsc. 201, str. 102–104. Glej tudi v zgornji opombi omenjeno razpravo.

⁹³ Peter Radics, Die Familien Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert. MMK, 17, 1904.

⁹⁴ AS, ZI, fsc. 39 lit. O št. 17, str. 63.

⁹⁵ A. Luschin – Ebengreuth, Die Freiherrn von Reigersfeld. GMDS, 12, 1931, str. 26.

⁹⁶ Kot v op. 92, str. 102.

⁹⁷ To je bilo tudi stališče J. Koruze. Primerjaj: Koruza, K problematiki, str. 110. O konceptu sociolekta glej: B. Imhasly – B. Marfurt – P. Portman, *Konzepte der linguistik. Eine Einführung*, Wiesbaden 1982(2), str. 204.

kot strela z jasnega zadelo ob pogledu na štirinajstletnico iz dolske graščine, ali pa se je nadaljevala s Kušlanovim vprašanjem in Raigersfeldovim domnevnim vznesenim odgovorom. Prav tako ni jasno, ali je Raigersfeld sploh spregovoril kakšen slovenski stavek. Ker na to vprašanje ne moremo odgovoriti, se dotaknimo zadnjega vidika analize prvega srečanja našega junaka in njegove bodoče neveste, dotaknimo se realne vsebine, na katero se nanaša sporazumevanje v slovenščini med obema žlahtnima gospodoma in njene psihološke motiviranosti. Ta stvarna vsebina je Kušlanovo usmerjanje Raigersfeldove pozornosti na privlačno dekle. V ozadju je torej opazovanje ženske, neke vrste vizualno opravljanje dveh moških. Kadar moški opazujejo ženske in jih tako kot Kušlan ocenijo za privlačne, pa seveda nikoli ne gre le za nevtralen estetski užitek. Kušlanova »lepa Punza« je imela erotično konotacijo, opazovanje lepe Punze pa je bilo seksualno motivirano. Tako se slovenščina, za plemiče menda sublimni jezik srca, kakor sodijo nekateri, desublimira in se morda pokaže tudi kot jezik falusa. Sicer pa: za tako uporabo slovenščine so kranjski žlahtni gospodje imeli dovolj priložnosti.⁹⁸

Drugi primer je, smo rekli, Dolničarjeva družinska kronika. V njej Janez Gregor Dolničar precej na kratko omenja svojo poroko februarja 1684 v Marijini kapeli na Ajmanovem gradu, oddaljenem pol ure od Škofje Loke. Poleg tega, da zapiše, kje in kdaj se je poroka zgodila, vožnjo svatov s petnajstimi sanmi in strupeni mraz, navede tudi tole: »NB. Der lakherische Stadtpfarrer hat die teutsche Redt gethan ...«⁹⁹ Iz dejstva, da je avtor besedila posebej omenil nemščino kot jezik župnikove pridige, o vsebini pa mu izpod prirezanega gosjega peresa ni spolzela niti ena sama samcata kapljica tinte, je prejkone jasno vsaj dvoje. Prvič: župnikova nemščina ni bila samoumevna. Če bi bila, Dolničarju, po letu 1688, ko je bil hkrati z očetom poplemeniten, von Thalnitscharju s predikatom von Thalberg,¹⁰⁰ ne bi bila zbudila toliko pozornosti, da jo je posebej omenil in omembo še posebej poudaril z NB, torej *nota bene*. S tem NB, je avtor v strukturi informacij o svoji poroki nemščino v poročni pridigi postavil na isto pozicijo kot nenavadno strupeni mraz na poročni dan 13. februarja: »NB. NB. War eine solche grimige Kelten dergleichen nie erhört worden.«¹⁰¹ Obe dejstvi, župnikova nemščina in strupeni mraz, sta bili za Dolničarja zanimivi, vredni zapisa, nekaj, kar pade v oči, skratka: *nota bene*. NB. Če je torej poznejši ljubljanski kronist in operoz nemščino v kapeli Ajmanovega gradu dojel kot zanimivost, sklepam, da je bilo v njegovem pojmovnem aparatu, s katerim je sprejemal in urejal svet okoli sebe in se nanj odzival, vsaj še nekaj prostora za kak drug jezik, primeren za božji hram in pridigo na njegovi poroki, ne glede na to, kako reflektirano ali kako spontano je vsaj štirijezični Dolničar oblikoval lastno jezikovno prakso v različnih družbenih situacijah, oziroma se odzival na jezikovno prakso svojega okolja.¹⁰² Na podlagi tega premisleka ponujam tezo, da je v ozadju analiziranega stavka »Der lakherische Stadtpfarrer hat die teutsche Redt gethan« Dolničarjeva podmena, da bi škofjeloški župnik mogel izbrati tudi kak drug jezik, potem ko je bil opravil latinski poročni obred. Ali naj bi to bila slovenščina ali italijanščina, jezik iz Benetk izvirajoče nevestine družine Zanettijev,¹⁰³ sicer ne moremo zanesljivo vedeti. Najbrž pa je bila v Dolničarjevem pojmovnem svetu in družbenem okolju vendarle slovenščina tisti drugi jezik, ki bi ga Dolničar tudi lahko pričakoval v pridigi ob svoji poroki. Vsekakor pa Dolničarjevo reflektiranje župnikove jezikovne prakse

⁹⁸ Primerjaj: M. Žvanut, Ločitev zakona pred tristo leti, ZČ, 50, 1996, št. 3.

⁹⁹ Citirano po: Radics, Familien-Chroniken, MMK 17, 1904, str. 5.

¹⁰⁰ Primerjaj: SBL IV, str. 74.

¹⁰¹ Kot v predzadnji opombi.

¹⁰² Dolničar, ki je študiral v Gradcu, Ingolstadt in Bologni je poleg latinščine brez dvoma dobro znal nemško in italijansko. Primerjaj: SBL IV, str. 74.

¹⁰³ P. Blaznik, Škofja loka in loško gospostvo (973–1803), Škofja Loka 1973, str. 289, 290.

kaže na menjavanje jezika v Dolničarjevem socialnem okolju in vsakdanjem življenju, najbrž tudi na sami poroki. Drugo, kar je jasno iz obravnavanega besedila, pa je naslednje: škofjeloški župnik je za jezik svoje pridige izbral nemščino ne oziraje se na druge jezikovne možnosti, ki jih je še imel na voljo. To je moral storiti s premislekom in upoštevanjem običajne jezikovne prakse ljudi, ki se jim je namenil govoriti, in priložnosti, zaradi katere so se ti ljudje nameravali zbrati. In nemščino je izbral kljub temu, da je govoril v grajski kapeli, ki je bila le pičle pol ure oddaljena od kraja, kjer so par desetletji kasneje na Veliki petek v slovenščini igrali pasijonsko igro. Ob enem izmed najpomembnejših in najslovesnejših dogodkov v plemiškem – in seveda ne le plemiškem – življenju, ob poroki, je ženina, nevesto in zbrane svate nagovoril v tistem jeziku, ki je bil po njegovi presoji pač najbolj primeren za pomen dogodka in socialni status poslušalcev, v nemščini. Sodim, da je bila za izbiro jezika pomembna kombinacija obojega, dogodka in družbenega položaja udeležencev dogodka. Slovenščina je bila morda res mednarodno uveljavljeni jezik, kakor tudi trdijo nekateri, toda očitno ne dovolj, da bi jo župnik malega kranjskega mesteca uporabil v nagovoru ženinu, po etničnem izvoru Slovincu, in nevesti iz družine sicer italijanskega porekla, ki pa je že nekaj desetletji prebivala v tem istem malem mestecu.

Tretji primer za večjezično jezikovno prakso najdemo v poročni pogodbi iz leta 1741 med Oberburgom in Lazarinijevo. Tisto, kar je v njej zanimivo v zvezi z rabo jezikov, ni dejstvo, da je bila napisana v italijanščini, saj na italijanščino naletimo še v kakšni drugi poročni pogodbi ali oporoki. Zanimivi so podpisi. Osebe na ženinovi strani, Oberburgi, so se dosledno podpisali v italijanski varianti: ženin kot Giacomo Vitto B. De Oberburg, prva ženina priča brat Anton Jožef kot Antonio Jesope B. de Oberburg in druga priča ženinov drugi brat Wolf Anton celo kot Bolfgango Antonio B. De Oberburg.¹⁰⁴ Nevestina stran pa daje bolj pisano podobo. Nevestin oče se je podpisal kot Franco Pietro De Lazarini, ostali Lazariniji pa so uporabili nemško varianto: nevesta Josepha Antonia von Lazarini, njena mati Marija Ana von Lazarini gebohrene freyin von Raunach ter brata Adam Danijel von Lazarini in Franz Carl von Lazarini. Toda še ena nevestina priča po materini strani, najbrž njen stric, sicer duhovnik, je uporabil italijansko različico: Giovanni Ernesto l. b. di Raunach.¹⁰⁵ V graščini »in Jablaniz castello della solita Abbitazione dell'illmo Sig. Franco Pietro de Lazarini«¹⁰⁶, se je torej pokazalo, kako fluentne so bile meje jezikovne rabe in kako so v določenih situacijah potekale skozi isto družino. Plemiči iz Jablanice, sosednjega Zemona, Šilentabora in Trnovega¹⁰⁷, torej iz področja med Trstom in Reko, so se bržčas brez posebnih problemov sporazumeli o italijanščini kot jeziku, v katerem so zapisovali, da bo nevesta prinesla 1000 gld dote, se zato odpovedala dediščini, ženin pa ji bo prispeval 2000 gld. Ko pa so se podpisovali, se je pokazala večslojnost in odprtost jezikovne rabe konkretnih ljudi v konkretnem času, prostoru in položaju. Oberburgi, ki niso bili italijanskega porekla, so se ob tej priložnosti prilagodili možni rabi jezika v krajih blizu italijanske jezikovne meje in nevestini družini, zlasti njemu očetu. Podpisi Lazarinijevih pa so bolj zapleteni za interpretacijo in odpirajo še vrsto vprašanj. Raba jezika ob podpisovanju poročne pogodbe, družinske zadeve, ni le vprašanje zavestnega ali spontanega izražanja pripadnosti tej ali oni kulturi. Je tudi rezultat osebne dinamike podpisnikov, v kateri ima svoje mesto tudi družinska dinamika in identifikacija s

¹⁰⁴ Sorodstvene vezi so razvidne iz inventarja. Glej: AS, ZI, fsc. 39 lit. O št. 17, str. 16 in 17.

¹⁰⁵ Isto, str. 65. Za sorodstvo med Lazariniji glej: Schivizhoffen, str. 286. Da je bil Giovanni Ernesto Raunach duhovnik, priča dokument popisan v Oberburgovem inventarju. »Ein durch herrn Johan Ernesten von Raunach freyherrn, pfarern zu Dolina ...« Kot v predzadnji opombi, str. 15.

¹⁰⁶ AS, ZI, fsc. 39 lit. O št. 17, str. 63.

¹⁰⁷ Iz Zemona so prihajali Oberburgi, gospostvo Šilentabor je bilo v lasti barona Giovanija Ernesta Raunacha, Trnovo je bilo v lasti barona Volfganga Antona Oberburga. Glej: Smole, str. 568, 480, 503.

starši. To, kar zbode v oči, je, da se tako kot mati ni podpisala le hči ampak tudi dva odrasla sinova. Ali to pomeni, da je bila vloga matere Marije Ane Lazarini, rojene v baronski družini, v odnosu do otrok toliko pomembnejša od očetove, da je prevladala ob ravnanju, ki je bilo hkrati družinsko in usmerjeno izven družine? Odgovora na to vprašanje za zdaj ne morem dati. Sodim pa, da je vprašanja te vrste treba postaviti in iskati odgovore nanje v razpršenih in nekoherentnih podatkih o vsakdanjih rutinah, saj usmerjajo pozornost od iskanja potrditev o tem, da je ta ali oni plemič znal slovensko, in navdušenja ob vsakem najdenem dokazu, k temeljnim historično antropološkim temam, kakor so socializacija, osebna in kolektivna identifikacija, reprezentacija in samoreprezentacija, vedenje, tudi jezikovno, v določenih socialnih ambientih in okoliščinah in k podobnim temam. V okvir takih vprašanj velja postaviti tudi podpise barona Androcke, pl. Franchija, pl. Garzonija, pl. Codellija in pl. Raaba.¹⁰⁸ Pri Giovanniiju Giorgiu De Raabu opazimo isto značilnost kot pri Lazarinijih: člani iste družine uporabljajo v enaki situaciji različne jezike. Medtem ko je Giovanni Giorgio februarja 1759 v Brezovici napisal oporoko v italijanščini, jo je njegov brat Franc Xaver aprila 1758 v Ljubljani spisal v nemščini. V oporokah oba zapuščata tretjemu bratu. Prvi »al carissimo frattelo Carlo De Raab tutti I miei vestimenti«¹⁰⁹, drugi pa »meinem lieben bruder Carl von Raab 1000 fl.«¹¹⁰

S u m m a r y

From Lesce to Ljubljana in French: Linguistic Customs of the Nobility of Carniola in the First Half of the 18th Century

Marko Štuhec

The paper explores the use of mother tongue and foreign languages among the elite of Carniola in the first half of the 18th century. The author stresses the fact that linguistic usage is more than just the meaning of written, read, or spoken words. The use of language in a social interaction or in a broader context namely does not reflect only political and nationalistic tendencies of the speaker but also implies social and cultural connotations. During an interaction, which takes place in diverse social circumstances and contains a number of presumptions, implications, interpretations, and undertones, the speaker and the addressee always bring in their own social and cultural capital, emotions, and intentions. Language usage and customs, especially the use of certain words, sentences, or longer texts is therefore a distinctive social and cultural indicator.

The paper examines language use in written texts, in spoken language, and in reading habits. An analysis of legacy inventories shows that in that period more than one half of the books in the libraries of the nobility were still written in Latin. This is probably due to the fact that many of them were books on theological questions and on law, and that a number of their owners were in legal profession. A little less than one third of the books were written in German, less than ten percent in Italian, almost six percent in French, and a mere tenth of a percent in Slovene. However, an analysis of languages represented in these books shows a somewhat different picture. All libraries contained books in German, sixty percent of them had Latin books, one half had books written in Italian, a third had books in French, and five percent of them contained books in Slovene. It is hardly surprising that German was the leading language of books read by the nobility of Carniola; just as often it was used in correspondence. Compared to the situation in the 17th century, the significant increase of books written in French, the leading language in Europe of that time, indicates that Carniola was starting to open up to the world.

¹⁰⁸ Glej zgoraj op. 89.

¹⁰⁹ AS, Test. III lit. R št. 60.

¹¹⁰ AS, Test. III lit. R št. 59.

Since from the viewpoint of important social, cultural, scientific, political, and economic processes Kranjska, like a number of other Slovene and neighboring lands, was a relatively unimportant country, it eagerly received and filtered, though in its own specific way, cultural and other innovations from abroad.

Social and cultural impact of French was equally visible in correspondence. Letter abounded in French expressions and sentences, and French words were used to denote certain objects in legacy inventories such as, for instance, *chaise percée* or *tire bouchon*. Some aristocrats chose to write entire letters in this language. Especially interesting for this author were Gallicized names of addressees on envelopes, which had clear social implications. By addressing a letter with *A Monsieur Jean Benjamin le baron d'Erberg à Labac* and sending it from Lesce to Ljubljana the purpose of the sender was clearly more than finding the person to whom the letter had been addressed; his letter indicated that the addressee was a man of the world, and that the sender was well aware of that. As far as the use of Slovene is concerned, the author agrees with other scholars that usually the nobility could speak Slovene or at least its local variants. What is more, it needs to be mentioned that Slovene, along with German, was the language of reference with which Anton von Breckerfeld measured the linguistic dexterity of his father, Johann Sigmund, in Latin, Italian, and French. Yet the nobility of Carniola used Slovene mostly to transmit everyday, trivial messages and possibly to express regressive psychological conditions.

The paper concludes with a study of linguistic codes and their variability within noble families. An analysis of signatures on a marriage contract from 1741, written in Italian, shows the multilayered character and flexibility of language use of concrete people in a concrete period of time and place, and with a clearly defined social status. The groom's relatives, the Oberburgs, signed the contract with the Italian variant of their names. The bride's family, the Lazarinis, chose both possibilities: together with some other relatives, the bride's father wrote his name in the Italian variant while the bride, her mother, her two brothers, and some other family members preferred to write their signatures in German form. While it is true that these signatures cannot provide a reliable answer about the identification of adult children with their parents, the dynamics of their relations and the general language use within this family, such questions need to be asked. Their answers, which can be found in fragmented, incoherent data on everyday routines, draw attention to basic cultural-historical, sociohistoric, and historical-anthropological themes such as socialization, personal and collective identification, representation and self-representation, and behavior in different social milieus and circumstances.

Janez Cvirn

Boj za sveti zakon – II. del

UDK 347.62(497.4)''17/19''

CVIRN Janez, dr., red. profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.cvirn@ff.uni-lj.si

Boj za sveti zakon – II. del

Zgodovinski časopis, Ljubljana 60/2006, št. 1–2 (133), str. 345–373, 170 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)

Od jožefinskega poročnega patenta (1783), ki je institut zakonske zveze podredil državni regulaciji, je bila poročna zakonodaja eden izmed glavnih kamnov spotike v odnosih med katoliško cerkvijo in državo ter civilno družbo. V predmarčnem obdobju dialog med državo in cerkvijo ni prinesel rezultatov. Neoabsolutistični režim pa je po sklenitvi konkordata (1855) cerkvi prepustil nadzor nad institutom zakonske zveze. Z majskimi zakoni (1868) je spet začelo veljati drugo poglavje občega državljskega zakonika (1811), hkrati pa so uvedli institut »civilne poroke v sili«. Toda nekatera določila občega državljskega zakonika (zadržek verske različnosti, absolutna nerazvezljivost katoliških zakonov) so se mnogim liberalno usmerjenim ljudem zdela vprašljiva že z vidika enakopravnosti državljanov pred zakonom. Od šestdesetih let 19. stoletja so se zahteve po reformi poročnega prava (uvedba obvezne civilne poroke, možnost razveze katoliških zakonov) iz leta v leto stopnjevale, dokler se niso v letih pred prvo svetovno vojno razrasle v pravi kulturni boj, ki je odmeval tudi v slovenskih deželah.

Avtorski izvleček

UDC 347.62(497.4)''17/19''

CVIRN Janez, PhD, Full Professor, Department of History, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.cvirn@ff.uni-lj.si

Fight for the Holy Matrimony (Part Two)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 60/2006, No. 1–2 (133), pp. 345–373, 170 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Since 1783, when the marriage bill introduced by Joseph II legalized civil marriage, marriage legislation had been one of the principal sources of dispute between the Catholic Church and the state and its civil society. In the period preceding the March Revolution the dialog between the Church and the state yielded no palpable results. After the 1855 concordat, the neo-absolutistic regime transferred control over marriage legislation to the Church. With the 1868 May regulation, the second chapter of the 1811 General Civic Code was once again in force, followed by the introduction of the »civil marriage in emergency«. Yet many liberal-minded people voiced the opinion that from the viewpoint of equality before the law certain provisions in the General Civic Code, such as the issue of religious differences and the absolute prohibition of Catholic divorce, were extremely questionable. Since the 1860's, the demands for marriage reforms, for instance the introduction of compulsory civil marriage and the possibility of Catholic divorce, became more and more pronounced. In the years before to the First World War, they had bloomed into a fierce cultural struggle that resonated also in Slovene lands.

Author's Abstracts

Civilni zakon v sili

Ko se je jeseni 1868 okreplil boj katoliške cerkve zoper majske zakone, se je del nemške ustavoverne stranke vedno bolj nagibal k radikalni rešitvi problema. Novi »stari« zakoni, ki so institut zakonske zveze spet podredili državi in nekoliko upoštevali versko različnost državljanov, so namreč še vedno bili v nasprotju z določili decembrske ustave iz leta 1867. Čeprav slednja formalno ni več priznavala nobene dominantne državne religije, ampak le legalno priznane verske skupnosti, tudi majski zakoni niso anulirali določila § 111, ki je – skupaj z dvornima dekretoma iz let 1814 in 1835 – uvajal zadržek katolištva.¹ Še vedno je

¹ § 111 ODZ se je glasil: »Vez veljavnega zakona se more med katoliškima osebama samo s smertjo enega zakonskega družeta razdreti. Ravno tako nerazrešljiva je vez zakona, če je le ena stran že ob času sklenjenega zakona katoliške vere bila.« Dvorni dekret z 26. 8. 1814 je določal, da se »nekatoliški kristjan« po veljavni razvezi zakona ne

veljal tudi zadržek verske različnosti, ki je onemogočal sklepanje porok med kristjani in Judi (ter muslimani). Zato so v nemškem »ustavovernem« taboru tudi po sprejemu majskih zakonov (1868) nadaljevali s prizadevanji za ureditev poročnih zadev v duhu ločitve cerkve in države.

V ta okvir sta sodila dva zakona z dne 31. decembra 1868, ki sicer nista bistveno posegla v (pred)pravice katoliške cerkve. Zakon »zastran poskušnje, spraviti med sabo zakonske, ki hočejo ločeni biti«,² ki je ukinjal dolžnost treh spravnih poskusov pred pristojnim župnikom, je vlada sprejela zaradi odpora katoliške cerkve pri izpolnjevanju tistega določila zakona o zakonski zvezi z dne 25. maja 1868, ki je od župnika zahteval, da pred začetkom postopka ločitve trikrat poskuša spraviti zakonca in jima ob neuspehu izda potrdilo. Ker župniki zakoncem, ki so se želeli ločiti, potrdila o trikratnem poskusu sprave marsikje niso hoteli izdati, je vlada razširila pristojnost civilnih sodišč tudi na postopek sprave. »Dolžnost, v §§ 104, 107 in 132 obč. drž. zak. naložena zakonskim, da morajo sklep, ločiti se, svojemu rednemu dušnemu pastirju razodeti, je preklicana. Svobodno jim je pa, če hočejo ta sklep svojemu rednemu dušnemu pastirju razodeti in izprosi od njega pismeno spričevalo o tem, da je on poskušal spraviti jih..., da je pa to bilo zastoj.«³ Če zakonca nista želela trikratnega pravnega poskusa izvesti pred župnikom ali jima le-ta ni hotel dati potrebnega potrdila, so trikratni spravni poskus (z osemdnevnim zamikom) izvedli na sodišču, pred uradnim začetkom ločitvenega postopka.⁴

Zakon o mešanih zakonih pripadnikov različnih krščanskih konfesij, ki ga je vlada sprejela v želji po emancipaciji nekatolikov,⁵ pa je v bistvu nadgradil dva ministrska odloka z dne 30. januarja 1849 (RGBI 1849/107) in 14. julija 1854 (RGBI 1854/193), ki sta deloma spremenila določila §§. 71 in 77 ODZ.⁶ Pri poroki med katolikom in »nekatoliškim kristjanom« sta se lahko mladoporočenca po lastni presoji odločila, ali se bosta poročila pred katoliškim ali nekatoliškim duhovnikom.⁷ »Kadar gre za zakon med raznovernimi kristjani, naj se slovesna izreka privolitve v zakon oddaja vpričo dveh svedokov (prič) pred rednim dušnim pastirjem bodi ženinovim bodi nevestinim ali pa njegovim namestnikom.«⁸

Zaradi odpora katoliške cerkve majskim zakonom se novo »meščansko ministrstvo« s Carlosom Auerspergom na čelu ni želelo odločiti za radikalnejše korake, ki so jih v državnem zboru zahtevali nekateri ustavoverni poslanci. Glavni razlog za obotavljanje je gotovo tičal v stališču Franca Jožefa, ki je že na prvi seji vlade po razglasitvi majskih zakonov dal svojim ministrom jasno vedeti, da ne bo dovolil nadaljnjih posegov v pravice katoliške cerkve: »Z razglasitvijo teh treh zakonov je na področju zakonodaje ustvarjeno novo stanje, ki bo trajno le tedaj, če se bo pustilo pri miru. Pričakujem torej, da bo način izvajanja in izpolnjevanja omenjenih sklepov na upravnem področju tak, da bo pregnana vznemirjenost, ki jo je morda povzročila njihova formulacija, in da se bo čedalje trdneje dokazalo, da je do njih prišlo samo zato, ker je bilo neogibno treba spremeniti ustavni sistem.«⁹

more poročiti s katolikom (do smrti svojega zakonskega tovariša iz prvega zakona). Dekret z dne 17. julija 1835 pa je določal, da se ne sme oseba, ki je bila ob sklenitvi zakona akatoliška, pa je kasneje prestopila v katol. cerkev in bila razvedena od svojega nekatoliškega soproga, ob življenju tega skleniti nobenega veljavnega zakona.« Prim.: Lapajne, Za odpravo pojma »zakonski zadržek, str. 10.

² RGBI 1869/3; prim. tudi Ehevorschriften, str. 46–50.

³ RGBI, 1869/3, § 1.

⁴ RGBI, 1869/3, § 2.

⁵ RGBI 1869/4.

⁶ RGBI 1869/4; § III; Ehevorschriften, str. 51.

⁷ RGBI 1869/4, § II; Ehevorschriften, str. 53.

⁸ RGBI 1869/4, § II.

⁹ Bled, Franc Jožef, str. 312–313.

To se je jasno pokazalo že januarja 1869, ko je poslanec dr. Eduard Sturm v državnem zboru stavil predlog za sprejem zakona o obvezni civilni poroki.¹¹ Vlada, v kateri so sicer sedeli njegovi strankarski tovariši, je menila, da bi že parlamentarna obravnava Sturmovega predloga lahko prilila olje na ogenj nezadovoljstva katoliškega tabora, zato je naredila vse, da bi prišel čim kasneje v parlamentarno proceduro. Konfesionalni odbor, ki se je na njegovi podlagi ukvarjal s pripravo osnutka ustreznega zakona, se je le počasi in zmerno loteval svoje naloge.

Odločitev vlade je novinarju Pollacku pravosodni minister Herbst pojasnil takole: tudi vlada naj bi bila načeloma za uvedbo obvezne civilne poroke in torej tudi za Sturmov osnutek tozadavnega zakona, vendar meni, da za obravnavo Sturmovega predloga ni primeren trenutek. Sturmov zakonski osnutek naj bi bil »v nasprotju z religiozno-katoliško vestjo prebivalstva«,¹² zato naj bi bilo iz taktičnih razlogov z obravnavo takšnih in podobnih predlogov bolje počakati.¹³ S tem želi vlada pretežno katoliškemu prebivalstvu dokazati, da njeni dotedanji ukrepi niso bili naperjeni zoper cerkev ali vero, ampak da je vrnila državi zgolj tiste pristojnosti, ki ji gredo.

Ko je novinar Pollack Herbstu zatrdil, da se mnogi navdušujejo nad obvezno civilno poroko, mu je Herbst odgovoril: »prebivalstvo Dunaja in inteligentnejši del meščanstva drugih mest pri tem ni odločilno; treba je računati z veliko večino manj izobraženih in samostojno mislečih ljudi, na katere ima, kot je znano, odločilen vpliv duhovščina.«¹⁴ In je dodal: »Priti z novimi zakoni, ki bi jih utegnili razumeti kot poseg v pravice katoliške cerkve, bi pomenilo okrepitev tiste agitacije, ki vladi že tako prinaša dovolj neprijetnosti.«¹⁵

Med razlogi za obotavljanje je Herbst navedel naslednje: »Vlada... upravičeno domneva, da bo kler prenehal z opozicijo zoper majske zakone, če ne bo novih posegov v pravice katoliške cerkve.«¹⁶ Takšno zagotovilo naj bi vladi dal nek »odličen predstavnik klera in klerikalne stranke«. Ker si vlada želi predvsem mir, da bo imela dovolj časa za »druge pomembne naloge«, bi bilo po Herbstovem mnenju nesmiselno zavrniti »ponujeno roko sprave«.¹⁷

Ko je Pollack izrazil prepričanje, da bi vlada morala nadaljevati z liberalnimi reformami in na novo urediti odnose s cerkvijo, mu je Herbst odgovoril: »Ja, ali mislite, da bo parlament soglašal z uvedbo obvezne civilne poroke? Pravim vam, da je to dvomljivo že pri poslanski zbornici, večine v gosposki zbornici pa za kaj takega zagotovo ne bi bilo mogoče pridobiti«¹⁸ Toda največjo oviro naj bi po Herbstovem mnenju predstavljal cesar. Tudi če bi vlada soglasno podprla Sturmov predlog, tudi če bi predlog dobil podporo v poslanski in gosposki zbornici, zagotovo ne bi dobil cesarjeve sankcije, kar naj bi Franc Jožef vladi nedvoumno sporočil preko grofa Taaffeja.¹⁹

¹⁰ Heinrich Pollak, *Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten: Erinnerungen und Aufzeichnungen*, Bd. 2, Wien 1895, str. 118.

¹¹ Pollack, *Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten*, str. 119.

¹² Pollack, *Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten*, str. 120.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Pollack, *Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten*, str. 121–122.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Pollack, *Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten*, str. 123; o cesarjevem stališču do reformnih predlogov glej: Fritz Fellner, *Kaiser Franz Joseph und das Parlament*, v: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 9, 1956, str. 312 in sl.

¹⁹ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II, str. 41.

Tudi Taaffe-Hasnerjeva vlada se je cerkvenopolitičnih vprašanj lotevala oportunistično.²⁰ Poslanec dr. Carl Rechbauer je 26. januarja 1870 v državnem zboru med drugim predlagal, naj bi konfesionalni odbor spet začel z obravnavo osnutka zakona o civilni zakonski zvezi.²¹ Osnutek zakona, ki je izhajal iz načela, da je zakon izključno civilna pogodba, neodvisna od cerkvenih določil (in kot tak pod določenimi pogoji razvezljiv), je konfesionalni odbor poslanski zbornici posredoval 22. marca 1870, toda za njegovo obravnavo ni bilo dovolj časa.²² Tako je poslanska zbornica 31. marca 1870 sprejela le besedilo zakona (cesarjevo sankcijo je dobil 9. aprila 1870) o zakonskih zvezah med osebami, ki ne pripadajo nobeni v Avstriji »zakonsko priznani« cerkvi ali »verski družbi«.²³ Zakon, ki ni pomenil večjega posega v pravice in pristojnosti katoliške cerkve, je za osebe, ki niso pripadale nobeni v državi priznani verski skupnosti²⁴ ali so se razglašale za »brezverce« (konfessionslos), dopuščal možnost sklepanja civilne poroke v sili. Mladoporočenca sta se lahko poročila pred okrajnim glavarjem ali županom občine z lastnim statutom.

Kmalu po odpovedi konkordata 30. julija 1870²⁵ so se odnosi med državo in cerkvijo (tudi glede instituta zakonske zveze) začeli počasi normalizirati. Katoliška cerkev, ki se je sprva očitno bala, da bo prišlo do množičnega sklepanja civilnih porok (v sili), se je lahko kmalu prepričala, da nova zakonodaja ni prinesla bistvenih sprememb. Civilne poroke v sili so bile izjemno redke in očitno tudi neprijetne.²⁶ Vseeno pa so vnašale napetosti v odnose med državo in cerkvijo, ki civilnih porok (v sili) ni priznavala. Nasprotno. Škofje so katolikom, ki bi se poročili le civilno, grozili celo z izobčenjem.²⁷ Številne pritožbe zoper takšno in podobno ravnanje cerkvenih poglavarjev so dosegle tudi državni zbor, zato so nekateri poslanci predlagali uvedbo kazenskega postopanja zoper cerkveno nepriznavanje in neupoštevanje državnih zakonov.²⁸ Toda tako radikalnih ukrepov si vlada ni hotela privoščiti.

Auerspergova vlada je na področje cerkvenih in konfesionalnih razmer posegala izjemno previdno, saj je želela preprečiti vsak morebiten konflikt s cerkvijo. Že leta 1871 vlada začela pripravljati zakon, s katerim naj bi uredili položaj katoliške cerkve in drugih verskih skupnosti v skladu z ustavo in zgodovinsko danimi razmerami, ter zakon, s katerim naj bi pravico spregleda posameznih poročnih zadržkov odvzela deželnim oblastem in jih dala v pristojnost političnih okrajnih oblastev (okrajnih glavarstev).²⁹ Toda priprava zakonskih predlogov se je vlekla. Tik pred prekinitvijo zasedanja državnega zbora je minister Stremayr (3. junija 1872) v odgovoru na interpelacijo poslanca Carla Rechbauerja poudaril, da vlada osnutkov ustreznih cerkvenopolitičnih zakonov še ni dokončala, ker je preobložena z delom. Liberalna večina v državnem zboru se je zadovoljila s Stremayrjevo obljubo, da bo osnutke poslala v poslan-

²⁰ Ibidem.

²¹ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II, str. 42.

²² RGBI 1870/51; *Ehevorschriften*, str. 54–55; Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II, str. 42.

²³ »Starokatolike«, ki niso priznavali dogme o papeževi nezmotljivosti, je država uradno priznala za versko družbo z ukazom ministrstva za uk in bogočastje z dne 18. 10. 1877 (RGBI 1877/99), pripadnike »mohamedanske vere po hanefitiškem obredu« pa šele z zakonom z dne 15. julija 1912 (RGBI, 1912/159). Prim.: Hans Hoyer, *Die altkatholische Kirche*, v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band IV. Die Konfessionen, Wien 1985, str. 616–632; Karl Gabriel, *Bosnien-Herzegowina 1878. Der Aufbau der Verwaltung unter FZM Herzog Wilhelm v. Württemberg und dessen Biographie*, Frankfurt am Main 2003, str. 88–100.

²⁴ Za odpoved osovražene konkordata je država izkoristila razglasitev dogme o papeževi nezmotljivosti, ki jo je razglasil 18. 7. 1870 prvi vatikanski koncil. Prim.: Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich*, str. 174–178.

²⁵ V Ljubljani so prvo civilno poroko v sili sklenili šele leta 1872. Prim.: *Zgodnja Danica*, 12. 7. 1872. Civilni ali svetni zakon.

²⁶ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 250.

²⁷ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 250–251.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

ske klopi na začetku novega zasedanja. Ker pa tudi v sedmi sesiji državnega zbora vladni zakonski osnutki niso prišli v poslanske klopi, je 13. marca 1873 poslanec Rechbauer vložil novo interpelacijo; v njej je vlado spraševal o obljubljenih zakonskih predlogih o ureditvi položaja katoliške cerkve in obvezni civilni poroki.³⁰ Odgovora ni dobil, saj je 24. aprila 1873 cesar zaključil sedmo sesijo, 7. septembra 1873 pa je razpisal nove direktne volitve v državni zbor.³¹

Potem ko je cesar v prestolnem govoru (5. novembra 1873) izrazil željo, naj novi parlament zamaši praznino, ki je nastala po ukinitvi konkordata,³² je vlada pohitela. 21. januarja 1874 je poslanec predstavila štiri zakonske osnutke, s katerimi naj bi dokončno uredili vsa sporna razmerja med državo in katoliško cerkvijo.³³ V nemškem liberalnem taboru so se mnogim poslancem zdeli osnutki polovičarski. Zlasti jih je motilo, da se noben zakonski osnutek ni dotikal reforme poročne zakonodaje v smislu obvezne civilne poroke.³⁴ Predstavniki nemške levice so z različnimi predlogi poskušali doseči dopolnitev zakonskih osnutkov. Poslanec Josef Kopp je tako na seji 21. januarja 1874 – sklicujoč se na cesarjev prestolni govor – predlagal, naj poslanska zbornica izvoli poseben 36-članski odbor, ki naj po obravnavi vseh do tedaj stavljenih predlogov (bodisi s strani vlade ali poslancev) izdelata potrebne osnutke zakonov proti zlorabi duhovniške oblasti, o državnem nadzoru nad verskimi združenji, o pravnem položaju starokatoliških cerkvenih občin, o predizobrazbi kandidatov za duhovniški stan, o zakonski zvezi in civilnem vodenju matičnih knjig.³⁵ Pri utemeljevanju svojega predloga (podpisalo ga je še 32 poslancev) je Kopp še posebej poudaril nujnost uvedbe obvezne civilne poroke. Toda njegov predlog v državnem zboru ni dobil potrebne podpore. Zanj je glasovalo le 57 poslancev, proti pa jih je bilo 147.³⁶ Večina poslancev je glasovala za predlog poslanca Pergerja, naj Koppov predlog posredujejo že obstoječemu konfesionalnemu odboru, kjer pa se seveda dolgo časa ni premaknil iz mrtve točke.³⁷

Katoliški tabor je takoj začel napad na vladne zakonske osnutke³⁸ in bil pri tem deloma uspešen. Pod njegovim vplivom gosposka zbornica ni hotela potrditi zakona o pravnem položaju samostanskih skupnosti, tako da so maja 1874 dobili cesarjevo sankcijo le zakon o zunanjem pravnem položaju katoliške cerkve, zakon o verskem sladu in zakon o zakonskem pripoznanju verskih skupnosti.³⁹ Poskus, da bi reformirali poročno pravo, je popolnoma propadel.

Podobno kot v letih 1868/69 pa je bila nova verska zakonodaja za cesarja maksimum, preko katerega ni hotel stopiti. Na drugi strani pa je liberalna večina v državnem zboru kmalu morala spoznati, da v spremenjeni politični in gospodarski situaciji po zlomu dunajske borze ne more več igrati na »kulturnobojne« strune. Med prebivalstvom, ki se je v gospodarski krizi znašlo v nezavidljivem socialnem položaju, so se hitro prijela antiliberalna gesla: glavni

³⁰ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 271, 277.

³¹ Kolmer, *Parlament und Verfassung* II., str. 286.

³² Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 315.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Wiener Zeitung*, 22. 1. 1874.

³⁵ *Wiener Zeitung*, 27. 1. 1874.

³⁶ *Wiener Zeitung*, 27. 1. 1874; Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 315.

³⁷ Npr. Katoliško društvo v Slovenj Gradcu je 8. 2. 1874 sprejelo resolucijo, s katero je ostro napadlo osnutke novih zakonov kot krčenje pravic katoliške cerkve. *Marburger Zeitung*, 15. 2. 1874.

³⁸ RGBI 1874/50; RGBI 1874/51; RGBI 1874/68; prim. tudi Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 315; Ulrike Harmat, *Divorce and Remarriage in Austria-Hungary: The Second Marriage of Franz Conrad von Hötzendorf*, v: *Austrian History Yearbook*, XXXII, 2001, str. 75.

³⁹ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 313.

krivec za zlom dunajske borze in gospodarsko krizo je postal brezbožni liberalizem.⁴⁰ Zato je večinska staroliberalna struja v cerkvenopolitičnih vprašanjih začela voditi poudarjeno oportunistično, preračunljivo politiko, ki je naletela na ostro kritiko radikalnejših poslancev nemške ustavoverne stranke. Vlada se ni hotela spuščati v boj z mlino na veter, ampak je zgolj poskušala na čim lažji način uresničiti obljube, ki jih je dala že pred sklicem novega, na direktni volilni pravici izvoljenega parlamenta. Vse radikalnejše predloge mladoliberalnih poslancev je odločno zavračala,⁴¹ jih poskušala omiliti ali celo izigrati. Takšna taktika vlade je prišla do polnega izraza tudi pri nadaljnjih predlogih za reformo poročne zakonodaje.

Januarja 1874 v poslanske klopi poslani vladni zakonski osnutki so zanesli kulturni boj tudi na slovensko politično prizorišče. Štirje slovenski liberalni državnozborni poslanci so na Dunaju odločno podpirali predlagane konfesionalne zakone. Poleg dr. Josipa Vošnjaka se je za njihov sprejem najbolj angažiral dr. Radoslav Razlag, ki je s svojim nastopom v državnem zboru (7. marca 1874) slovenskim liberalcem priboril precej simpatij nemških ustavovercev.⁴² O tem je Vošnjak 25. marca 1874 poročal v pismu Josipu Jurčiču: »Sploh imamo Mladoslavenci precej prijetno stališče in dasi nas je malo, nas vendar zelo spoštujejo. Razlag, kakor se mi kaže, ima morebiti res še imenitno prihodnost. S svojim govorom o konfesionalnih vprašanjih si je pridobil dosti simpatij celo med dunajskim občinstvom. Cesar sam je že poprašal, kdo so ti 'Jungslowenen'. Zato je bilo prav pametno, da nismo stopili v noben klub.«⁴³

Slovenski narod je seveda odločno podprl stališča mladoslavenskih poslancev. Zlasti Fran Šuklje in Janko Kersnik ter istrski duhovnik Lovro Rakovec (Cismontanus) so se v listu odločno zavzeli za sprejem predlaganih zakonov in s svojim pisanjem privedli kulturni boj »do pravih pravcatih mlakuž«.⁴⁴ Nasprotno v katoliškem Slovincu niso imeli nobenega posluha za predlagane spremembe. V vladne predloge se je najbolj zaletaval neki Kaulus (verjetno Karel Klun), ki je slovenske liberalne poslance zaradi zavzemanja za konfesionalne zakone označil za izdajalce.⁴⁵ Toda že kmalu po sprejemu novih zakonov so mladoslavenci začeli opuščati »kulturni boj«. Slovenski narod je 8. julija 1874 pomirljivo zapisal: »Nam vsem je poštenih kompromisov potreba«.

Konfesionalni odbor je za pripravo novega poročnega zakona in zakona o vodenju civilnih matičnih knjig, ki ju je 21. januarja 1874 predlagal poslanec Kopp, oblikoval poseben komite, ki pa dolgo časa ni prišel do konkretnih sklepov.⁴⁶ Njegovi člani so sicer menili, da bi bilo bolje, če bi istočasno reformirali formalno in materialno poročno pravo, toda hkrati so se dobro zavedali, da za tako radikalen poseg v obstoječe poročno pravo čas ni najbolj primeren. Načrt celovite reforme so tako kmalu opustili in so se raje skoncentrirali na izdelavo novele k poročnemu pravu, s katero naj bi ukinili v §§ 63 in 64 ODZ vsebovane poročne zadržke.⁴⁷ Toda tudi z delom na delni spremembi poročne zakonodaje je komite le počasi napredoval. Do februarja 1875 so se njegovi člani uspeli zediniti le o tem, da je zakonska

⁴⁰ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 314.

⁴¹ Prim.: Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, I. del, Ljubljana 1988, str. 108.

⁴² Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, III., Ljubljana 1958, str. 358–359.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Slovenec*, 17. 2. 1874; Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, III., str. 358.

⁴⁵ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 334.

⁴⁶ § 63 ODZ se je glasil: »Duhovni, ki so že višje posvečenje prejeli, kakor tudi redovne osebe obojega spola, ki so slovesno obljubo brezzakonstva storile, ne morejo veljavnih zakonskih pogodb skleniti.« § 64 pa je določal: »Zakonske pogodbe med kristjani in osebami, ki niso kristjanske vere, se ne morejo veljavno skleniti.«

⁴⁷ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 334.

zveza izključno civilna pogodba; kmalu je postalo jasno, da z vpeljavo obvezne civilne poroke spet ne bo nič.⁴⁸

Zaradi počasnega dela komiteja je poslanec Kopp 19. novembra 1875 v državnem zboru vložil nov predlog zakona, s katerim bi spremenili tudi določila §§ 111, 116 in 119 ODZ glede razvezljivosti mešanih zakonov v smislu anuliranja zadržka katolištva.⁴⁹ Koppov predlog je 26. novembra 1875 prišel v prvo branje, toda s 97 proti 91 glasovi so se poslanci odločili, da ga ne bodo dali v nadaljnjo obravnavo konfesionalnemu odboru.⁵⁰

Ne dolgo zatem, 1. decembra 1875, je konfesionalni odbor podal svoje poročilo o delu na zakonskih osnutkih v smislu zahtev poslanca Koppa z dne 21. januarja 1874. Odbor je izdelal več predlogov sprememb materialnega poročnega prava, vsebovanega v ODZ. Medtem ko je manjšina v konfesionalnem odboru predlagala enostavno razveljavitev §§ 63 in 64 ODZ, je predlog večine predvideval nekaj sprememb, ki so se dotikale poročnih zadržkov katolištva, verske različnosti, višjega reda in slovesne obljube za člane kakšnega od papeža potrjenega reda. Večina je predlagala takšno spremembo § 63 ODZ, s katero bi odpadla zadržek višjih redov (če bi redovnik izstopil iz katoliške cerkve) in slovesne obljube (z izstopom iz reda).⁵¹ Ob ukinitvi § 64 je večinski predlog predvideval tudi črtanje zadnjega stavka § 111 ODZ, ki je določal: »Ravno tako nerazrešljiva je vez zakona, če je le ena stran že ob času sklenjenega zakona katoliške vere bila.« § 116 ODZ naj bi se v bodoče glasil: »Zakon dovoljuje nekatoliškemu zakoncu, da iz navedenih razlogov predlaga razvezo zakona, četudi se druga stran priznava h katoliški religiji.«⁵²

Oba predloga konfesionalnega odbora je poslanska zbornica začela obravnavati 1. februarja 1876. Po specialni debati (8. februarja 1876) je večina poslancev zavrnila predlog manjšine, ki je zahtevala enostavno ukinitve §§ 63 in 64 ODZ (z 90 proti 81 glasovi) in s 100 proti 68 glasov sprejela predlog večine.⁵³

Čeprav je Zgodnja Danica po sprejemu osnutka zakona v poslanski zbornici skupaj s poslancem Pfüglom menila, da gre za »napad na katoliško cerkev« in »razdjanje hišnega miru«,⁵⁴ ni predvidena sprememba nikoli stopila v veljavo. V gosposki zbornici osnutek zakona namreč ni dobil zelene luči, čeprav je tudi konfesionalna komisija gosposke zbornice priznavala, da je reforma konfesionalno zasnovane poročne zakonodaje nujno potrebna.

V generalni debati v gosposki zbornici se je o osnutku zakona (19. in 20. februarja 1877) razvila nadvse živahna debata. Za sprejem zakona se je prvi zavzel dr. Felder, ki je visoki zbor seznanil s podatkom, da je bilo na podlagi zakonske novele iz 9. aprila 1870 samo pred dunajskim magistratom sklenjenih 382 civilnih porok v sili, kar naj bi dokazovalo, da je v praksi § 64 ODZ nehal veljati že leta 1870.⁵⁴ Sekcijski šef Konrad Schmid je opozoril zlasti na nevzdržnost § 111, ki da je direkten povod za sklepanje t. i. sedmograških oz. ogrskih

⁴⁸ § 116 je določal: »Postava dopušča nekatoliškemu zakonskemu družetu, iz imenovanih vzrokov za razvezo prositi, če je tudi druga stran k katoliški veri prestopila.« § 119 pa je glede razveze zakonov (nekatoliških kristjanov) določal: »Razvezanim je sicer sploh dopuščeno, zopet v zakon stopiti; vendar se s tistim noben veljaven zakon skleniti ne more, ki so po dokazih, pri razvezi dozvedenih, s prešestvom, z našuntovanjem, ali na drug kaznjiv način k razvezi priliko dali.«

⁴⁹ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 334–335; Harmat, *Divorce and Remarriage in Austria-Hungary*, str. 80.

⁵⁰ *Wiener Zeitung*, 9. 2. 1876; Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 335; Kosec, *Katoliško zakonsko pravo*, str. 117.

⁵¹ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 335.

⁵² *Wiener Zeitung*, 9. 2. 1876; Kolmer, *Parlament und Verfassung*, II., str. 336–337; Harmat, *Divorce and Remarriage in Austria-Hungary*, str. 75–76.

⁵³ *Zgodnja Danica*, 11. svečana 1876.

⁵⁴ *Wiener Zeitung*, 20. 2. 1870.

porok. Čeprav se mu je zdel osnutek zakona nezadovoljiv, je vseeno predlagal, naj gosposka zbornica začne s specialno debato.⁵⁵ Najodločneje pa se je za sprejem osnutka zakona zavzel sloviti profesor Anton von Hye. V svojem nastopu je zlasti kritiziral rasistični § 64 ODZ, ki ne dopušča porok med kristjani in Judi. Opozoril je, da je v Franciji, Italiji, Porenju, Belgiji in Angliji, kjer so že zdavnaj ukinili poročni zadržek različnosti vere, izginilo tudi »rasno sovraštvo« med kristjani in Judi. To naj bi dokazovala tudi poročna praksa v Galiciji, kjer so krščansko-judovski zakoni povsem običajni: »Po mnenju mož, ki najbolj poznajo deželo, so najboljši zakoni v Galiciji tisti, ki nastanejo tako, da Judinja navidezno prestopi v krščanstvo in se poroči s kristjanom. S svojo pridnostjo prinese v hišo red, postane duša družine, čeprav v svojem srcu še vedno ohrani pripadnost svoji stari veri; vseeno pa mirno dopusti, da po želji moža otroke vzgajajo v krščanskem duhu.«⁵⁶

Toda v razpravi so prevladali odklonilni toni predstavnikov katoliške cerkve in visoke aristokracije. Dunajskega knezoškofa Kutschkerja je motila že ukinitve § 64, ki je bil uperjen zlasti zoper Jude. Konservativni dušni pastir je bil prepričan, da bi svobodno sklepanje porok med kristjani in Judi v družbeno in duhovno življenje vneslo grozovito zmedo. »Kako pa bo izgledala življenjska skupnost, še zlasti pri nižjih slojih prebivalstva, v kateri en zakonec praznuje sabat in drugi nedeljo, prvi krščanske in drugi judovske praznike, v kateri en zakonec brez pomislekov uživa hrano, ki jo drugemu prepovedujejo predpisi njegove religije.«⁵⁷ Še zlasti ostro je nastopil proti predlagani spremembi § 111, saj je v njej videl liberalni napad na načelo nerazvezljivosti zakona. »Stranka, ki... želi vzpostaviti družbo na protikrščanskih podlagah, se zaveda, da zavzema med institucijami, ki smo jih podedovali od naših prednikov, zakon prvo mesto. [...] Zato si ne gre delati iluzij, da je razvezljivost zakona le etapa na poti k uničenju krščanskega instituta zakona.«⁵⁸

Tudi kardinal Schwarzenberg je v predlagani spremembi § 111 videl le prvi korak k absolutni razvezljivosti zakona,⁵⁹ zoper predlagani osnutek zakona pa so se med drugim izrekli tudi knezoškof dr. Eder, dvorni svetnik vitez Arneth in grof Leo Thun. Na koncu je večina članov gosposke zbornice (20. februarja 1877) s 57 proti 22 glasovom podprla kompromisni predlog kneza Friedricha Liechtensteina, ki je (19. februarja 1877) v imenu 15 članov gosposke zbornice predlagal »solomonsko« rešitev: »V trdnem pričakovanju, da bo visoka vlada v bližnji prihodnosti predložila celovit civilni poročni zakon, naj visoka zbornica preide na dnevni red mimo od komisije predloženega zakonskega osnutka.«⁶⁰

Čeprav je bil Liechtensteinov predlog motiviran s pričakovanjem, da bo vlada v bližnji prihodnosti izdelala celovitejši civilni poročni zakon, je revizija poročne zakonodaje za dolgo časa ostala le pobožna želja. Konfesionalni odbor poslanske zbornice je sicer že 23. februarja 1877 sklenil začeti z delom na noveli zakona o porokah. 1. januarja 1878 se je na predlog dr. Sturma celo ogrel za sprejem zakona o obvezni civilni poroki. Toda pod pritiskom nagodbenih pogajanj z Ogrsko in vojaških priprav na okupacijo Bosne in Hercegovine so v odboru in državnem zboru na celotno zadevo kmalu pozabili. Za razliko od Badna (1869), Švice (1874), Prusije (1874) in nemškega rajha (1875), kjer so z uvedbo obvezne civilne poroke dopustili možnost razveze katoliških zakonov,⁶¹ so v Avstriji vztrajali na nerazvezljivi-

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Wiener Zeitung, 21. 2. 1877.

⁵⁷ Wiener Zeitung, 20. 2. 1877.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Wiener Zeitung, 21. 2. 1877.

⁶⁰ Wiener Zeitung, 20. 2. 1877; prim. tudi Kolmer, Parlament und Verfassung, II., str. 338; Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 75.

⁶¹ Prim.: Weber-Kellermann, Die deutsche Familie, str. 59.

vosti katoliških zakonov. Takšno stališče pa je bilo po mnenju Wilhelma Fuchsa »v kričečem nasprotju z nazori ljudstva, in sicer tako izobraženih kot manj izobraženih stanov«.⁶²

Sedmograške in ogrske poroke

Katoliški ločenci, ki so se želeli po ločitvi vnovič poročiti, so si poskušali pomagati z obhajanjem obstoječe zakonodaje. Ko je 26. novembra 1875 poslanec Josef Kopp v državnem zboru zagovarjal svoj osnutek zakona o reviziji poročnega prava v smislu njegove liberalizacije, je med drugim opozoril na eno izmed oblik zaobhajanja poročnega prava v Avstriji. Običajno naj bi namreč postalo, da (katoliški) zakonci, ki se po ločitvi od postelje in mize zaradi »zadržka katolištva« ne morejo v drugo poročiti (vse do smrti svojega partnerja), odhajajo v Cluj, kjer prestopijo v protestantsko ali unitarno cerkev, se razvežejo in potem ponovno poročijo. Kopp je v svojem govoru aludiral na t. i. »sedmograške poroke« (imeno-vane tudi »clujske poroke«), ki so se od konca šestdesetih let precej razširile in so postale glavna oblika, kako zaobiti neživiljenjsko poročno pravo v Avstriji.⁶³

Pravni temelj za t. i. »sedmograške poroke« je bila posebna konstitucija obeh protestantskih (luteranske in kalvinske) ter unitarne cerkve na Sedmograškem in velikih kompetenc cerkvenih sodišče omenjenih verskih skupnosti. Na Sedmograškem so bile obe protestantski in unitarna cerkev povsem enakopravne s katoliško že od konca 16. stoletja. Avtonomija obeh protestantskih in unitarne cerkve ni bila omejena tudi potem, ko je Sedmograška prišla pod Habsburžane. Jožefov poročni patent, ki so ga na Ogrskem in Sedmograškem vpeljali leta 1786, ni nikoli zaživel, Leopold II. pa je ga je moral preklicati. V zakonu XXXIV/1791 so jasno zapisali, da je ureditev poročnih zadev v jurisdikciji cerkvenih sodišč omenjenih cerkva. Pravica sedmograških cerkvenih sodišč, da razsojajo v poročnih zadevah, je bila priznana tako od avstrijske kot kasneje od ogrske vlade.⁶⁴

Patenta, s katerim so v času neoabsolutizma razglasili ODZ na Ogrskem in Sedmograškem,⁶⁵ sta priznavala pravice in pristojnosti cerkvenih sodišč protestantov in unitarcev na Sedmograškem. Neokrnjene je pustila tudi nova ogrska zakonodaja po dualizmu. § 14 zakona LIII/1868 in § 36 zakona LIV/1868 sta potrjevala stare pristojnosti cerkvenih sodišč na Sedmograškem.⁶⁶ Toda za možnost razveze katoliških zakonov je bilo pomembno določilo § 8 ogrskega interkonfesionalnega zakona LIII/1868, ki je določal, da konfesionalno načelo ni vezano na osebo, ki je zapustila določeno konfesijo: za katolike, ki so prestopili npr. v protestantizem, »zadržek katolištva« ni več veljal in so lahko svoj katoliški ali mešani zakon razvezali.⁶⁷

To pravno situacijo so po letu 1868 začeli izrabljati avstrijski državljani (katoliki), ki so se želeli razvezati in ponovno poročiti.⁶⁸ Kako so zaobšli zadržka katolištva in zakonske

⁶² Wilhelm Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen und andere Arten der Wiederverehelichung geschiedener österreichischer Katholiken, Wien 1889, str. 19.

⁶³ Podrobno o »sedmograških porokah«: Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 21–51; Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 80.

⁶⁴ Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 21–31; Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 81.

⁶⁵ Patent z dne 29. 5. 1853, RGBl 1853/99, in z dne 29. 11. 1852, RGBl 1852/246.

⁶⁶ Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 31–32; Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 81.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Prvo »sedmograško poroko« naj bi leta 1871 sklenila hči nekega uglednega dunajskega meščana. Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 52.

zveze? Najprej se je bilo treba pred cislajtanskim sodiščem ločiti od mize in postelje, nato prestopiti v protestantsko ali unitarno cerkev, si pridobiti ogrsko državljanstvo⁶⁹ in se na Sedmograškem, v Cluju, kjer je bil sedež omenjenih cerkvenih sodišč, razvezati. Ponovna poroka razvezanega zakonca je lahko potekala v eni izmed sedmograških župnij, še večkrat pa kar na Dunaju – pred s strani ogrskih cerkvenih oblasti delegiranim evangeličanskim duhovnikom. Pogostnost porok pred delegiranim duhovnikom je bila posledica strahu pred učinki § 507 avstrijskega kazenskega zakonika.⁷⁰ Ta je predpisoval kazen vsakomur, ki bi šel v tujino z namenom, da se tam poroči v nasprotju z določili domače zakonodaje.⁷¹

Celoten postopek je februarja 1877 v gosposki zbornici plastično opisal profesor Anton von Hye: »Če se želijo katoliški zakonci v drugo poročiti, lahko brez težav storijo tako (če le imajo dovolj denarja), da odložijo avstrijsko državljanstvo in v tujini prevzamejo drugega, se tam razvežejo in ponovno poročijo. Ko se vrnejo v Avstrijo, si lahko spet pridobijo prej le navidez odloženo državljanstvo in njihov zakon je pravno nedotakljiv. To velja tudi za Ogrsko. Prej so morali kandidati hoditi vse do Cluja in tam prestopiti med kalvince, sedaj pa hodijo v Bratislavo ali Šopron, kjer bodisi sprejmejo državljanstvo, ali pa – razen če niso bogati ali če jim javni položaj tega ne dopušča – zaprosijo za dopust, prevzamejo tamkajšnji domicil in se poročijo. Avstrijski pravniki in sodišča imajo glede veljavnosti teh porok različna mnenja. – Ali je normalno, da o najsvetejših zadevah vlada takšna nejasnost? Obstajajo zakonske skupnosti, nad katerimi visi Damoklejev meč, da bodo njihove otroke imeli za bastarde. Vendar to še ni najhujše. Popolnoma nesprejemljivo je, da je lahko mož, ki pogosto zaseda najvišja mesta v državi, po § 507 kazenskega zakonika obsojen zaradi prekrška sklenitve prepovedanega zakona v tujini in celo zaradi zločina bigamije.«⁷²

Veljavnost »sedmograških porok,«⁷³ ki so bile v praksi dostopne le višjim družbenim slojem, sprva ni bila sporna. Toda zaradi zgražanja javnosti, ki se je z njimi prvič seznanila ob Koppovem predlogu v državnem zboru, je vlada morala reagirati. Po letu 1877 so avstrijska sodišča sedmograške poroke redoma razglašala za nične. 16. julija 1878 je ministrstvo za uk in bogočastje prepovedalo sklepanje porok pred delegiranimi evangeličanskimi duhovniki. 22. oktobra 1879 pa je sedmograške poroke (sklicujoč se na §§ 62 in 111 ODZ ter na rzsodbo najvišjega državnega sodišča iz januarja 1879) razveljavil odlok ministrskega predsednika in notranjega ministra grofa Eduarda Taaffeja.⁷⁴ »Neki cislajtanski katoliški soprogi, ki so bili ločeni od mize in postelje, preselili so se na Erdeljsko, da bi se izognili zadržku

⁶⁹ Slednjega je dobil vsak, ki je na Ogrskem prijavil stalno bivališče in je – četudi fiktivno – bival na Ogrskem vsaj šest tednov. Običajno je bilo prijavljanje stalnega bivališča v eni zmed občin bratislavske ali šopronske županije. Prim.: Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 21–22.

⁷⁰ Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 23, 34; Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 81.

⁷¹ § 507 se je glasil: »Kdor njemu znan zakonit zadržek zakona zamolči in se poročiti da, preden je, kakor gre, spregled zadobil; ali kdor se v tujo deželo poda, ondi zakon sklenit, kateri po deželnih zakonih ni dopuščen, je kriv prestopka, in se kaznuje s hudim zaporom od treh do šestih mesecev, zapeljivca pa je vsigdar ojstreje kazniti. – Zapor naj se še tudi poostri, če se je eni strani zadržek zamolčal, in je ona tako bila po nedolžnem k ničnemu zakonu premotena«. Prim.: Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku, I. zvezek, Kazenski zakon, Ljubljana 1889.

⁷² Wiener Zeitung, 21. 2. 1877.

⁷³ Po 1. 1. 1876, ko je na celotnem ozemlju nemškega rajha začela veljati nova poročna zakonodaja, so se pojavile tudi ti. »nemške poroke«. Šlo je za podoben postopek kot pri »ogrskih porokah«. Katolik, ki se je želel v drugo poročiti, si je moral pridobiti nemško državljanstvo, nato pa pred pristojnim nemškim sodiščem vložiti tožbo za razvezo zakona. V primeru, da se je v Avstriji že ločil od postelje in mize, je – po pridobitvi nemškega državljanstva – sprožil le postopek za spremembo ločitve v razvezo. Prim.: Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 84–91.

⁷⁴ Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 52–54.

obstoječega zakona. Tam so prestopili k unitarski ali tudi evangelijsko-reformirani krivoveri, pridobivši si za ta slučaj ogrsko državljanstvo, in z dovoljenjem unitarske oziroma evangelijsko-reformirane zakonske sodnije sklenili nov zakon. Vrnivši se v Cislajtanijo zahtevali so, da se njihov zakon sklenjen na Erdeljskem, prizna državno-veljavnim. Taaffe je odgovoril: ne.⁷⁵ Odlok je – v skladu s § 78 ODZ – delegiranim evangeličanskim duhovnikom pod kaznijo prepovedal sklepati poroke nekdanjih avstrijskih državljanov (katoličanov), ki so prevzeli ogrsko državljanstvo in prestopili v protestantizem zgolj zaradi razveze zakona. Hkrati je za neveljavne razglasil tudi zakone, ki so jih nekdanji avstrijski (novopečeni »ogrski«) državljani sicer sklenili na Ogrskem, a so se po poroki stalno naselili v Avstriji.⁷⁶

Po izdaji Taaffejevega odloka je »privlačnost« sklepanja sedmograških (ogrskih) porok močno upadla. K temu je prispeval tudi novi ogrski zakon o državljanstvu (1879), ki je zaostрил pogoje za pridobitev ogrskega državljanstva. (Odslej ga je bilo mogoče pridobiti šele po petletnem bivanju na Ogrskem).⁷⁷ Za sklepanje sedmograški porok so se tako odločali le ljudje, ki jih ni motil prevzem ogrskega državljanstva in domicil na Ogrskem. Ti so lahko s pridom izkoristili tudi luknjo v ogrskem zakonu o državljanstvu, ki je dopuščal (§ 8) možnost takojšnje pridobitve državljanstva preko adopcije.⁷⁸

Po sprejemu novega ogrskega poročnega zakona 9. decembra 1894 (veljati je začel s 1. januarjem 1895), ki je uvajal obvezno civilno poroko in razglašal za razvezljive tudi katoliške zakone (§ 29),⁷⁹ se je formalna možnost sklepanja »sedmograških« (»ogrskih«) porok bistveno povečala. Z uveljavitvijo novega zakona se je bilo namreč na Ogrskem mogoče direktno razvezati brez poprejšnjega ločitvenega postopka (v Avstriji) in konverzije v protestantizem oz. unitarstvo. Edini pogoj za razvezo (in ponovno civilno poroko) je ostalo le še ogrsko državljanstvo, ki pa ga je bilo še vedno moč pridobiti tudi z adopcijo.⁸⁰ Toda zaradi nujnega prevzema ogrskega državljanstva, veljave Taaffejevega odloka (1879) in razzsodb najvišjega sodišča, ki takšnih porok nekdanjih avstrijskih državljanov v Cislajtaniji ni priznavalo,⁸¹ se praksa sklepanja »ogrskih porok« ni preveč razširila. Do porasta »ogrskih porok« ni prišlo niti po razzsodbi najvišjega državnega sodišča z dne 18. junija 1907, ki je v nasprotju s Taaf-

⁷⁵ Kosec, Katoliško zakonsko pravo, str. 105; prim. tudi Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 51; Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 82.

⁷⁶ Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 54.

⁷⁷ Fuchs, Die sogenannten Siebenbürgischen Ehen, str. 70–76.

⁷⁸ Ibidem; Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 83–84.

⁷⁹ Prim.: Moritz Csáky, Die römisch-katholische Kirche in Ungarn, v: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band IV., Die Konfessionen, Wien 1985, str. 289–301; Adriányi, Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn, str. 213–223.

⁸⁰ Od konca stoletja je v Avstriji izšla cela vrsta brošur, ki so bralce seznanjale z ogrskim poročnim pravom in najhitrejšim načinom pridobitve ogrskega državljanstva z adopcijo. Avstrijski katolik, ki se je želel na hitro razvezati (in v drugo poročiti), je lahko prišel do ogrskega državljanstva preko adopcije – proti plačilu. Cene za posvojitve, ki so jih ubožani ogrski plemiči celo oglaševali v časopisju, pa so bile precej visoke, tako da so lahko na ta način prišli do ogrskega državljanstva le premožnejši. Prim.: Ernst Gerö, Eheschliessungs- und Trennungsfreiheit, in Ungarn. Praktisches Wegweiser für Advokaten, Justiz- und Administrationsbehörden, Heiratslustige, insbesondere für geschiedene, oder beabsichtigende Ausländer katholischer Ehe, Budapest 1910.

⁸¹ Deželno sodišče na Dunaju je še 12. februarja 1907 razveljavilo zakon neke bivše avstrijske državljanske, ki je po ločitvi od postelje in mize v Avstriji prevzela ogrsko državljanstvo in se na Ogrskem v drugo poročila z ogrskim državljanom. V razzsodbi je sodišče poudarilo: »Der § 62. des a. b. G. B. ist aufgebaut auf den Grundsätzen der guten Sitten, daher von öffentlich rechtlichem Interesse; er enthält ein absolutes, indispensables Ehehindernis. Der Eheberberin mangelte bei Eingehung der zweiten Verbindung die persönliche Fähigkeit. Ausserdem wurde die ungarische Staatsbürgerschaft eingestandenermassen nur erworben, um das österreichische Gesetz zu umgehen; dazu kann aber das österreichische Recht niemals seine Hand bieten.« Prim.: Anton Stergar, Kako bo pri nas z ogrskimi zakoni?, v: Voditelj v bogoslovnih vedah, letnik XI., 1908, str. 286–287.

fejevim odlokom in uveljavljeno sodno prakso razsodilo,⁸² da je treba – v skladu s haaško konvencijo o zakonskem pravu iz 12. junija 1902 – »zakone tujcev... presoјati po ustreznih zakonih tujih držav«. ⁸³ Ogrske poroke so še naprej ostale »dostopne« le redkim, finančno neodvisnim ljudem. Oktobra 1915, torej v teku vojne, je možnost »ogrskе poroke« izkoristil celo šef generalštaba Franz Conrad von Hötzendorf, ki si je – po posredovanju nadvojvode Karla – za nekoliko sporno poroko s pravkar na Ogrskem razvezano Gino von Reininghaus pridobil posebno dovoljenje cesarja Franca Jožefa,⁸⁴ četudi sam ni prevzel ogrskega državljanstva.⁸⁵ Velika večina od postelje in mize ločenih katolikov, ki so se želeli v drugo poročiti, pa se je morala zadovoljiti z življenjem v konkubinatu. Tipičen primer je bil npr. ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je po ločitvi od svoje prve žene Emilije, roj. Griga dvajset let živel v konkubinatu s svojo nekdanjo kuharico Milico Goričanovo. Z njo se je v drugo poročil šele leta 1926, deset dni po smrti prve žene.⁸⁶

⁸² Razsodba je med drugim poudarila: »Ehen von Ausländern seien nach den betreffenden AuslandsGesetzen zu beurteilen, alle anderen Erwägungen müßten hinter diesem Prinzip umsomehr zurücktreten, als die Haager Eherechtskonvention auch dieses Prinzip zum Durchbruchbringe.« Prim.: Anton Stergar, Kako bo pri nas z ogrskimi zakoni?, str. 286–287; prim. tudi Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 89.

⁸³ Anton Stergar je iz rzsodbe najvišjega državnega sodišča pretirano sklepal: »Odslej bodo vsi zakonski nezadovoljneži lahko leteli na Ogrsko in se tam dali po svoji volji ločiti in znovič poročiti; izvzeti bodo le siromaki, ki nimajo ob čem iti na Ogrsko. S tem je hotelo nadsodišče menda nadelati pot za bodoči civilni zakon, s katerim hočejo gotovi krogi osrečiti avstrijske narode«. Anton Stergar, Kako bo pri nas z ogrskimi zakoni?, str. 286–287

⁸⁴ Podrobneje o Hötzendorfovi poroki: Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 91–103.

⁸⁵ Po navedbi Josefa Redlicha naj bi cesar Conradu dejal: »Sie sind ja als Soldat auch Ungar, natürlich sollen Sie die Bewilligung bekommen.« Prim.: Das politische Tagebuch Josef Redlichs 1908–1919, II. Band 1915–1919, Bearbeitet von Fritz Fellner, Graz–Köln 1954, str. 62–63.

⁸⁶ Hribarjevega ločitvenega spisa mi v fondu Deželnega sodišča ni uspelo najti. Iz ohranjenih domovinskih listov je razvidno, da se je moral ločiti v prvem desetletju 20. stoletja. Pri ljudskem štetju leta 1900 je bil še vedno poročen z Emilijo, roj. Griga (1850–1926), medtem ko je pri štetju leta 1910 že vnesena oznaka: »gerichtlich geschieden«. Zaradi življenja v »konkubinatu« je bil Hribar deležen zgražanja s katoliške strani. Še posebej gorak mu je bil ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič, ki ga je ob sedemdesetletnici opomnil, da živi v grehu. 20. septembra 1921 je Jeglič v svoj dnevnik zapisal: »Iz Slovenca sem izvedel, da je pokrajinski namestnik Hribar včeraj izpolnil 70 let. Danes sem mu pisal: 'iskreno čestitam za to milost, želeč, da zadnja leta svojega življenja uporabite ne le v korist narodu, ampak tudi za svojo časno in večno srečo. Starost nam kliče v spomin besede: 'Memento mori!' 'da bi svoje življenje uravnavali na pot srečne smrti v božji milosti.' – To sem mu pisal, da ga nekoliko opozorim na njegovo življenje. Od prve žene je ločen, živi pa kar očitno z drugo, z njo hodi povsod, tudi na službenih potih. Skrajna nesramnost! Veliko pohujšanje! Ne kaže nastopiti zoper njega javno in službeno, pač pa naj javnost izve, da sem ga privatno posvaril.« (Jeglič, Dnevnik, 21. 9. 1921). Mesec in pol kasneje je Jeglič dnevniku zaupal: »Dne 14. XI. sem se moral zvečer vdeležiti 'Žalnega orkestra' po kralju Petru. Prireditev je bila zelo resna. Razen ene Foersterjeve pesmi, so peli kompozicije v stilu pravoslavne cerkve. Meni so se dozdevale lepe, segajoče v srce, primerne, drugim so se dozdevale dolgočasne. Prišel je tudi pokrajinski namestnik Hribar s svojo concubino – imel je toliko takta, da mi je ni predstavil.« (Jeglič, Dnevnik, 14. XI. 1921). Ob koncu leta 1922 pa je Jeglič spet zapisal: »V nedeljo smo praznovali rojstni dan kralja. V stolnici je bila zelo spodobna slovesnost. Namestnik me je povabil h kosilu. Ker sem izvedel, da njegove priležnice ne bo zraven, sem se odzval. Zvečer je bil koncert Glasbene Matice, ki obhaja 50-letnico ustanovitve. Pod vodstvom Hubada so krasno zapeli. Namestnik Hribar je prišel s svojo konkubino, ki je na prvem mestu sedela. Jaz sem se mu ogibal, nisem je pogledal. Poprašujem se, ali smem še dalje molčati, ker je skandal javen? In kaj bo, ako ta nesrečni Hribar umrje, pa cerkvenega pogreba ne bom mogel dopustiti? Nekoliko mislim, da bi mu v novem letu zadevo razložil kar natanko, ne več prikrito, kakor do sedaj.« (Jeglič, Dnevnik, 19. 12. 1922). Hribarjeva prva žena Emilija je umrla 19. 3. 1926 v ljubljanski mestni ubožnici na Japljevi ulici 2. Dne 28. 3. 1926 se je Hribar v drugo poročil s svojo »konkubino« Milico Goričanovo.

Obnovitev zahtev po obvezni civilni poroki

Po sprejemu liberalne poročne zakonodaje na Ogrskem (1894) je bila Avstrija (Cislajtanija) ena izmed redkih evropskih držav, ki je vztrajala na konfesionalnem poročnem pravu.⁸⁷ Na prelomu stoletja je bilo avstrijsko poročno pravo v resnici kuriozum, primerljiv le še z razmerami v Španiji, zato so se v javnosti okrepile zahteve po celoviti reformi občega državljskega zakonika. Liberalni zagovorniki reforme poročnega prava so sprva – podobno kot v šestdesetih in sedemdesetih letih – operirali predvsem z ustavnopravnimi argumenti. V nasprotju s stališči najvišjega državnega sodišča so mnogi menili, da je konfesionalno poročno pravo, vsebovano v ODZ (zlasti člen 111), v nasprotju z državnim temeljnim zakonom o pravicah državljanov, saj da ne zagotavlja enakosti pred zakonom. V tem smislu sta oktobra 1901 poslanca Vogler in Tschan v poslanski zbornici stavila predlog spremembe členov 63, 64 in 111 ODZ, ki je bil identičen z zakonskim osnutkom, ki ga je poslanska zbornica sprejela že v letu 1876.⁸⁸ Kmalu pa so v javni razpravi prevladali etični, нравstveni in socialni argumenti.

V prvi številki četrtega letnika ženskega lista Slovenka (1900) je Danica [Elvira Dolinar] v članku Svobodna ljubezen in zakon⁸⁹ ugotavljala: »Vkljub največji svobodi v izbiranju zakonskega druga, vkljub najvestnejšega plemenskega izbora (Zuchtwahl) se bodo pa vendar vedno primerjali i slučaji medsebojnih zvez, v kojih zakoncih nikakor ne bodo našli zaželjene harmonije, bodisi da sta se varala že uže pri izbiranju, bodisi da sta se šele pozneje divergujoče razvila, da je moral nastati razkol med njima. V takem slučaju jima mora biti svobodna ločitev brez vsih zlih posledic, kajti naravnost kruto je vezati siloma dva človeka, ki si v vsem docela nasprotujeta; kajti zakon, v katerem zakonca ne harmonirata, ni več zakon.«⁹⁰ Podobna stališča so zagovarjali zlasti v 9. aprila 1904 na Dunaju ustanovljenemu Društvu katoliških ločencev (Verein katholisch geschiedener Eheleute),⁹¹ ki si je najbolj goreče prizadevalo za razveljavitev člena 111. Zlasti v socialističnem delavskem in ženskem gibanju pa so vedno bolj opozarjali tudi na socialne in gospodarske razsežnosti problema. Ob padanju števila sklenjenih zakonskih zvez in sočasnem hitrem naraščanju števila ločitev (katoliških) in razvez (nekatoliških) zakonov, ki ga je od konca 19. stoletja beležila avstrijska statistika v vseh avstrijskih deželah in pri vseh družbenih slojih (zlasti med delavstvom in meščanstvom po premoženju),⁹² se jim je zdela zgolj reforma ločitvenega prava preozka. Ob uvedbi obvezne

⁸⁷ Dr. L. v. Mitteis, Die Reformbedürftigkeit des österreichischen Eherechtes, v: Neue Freie Presse, 21. 1. 1906 (Morgenblatt).

⁸⁸ Toda zaradi do skrajnosti zaostrenih nemško-čeških odnosov, ki so kmalu eskalirali v (obnovljeni) obstrukciji, njun predlog ni vzbudil skoraj nobene pozornosti. Enquete, str. 27–28; Voglerjev predlog omenja tudi Josip Gruden, Kulturnobojni načrti, v: Čas 1912, str. 8.

⁸⁹ Slovenka, IV., 1900, št. 1; prim. tudi Sabina Ž. Žnidaršič, Ora et labora – in molči, ženska!, cf*, Ljubljana 2000, str. 64.

⁹⁰ Danica [Elvira Dolinar], ki je menila, da postaja v državah, »kjer so ločitve dovoljene«, zakonska zveza »blažja, plemenitejša, idealnejša«, je bila seveda deležna ostrih kritik v katoliškem časopisju. Prim.: Slovenec, 24. 2. 1900; glej tudi Nina Vodopivec, Ivanka Anžič Klemenčič, v: Splošno žensko društvo 1901–1945. Od dobrih deklet do feministk, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, Ljubljana 2003, str. 296.

⁹¹ Društvo so ustanovili 9. aprila 1904, statute pa so mu potrdili avgusta 1904. Po navedbah njegovega predsednika Fritza Riedererja z začetka leta 1905 naj bi društvo štelo med 200 in 400 tisoč članov. (Riederer je pri tem imel v mislih okoli 200.000 uradno in še enkrat toliko dejansko ločenih katoliških zakoncev v Avstriji). Društvo je imelo svoje izpostave v vseh večjih mestih Avstrije. Dunajska izpostava naj bi štela 38.000 in graška 8.000 članov. Društvo je izdajalo svoj list Blätter der Geschiedenen. Prim.: Enquete, str. IV., 2–3, 17, 129, 186; Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 76.

⁹² Prim.: Waltraud Heindl, Aspekte der Ehescheidung in Wien um 1900. Grenzen und Möglichkeiten der Erforschung des Problems, v: Mittelungen des Österreichischen Staatsarchivs 33, 1980, str. 219–246.

civilne poroke in možnosti razvez katoliških zakonov so predlagali celovito reformo ODZ, s katero naj bi predvsem izboljšali pravni položaj zakonskih žensk (in ločenk). Splošno avstrijsko žensko društvo (*Allgemeine österreichische Frauenverein*)⁹³ je tako leta 1904 malo pred tem ustanovljeni komisiji za revizijo ODZ⁹⁴ poslalo peticijo, s katero se je zavzelo ne le za uvedbo civilne poroke in možnost razveze katoliških zakonov, ampak za zakonsko priznanje konkubinata, pač v smislu zagotovitve pravic »konkubin« do primerne vzdrževanja in dedovanja.

Vsa različna stališča so prišla do polnega izraza v anketi o reformi poročnega prava,⁹⁵ ki jo je (v sodelovanju z Društvom katoliških ločencev) med 27. januarjem in 24. februarjem 1905 izvedla Kulturno politična družba (*Kulturpolitische Gesellschaft*).⁹⁶ Vodstvo društva je k sodelovanju v javni anketi povabilo vrsto znanih dunajskih intelektualcev različnih političnih usmeritev. Med njimi so prevladovali liberalno usmerjeni pravniki in visoki državni uradniki, ankete pa sta se udeležila tudi dva znana katoliška intelektualca in nekaj eminentnih predstavnic ženskega gibanja.⁹⁷

Razen obeh katoliških udeležencev ankete, Adolfa Letha in Victorja Kienböcka, ki sta ognjevitro zagovarjala načelo nerazvezljivosti katoliških zakonov,⁹⁸ se je velika večina udeležencev ankete zavzela za čimprejšnjo reformo poročnega prava v Avstriji. Sodelujoči člani Društva katoliških ločencev so v prvi vrsti zahtevali ukinitve § 111 ODZ in uveljavitev razvezljivosti katoliških zakonov. Predsednik društva Fritz Riederer, ki je v členu 111 videl »nasilje nad človekovimi pravicami« najhujše vrste, je menil, da je člen 111 neetičen, saj da je veliko bolj moralno razvezati spodletel zakon, kot pa ohranjati zakonsko zvezo od postelje in mize ločenih zakoncev. Z ločitvijo naj bi se namreč »vez« med zakoncema popolnoma pretrgala (edino, kar ju še povezuje, je to, da mora en zakonec plačevati alimente), toda zaradi § 111 si ločena zakonca ne moreta ustvariti novega »ognjišča«. Absolutni zadržek katolištva, vsebovan v § 111, sili ločene zakonce, da živijo v konkubinatu, s tem pa so izpo-

⁹³ Leta 1893 ustanovljeno Splošno žensko društvo je bilo prva ženska organizacija v Avstriji. Med prominentnimi članicami so bile Auguste Fickert, Marie Schwarz in Rosa Mayreder. Društvo je bilo nestransko in je bilo odprto tako za socialdemokratsko kot krščansko socialno orientirane ženske. Prim.: Waltraud Heindl, *Frau und bürgerliches Recht. Bemerkungen zu den Reformvorschlägen österreichischer Frauenvereine vor dem Ersten Weltkrieg*, v: *Politik und Gesellschaft im Alten und neuen Österreich. Festschrift für Rudolf Neck zum Geburtstag*, Hrg. Isabella Ackerl, Walter Hummelberger und Hans Mommsen, Band I., Wien 1981, str. 136–139; Harmat, *Divorce and Remarriage in Austria-Hungary*, str. 77.

⁹⁴ Komisija za revizijo ODZ, ki naj bi zakonik »prilagodila spremenjenim gospodarskim in družbenim razmeram«, so na pobudo nestorja avstrijskega pravoznanstva, predsednika najvišjega državnega sodišča dr. Josefa Ungerja ustanovili maja 1904 pri pravosodnem ministrstvu. Prim.: Heindl, *Frau und bürgerliches Recht*, str. 135.

⁹⁵ Prim.: *Protokolle der Enquete betreffend die Reform des österreichischen Eherechtes (vom 27. Jänner bis 24. Februar 1905)*, Wien 1905.

⁹⁶ Kulturno politična družba, ki jo je leta 1902 ustanovila skupina dunajskih socialno liberalno usmerjenih intelektualcev z dr. Robertom Scheuom na čelu, je v obliki javnih anket izvajala neodvisne raziskave o vitalnih družbenih problemih, kot npr. o reformi kazenske zakonodaje, državnem subvencioniranju umetnosti, reformi srednjega šolstva itd. Nekatere družbine ankete so imele velik vpliv na pripravo potrebnih sodnih in pravnih reform ter na spremembo vladne politike. Ena izmed njenih najodmevnejših anket je bila prav anketa o reformi poročnega prava. Prim.: John W. Boyer, *Freud, Marriage and Late Viennese Liberalism: A Commentary from 1905*, v: *The Journal of Modern History*, Vol. 50, No. 1, 1978, str. 72–102.

⁹⁷ Boyer, *Freud, Marriage and Late Viennese Liberalism*, str. 87.

⁹⁸ Adolf Leth je menil: »Die Ehe kann nicht gelöst werden, weil sie eben mehr als ein Vertrag ist, weil sie eben ein Sakrament ist.« Dr. Victor Kienböck pa je poudaril: »So lange der Staat auf dem Standpunkte der Ehe als der staatlich anerkannten, staatlich legitimierten, die Gesellschaft begründenden Form der Geschlechtsgemeinschaft steht, dann muß die Unauflöslichkeit der Ehe statuiert werden...« Prim.: *Enquete*, str. 233, 236 (Leth); 79–82; 84 (Kienböck).

stavljeni hudemu socialnemu pritisku, ki je še zlasti krut do »žena« (konkubin) in (nezakon-skih) otrok.⁹⁹

Za nekatere druge razpravljalce, med njimi so prevladovali pravniki, so bili sporni tudi nekateri drugi člani ODZ. Državnozbornski poslanec dr. Ludwig Vogler se je tako – kot oktobra 1901 v poslanski zbornici – zavzel za revizijo (oz. odpravo) §§ 63, 64 in 111 ODZ. Menil je, da je zahteva po razvezljivosti katoliških zakonov popolnoma upravičena, toda hkrati je predlagal, naj razveze ne bi bile prelahko dosegljive. »Zakon ni čebeljak, v katerega lahko pri enih vratih vstopiš in pri drugih izstopiš. Z dovolitvijo razveze zakona naj bi ustvarili možnost, da se v najtežjih primerih, ko je skupno življenje za zakonca postalo neznosno in nemogoče..., tak zakon pripelje do popolne ločitve.«¹⁰⁰ Za določujočo navedbo »upravičenih razlogov« za razvezo zakona (pač po francoskem, nemškem in ogrskem zgledu) se je v razpravi zavzela tudi velika večina drugih razpravljalcev. (Dr. Moritz Benedikt je menil, da bi morali razvezo zakona nujno dovoliti v primerih »izrojenosti«: pri zločincih, patološko obremenjenih ljudeh in obolelih za težkimi nalezljivimi boleznimi).¹⁰¹ Precej osamljeno je bilo stališče Gustava Scheua, ki je zagovarjal načelo absolutne razvezljivosti zakonov: »Ne smemo pozabiti, da je tudi pri sklepanju zakonov najvišji princip svoboda. Zakaj naj bi ta princip svobode veljal le pri sklepanju zakonov, ne pa tudi pri ločevanju?«¹⁰²

Posamezni razpravljalci so se dotikali tudi nekaterih drugih perečih problemov poročne zakonodaje v Avstriji. Znani mirovnik Alfred Fried iz Berlina je med drugim opozoril, da je z nepriznavanjem zakonov, ki so jih v tujini povsem pravilno sklenili (nekdanji) avstrijski državljani, avstrijsko poročno pravo v popolnem nasprotju s haaško konvencijo o zakonskem pravu iz leta 1902.¹⁰³ Predsednik Kulturno politične družbe Robert Scheu je navrgel tezo, češ da »je nasprotje med katolicizmom in nekatolicizmom v bistvu nasprotje med interesi moškega in ženske« in da je t. i. katoliško stališče v bistvu »žensko stališče«.¹⁰⁴ Social-demokrat Jakob Brod pa je obstoj instituta »zakona« povezal z obstojem kapitalistične družbe: »Dokler obstoji naša današnja kapitalistična družba, ki je le druga oblika starega barbarstva, se bo ohranilo tudi barbarstvo zakona. Šele če zmaga socializem, se bo uveljavil premišljen zakon, v katerem živijo drug z drugim tisti, ki se ljubijo – in v trenutku, ko se ne ljubijo več, odidejo vsak na svojo stran.«¹⁰⁵

Medtem ko se je večina moških udeležencev ankete osredotočila na vprašanje nujne reforme ločitvenega (razveznega) prava, so zlasti ženske udeleženke opozarjale, da bi lahko bila ločitvena zakonodaja, ki ne bi vsebovala posebnih zaščitnih določil za poročene ženske, slabša od obstoječe.¹⁰⁶ Grete Meisel-Hess, nauglednejša predstavnica ženskega gibanja, ki je sodelovala v anketi,¹⁰⁷ je zeleno reformo presojala z zornega kota meščanske žene, ki ni bila ekonomsko samostojna in za katero bi lahko ločitev (razveza) pomenila korak v socialno negotovost. Menila je, da zakonodaja sicer ne bi smela prepovedovati razvez zakona, da pa bi

⁹⁹ Enquete, str. 17–20; 71. Leopoldina Palletta, članica Društva katoliških ločencev iz Gradca, je v nepopustljivosti katoliške cerkve pri obrambi § 111 videla razlog, da se je veliko članov društva »upravičeno« pridružilo gibanju Los von Rom. (Prim.: Enquete, str. 68–70).

¹⁰⁰ Enquete, str. 22–28.

¹⁰¹ Enquete, str. 47–52.

¹⁰² Enquete, str. 60–64.

¹⁰³ Enquete, str. 177–178.

¹⁰⁴ Enquete, str. 3–4, 16

¹⁰⁵ Enquete, str. 21.

¹⁰⁶ Boyer, Freud, Marriage and Late Viennese Liberalism, str. 88–89.

¹⁰⁷ Grete Meisel-Hess je kasneje postala pomembna članica Zveze za zaščito mater (Bund für Mutterschutz), vplivnega združenja za ženske pravice, ki ga je leta 1905 v Berlinu ustanovila Helene Stöcker. Prim.: Boyer, Freud, Marriage and Late Viennese Liberalism, str. 88–89.

moralna nova zakonodaja obvezno vsebovati dolžnost moža, da skrbi za svojo razvezano ženo in otroke ter natančno določiti razloge za razvezo zakona. (Brez utemeljenega razloga naj razveza ne bi bila možna). Iz istih razlogov je odločno zavrnila idejo o t. i. »začasnih porokah« (Ehen auf Zeit), ki jo je razvil angleški pisatelj George Meredith: »Če bi lahko po desetletni pogodbi mož odpovedal zakon kot kakšno stanovanje, ki mu ni več pogodu, bi to privedlo do tega, da bi bila žena brezpogojno na slabšem.«¹⁰⁸

Kamilla Theimer, ki so jo na Slovenskem bolj spoznali šele ob njeni aferi z Janezom Evangelistom Krekom, se je – kot je poudarila – ankete udeležila v prvi vrsti kot ženska (in ne kot katoličanka). Načelno se je zavzela za sprejem novega, interkonfesionalnega poročnega prava (slednji naj bi bil kulturna potreba), ki bi uzakonil obvezno civilno poroko, toda hkrati je – s stališča žene – nastopila proti radikalnim posegom v ločitveno oz. razvezno pravo. Če bi reforma uvedla razvezo, ki bi bila odvisna od svobodne volje enega izmed zakoncev (kot je predlagal Gustav Scheu), bi ceho plačala žena, kar naj bi se kazalo tudi v ZDA. Zakon bi moral nujno vsebovati natančno določeno razvezne razloge, pri čemer bi moral izhajati iz interesa žene in otrok. Theimerjeva je predlagala tudi širšo reformo ODZ glede odnosov med spoloma. Opozorila je na vrsto določil ODZ, ki so uzakonjala podrejen položaj žene nasproti možu, kot npr. pravico moža, da ženi prepove, da bi se zaposlila, da izbere kraj bivanja družine in da upravlja z ženinim premoženjem. Menila je, da bi bilo ob reformi ločitvenega prava potrebno izvesti tudi ustrezno reformo lastninskega prava.¹⁰⁹

Tudi Henriette Herzfelder, ki je sicer bila najbolj bojevita ženska udeleženka ankete, je še bolj kot Kamilla Theimer z vsemi topovi udarila po avstrijskem ODZ. Do vprašanja razvez katoliških (in mešanih) zakonov ni zavzela jasnega stališča, toliko jasneje pa je poudarila nujnost celovite reforme ODZ v smislu ženske emancipacije. Nevzdržno se ji je zdelo, da ODZ žensko obravnava kot »nemočno, nezrelo kreaturo, ki jo mora voditi mož«.¹¹⁰ V svojih stališčih je izhajala iz zornega kota meščanskih poročenih žensk, medtem ko se stališč naraščajočega števila nameščenk in delavk ni dotikala. Za njo je bila primarna družbena vloga vsake ženske vloga zakonske žene in matere, kar pomeni, da njeno zagovarjanje pravic žensk ni bilo preradikalno.¹¹¹

Od znanih udeležencev ankete so bila nadvse zanimiva stališča Sigmunda Freuda, ki je organizatorjem ankete poslal pisni odgovor (prebrali so ga 8. februarja 1905).¹¹² Na anketno vprašanje: »Ali naj bo zakon nerazvezljiv? Tudi po dejanski ločitvi?«, je Freud povsem nedvoumno odgovoril: »Nerazvezljivost zakona nasprotuje pomembnim etičnim in higienskimi načelom in psihološkimi izkušnjam. Še posebej nepravilna je do žensk, ki so zaradi naravnih okoliščin prisiljene vstopiti v zakon v rani mladosti, ko so za zakon duševno popolnoma nezrele, in ki so zaradi družbenih pričakovanj prisiljene vstopiti v zakon brez poznavanja ljubezenskega življenja.«¹¹³

Freudu se je zdela »sukcesivna poligamija« (torej možnost razveze in vnovične sklenitve zakona) povsem združljiva s kulturnimi normami moderne družbe, saj bi uzakonitev možnosti razveze deloma pomenila zgolj sankcioniranje obstoječih razmer. Za reformo poročne zakonodaje v smislu možnosti razveze zakona pa se je Freud zavzel tudi zaradi negativnih posledic spolne vzdržnosti: »Zagovarjam stališče, da lahko le neznatna manjšina srečno konstitui-

¹⁰⁸ Enquete, str. 15.

¹⁰⁹ Enquete, str. 86–95; Boyer, Freud, Marriage and Late Viennese Liberalism, str. 89–90.

¹¹⁰ Enquete, str. 210–219; Boyer, Freud, Marriage and Late Viennese Liberalism, str. 90.

¹¹¹ Enquete, str. 210–219.

¹¹² Enquete, str. 76–77; Freudov odgovor je ponatisnjen tudi v prilogi Boyerjevega članka Freud, Marriage and Late Viennese Liberalism, str. 99–102.

¹¹³ Ibidem.

ranih ljudi izvaja spolno abstinenco brez škode... Za veliko večino pa je spolna abstinenca preko daljšega življenjskega obdobja skoraj nemogoča.«¹¹⁴ Spolna potlačitev naj bi obvezno povzročala najrazličnejše oblike nervoz in imela tudi druge psihične posledice. Za moške z normalnim spolnim življenjem, še zlasti, če se ukvarjajo z intelektualnim delom, naj ne bi predstavljala večjega problema le začasna spolna vzdržnost. Daljša spolna abstinenca pa naj bi jim povzročala hude posledice, saj naj bi vse svoje psihične moči porabili za boj proti skušnjavi, pri tem pa izgubljali energijo in potrebno samozavest.¹¹⁵ Enako hude naj bi bile psihične posledice spolne vzdržnosti pri ženskah, saj naj bi bil del »kultiviranih žensk« že obsojen na frigidnost.

Ob zaključku ankete je Kulturno politična družba sprejela resolucijo (30. marca 1905), ki se je – v skladu s predlogom poslanca Voglerja – povsem nedvoumno zavzela za čimprejšnjo reformo poročne zakonodaje:

»Reforma avstrijskega poročnega prava je neizgibna, nujna naloga zakonodaje, s katero ni mogoče odlašati do splošne revizije občega državljskega zakonika. Reformo je treba izvesti tako, da se vzpostavi enotno državno poročno pravo in da se še posebej ukinejo verski zadržki verske različnosti, višje posvetitve, zakonske vezi in katolištva, in da se pod ustreznimi pogoji, najmanj enakimi kot pri nekatoliških zakonih, omogoči razvezljivost zakona.«¹¹⁶

Kulturni boj

Kmalu po objavi resolucije in ankete se je začel uresničevati poziv, ki ga je v teku anketnih razprav na prisotne in širšo javnost naslovil poslanec Julius Ofner: »Vsi, ki priznavajo, da današnje poročno pravo duši socialni institut [zakona], se morajo povezati, saj lahko obstoječe avstrijsko poročno pravo izniči le močna sila.«¹¹⁷ Že poleti 1905 je na državni zbor in pravosodno ministrstvo naslovila peticijo za reformo poročnega prava Zveza avstrijskih ženskih društev (Bund österreichischer Frauenvereine), ki so jo na pobudo Marianne Hainisch ustanovili leta 1902 kot nekakšno krovno organizacijo nestranskih ženskih društev.¹¹⁸ V peticiji je Zveza med drugim zahtevala uvedbo obvezne civilne poroke in možnost za razvezo katoliških zakonov že na podlagi »nepremostljive zoprnosti«.¹¹⁹ Peticija je zahtevala izboljšanje položaja tistih žensk, ki so bile ločene po svoji krivdi. Tudi njim naj bi (če bi bile brez sredstev) možje po ločitvi zagotavljali primerno preživnino, upravičene pa naj bi bile tudi do dela skupnega premoženja.¹²⁰

V skladu z resolucijo, ki so jo konec marca sprejeli udeleženci ankete, je jeseni 1905 Društvo katoliških ločencev sprožilo široko zastavljeno in dobro organizirano akcijo javnih zborovanj in zbiranja podpisov za razvezljivost katoliških zakonov,¹²¹ ki so jo pozorno sprem-

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Že pred Freudom je podobno stališče zagovarjal psiholog dr. Wilhelm Stekel. Sklicujoč se na stališče Richarda Kraft-Ebinga je menil, da je seksualna abstinenca enaka onaniji in pogost vzrok za težke živčne bolezni. Prim.: Enquete, str. 66.

¹¹⁶ Enquete, str. V.

¹¹⁷ Enquete, str. 228–232.

¹¹⁸ Heindl, Frau und bürgerliches Recht, str. 133, 135–136.

¹¹⁹ Heindl, Frau und bürgerliches Recht, str. 140–145.

¹²⁰ Ta zahteva je bila uperjena zoper diskriminatorni §. 1237 ODZ, ki je določal, da v zakonu, če ni posebnega dogovora, obdrži vsak »soprog lastnino svojega premoženja«. V drugem odstavku je določal, da pri tem, kar eden soprog v zakonu pridobi, nima drugi soprog nikake deležnosti. »V dvomu se domneva, da je pridobitev soproga«. Prim.: Fran Mohorič, Stališče ženske v avstrijskem pravu, v: Slovenski pravnik 1915, str. 164.

¹²¹ Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 76.

ljali tudi v slovenskem katoliškem tisku: »Društvo 'katoliških' ločenih zakoncev hoče na vsak način izsiliti preosnovo državnega zakonskega prava v tem zmislu, da se odstrani iz njega krščanski pečat in uvede t. zv. civilni zakon. Glavne točke te preosnove bi bile: 1. Zakoni se ne sklepajo več v cerkvi (vsaj pred državo veljavni ne; na Ogrskem in Francoskem je celo pod kaznijo prepovedano poročiti se prej v cerkvi, kakor pred državnim uradnikom, sicer je cerkvena poroka zasebna stvar ali bolje 'parada' poročencev), ampak pred državnim uradnikom – v kaki zakajeni pisarni. S tem je zakonu odvzet vsak višji pomen, odvzeta mu je vsa poezija, in je potisnjen do suhoparne juridične formalnosti. 2. Judje se bodo smeli neovirano ženiti s kristjani; krščanska kri Judom od nekdaj diši, zato se Izrael zelo poteguje za reformo kat. zakona... 3. Propadli in odpadli katoliški duhovniki in redovniki se bodo smeli ženiti – po zgledu Martina Lutra. 4. Poglavitno pa je, da se odpravi nerazvezljivost zakonske zveze ter ločeni lahko vsak čas sklenejo nov zakon. – Zagovorniki preosnove so se požurili in začeli zbirati podpise, zlasti po mestih. Uredništva liberalnih listov, razne gostilne, agentje in luteranski predikantje so se hitro zavzeli za to stvar in kjer ni drugače šlo, poslužili so se laži in zvijače – saj liberalni smoter posvečuje sredstva. Nabralo se bojda krog 300.000 podpisov, morda tudi več.«¹²²

Akcijo Društva katoliških ločencev je dejavno podprla vrsta drugih društev, strokovnih organizacij in znanih posameznikov iz kulturnega in političnega življenja, tako da je do začetka leta 1906 uspelo zbrati več sto tisoč podpisov. Novembra 1905 je akcijo s posebno resolucijo podprla odvetniška zbornica Češke (v njej so zahtevali ukinitve §§ 63, 64 in 111 ODZ),¹²³ konec januarja 1906 pa je začelo zbirati podpise pod peticijo za temeljito reformo poročnega prava še praško žensko društvo Frauenfortschritt.¹²⁴ Akcijo so ves čas odločno podpirali zlasti vsenemško usmerjeni državnozbornski poslanci (Derschatta, Tschan, Voelkl, Noske, Eisenkolb, Wrabetz, Iro, Ellenbogen, Resel in Malik), ki so februarja 1906 izdali oklic: »Someščani! Med vsemi državami na svetu ima Avstrija najbolj nazadnjaško postavo o zakonu. Zbralo se je na tisoče katoličanov, ki zahtevajo reformo katoliškega zakona. Zahtevamo le, kar je uvedeno že po vseh kulturnih državah, namreč da zopet lahko sklenejo zakon ločeni katoličani.«¹²⁵

Razsežnosti gibanja, ki so ga javno podpirali tudi »vsenemški« zagovorniki gibanja Los von Rom, so vnesle nemir v katoliški tabor. Toda avstrijski episkopat je reagiral šele potem, ko so se novembra 1905 v justičnem odseku državnega zbora (predsedoval mu je slovenski liberalni poslanec dr. Andrej Ferjančič) poenotili o predlogu poslanca dr. Tschana, ki je predvidel možnost vnovične (civilne) poroke od postelje in mize ločenih katoličanov.¹²⁶ »Čim se je izvedelo, da je ta reformni načrt v justičnem odseku že toliko dozorel, da se bode o njem v doglednem času že lahko meritorno razpravljalo v parlamentu, je bil ves klerikalni Izrael pokonci.«¹²⁷ Novembra 1905 so se na Dunaju na peti splošni avstrijski katoliški konferenci zbrani škofje odločili, da bodo z organizirano protiakcijo odločilnim krogom v državi jasno dokazali, da velika večina avstrijskih katoličanov podpira »zadržek katolištva« in nerazvezljivost zakona¹²⁸ in da so argumenti Društva katoliških ločencev neutemeljeni. »Kot najvažnejši

¹²² F., K., Razporka in svobodna šola, v: Voditelj v bogoslovnih vedah, 1906, str. 220–222.

¹²³ Marianne Tuma von Waldkampff, Zur Reform des österreichischen Eherechts, Leipzig 1907, str. 14.

¹²⁴ Tuma von Waldkampff, Zur Reform, str. 16.

¹²⁵ Slovenec, 2. 3. 1906.

¹²⁶ Slovenski narod, 22. 2. 1906.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ »Na Dunaju so se zbrali škofje, ki so prokleli nameravano reformo zakonskega prava in pozvali na najodločnejši odpor in boj proti tej nakani vse pravoverne katolike. Izdali so se posebni kolic, podpisani od raznih klerikalnih kapacitet, med katerimi seveda tudi ni smel manjkati dr. Šusteršič, na dobro in verno katoliško ljudstvo, naj z vso odločnostjo protestuje proti nameravanemu atentatu na sveti katoliški zakon.« Slovenski narod, 22. 2. 1906; prim. tudi: Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 76.

dokaz navajajo nasprotniki veliko število konkubinatov, v katerih žive ločeni zakonci, ki se ne smejo zopet ženiti, torej je moralna potreba za dotične stranke in za državo samo, da se ti konkubinate pozakonijo, t. j. da se s civilnim zakonom dovoli razporka in sklenitev novih zakonov. A ta razlog je piškav. Civilni zakon prvič pred vestjo in pred Bogom ne more nikdar divjega zakona spremeniti v pravi zakon, k večjemu pokrije nenravno goloto na zunaj s plaščem legalnosti, drugič je pa prazna utopija, da bi civilni zakon zmanjšal ali celo odpravil konkubinate, ampak le omaja zakonsko zvezo in pospeši prelomitev zakonske zvestobe ter dosledno vodi do popolnega razpada zakonske zveze sploh. Človeški razbrzdanosti, ki jo imenujejo 'sloboda', postane sčasoma tudi civilni zakon nadležen in nepotreben, zato je proč tudi z njim. Dokaz za to nam je stara rimska država in pa današnja Francija.«¹²⁹

Februarja in marca 1906 so se po vseh večjih mestih monarhije »vršili številno obiskani protestni shodi na veliko jezo rdečih zagovornikov 'proste ljubezni' ter duševno zaspane in mravno gnile buržuazije.«¹³⁰ »Duhovščina je uprizorila po vsej Avstriji pravcato križarsko vojno proti napovedani reformi državljskega zakonika.«¹³¹ Akcija zbiranja podpisov zoper »razkristjanjenje zakonske zveze« je v vseh avstrijskih deželah odlično napredovala. Od slovenskih dežel je bila še posebej uspešna v ljubljanski škofiji, saj se je zanjo odločno zavzel ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič. V nedeljo, 18. februarja 1906, so v vseh cerkvah na Kranjskem duhovniki »grmeli proti onim brezbožnikom, ki so stegnili pregrešne svoje prste proti svetosti katoliškega zakona. V najtemnejših barvah so se slikale ljudstvu posledice nameravane reforme in pri tem se prečastiti božji namestniki tudi niso strašili se posluževati očitih laži. – Tako so na primer pripovedovali v veliko zgražanje neukega ljudstva, da se namerava uvesti tak zakon, ki bo trajal samo dve do tri leta; ako se bo mož naveličal svoje žene, jo bo pahnil od sebe, jo z otroki vred prepustil bedi, sam si bo pa vzel drugo. Ko so s takimi in enakimi bajkami nahujskali ljudstvo, so jeli nabirati med njim podpise za protestno izjavo proti nameravani reformi. In sedaj lazijo cerkovniki in razni drugi farški agitatorji od hiše do hiše, od rodbine do rodbine in beračijo podpisov. Zlasti so se spravili na ženske, ki so najložje dostopne njihovim lažem in farbanjem, da bodo baš ženske najbolj usmiljenja in obžalovanja vredne stvarce pod božjim solncem, ako se izvede reforma državljskega zakonika. No, a tudi otrok ne zaničujejo pri nabiranju protestnih podpisov, dasi pravijo, da naj dotične izjave podpišejo samo osebe, ki so že dovršile 14. leto. Tako so na primer morale na tukajšnjem zavodu mater Uršulink podpisati protestno izjavo celo deklice 10 do 12 let.«¹³²

Celotno akcijo je budno spremljal ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, ki je 10. marca 1906 svojemu dnevniku zaupal: »Protestni podpisi zoper razdružitev zakona prav dobro napredujejo... Uradniki in učitelji slabo podpisujejo; pristaši Naroda se branijo in ne marajo... Na prižnici in pri shodih se ljudstvo podučuje.«¹³³ V njegovi režiji (in režiji prvaka SLS dr. Ivana Šusteršiča) se je 11. marca 1906 odigral tudi dobro obiskani protestni shod katoliškega ženstva v veliki dvorani Uniona (po navedbah Slovenca naj bi se ga udeležilo okoli 3000 žena), ki je pomenil vrhunec »slovenske« katoliške akcije proti »razporki«.

Glavne ženske govornice, tako iz meščanskih kot delavskih vrst, so v svojih nastopih jasno demonstrirale svojo odločenost »braniti žensko čast«.¹³⁴ Josipina Kos je zahtevo po uvedbi civilne poroke z možnostjo razveze zakona označila za »verski boj«, ki se mu je treba

¹²⁹ F., K., Razporka in svobodna šola, v: Voditelj v bogoslovnih vedah, 1906, str. 220–222.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ Slovenski narod, 22. 2. 1906.

¹³² Slovenski narod, 22. 2. 1906.

¹³³ Jegličev dnevnik, 10. 3. 1906.

¹³⁴ Slovenec, 12. 3. 1906.

zoperstaviti. »Ali nimamo že itak dovolj boja? Vse je sprto in razbito. Zdaj nam hočejo zanesti še med katoliške rodbine, med stariše ino otroke nov boj, verski boj, ki je najhujši, ker ima globoke korenine v veri in ker se gre za večni blagor. Me nočemo tega boja! Zatorej proč, proč s tistim, ki nam ga usiljujejo. Dolžnost žene je pomirjevati. Mir je tudi cilj našega nastopa. Ob pragu naših rodbin se mora ustaviti verski boj. Svetišče rodbine je naše, otroci so naša in božja last. Bodimo trdne in neomajane! Delujmo vzajemno za splošni blagor! Kličimo navdušeno našim nasprotnikom: 'Roke proč!'«¹³⁵

Gospa Pliberšek je zahtevo po razporoki postavila v kontekst aktualnega socialnega vprašanja, ki da je sicer vprašanje človeške družbe, »a tudi vprašanje posameznikov, ... vprašanje žene, vprašanje otrok.« »Vsi bi bili radi srečni, kolikor je pač na zemlji mogoče, vsi, tudi žene, tudi otroci. A glejte, kaj so iznašli rdeči osrečevalci človeštva: Radi bi, da bi jim postava dovolila, kadar bi se jim zljubio, ločiti zakon, pustiti žene, pustiti otroke v zapuščenosti in revščini. – Kaj bi jim bila potem mar žena, ki jim jev nesebični ljubezni žrtvovala vse, kaj bi jim bili mar otroci, sirote, ki bi hrepenele po očetovi skrbi, ljubezni! A oče bi dobro živel drugod, žena in otroci pa naj poginejo. To bi bil zmisel nove postave za nas! – Sramota vsem, ki so za tako postavo! Me žene protestujemo v svojem imenu, v imenu vseh mater, v imenu vseh otrok, protestiramo proti vsaki postavi, ki bi poizkusila porušiti in oskruniti krščanski zakon!«¹³⁶

Gospa Bengalija je menila, da bi bila takšna postava zgrajena na »lahkomiselnosti«, gospa Kumer pa je opozorila, da bi bil takšen zakon obenem tudi skušnjava za ženo. »Zato proč s tako postavo, ki je podla skušnjava! Proč s postavo, ki dvomi o našem poštenju in se laska le strastem!«¹³⁷ Gosposodična Bučar je s stališča delavk opozorila na pogubne posledice razporeke za ženske delavke: »Veliko mladih deklet je, katere morajo iti v svet iskat in prislužiti si kruha, naj si že bode v tovarne ali razne službe. Trpka je usoda delavke in le malo veselja daje človeška družba delavki, in le malo ščitijo postave žensko delavko. Biti mora skromna in z malim zadovoljna, da se preživi. Ako se pa že delavki, ki je prosta, ne godi predobro, potem si pa ve predstavite žensko, katera je po razporoki ločena od moža, katera nima družega, kakor kopico majhnih otrok, s katerimi je tako rekoč vržena na cesto na milost ali nemilost. Kako naj taka žena preživi sebe, kako naj vzgoji deco, kje naj vzame potrebnega živeža, kje naj dobi kruha za svoje otročičke? Pa mi bode morebiti kdo ugovarjal, češ, saj bode moral mož tudi kaj skrbeti za otroke. Bogati možje mogoče, kako pa naj poskrbi delavec? V velikih delavskih družinah komaj shajajo sedaj, ko živita mož in žena skupno, sedaj jim nič ne ostane, ko prinese mož zaslužek samo 'eni' ženi, in potem bo prinesel denar tisti, s katero bo živel in skrbel za otroke tiste žene s katero bo skupaj, a za zapuščeno mu ne bo nič ostalo, kakor mu sedaj nič ne ostane. Če je kdo, potem je delavska žena upravičena protestirati in sicer odločno protestirati proti razdružitvi zakonske zveze. Jaz mislim, da se soglašate z menoj, če pravim: Civilnega zakona ne maramo (Burni klici: Ne maramo ga!), me priznamo samo en zakon, katerega je ustanovil Bog in katerega uči in ščiti sv. kat. cerkev. Sedaj nastopa mila pomlad in narava se probuja od zimskega spanja. Tudi ženstvo ljubljansko se probuja in vstaja in kliče poslancem in celi javnosti: Postave, katere tako globoko segajo v naše življenje, postave, ki se tičejo tudi nas, teh postav ne bode delali brez nas! (Burno odobravanje.)«¹³⁸

Gospodična Marija Klepec je poudarila, da je krščanski zakon tudi zakrament; kot tak da je svet in nerazrušljiv, »kakor je nerazrušljiva resnična, srčna ljubezen«. »Krščanski ženi je

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Slovenec, 12. 3. 1906.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Slovenec, 12. 3. 1906.

življenje več kakor golo uživanje. Krščanski ženi je zakon in življenja nekaj resnobnega, nekaj svečanega, daritev za blagor rodbine in božja služba. Zato krščanska žena vztraja tudi v težkih urah, vztraja iz ljubezni do rodbine, vztraja iz ljubezni do Boga. Kakor je vojak, ki prelomi domovini dano besedo ter pobegne izpod zastave, izdajavec, ki ga ustrelje, – tako so tisti, ki bi radi prelomili in poteptali prisego svete in večne zakonske ljubezni, izdajavci rodbine, izdajavci otrok, izdajavci – žene!«¹³⁹ Zadnja med ženskimi govoricami je nastopila sicer neporočena sestra Janeza Evangelista Kreka Cilka, ki je svoj aganžma na shodu utemeljila z besedami: »Če se v boju proti krščanskemu zakonu vežejo oženjeni in neoženjeni liberalci in social-demokratje, se v njegovo obrambo moramo družiti vse brez razločka!«¹⁴⁰

Seveda pa sta bila glavna govornika na protestnem shodu moška: poslanca dr. Schweitzer in dr. Ivan Šusteršič. Schweitzer, ki je v dolgem govoru obračunaval s tezo o zakonu kot navadni civilni pogodbi, je bistvo zahteve po uvedbi obvezne civilne poroke plastično orisal kar s primerom iz Jurčičevih Rokovnjačov. »Rokovnjač in rokovnjačka, ki sta se hotela vzeti, sta prišla pod veliki hrast pred rokovnjaškega glavarja, ki ju je poročil z besedami: In nomine patre, vzemi jo na kvatre, če boljšo dobiš, pa jo zapustiš!« Zahtevo po razvezi katoliških zakonov je zavrnil predvsem s stališča otrok in žena: »Žena pusti v zakonu svojo najboljšo moč, najlepša leta, potem pa pri razdružbi bi bila pahnjena v bedo.« Svoj govor je zaključil z besedami: »Ako se vpelje splošno združevanje zakona pade žena nazaj na stališče suženjstva iz kojega jo je rešilo krščanstvo. Enoženstvo pravijo tudi tisti, ki hočejo razdružbo, je edino kulturnega človeka dostojen način zakona. Ako se razdružba in potem nov zakon dovoli, pa dobimo mnogoženstvo, samo da ne bo obenem imel mož več žen, ali vendar v kratkem času lahko zaporedoma. Padli bi na stališče mnogoženstva paganov in Turkov.«¹⁴¹

S podobnimi argumenti je nastopil tudi prvak SLS dr. Ivan Šusteršič, ki pa je vendarle menil, da je zahteva po reformi poročne zakonodaje izrazito kulturnobojna: »Nasprotniki so zato nasprotni nerazdružljivosti zakona, ker so nasprotni vsemu, kar je krščansko. S tem hočejo krščanstvo zadeti v živo, hočejo ga razbiti s tem, da razbijajo krščansko rodbino. V rodbini je moč krščanstva, vsaka rodbina je trdnjava za naše versko prepričanje in je več vredna, ko vsa okrajna glavarstva in vse sodnije.« Zato si ni mogel kaj, da v svojem govoru ne bi udaril po liberalnem državnozbornem poslancu dr. Andreju Ferjančiču, ki naj bi kot načelnik državnozbornega pravnega odseka javno podprl zahtevo po razvezljivosti katoliških zakonov. »Jaz sicer ne vem, kake žene imajo Ferjančičevi volilci v gorenjskih mestih, vendar sem prepričan, da žene ne bodo zadovoljne s takim poslancem in da bodo možje skrbno prikrivali te zasluge Ferjančičeve; drugega namreč Ferjančič za svoje volilce sploh ne stori.«¹⁴²

Ženski protestni shod v Unionu, ki se je v sklepni resoluciji odločno postavil v bran zakramentalnemu značaju zakonske zveze,¹⁴³ je bil velikanska pika na i uspešne akcije zoper

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ Slovenec, 12. 3. 1906.

¹⁴² Slovenec, 12. 3. 1906; zaradi te izjave je bil Ferjančič tudi kasneje večkrat tarča napadov katoliških listov. Ob obstrukciji NNS v kranjskem deželnem zboru zaradi deželnozbornske volilne reforme je njegovo »igranje« na kravji zvonec Slovenec (4. 4. 1906) opisal takole: »Ferjančič se je kot načelnik pravnega odseka državnozbornskega, kakor znano, izrazil, da mu civilni zakon ni nesimpatičen. Najbrž zato so nekatere liberalne dame ozaljšale hurovž ali kravji zvonec, na kojega kot muzikaličen mož danes igra v deželnem zboru, s trakom modre barve, znakom upanja. Najbrže upajo, da on pomaga uživotvoriti civilni zakon. Kako žalostno so videti Tavčarjeve neozaljšane rene poleg Ferjančičevega lepo ozaljšanega kravjega zvonca! Da, da, Andrej jim ni nesimpatičen. Ali pa morda kravji zvonec?«

¹⁴³ Na zborovanju sprejeta resolucija se je glasila: »Dne 11. marca 1906 v dvorani hotela 'Union' v Ljubljani zborujoče ženstvo odločno protestuje proti temu, da bi se katoličani kakorsikolibodi, posredno ali neposredno, silili odrekati zakonski zvezi zakramentalni značaj, ter jo smatrati kot navadno pogodbo. Shod pričakuje in zahteva od previdnosti državnikov, da se v Avstriji ne bode potom postave kršilo načelo, da je katoliški zakon zakrament in nerazrušljiv.« Slovenec, 12. 3. 1906.

zahtevano reformo ODZ. Od štirih in pol milijona podpisov, kolikor jih je uspelo zbrati katoliškemu taboru v celotni Avstriji, jih je Kranjska prispevala več kot 5%,¹⁴⁴ kar je bil v resnici izjemen rezultat. Očitno je katoliškemu taboru ljudi uspelo »prepričati«, da je načelo civilnega zakona samo po sebi »nemoralno« in da z njim država nagovarja posameznika, naj živi razuzdano: »Glej, če ostaneš trden v zakonski zvestobi, boš nosil breme žive dni, tega pa ti ni treba, pusti svojo nadležno polovico, jaz ti takoj pomagam in dovolim, da si poiščeš drugo, in če se te naveličaš, zopet drugo itd. To je pač nagrada za zakonsko nezvestobo; pred državno postavo je bedak, ki kroti svoje strasti ter zakonsko breme potrpežljivo nosi, ko mu država nudi drugo in človeški poželjivosti udobnejšo pot.«¹⁴⁵

V liberalnem taboru so že v teku akcije zbiranja podpisov poskušali opozarjati na nevzdržnost argumentov katoliškega tabora. »Klerikalci agitirajo proti gori navedenemu zakonskemu načrtu zlasti s tem, da pravijo, da je z reformo v nevarnosti krščanski zakon. – Postava o nerazdružljivosti zakona med katoliki, za čigar odpravo se je naš parlament izrekel že leta 1868 (sic!), je v veljavi samo še v Španiji, ki so jo popje že docela uničili, in v naši ljubi Avstriji, ki se ji napoveduje ista usoda! Ali ne žive milijoni katolikov v Nemčiji, Franciji, Italiji in Švici, katerih zakoni so ločljivi, v poštenem krščanskem zakonu?!«¹⁴⁶ Štiri dni po velikem katoliškem protestnem shodu v Unionu je prvak Narodno napredne stranke dr. Karl Triller v svojih politično-programskih razmišljanjih pred shodom strankinih zaupnikov takole formuliral stališče NNS do vprašanje reforme poročnega prava: »Pri reviziji občnega državlanskega zakona je gledati, da se izvedejo naravne posledice iz stališča svobode katoliške cerkve. Uvesti je obligatni civilni zakon, pri čemer pa se mora pustiti katoličanom popolna svoboda, da se smejo dati tudi cerkveno poročiti. Vse postavodajalstvo o zakonskem pravu spada izključno v delokrog države. Cerkev lahko uči, kar hoče, to je njena pravica, lahko tudi uči, da je smrtni greh, če se zakonski ločijo, ali država je suverenska in njo ti nauki pri urejevanju cerkvenih razmer čisto nič ne brigajo. Država ima dolžnost javne razmere urediti potrebam in pravičnosti primerno, potreba in pravičnost pa zahtevata, da se zakonsko pravo reformira tudi v tem oziru, da se odstrani nerazdružljivost katoliškega zakona.«¹⁴⁷ Dva dni kasneje (17. marca 1906) so liberalci – v organizaciji Splošnega ženskega društva – v Mestnem domu pripravili javno predavanje člana društva Akademija dr. Frana Novaka o reformi zakonskega prava, s katerim so želeli dokazati, »da hočejo naši starokopitni konservativci in reakcionarni mračnjaki a la dr. Šusteršič in dr. Schweitzer... s svojimi lažmi ljudstvo preslepiti in jim vzeti pogled v bistvo reforme zakonskega prava, ki se zdaj namerava uvesti.«¹⁴⁸

Nadebudi strokovnjak je v svojem predavanju (po mnenju Slovenca naj bi šlo zgolj za zmes »svobodomiselnih besed natolčnic in golih nedokazanih fin-desiécle-trditev«)¹⁴⁹ pregledno predstavil vse bistvene argumente zagovornikov reforme in se kot pravnik za reformo poročne zakonodaje zavzel že zaradi nujno potrebne uveljavitve ustavno zajamčene enakosti državljanov pred zakoni in dosledne ločitve cerkve od države. »Modernost zakonskega prava je uvedena že skoraj v vseh drugih državah in da se uvede pri nas, je skrajna potreba. Za to so trije principi: 1.) enotnost postave za vse državljane, 2.) odpadejo vsi oni zadržki in vse one določbe, ki izvirajo iz ozirov do različnih izpovedovanj, 3.) razdružljivost zakona. Država je opravičena določiti enotnost te postave in ne briga cerkev prav nič.« Toda glavno pozornost

¹⁴⁴ Podatek je na III. katoliškem shodu avgusta 1906 navedel dr. Somrek; Prim.: Slovenec, 28. 8. 1906.

¹⁴⁵ F., K., Razporoka in svobodna šola, v: Voditelj v bogoslovnih vedah, 1906, str. 220–222.

¹⁴⁶ Slovenski narod, 22. 2. 1906.

¹⁴⁷ Slovenski narod, 15. 3. 1906; prim. tudi: Zvonko Bergant, Slovenski klasični liberalizem, Ljubljana 2000, str. 99; 177.

¹⁴⁸ Slovenski narod, 20. 3. 1906.

¹⁴⁹ Slovenec, 21. 3. 1906. Liberalci – za razporoko.

je Novak namenil spodbijanju »zmotnih« trditev (katoliških) nasprotnikov reforme, češ da bo »civilen zakon spodkopal vero« in moralno življenje ter povečal število razvez zakonov. Prav zaradi nerazvezljivosti zakona, ki da spodbuja konkubinat, naj bi bilo moralno življenje v Avstriji na bistveno nižji stopnji kot v državah, »kjer imajo uvedeno reformo zakonskega prava«. Strah pred povečanje razvez (in socialnih posledic) pa se mu je zdel popolnoma neutemeljen. V zvezi s tem je poudaril, da država nikakor ne namerava dovoliti, da bi se »ljudje razdruževali in razporočali, kadar bi se hoteli, ampak bo natančno določila, kdaj se smejo in kdaj ne; sicer pa bo država proti zlorabi razdružljivosti lahko vsak čas napela strožje svoje vaje.«¹⁵⁰

Novakovi argmentni so navdušili »skoraj polno« dvorano Mestnega doma, še zlasti članice Splošnega ženskega društva,¹⁵¹ ki so predavanje želele izdati v posebni brošuri, da bi jo »v več tisoč izvodih« razdelili med ljudstvo, »da se pouče širše mase, kaj je resnice na tej reformi zakonskega prava in kako jih naši požrešni in častiželjni duhovniki vlečejo za nos s svojimi velikanskimi lažmi.«¹⁵² Toda prireditev, s katero so želeli liberalci vesoljni slovenski javnosti pokazati, kako da so na ženskem protestnem shodu v Unionu »z lažmi zabijali žeblje v krsto, kamor so položili resnico, ki je zanje mrtva stvar,«¹⁵³ na »izid« katoliške protestne akcije na Kranjskem ni imela prav nobenega vpliva. Dan po Novakovem predavanju je namreč ljubljanski knezoškof Jeglič v svoj dnevnik z zadovoljstvom zapisal: »Poslali smo na Dunaj protestne pole z 230.600 podpisi. Deo gratias!«¹⁵⁴

Zoper zahteve po reformi poročnega prava (zlasti zoper zahtevo po razvezljivosti katoliških zakonov) se je konec avgusta 1906 izrekel še tretji katoliški shod, na katerem so zborovalci ponovili vse »klasične« argumente katoliškega tabora.¹⁵⁵ »Novost« je bilo le stališče deželno-zborskega poslanca dr. Schweitzerja, ki je na drugem slavnostnem zborovanju shoda zavračanje razvezljivosti zakonov utemeljil tudi z narodnoobrambnimi argumenti:

»Ali bi bilo koristno za naš narod, ako bi se njega možje takorekoč po postavi navajali in pozivali, da prelomijo zvestobo, ki so jo obljubili v slovesni obliki, obljubili pred oltarjem? (Odobranje.) Ali bi bilo koristno za naš narod, ako bi se navajale žene, kakor nekdanje matrone v starem Rimu, v dobi, ko je Rim že propadal, da bi šteje svojo starost ne po letih, ampak po številu mož, od katerih so se že ločile?! (Veselost. Odobranje in ploskanje.) Slavni zbor! Mislim, da bi bilo to za naš narod škodljivo, da bi bilo to naravnost pogubno za naš narod! (Odobranje in ploskanje.) Tega nas uči rimska zgodovina, in jaz pravim: Logika pravnih

¹⁵⁰ Slovenski narod, 20. 3. 1906.

¹⁵¹ V Slovenju so se takole ponorčevali iz navdušenja prisotnih žensk nad Novakovimi argumenti: »Liberalke, ki so odklonile udeležbo pri veliki manifestaciji krščanskega ženstva, so prišle, da jih poučuje neizkušen mladenič o razporoki. Ker niso ugovarjale, najbrže soglašajo. Lepa tolažba za njihove može ali – ženine! Ženska, ki demonstrira za ločitev zakona, je čisto protinaravna prikazen. Kako naj pa upajo liberalke od svojih mož, ali liberalne gospodične od svojih bodočih izvoljencev zvestobo in ljubezen do smrti, če pa same demonstrirajo za ljubezen na obroke in za razporoko?« Slovenec, 21. 3. 1906. Liberalci – za razporoko.

¹⁵² Slovenski narod, 20. 3. 1906.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Jegličev dnevnik, 18. 3. 1906.

¹⁵⁵ Poročevalec o resoluciji glede katoliškega zakona dr. Somrek je med drugim poudaril: »Država skuša povsod, da obrne svoje postave v škodo svete cerkve. To je storila že leta 1868, ko je dala postaviti o svetem zakonu in posegla v pravice cerkve. Le cerkev ima pravico o krščanskem zakonu odločevati, ker je zakon zakrament. Tudi o veljavnosti in neveljavnosti zakona nima država odločevati in bi se ne smela v delokrog cerkve vtikati že zaradi tega, da ne škoduje blagru svojih podložnikov. Kako škodljiv je civilni zakon tudi za državo, spričujeta Francoska in Ogrska. Morala propada, zakonske zveze se lahko miselno sklepajo in razdružujejo, otroci so nepreskrbljeni, oropani varstva svojih starišev in često pokvarjeni. Kaj treba torej storiti, da država ne vpelje civilnega zakona? Treba je soglasnega ugovora. Katoliško ljudstvo je že ugovarjalo proti tej nakani s tem, da je vložilo protest proti razporoki, opremljen s štirimi in pol milijoni podpisov«. Slovenec, 28. 8. 1906 (Priloga).

principov je vedno ista. Princip, ki je enkrat pokazal svojo škodljivost, je in ostane škodljiv. (Pritrjevanje.) Ne bodem tajil, posameznik je radi nerazdružljivosti zakona jako nesrečen. To je lahko mogoče. Toda človek je lahko nesrečen zaradi mnogih rečij. Zemlja je pač dolina solz. To pravijo tudi nasprotniki vere in cerkve, ki so tudi mnogokrat z zemljo nezadovoljni. (Veselost.) Mi pa pravimo: Boljše je, da je radi nerazdružljivosti zakona nesrečen kak posameznik, kakor pa, da postane, ako se vpelje razporoka, nesrečno vse ljudstvo! (Gromoviti živio-klici in frenetično ploskanje.)¹⁵⁶

Čeprav so se po »katoliškem plebiscitu« v javni politični debati kulturnobojne teme hitro umaknile vprašanju državnoborske – in na Kranjskem tudi deželnozbornske – volilne reforme, ki jo je nameravala izvesti Gautscheva vlada, nasprotniki obstoječe poročne zakonodaje niso mirovali. Izjemno aktivni sta bili Društvo katoliških ločencev in leta 1906 ustanovljeno Društvo za reformo poročnega prava (Eherechtsreformverein).¹⁵⁷ Člani Društva katoliških ločencev s Češke so leta 1906 poslancu Tschanu poslali opuban dopis, v katerem so vladi grozili kar z »revolucijo«: »Visoko spoštovani gospod, prosimo vas, da še naprej vztrajate v velikem boju za poročno reformo. Na kolenih vas prosimo da naredite vse, kar je mogoče, za našo osvoboditev iz suženjstva §§ 111 in 67 ODZ, da bomo končno postali svobodni. Prosimo vas, da poslansko zbornico obvestite, da je na Češkem 100.000 katolikov pripravljeno iti 'Proč od Rima', z njimi pa še dodatnih 100.000, če bo poročna reforma padla. Prosimo vas, da vlado in visoko zbornico takoj seznanite z naših klicem v sili in ju opozorite, da so katoliški ločenci na Češkem – kljub obstoječim paragrafom – celo pripravljeni, da se poročijo v drugo; s tem bodo vlado postavili v težak položaj, saj bo prisiljena obsoditi na tisoče ljudi. To pa bo na Češkem povzročilo revolucijo. Prosimo vas, v zadnjem trenutku posvarite vlado. To je naše zadnje svarilo vladi.«¹⁵⁸ Na podlagi tega sta poslanca Tschan in Vogler julija 1906 podkomiteju justičnega odbora spet izročila predlog za revizijo poročnega prava (v njem sta zahtevala ukinitvev §§ 63, 64 in 111 ODZ), ki pa – kot leta 1901 – ni prišel v proceduro državnega zbora.¹⁵⁹

Društvo za reformo poročnega prava se je ves čas svojega obstoja ravnalo po stališču svojega predsednika Ernesta Viktorja Zenkerja, ki je ki je prepričan, da zgolj čakanje na dobro volje cerkve in novo konstelacijo političnih sil v parlamentu ne bo prineslo sprememb. Menil je, da mora biti vsak, ki si želi reforme poročne zakonodaje, pripravljen na »kulturni boj«.¹⁶⁰ Na dobro obiskanem zborovanju društva 8. februarja 1907 na Dunaju so sklenili pred bližajočimi se državnoborskimi volitvami vse kandidate (ne glede na njihovo strankarsko pripadnost) pozvati, naj se v državnem zboru potegujejo za pravice katoliških ločencev, še zlasti za ukinitvev §§ 111 in 67.¹⁶⁰ Dne 3. marca 1907 je društvo v Pragi soorganiziralo veliko zborovanje za reformo poročnega prava, ki so se ga udeležili tako Nemci kot Čehi. Na zborovanju so z odločnimi govori nastopili vsi vidnejši voditelji gibanja za reformo, med njimi tudi Ernst Viktor Zenker z Dunaja in prof. T. G. Masaryk iz Prage.¹⁶¹

Marianne Tuma von Waldkampf je v svoji knjigi leta 1907 upravičeno ugotavljala: »Reformi avstrijskega poročnega prava, obvezni civilni poroki, nasprotujejo močni sovražniki! To je boj na življenje in smrt. Na eni strani se vodi s svetlečim orožjem resničnega razsvetljenstva in prave npravnosti, na drugi pa z mračnjaškimi zvižajami detroniziranih inkvizici-

¹⁵⁶ Slovenec, 28. 8. 1906 (Priloga).

¹⁵⁷ Društvo za reformo poročnega prava (Eherechtsreformverein) je delovalo vse do leta 1934. Do leta 1919 je bil njegov predsednik Ernst Viktor Zenker. Društvo je izdajalo revijo Die Fessel. Zentralorgan für Eherechtsreform. Prim.: Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 76–77.

¹⁵⁸ Prim.: Tuma von Waldkampf, Zur Reform, str. 15.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 77.

¹⁶¹ Tuma von Waldkampf, Zur Reform, str. 15.

cijskih sodnikov, s pastirskimi pismi, bojnimi pridigami, agitacijo in ščuvanjem, še zlasti žensk (predvsem žensk iz ljudstva!), ki jim pravijo, da bodo z uveljavitvijo zahtevane poročne reforme moške dobili pravico, da jih, če jim ne bodo več všeč, poženejo od doma in si vzamejo mlajše.«¹⁶² V takšnih razmerah predlogi za reformo poročne zakonodaje, ki so jo v letih do prve svetovne na pravosodno ministrstvo in komisijo za reformo ODZ naslavljala različna strokovna združenja, npr. spodnjeavstrijska, šlezjska, češka in štajerska odvetniška zbornica, Zveza nemških odvetnikov na Češkem, pa občani številnih občin in člani društev,¹⁶³ niso imeli pravih možnosti za uspeh.

Zadnji večji poskus za pripravo ustrezne reforme poročnega prava v državnem zboru so bili predlogi, ki so jih julija 1911 vložile (neodvisno druga od druge) tri parlamentarne skupine: »svobodomiselci« (Ofner, Zenker), social-demokrati (Leuthner, Wutschel in tovariši) ter nemški liberalci (dr. Mühlwert). Predlog nemških liberalcev je zahteval le razveljavitev §§ 63 in 111 OD. »Prvi odreka veljavnost ženitvam duhovnikov in redovnikov, drugi določa, da se more zakonska zveza med katoličani le vsled smrti enega izmed zakoncev razdružiti.«¹⁶⁴ Bistveno kompleksnejši je bil predlog social demokratov, ki je zahteval, »naj se predloži parlamentu v šestih mesecih načrt postave o preosnovi določeb splošnega državlanskega zakonika o zakonskem pravu, in sicer v tem zmislu, da bode zakonsko pravo za vse državljane brez verske razlike enakomerno urejeno, da se uvede obligatni civilni zakon in da se črta § 111 drž. zakonika (ki določa za katoličane nerazrušnost zakonske zveze). Enako naj se predloži načrt postave, ki izroča upravo rojstnih, poročnih in mrliških zapisnikov političnim oblastim, in slednjič načrt postave, ki določa snovanje in zastopstvo župnijskih občin (Pfarrgemeinden) v dopolnilo zakona z dne 7. maja 1874 o vnanjih pravnih razmerah katoliške cerkve.«¹⁶⁵ Tudi predlog »svobodomiselcev« (Ofnerja in Zenkerja) je predvideval odpravo zadržkov višjih duhovniških redov, slovesne redovne obljube, verske razlike (med kristjani in nekristjani), zakonske vezi (§ 111), paragrafov, ki zadevajo poroke Judov (§§ 123 do 136), uvedbo obligatne civilne poroke in civilno vodenje matičnih knjig.¹⁶⁶

Kljub takšnim in podobnim predlogom pa do reforme poročnega prava ni prišlo. Ministrstvo za pravosodje, ki je dobivalo vedno več peticij, ni imelo namena spreminjati zakonodaje.¹⁶⁷ Predsednik državnega vrhovnega sodišča Joseph Unger, ki se je sicer zavedal nujnosti reforme, je – iz strahu pred kulturnim bojem – nasprotoval ukinitvi § 111 ODZ (zadržek katolištva), medtem ko o uvedbi obvezne civilne poroke ni niti resno razmišljal. V zakonu o potrebnih dopolnitvah ODZ, ki ga je gosposka zbornica sprejela 19. decembra 1912, poročno pravo ni bilo niti omenjeno.¹⁶⁸ Novela k ODZ, ki je stopila v veljavo 12. oktobra 1914,¹⁶⁹ se ločitvenega prava ni dotikala. Pokazalo se je, kako prav je imel Adolf Leth, ki je med anketno razpravo (1905) zagovornikom reforme navrgel, da v trenutni politični situaciji ne morejo računati na uspeh, če ne pripravijo reformnega predloga, ki bo sprejemljiv za vse strani, tudi za katoliško.¹⁷⁰

¹⁶² Tuma von Waldkampf, Zur Reform, str. 16.

¹⁶³ Heindl, Frau und bürgerliches Recht, str. 146.

¹⁶⁴ Josip Gruden, Kulturnobojni načrti, str. 9.

¹⁶⁵ Gruden, Kulturnobojni načrti, str. 9.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Harmat, Divorce and Remarriage in Austria-Hungary, str. 77.

¹⁶⁸ Ibidem.

¹⁶⁹ RGBI, 1914/276.

¹⁷⁰ »Ihre Sache ist keine bedeutende politische Angelegenheit und Sie versuchen es mit aller Macht, diese zu einer solchen zu machen, nicht ahnend, daß Ihre Sache um jeden Zoll Politik verschlechtert wird. Wenn Sie politisch klug sind, müssen Sie trachten, Ihre Forderung in eine Form zu bringen, die am meisten geeignet ist, von allen Seiten akzeptabel gefunden zu werden. Die Politik ist in Österreich heute in völliger Stagnation...« Enquete, str. 239.

Podobno kot Adolf Leth¹⁷¹ so se za dosledno konfesionalizacijo poročnega prava (država naj bi imela izključne pristojnosti zgolj nad civilnimi zakoni v sili) in zaostritev pogojev za ločitve zakonov zavzemali tudi v katoliškem taboru na Slovenskem. Josip Gruden, ki je leta 1912 komentiral zadnje reformne predloge v državnem zboru, je poudaril: »Zahteva enotnega zakonskega prava za vse konfesije ne pomeni drugega kakor 'razkristjanjenje zakonske zveze'.«¹⁷² Rešitev je videl v udejanjenju stališč, ki jih je v razpravi o zakonu o zakonski zvezi 21. oktobra 1867 v državnem zboru navrgel že župnik Lovro Pintar: »Ako se nahajajo v Avstriji ljudje, ki niso ne katoličani, ne razkolniki, ne protestantje, ne židje, naj država te ljudi zbere in zanje napravi civilni zakon. Katoličani, razkolniki, protestantje in židje ga ne potrebujejo.«¹⁷³

Zusammenfassung

Der Kampf um die Heilige Ehe

Bemühungen um eine Reform des Eherechts vom 18. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg

Janez Cvirn

Die Reformation, die einer säkularisierteren Variante der Ehe Tür und Tor öffnete, bedeutete den Beginn eines langwierigen Prozesses, in dessen Verlauf sich der Staat die Kompetenzen über das Institut der Eheschließung, einschließlich Scheidungsrecht, »aneignete«. In der Habsburgermonarchie wurde die Trennung zwischen dem sakralen und dem weltlichen Aspekt der Ehe durch das josephinische Ehepatent vom 16. Januar 1783 vollzogen, das – unter dem Einfluss des Gallikanismus – vom Prinzip der doppelten Natur des Ehebündnisses ausging. Dem Standpunkt entsprechend, dass die Eheschließung als »natürlicher Vertrag« (contractus naturalis) erst durch die priesterliche Einsegnung den Charakter eines Sakraments erhält, unterstellte das Ehepatent das Institut des Ehebündnisses zur Gänze der staatlichen Regulierung.

Die Bestimmungen des josephinischen Ehepatents, die (zusammen mit dem »jüdischen« Ehepatent vom 3. Mai 1785) in fast unveränderter Form in den ersten Teil der josephinischen Kodifikation des Zivilrechts aus dem Jahr 1786 übergangen, dann aber auch in das zweite Hauptstück des 1811 erlassenen Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuchs, stießen auf heftigen Widerstand des österreichischen Episkopats und des Heiligen Vaters selbst. Obwohl das Patent (und das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch) hinsichtlich der mehrheitlich katholischen Bevölkerung in größtmöglichem Maße die Prinzipien des kanonischen Rechts berücksichtigte, fand sich die Kirche nie mit der staatlichen Aufsicht über die Verleihung von Dispensen zur Eheschließung ab, so wenig wie mit der Nichtanerkennung einiger kirchlicher sowie mit der Einführung einer Reihe staatlicher Ehehindernisse, vor allem aber mit der Zuständigkeit von Zivilgerichten bei allen Ehe(Scheidungs)-Streitigkeiten.

Auf Betreiben Fürst Metternichs bemühten sich Staat und Kirche im Vormärz, die strittigen Fragen in Form eines Konkordats auszugleichen. Da die Kirche auf der bestehenden Ehegesetzgebung beharrte, brachten die Verhandlungen keine Ergebnisse. Ein Nachgeben gegenüber den Forderungen des österreichischen Episkopats kam für den österreichischen Staat erst nach der Revolution von 1848 in Frage. Das Endergebnis langwieriger Verhandlungen zwischen Staat und Kirche war der Konkordatsvertrag von 1855, der die kirchlichen Forderungen fast zur Gänze berücksichtigte.

Gemäß Art. 10 des Konkordatsvertrags wurde am 8. Oktober 1856 ein Kaiserpatent erlassen, durch welches das neue Gesetz in »Ehesachen« der Katholiken des österreichischen Kaiserreichs verkündet

¹⁷¹ Adolf Leth je leta 1906 izdal knjigo z naslovom Zur Reform des österreichischen Eherechts (Wien 1906), v kateri se je zavzel za poostritev določil glede ločitev zakonov (str. 4).

¹⁷² Josip Gruden, Kulturnobojni načrti, str. 12.

¹⁷³ Josip Gruden, Kulturnobojni načrti, str. 14.

wurde (es trat am 1. Januar 1857 in Kraft). Mit diesem Gesetz stellte die römisch-katholische Kirche wieder die absolute Aufsicht über das Institut der Eheschließung her, wie sie sie vor Erlass des josephinischen Ehepatents innegehabt hatte. Das neue Gesetz, das die Bestimmungen des zweiten Hauptstücks des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuchs ersetzte, lehnte sich zur Gänze an die Bestimmungen des kanonischen Rechts an, wobei gleichzeitig Streitigkeiten in Ehe(scheidungs)sachen den kirchlichen Gerichtsinstanzen (Konsistorien) überwiesen wurden. (Zivilgerichte entschieden lediglich über zivilrechtliche Wirkungen der Eheschließung).

Das Konkordat stieß gleich bei seiner Verkündung auf den Widerstand des liberalen Bürgertums, des hohen Beamtentums und der Armeespitze. Nach der Wiederaufnahme des Verfassungslebens wurde die Forderung nach Aufhebung des Konkordats bald zu einer der Hauptforderungen des deutschen liberalen (verfassungstreuen) Lagers. In den Vordergrund der politischen Debatten trat das Konkordat und seine Bestimmungen jedoch in den Jahren 1867/68, als der Reichsrat das Vorkonkordats-Eherecht wieder geltend machte und erweiterte.

Durch das Ehegesetz vom 25. Mai 1868 wurden die Vorschriften des zur Zeit des Konkordats suspendierten Hauptstücks des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuchs über das Eherecht für Katholiken wieder in Kraft gesetzt. Die »Gerichtbarkeit in Ehesachen der Katholiken« wurde wieder den weltlichen Gerichtsbehörden überwiesen. Die wesentliche Neuheit des Gesetzes stellten die Bestimmungen »über die bedingte Zulässigkeit der Eheschließung vor weltlichen Behörden« dar, führte das Gesetz doch das Institut der »Notzivilehe« ein. Das Gesetz über die interkonfessionellen Verhältnisse vom 25. Mai 1868 erleichterte die Schließung von Mischehen zwischen Katholiken und »nichtkatholischen Christen«.

Die »Maigesetze« stießen auch in den slowenischen Landen auf schärfsten Widerstand der katholischen Kirche. Der Lavantiner Bischof Maximilian Stepischnegg und der Ljubljanaer/Laibacher Bischof Jernej Vidmar lehnten das neue Gesetz über die Eheschließung (vor allem das Institut der »Notzivilehe«) entschieden ab. Der Einzige, der die neuen Gesetze öffentlich unterstützte, war der liberale Mariborer/Marburger Anwalt Dr. Janko Serbec, der deswegen der Kritik des katholischen Blattes *Zgodnja Danica* ausgesetzt war.

Die neuen («alten») Gesetze, die das Institut der Eheschließung wieder dem Staat übertrugen und in gewissem Maße auf die religiösen Unterschiede zwischen den Bürgern Rücksicht nahmen, standen noch weiterhin im Widerspruch zu den Bestimmungen der Dezember-Verfassung von 1867, die formal keine dominante Staatsreligion anerkannte, sondern nur die gesetzlich anerkannten Religionsgemeinschaften gelten ließ. Im Gegensatz zur Verfassung behielten die »Maigesetze« den Paragraph 111 des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuchs bei, der – zusammen mit den Hofdekreten von 1814 und 1835 – das absolute Ehehindernis des Katholizismus einführte (im Unterschied zu Evangelischen und Juden kam für die Katholiken nur die Trennung von Tisch und Bett in Frage, nicht jedoch auch Scheidung und Wiederheirat). Noch weiterhin blieb das Hindernis des religiösen Unterschieds in Kraft, das die Eheschließung zwischen den Christen und Juden (sowie Muslimen) unmöglich machte. Aus diesem Grund setzte man im deutschen »verfassungstreuen« Lager auch nach Erlass der »Maigesetze« (1868) die Bestrebungen um eine Regelung der Ehesachen im Geiste einer Trennung von Kirche und Staat fort.

Die Forderungen nach Einführung der obligatorischen Zivil-Eheschließung, Annullierung des absoluten Ehehindernisses des Katholizismus und Möglichkeit der Scheidung der katholischen Ehe (und Möglichkeit der Wiederheirat), die die deutschen Liberalen bis zur zweiten Hälfte der siebziger Jahre hartnäckig im Reichsrat vertraten, brachten jedoch keinen Erfolg. Wegen des Beharrens auf der Unauflöslichkeit der katholischen Ehe machten sich nach 1868 die sogenannten »siebenbürgischen« bzw. »ungarischen« Ehen breit. Jeder von Tisch und Bett getrennte Katholik, der zum zweiten Mal heiraten wollte, konnte sich nach Siebenbürgen begeben, dort die ungarische Staatsbürgerschaft annehmen, in die evangelische oder unitarische Kirche übertreten, sich scheiden lassen und zum zweiten Mal heiraten.

Nach Einführung der obligatorischen Zivilehe in Ungarn (1894) wurden auch in Zisleithanien Forderungen nach einer Reform des Eherechts laut. Zu Beginn des 20. Jahrhunderts setzten sich verschiedene Bewegungen, vor allem der 1904 gegründete Verein katholisch geschiedener Eheleute und die 1902 gegründete Kulturpolitische Gesellschaft für die obligatorische Zivilehe und die Möglichkeit der Scheidung der katholischen Ehe ein. Letztere führte zu Beginn des Jahres 1905 eine Umfrage unter namhaften österreichischen Intellektuellen durch, die sich alle für die obligatorische Zivilehe und die

Möglichkeit der Scheidung der katholischen Ehe aussprachen. Auf diese und ähnliche Forderungen antwortete Ende des Jahres 1905 das österreichische Episkopat mit einer Unterschriftenaktion gegen Veränderungen der Ehegesetzgebung. Bis Ende März 1906 sammelte man nur in Krain gut 230.600 Unterschriften gegen die Einführung der obligatorischen Zivilehe und die Möglichkeit der Scheidung der katholischen Ehe (um 5% aller Unterschriften in Österreich).

Stimmen für und gegen die Reform waren bis zum Ersten Weltkrieg vernehmbar, wobei sich sowohl Befürworter als auch Gegner auf eine merkliche Zunahme von Ehescheidungen beriefen, die die österreichische Statistik seit dem Ende des 19. Jahrhunderts verzeichnete. Gab es in den Jahren 1882-1885 im Durchschnitt 645,2 Trennungen und 81,7 Scheidungen pro Jahr, verzeichnete man in den Jahren 1901-1905 im Durchschnitt bereits 1763,8 Trennungen und 232,4 Scheidungen pro Jahr. Der Trend stagnierte während des Ersten Weltkriegs, um unmittelbar nach dem Krieg für kurze Zeit rasch anzusteigen.

Der Kampf um eine Reform des Eherechts wurde auch in der Zwischenkriegszeit fortgesetzt. Während in den meisten europäischen Staaten bereits in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg (oder unmittelbar danach) das ehemalige konfessionelle Eherecht durch das allgemein gültige zivile Eherecht ersetzt worden war, herrschte im konfessionell äußerst vielfältigen Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen in diesem Bereich ein totales Chaos. Das säkularisierte materielle Eherecht hatte nur in einem Teil des neuen Staates Geltung. In der Wojwodina und im Zwischenmurgebiet galten die Bestimmungen des ungarischen Gesetzes über die obligatorische zivile Eheschließung von 1894 für Angehörige aller Glaubensbekenntnisse und für Konfessionslose. In Slowenien (einschließlich Übermurgebiet) und in Dalmatien blieb das im zweiten Hauptstück des österreichischen Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuchs von 1811 enthaltene Eherecht für Angehörige aller christlichen Konfessionen, für Juden, für Konfessionslose und Muslime in Kraft. In Kroatien und Slawonien galten die Bestimmungen des zweiten Hauptstücks des österreichischen Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuchs für nichtkatholische und nichtorthodoxe Christen (also für Evangelische, Altkatholiken u.a.) sowie für Juden und Muslime. In Serbien galten für Angehörige der orthodoxen Kirche die Bestimmungen des Bürgerlichen Gesetzbuchs vom 11. März 1844, die jedoch mit dem orthodoxen Kirchenrecht weitgehend abgestimmt waren. In allen anderen Staatsteilen galten (der Form und dem Inhalt nach) konfessionelle Eherechtsbestimmungen. In Bosnien und der Herzegowina hatte das konfessionelle Eherecht für Muslime, Juden, Katholiken, Orthodoxe und Evangelische (gemäß Gesetz vom 14. April 1883) Geltung, in Montenegro und Kroatien-Slawonien für Orthodoxe und Katholiken. Das Chaos im Bereich des Eherechts wurde durch die in der Praxis parallel existierende zivile und kirchliche Jurisdiktion in Ehesachen nur noch vergrößert. Das verstaatlichte (zivile) Eherecht galt für alle Bewohner der Wojwodina und des Zwischenmurgebiets sowie Sloweniens und Dalmatiens. In Kroatien-Slawonien galt die zivile Jurisdiktion für Evangelische, Juden und Muslime (und Altkatholiken) sowie für Serben aller christlichen Konfessionen (Angehörige der orthodoxen und katholischen Kirche ausgenommen). In Bosnien und der Herzegowina galt sie für Muslime, über die die »staatlichen Schariatsgerichte« das Recht sprachen. Das kirchliche Eherecht galt dagegen für Orthodoxe, Katholiken, Evangelische und Juden in Bosnien und der Herzegowina, ferner für alle Bewohner Montenegros, für Orthodoxe und Katholiken in Kroatien und Slawonien sowie für Orthodoxe (Paragraph 99 des Bürgerlichen Gesetzbuchs) und Katholiken (Konkordat vom 24. Juni 1914) in Serbien.

Chaotische Zustände manifestierten sich vor allem im Bereich des Trennungs(Scheidungs)-Rechts. In diesem Bereich gelang es dem Staat nicht, die Gleichheit der Bürger vor dem Gesetz geltend zu machen. Zum Zankapfel wurde bald das absolute Ehehindernis des Katholizismus, dessen rechtliche Grundlagen das österreichische Hofdekret vom 26. August 1814 sowie Paragraph 111 des österreichischen Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuchs bildeten, wo die Unauflöslichkeit der katholischen Ehe festgeschrieben war. Für die katholischen Ehegatten war lediglich eine Trennung von Tisch und Bett erreichbar, nicht jedoch die Scheidung der Ehe und die Möglichkeit einer neuen Eheschließung, während nichtkatholische Christen, auch wenn mit einem Katholiken verheiratet, ihre Ehe scheiden lassen und eine zweite Ehe eingehen durften, obwohl nur mit einer nichtkatholischen Person.

Als der Staat nach der Einführung der Diktatur im Jahr 1929 die konfessionellen Zustände mit besonderen Gesetzen zu »regeln« begann, wurde das Chaos im Bereich des Eherechts noch größer. Die neue Gesetzgebung ermöglichte es den Katholiken, durch den Übertritt zum islamischen oder ortho-

xen Glaubensbekenntnis das absolute Ehehindernis des Katholizismus zu umgehen. Der/die katholische Ehemann/-frau, der/die zum zweiten Mal heiraten wollte, trat zum islamischen oder orthodoxen Glaubensbekenntnis über, erwirkte die Scheidung der Ehe und heiratete zum zweiten Mal. Wegen dieser Praxis wurden in den dreißiger Jahren Forderungen nach der Einführung der obligatorischen Zivil-eheschließung laut. Für die obligatorische Zivil-eheschließung setzte sich – außer den Juristen – vor allem die Frauenbewegung ein, an einer Reform der Gesetzgebung war aber auch die katholische Kirche interessiert, die seit der Gründung des neuen Staates um die Schließung eines Konkordats bemüht war. Derartige Initiativen blieben jedoch fruchtlos. Bis zum Zerfall des ersten jugoslawischen Staates herrschten im Bereich des Eherechts chaotische Zustände. Der Übertritt zum islamischen oder orthodoxen Glaubensbekenntnis als Mittel zur Erreichung einer Ehescheidung und einer neuen Heirat wurde zur üblichen Praxis, die sich auch einige bekannte Slowenen zunutze machten.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994.

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995.

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996.

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996.

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996.

Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998 – Ljubljana 1998.

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999.

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30- zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001.

Za zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

Mateja Ratej

Avtonomistična ideja v Slovenski ljudski stranki v letih 1923–1929 in vprašanje dekoncentracije upravne oblasti v času vlade Antona Korošca

UDK 329.7(497.4)»1923/1929«

RATEJ Mateja, dr., asistentka, ZRC SAZU, Filozofski inštitut, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

Avtonomistična ideja v Slovenski ljudski stranki v letih 1923–1929 in vprašanje dekoncentracije upravne oblasti v času vlade Antona Korošca

Zgodovinski časopis, Ljubljana 60/2006 (134), št. 3–4, str. 375–395, 136 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: SLS, avtonomistični program, dekoncentracija uprave, trialistični načrt, načrt o širokih samoupravah Vojislava Marinkovića.

Avtorica v prispevku obravnava razvoj avtonomistične ideje v Slovenski ljudski stranki, ki je v letih 1923–1929 predstavljala gibalno njenega političnega delovanja. Večji poudarek namenja spremembi politične taktike Slovenske ljudske stranke po sklenitvi sporazuma Pašić-Radić poleti 1925 in konceptoma dekoncentracije upravne oblasti ter trialistične državne ureditve v času vlade Antona Korošca.

Avtorski izvleček

UDC 329.7(497.4)»1923/1929«

RATEJ Mateja, PhD, Assistant, The Institute of Philosophy Scientific, Research Centre of The Slovenian Academy of Science and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

Autonomistic Ideas in Slovene People's Party in the Period between 1923 and 1929 and the Question of Deconcentration of Administrative Authority during the Government of Anton Korošec

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 60/2006 (134), No. 3–4, pp. 375–395, 136 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key Words: SLS (Slovene People's Party), autonomist program, deconcentration of government, trialistic plan, Vojislav Marinković's expanded home-rule plan

Examined is the development of autonomist ideas in the Slovene People's Party (SLS). Between 1923 and 1929, this concept represented the central motive in the Party's political platform. Of special interest are the Party's altered political tactics after the Pašić-Radić agreement in the summer of 1925 and the concepts of deconcentration of administrative power and of trialistic state regulation under the government of Anton Korošec.

Author's Abstract

Poslanci Jugoslovanskega kluba¹ so ustavnemu odboru Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS 12. februarja 1921 predložili ustavni načrt, ki je predvideval delitev države na šest avtonomnih pokrajin (Srbija, Hrvaška in Slavonija z Medžimurjem, Bosna in Hercegovina z Dalmacijo, Črna gora, Vojvodina, Slovenija s Prekmurjem), od katerih bi imela vsaka svojo pokrajinsko skupščino in pokrajinsko vlado kot najvišji izvršni organ pokrajinske samouprave. Le-ta je bila predvidena na področju notranje, finančne in socialne politike ter pravosodja, za obrt, trgovino, gradbeništvo, gozdarstvo, rudarstvo, kmetijstvo (posebej pri izvedbi

¹ Jugoslovanski klub je bil leta 1919 oblikovan parlamentarni poslanski klub Slovenske ljudske, Bunjevsko-sokačke in Hrvatske pučke stranke.

Politični katekizem ali kaj mora vsak državljan vedeti o politiki?, Ljubljana 1920, str. 40; Glej tudi: Neda Engelsfeld, Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo, Zagreb 1989, str. 112.

agrarne reforme) ter na področju izobraževanja in verskih zadev. V področje pristojnosti pokrajinskih skupščin bi spadal administrativni nadzor nad organi pokrajinske samouprave, sprejemanje pokrajinske zakonodaje in pokrajinskega proračuna ter razpolaganje s pokrajinskim premoženjem. Besedilo ustavnega predloga je vsebovalo avtonomistične državnoopravne zahteve, ki jih je Slovenska ljudska stranka (SLS) sprejela v svoj program.²

Ustavodajna skupščina je 28. junija 1921 sprejela vidovdansko ustavo, ki je uvedla strogo centralistično obliko državne ureditve. Poslanci Jugoslovanskega kluba so Ustavodajno skupščino demonstrativno zapustili že 13. junija 1921, dva dni kasneje pa so v izjavi za skupščino poudarili privrženost oblikovanju ustavne parlamentarne demokracije, ki jo je centralistični ustavni načrt po njihovem mnenju onemogočal. Izjavo so zaključili z obvezo, da bodo po sprejetju ustave nadaljevali s prizadevanji za njeno revidiranje do dokončne politične, gospodarske in kulturne enakopravnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev.³ V ustavnih določilih utemeljen narodni unitarizem je v dvajsetih letih 20. stoletja do skrajnosti zaostрил nacionalno vprašanje. Kot logična posledica nacionalnega unitarizma je bil v ustavo vgrajen tudi državni unitarizem, utemeljen v določilu o izvrševanju upravne oblasti; državna uprava se je izvajala po oblasteh, okrožjih, okrajih/srezih in občinah. Oblasti so lahko imele do 800.000 prebivalcev, načelovali pa so jim od kralja imenovani veliki župani. Eden prvih ukrepov vlade po sprejetju ustave je bila ukinitvev Deželne vlade za Slovenijo in njenih avtonomnih uradov 9. julija 1921. Na čelu s pokrajinskim namestnikom Ivanom Hribarjem je bila 2. avgusta 1921 uvedena Pokrajinska uprava za Slovenijo, ki je bila prehodnega značaja; njene pristojnosti so bile v letih 1924–1927 postopno prenesene na ministrstva, velike župane in oblastne skupščine.⁴

Z uvedbo Pokrajinske uprave za Slovenijo so bili ukinjeni vsi avtonomni uradi, s tem pa tudi upravna dvotirnost med državnimi in pokrajinskimi organi. Vlada je 26. aprila 1922 razglasila tri uredbe, s katerimi je pravno vzpostavila centralistični pravni sistem, kakršnega je določila vidovdanska ustava. Za razliko od Uredbe o razdelitvi države na oblasti je Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo Uredbo o občni upravi in Uredbo o oblastni in sreski samoupravi imenoval zakon, kar je bilo pravno netočno, saj uredb ni sprejela Ustavodajna skupščina, ampak jih je v kraljevem imenu razglasila vlada. V SLS so omenjene pravne akte skladno s svojim avtonomističnim programom zavrnil, saj so le-ti predvidevali delitev Slovenije v dve upravni enoti.⁵

² Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979 (dalje: Gligorijević), str. 104; Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave*, Maribor 1977 (dalje: Zečević, *Slovenska ljudska stranka*), str. 357–358, 363 in 388–389; Jurij Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, VIRI 13, Ljubljana 1998 (dalje: Perovšek, *Programi političnih strank*), str. 77–79.

³ Sporočilo Hrvatom in Slovincem ob odhodu Jugoslovanskega kluba iz konstituante, *Straža*, 22. 6. 1921 in, *Slovenski gospodar*, 23. 6. 1921, str. 1.

⁴ Uredba o razdelitvi države na oblasti; Zakon o občni upravi; Zakon o oblastni in sreski samoupravi, *Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo*, Ljubljana št. 49/15. 5. 1922, str. 313–321; Josip Hohnjec, *Odvajeno mišljenje Jugoslovanskega kluba. Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine SHS. Redovan saziv za 1921–22*, I. knjiga, br. 13/god. II, str. 245; *Proti nazadnjaškim nakanam oblasti in srezov. Iz govora poslanca Žebota*, *Slovenski gospodar*, 6. 4. 1922, str. 1–2; Jurij Perovšek, *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1–2/1993, str. 19–21; Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I. knjiga, Zagreb 1961 (dalje: Čulinović I.), str. 351; Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*, Ljubljana 2000 (dalje: Stiplovšek), str. 42–43.

⁵ Prav tam.

Stranke Jugoslovanskega kluba so pred volitvami v Narodno skupščino leta 1923 izdale skupni razglas volivcem, v katerem so zahtevale revizijo vidovdanske ustave v smislu uresničitve avtonomističnega programa.⁶ V SLS so program za volitve v Narodno skupščino predstavili v brošuri *Sodite po delih! Vsem, ki so dobre volje! Kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost*. Na podlagi pravice do samoodločbe slovenskega naroda so zahtevali preureditev države na temelju široke politične, gospodarske in kulturne avtonomije, kar je bila pomembna nadgradnja strankinega ustavnega načrta iz leta 1921.⁷ Program je predvideval federativno državo Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov s skupno zunanjo, obrambno ter deloma finančno politiko. Skupne državne zadeve bi urejal osrednji parlament, v vsaki od avtonomnih pokrajinah pa bi oblikovali tudi pokrajinske skupščine in njim podrejene vlade. Med zakonodajne pristojnosti pokrajinskih skupščin bi sodila organizacija uprave in sodstva, opredelitev razmerja med Katoliško cerkvijo in državo z določitvijo cerkvenih pravic in dolžnosti ter šolska zakonodaja. Poleg tega bi pokrajinski parlament nadzoroval razvoj gospodarstva, šolstva, zdravstva in socialne politike. Z geslom *Prva in glavna reč v politiki je poštenost!* so pred volitvami zavrnili razpravo o obliki vladavine kot vprašanje drugotnega pomena.⁸

SLS je na podlagi avtonomističnega državnopravnega in katoliškega kulturnega programa v spremenjenih družbenih, političnih, gospodarskih in kulturnih razmerah po prvi svetovni vojni obnovila in okrepila svoje delovanje ter si do volitev v Narodno skupščino leta 1923 zagotovila trdno politično izhodišče za doseg svojih programskih ciljev. Strankin načelnik Anton Korošec je na zboru zaupnikov 5. februarja 1923 v Ljubljani in na volilnem shodu 21. februarja 1923 v Mariboru med drugim dejal, da stranka ni bila še nikoli tako močna in organizirana.⁹ Z visoko volilno zmago na skupščinskih volitvah je dosegla prevladujoč položaj v slovenskem političnem prostoru, k čemur je pripomogla izpopolnjena in prenovljena notranja struktura in močna mreža združenih organizacij na podeželju ter posledično učinkovita mobilizacija slovenskega volilnega telesa na podlagi strankinega avtonomističnega državno-pravnega programa.¹⁰ Kot tenkočuten opazovalec političnega dogajanja, ki ni pripadal nobeni stranki, je mladi slovenski pesnik Srečko Kosovel v tistem času zapisal kritiko uzakonjene ideje o troedinem jugoslovanskem narodu: »*Naš ideal je evropski človek, različen po svojih obrazih, a samo eden v svojem velikem stremljenju: ljubiti vse ljudi in v tej ljubezni delati. Ali je narod separatističen, če hoče živeti? Če se hoče razvijati sam v svoji smeri, če hoče izkristalizirati svoje telo v svojem duhu. Bodimo eno po duhu in ljubezni, a ohranimo svoje lastne obraze.*«¹¹

⁶ Razpust Narodne skupščine, Slovenec, 22. 12. 1922, str. 1; Proglas Jugoslovanskega kluba, Straža, 27. 12. 1922, str. 1; Poslanci Jugoslovanskega kluba svojim volivcem, Slovenski gospodar, 4. 1. 1923, str. 1–2; Slovenci in Hrvati!, Slovenec, 24. 12. 1922, str. 1–2.

⁷ Stiplovšek, str. 60.

⁸ Seja načelstva SLS, Straža, 22. 12. 1922, str. 2; *Sodite po delih! Vsem, ki so dobre volje! Kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost*, Tajništvo Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1923 (dalje: *Sodite po delih!*), str. 42–43, 45–46, 48, 70–76.

⁹ Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke za Slovenijo, Straža, 7. 2. 1923, str. 1–2; Zbor zaupnikov SLS, Slovenec, 6. 2. 1923, str. 1–3; Volilni shod somišljenikov Slovenske ljudske stranke v Mariboru, Straža, 14. 2. 1923, str. 5; Volilni shod SLS v Mariboru, Straža, 21. 2. 1923, str. 3; Volilno zborovanje naše stranke v Mariboru, Straža, 23. 2. 1923, str. 3; Veličasten shod SLS v Mariboru, Slovenec, 22. 2. 1923, str. 1; Sijajni shod v Mariboru, Slovenec, 23. 2. 1923, str. 2.

¹⁰ Podrobneje o tem glej: Mateja Ratej, Slovenski politični katolicizem s posebnim poudarkom na razvoju dogodkov na Štajerskem med leti 1923 in 1929, doktorska disertacija, Univerza v Mariboru (dalje: Ratej, Slovenski politični katolicizem), str. 18–45.

¹¹ Srečko Kosovel, *Separatisti*, v: Zbrano delo, 2. knjiga, Ljubljana 1974, str. 59.

Opozicijske stranke so po velikem uspehu avtonomistične državnopravne ideje na skupščinskih volitvah 27. marca 1923 v Zagrebu sklenile večstranski sporazum o skupnem nastopu v okviru Federalističnega bloka proti vladi Nikole Pašića, prvaka Narodne radikalne stranke (NRS), najmočnejše stranke v državi, oziroma proti državnemu centralizmu.¹² Članice novo nastalega bloka, med katerimi je bila s Hrvaško republikansko seljačko stranko (HRSS; po letu 1925 HSS) in Jugoslovansko muslimansko organizacijo tudi SLS, je povezovalo prepričanje, da je vprašanje notranje ureditve države mogoče rešiti le na podlagi revizije ustave s soglasjem predstavnikov v Kraljevini SHS združenih narodov.¹³ V SLS so si v procesu povezovanja opozicijskih strank prizadevali za splošno sprejetje strankinega avtonomističnega programa;¹⁴ med prednostna vprašanja so postavili delovanje za doseg politične in gospodarske samostojnosti Slovenije, čeprav je stranka ob vstopu v Federalistični blok sprejela koncept federativne oblike državne ureditve kot del državnopravnega programa.¹⁵

Federalistični blok je imel po skupščinskih volitvah v Narodni skupščini skupno skoraj dve tretjini poslancev, zato je moral Nikola Pašić v aprilu 1923 podporo za sestavo vlade iskati pri njegovem vodstvu.¹⁶ Pogovori 12. in 13. aprila 1923 v Zagrebu so se zaključili s podpisom protokola sporazuma, za katerega se je uveljavilo ime Markov protokol.¹⁷ Protokol zagrebškega sporazuma je predvideval sistiranje 95. člena vidovdanske ustave, ki je določal upravno razdelitev države na oblasti, vprašanje o reviziji ustave pa je uvrščal med temeljna vprašanja prihodnjih pogajanj. SLS je sporazum v zameno za podporo samoradikalni vladi Nikole Pašića zagotavljal pravico do zamenjave uradnikov pokrajinske uprave in imenovanja pokrajinskega namestnika v Sloveniji. Določbe protokola sporazuma za Hrvaško (ki so veljale tudi za Slovenijo) so občinskim odborom dodeljevale pravico do volitve županov, pravico do pomilostitve političnih zapornikov in pravico do ukinitve avstrijskih kazenskih patentov.¹⁸

V SLS so protokol obravnavali kot predsporazum, kot pogodbeno določitev sporazuma oziroma kot stipuliranje besedila za sklenitev končnega narodnega sporazuma.¹⁹ Pripisovali so mu pomen temeljne pravne listine za revizijo ustave na podlagi avtonomističnega držav-

¹² Načelen sporazum med SLS, Spahom in Radićem, Slovenec, 28. 3. 1923, str. 1.

¹³ Gligorijević, str. 150–151.

¹⁴ Preludiji za razgovore o sporazumu, Straža, 26. 3. 1923, str. 1.

¹⁵ Seja izvrševalnega odbora SLS, Slovenec, 29. 3. 1923, str. 1; Jurij Perovšek, Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922–april 1923), v: Zgodovinski časopis, št. 1–2/1984, str. 10 in 18.

¹⁶ Radikalna izjava o sporazumu, Slovenec, 30. 3. 1923, str. 1; Čulinović I., str. 412; Gligorijević, str. 150.

¹⁷ Ivo Perić, Stjepan Radić 1871–1928, Zagreb 2003, str. 368.

¹⁸ Besedilo zagrebškega protokola, Slovenec, 15. 7. 1923, str. 1; Markov protokol, Jutro, 16. 7. 1923, str. 2; Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1925, str. 36–37.

¹⁹ Komunikacije o skupni seji načelstva in vodstva SLS; Komentar k zagrebškim pogajanjem, Slovenec, 15. 4. 1923, str. 1; Predsporazum, Straža, 16. 4. 1923, str. 1; Pogajanja za sporazum, Domoljub, 18. 4. 1923, str. 1; Nova vlada, Straža, 2. 5. 1923, str. 1; Razgovor s Korošcem, Slovenec, 6. 5. 1923, str. 1; Seja vodstva SLS v Celju, Slovenec, 10. 7. 1923, str. 1.

²⁰ Govor dr. Janka Brejca na zboru zaupnikov SLS, Slovenec, 7. 11. 1923, str. 2; Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske 1918–1929. Kronika dojučerašnje hrvatske politike, Zagreb 1989, str. 261.

²¹ Ženevska deklaracija je bila podpisana 9. novembra 1918 med Nikolo Pašićem kot ministrom za zunanje zadeve in predsednikom srbske vlade, Antejem Trumbićem kot predsednikom Jugoslovanskega odbora, ter Antonom Korošcem kot predsednikom Narodnega vijeća. Podpisali so jo tudi predstavniki srbske Narodne skupščine in predstavniki Jugoslovanskega odbora. Poudarjala je načelo pravice narodov do samoodločbe in je pomenila uspeh političnih prizadevanj Antona Korošca in Antēja Trumbića, vendar njena določila niso bila uresničena, saj je Nikola Pašić odstopil z mesta predsednika srbske vlade ter s tem razveljavil sklenjeni sporazum. O spominih Antona Korošca na ženevska pogajanja glej: Silvo Kranjec, Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, v: Zgodovinski časopis, št. 15–16/1961–1962, str. 226–228; Ferdo Čulinović, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, 2. knjiga, Zagreb 1959, str. 184–189; Zečević, Slovenska ljudska stranka, str. 152–153 in 157.

nopravnega programa SLS,²⁰ zato Anton Korošec kljub nezaupanju do Pašičeve taktike po izkušnji ženevske deklaracije²¹ ni želel zavreči možnosti za sklenitev (narodnega) sporazuma z najmočnejšo srbsko stranko.²² Nikola Pašić je tako 30. aprila 1923 ob podpori poslancev Jugoslovanske muslimanske organizacije in Jugoslovanskega kluba sestavil drugo homogeno radikalsko vlado; 7. junija 1923 je zatrdil, da bo vlada nadaljevala politiko le v okviru izvajanja načel vidovdanske ustave, zato se je vodstvo SLS odločilo nadaljevati politiko v okviru Federalističnega bloka.²³

V Jugoslovanski demokratski stranki kot najmočnejši opozicijski stranki v Narodni skupščini je prišlo v decembru 1923 do diferenciacije, ki je oslabila vpliv unitaristično in centralistično orientiranega Svetozarja Pribičevića ter omogočila pristašem Ljubomirja Davidovića sprejetje politike približevanja Federalističnemu bloku. Njihov po predlogu Vojislava Marinkovića preoblikovan program o spremembah državne uprave je predvideval razširitev pristojnosti samoupravnih organov v oblasteh.²⁴ Vodstvo SLS je bilo priključitvi Davidovićeve skupine avtonomističnemu bloku zaradi prizadevanj po sklenitvi narodnega sporazuma načeloma naklonjeno, vendar na prvem srečanju predstavnikov Federalističnega bloka z Davidovičem 12. oktobra 1923 ni pristalo na Marinkovićeve program kot nadomestek za svoj avtonomistični državnoopravni program.²⁵ Odnos opozicijskih partneric do predstavnikov Jugoslovanske demokratske stranke se je izboljšal šele po odhodu Svetozarja Pribičevića, ki je 25. marca 1924 ustanovil Samostojno demokratsko stranko in vstopil v Narodni blok Nikole Pašića. Pribičeviću so se priključili tudi slovenski demokrati, ki so predstavljali največjega političnega konkurenta SLS v Sloveniji, medtem ko so bili pristaši Ljubomirja Davidovića po preoblikovanju Jugoslovanske demokratske stranke organizirani v Demokratski stranki.²⁶

Na konferenci Federalističnega bloka v Zagrebu 26. januarja 1924 so se predstavniki SLS, HRSS in Jugoslovanske muslimanske organizacije dokončno zedinili o poglobitvi medsebojnega sodelovanja.²⁷ Člani izvršnega odbora SLS so med pogajanjem izrecno poudarjali točke avtonomističnega programa, kar je pri političnih nasprotnikih zbudilo domneve o oddaljevanju SLS od Federalističnega bloka.²⁸ Po koncu težavnega usklajevanja mnenj glede revizije ustave, za katero se Davidovićeve skupina ni jasno izrekla, in glede načrta o samoupravah Vojislava Marinkovića, ki naj bi postal temelj skupnega programa o reorganizaciji

²² Federalisti se posvetujejo o opozicijskem bloku, *Jutro*, 2. 1. 1924, str. 1; Prvi korak k reviziji ustave, *Slovenec*, 8. 3. 1924, str. 1; Razgovor z Radićem in Spahom, *Domoljub* 4. 4. 1923, str. 162; Pogajanja za sporazum, *Domoljub*, 18. 4. 1923, str. 1; Politični položaj, *Domoljub*, 13. 3. 1923, str. 1; Dvoboj med Hohnjecem in Pašićem, *Slovenec*, 8. 6. 1923, str. 1.

²³ Taktika Jugoslovanskega kluba, *Straža*, 30. 7. 1923, str. 1; Podrobneje o tem glej: Ratej, *Slovenski politični katolicizem*, str. 56–79.

²⁴ Marinkovićeve načrte je bil objavljen 28. decembra 1923 v osrednjem glasilu Demokratske stranke *Demokratija*; besedilo načrta glej tudi: Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970 (dalje: Gligorijević, *Demokratska stranka*), str. 354.

²⁵ Glej npr.: Nadškofijski arhiv Ljubljana (dalje: NŠAL), Anton Bonaventura Jeglič (dalje: Jeglič), *Dnevnik*, 20. 1. 1924; Tajen demokratski načrt o samoupravah, *Slovenec*, 19. 10. 1923, str. 1; Zbor zaupnikov SLS, *Slovenec*, 6. 11. 1923, str. 1–2; Govor Janka Brejca na zboru zaupnikov SLS, *Slovenec*, 7. 11. 1923, str. 2; Predlog Voje Marinkovića o samoupravah sprejet, *Slovenec*, 22. 12. 1923, str. 1; Za revizijo in proti njej, *Straža*, 2. 1. 1924, str. 1; Odgovor na apel, *Slovenec*, 8. 1. 1924, str. 1; Naši poslanci na shodih, *Slovenski gospodar*, 10. 1. 1924, str. 3; Organizacija široke ljudske samouprave, *Straža*, 18. 1. 1924, str. 1; Konferenca Korošec–Davidović, *Slovenec*, 19. 1. 1924, str. 1.

²⁶ Nevzdržan položaj vlade, *Slovenec*, 11. 12. 1923, str. 1; Gligorijević, str. 160–161; Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977, str. 170–171.

²⁷ Soglasni sklepi na konferenci federalističnega bloka, *Slovenec*, 27. 1. 1924, str. 1.

²⁸ Poročilo Korošca v Jugoslovanskem klubu, *Slovenec*, 30. 1. 1924, str. 1; Papeževa navodila klerikalcem?, *Jutro*, 31. 1. 1924, str. 1.

državne uprave,²⁹ je izvršni odbor SLS Korošču zaupal pooblastila za delovanje v okviru strankinega programa in omilil stališče do Marinkovičevega načrta.³⁰

Dober mesec dni kasneje, 7. marca 1924, so Ljubomir Davidović, Vojislav Marinković, Anton Korošec in Mehmed Spaho parafirali sporazum o sodelovanju, 8. marca 1924 pa so v Beogradu podpisali protokol o ustanovitvi Opozicijskega bloka.³¹ Prvaki Jugoslovanske demokratske stranke, SLS in Jugoslovanske muslimanske organizacije so sklenili programska neso-glasja preseči z osredotočenjem na zlom režima Nikole Pašića, na oblikovanje prehodne vlade za izvedbo skupščinskih volitev in na reševanje vprašanja državne ureditve na podlagi revizije vidovdanske ustave.³² Vodstvo HRSS k sporazumu opozicije formalno ni pristopilo, vendar je predstavnikom Opozicijskega bloka že 2. marca 1924 zagotovilo sodelovanje v okviru širšega Opozicijskega bloka.³³ V SLS so povezavi pripisovali velik pomen;³⁴ pred podpisom sporazuma so izpostavili zahteve svojega avtonomističnega programa in nujnost končne reorganizacije države na njegovi podlagi, iz česar lahko sklepamo, da Anton Korošec s pristopom k Opozicijskemu bloku ni sprejel uresničevanja skupne politike na podlagi preoblikovanega Marinkovičevega samoupravnega načrta.³⁵

Nikola Pašić je 17. julija 1924 ponudil kralju svoj odstop z utemeljitvijo, da ni mogoče vzpostaviti sodelovanja s predstavniki parlamentarne opozicije, ki se niso bili pripravljene odpovedati zahtevam po reviziji ustave.³⁶ Zaradi zaostrovanja politike Opozicijskega bloka in velike finančne krize (depreciacija dinarja), ki jo je povzročila politična kriza, se je kralj Aleksander odločil za zamenjavo režima.³⁷ Predstavniki Opozicijskega bloka so 27. julija 1924 pod predsedstvom Ljubomirja Davidovića sestavili vlado,³⁸ v katero je vstopila tudi skupina Neodvisnih radikalcev,³⁹ vlado pa so podpirali poslanci Zemljoradniške in Nemške

²⁹ Prva skupna seja opozicije; Vlada se maje, *Jutro*, 5. 2. 1924, str. 1; Opozicionalni blok, *Domoljub*, 6. 2. 1924, str. 74–75; Opozicija pričakuje Pašićeva iznenađenja, *Jutro*, 10. 2. 1924, str. 1; Razpoloženje za opozicionalni blok, *Slovenec*, 12. 2. 1924, str. 1; Marinkovičev načrt kot osnova upravnega programa opozicionalnega bloka, *Jutro*, 12. 2. 1924, str. 1; Snovanje opozicionalnega bloka, *Straža*, 13. 2. 1924, str. 1; Odločilni dnevi v Beogradu, *Jutro*, 13. 2. 1924, str. 1; Radićeva izpreobrnitev, *Domoljub*, 13. 2. 1924, str. 90; Delo za opozicijski blok, *Jutro*, 14. 2. 1924, str. 1; Demokrati in revizija ustave, *Jutro*, 15. 2. 1924, str. 1; Posvetovanja opozicije, *Jutro*, 16. 2. 1924, str. 1; Zagrebška posvetovanja o opozicionalnem bloku, *Jutro*, 17. 2. 1924, str. 1; Opozicionalni blok, *Jutro*, 23. 2. 1924, str. 1; Kupčija, *Domoljub*, 14. 5. 1924, str. 1.

³⁰ Dva bloka, *Slovenec*, 29. 1. 1924, str. 2; Marinkovičev načrt kot osnova upravnega programa opozicionalnega bloka, *Jutro*, 12. 12. 1924, str. 1; Posvetovanja opozicije, *Jutro*, 16. 2. 1924, str. 1; Zagrebška posvetovanja o opozicionalnem bloku, *Jutro*, 17. 2. 1924, str. 1; V čem opozicionalni blok soglašaja?, *Slovenec*, 20. 2. 1924, str. 1.

³¹ Opozicijski blok je gotov, *Jutro*, 8. 3. 1924, str. 1; Opozicionalni blok ustvarjen, *Slovenec*, 9. 3. 1924, str. 1.

³² Gligoričević, str. 160 in 377.

³³ V čem opozicionalni blok soglašaja?, *Slovenec*, 20. 2. 1924, str. 1; Gligoričević, str. 160; Isti, *Demokratska stranka*, str. 359; Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977, str. 171.

³⁴ Osnovanje bloka proti Pašićevi vladi, *Slovenski gospodar*, 13. 3. 1924, str. 1.

³⁵ Avtonomistični program SLS, *Slovenec*, 15. 2. 1924, str. 1.

³⁶ Konferenca opozicionalnega bloka, *Slovenec*, 5. 7. 1924, str. 1; Opozicija zahteva izredno sklicanje Narodne skupščine, *Slovenec*, 10. 7. 1924, str. 1; Pašić demisioniral, *Slovenec*, 18. 7. 1924, str. 2; Đorđe Stanković, Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, Beograd 1998, str. 333.

³⁷ Gligoričević, *Demokratska stranka*, str. 384–385.

³⁸ Nova vlada, *Straža*, 28. 7. 1924, str. 1.

³⁹ Skupino disidentov NRS je vodil Stojan Protić, Nastas Petrović pa je kot član in kraljev zaupnik v Davidovičevi vladi prevzel pomemben resor notranjega ministrstva. V SLS so bili skupini izjemno naklonjeni, saj so spričo Pašićevih centralističnih teženj le v njej videli možnost uresničitve politike narodnega sporazuma. Srbska obsodba Pašićeve politike, *Straža*, 7. 7. 1924, str. 1; Posvetovanja politikov, *Slovenec*, 22. 7. 1924, str. 1; Vladimir Maček, *Memoari*, Zagreb 1992, str. 67.

stranke ter Džemijeta.⁴⁰ V programski deklaraciji z 12. avgustom 1924 je bila kot glavna naloga vlade opredeljena umiritev notranjepolitičnih razmer in sklenitev narodnega sporazuma.⁴¹ Poletji 1924 je tako politika narodnega sporazuma, ki so ji članice Federalističnega oziroma Opozicijskega bloka sledile od skupščinskih volitev leta 1923 za doseg revizije vidovdanske ustave, doživela svoj vrhunec. Po padcu vlade oktobra 1924 se niso povečale dejanske možnosti za ustavne spremembe, vendar je ideja narodnega sporazuma, ki je v svojem bistvu zavračala načelo narodnega unitarizma,⁴² dobila zanesljivo legitimacijo na najvišji državni ravni, pri tem pa je dejavno sodelovalo tudi vodstvo SLS oziroma Anton Korošec.⁴³

Nikola Pašić je 6. novembra 1924 oblikoval manjšinsko vlado s predstavniki Samostojne demokratske stranke, kralj pa je 10. novembra 1924 razpustil Narodno skupščino in razpisal skupščinske volitve za 8. februar 1925.⁴⁴ Poslanci Jugoslovanskega kluba so v nagovoru volivcem 7. novembra 1924 poudarili nujnost revizije ustave,⁴⁵ volilni program SLS za skupščinske volitve – brošura *Boj za obstoj in svobodo Slovenije* – pa je ponovno zahteval uvedbo zakonodajne avtonomije v Sloveniji.⁴⁶ Čeprav je opozicijski položaj SLS, na katerega je v obdobju med skupščinskimi volitvami leta 1923 in 1925 odločilno vplivala centralistična politika Nikole Pašića, omogočil strankinemu vodstvu dosledno vztrajanje na točkah avtonomističnega programa, je bil ta na parlamentarnih volitvah leta 1925 zadnjič v dvajsetih letih 20. stoletja vodilna in zmagovita (stranka je dobila 20 mandatov v Narodni skupščini) volilna parola SLS.⁴⁷

Stranke Opozicijskega bloka so po skupščinskih volitvah oblikovale močno parlamentarno zvezo – Blok narodnega sporazuma in kmečke demokracije.⁴⁸ Osrednja točka programa je bila zahteva po spremembi državne ureditve za oblikovanje samoupravne parlamentarne monarhije angleškega tipa, vendar je prišlo 27. marca 1925 do nepričakovane spremembe politike HRSS, ki je radikalno spremenila razmerja med parlamentarnimi političnimi strankami: strankin prvak Stjepan Radić je v sporazumu z Nikolo Pašićem priznal legitimnost vidovdanske ustave in dinastiji Karađorđević, stranko je preimenoval v HSS, za uresničitev politike narodnega sporazuma pa je pristal na sodelovanje tako z opozicijskimi kot z vladnimi strankami.⁴⁹ Prizadevanja za revizijo vidovdanske ustave s tem niso več imela realnih možnosti za uspeh, čemur se je v novih političnih razmerah prilagodilo tudi vodstvo SLS.⁵⁰

⁴⁰ Hrvoje Matković, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972, str. 150.

⁴¹ Vladna deklaracija, Slovenec, 7. 8. 1924, str. 1–2; Čulinović I., str. 432–433; Gligorijević, str. 170.

⁴² Več o kompromisni rešitvi idejne predpostavke o nacionalnem unitarizmu v okviru vidovdanske ustave glej: Ferdo Čulinović, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, 2. knjiga, Zagreb 1959, str. 271.

⁴³ Svetozar Pribičević, Narodno edinstvo ali narodni sporazum, Jutro, 24. 10. 1926, str. 1.

⁴⁴ Razpust Narodne skupščine, Slovenec, 7. 11. 1924, str. 1; Čulinović I., str. 435.

⁴⁵ Slovenskemu narodu!, Slovenec, 7. 11. 1924, str. 1; Straža, 10. 11. 1924, str. 1; Slovenski gospodar, 13. 11. 1924, str. 1.

⁴⁶ Boj za obstoj in svobodo Slovenije, Tajništvo Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1924, str. 11–17 in 83–85.

⁴⁷ Podrobneje o tem glej: Ratej, Slovenski politični katolicizem, str. 88–100.

⁴⁸ Sestanek načelnikov opozicije, Slovenec, 3. 2. 1925, str. 2; Dr. Korošec o položaju, Slovenec, 4. 2. 1925, str. 1; Sklepi načelnikov opozicije, Slovenec, 5. 2. 1925, str. 1; Obvestilo opozicijskega bloka, Slovenec, 13. 2. 1925, str. 1; Blok narodnega sporazuma o volitvah, Slovenec, 14. 2. 1925, str. 1; Seja opozicijskih voditeljev, Slovenec, 25. 2. 1925, str. 2; Blok narodnega sporazuma in kmečke demokracije, Slovenec, 26. 2. 1925, str. 1; Podrobneje o tem glej: Ratej, Slovenski politični katolicizem, str. 101–107.

⁴⁹ Čulinović I., str. 470–474 in 476; Gligorijević, str. 200–201 in 203; Isti, Demokratska stranka, str. 455–456.

⁵⁰ Govor Josipa Hohnjeca ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića, Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 14/7. 6. 1923, 6. redno zasedanje, str. 394; Toplice in politika,

Zakonodajno oblast v Kraljevini SHS so predstavljali kralj in Narodna skupščina, zato so o ustavnih spremembah odločali skupno. Če bi spremembo ustave predlagal kralj, bi poslanke seznanil o nameri, razpustil Narodno skupščino ter razpisal volitve v konstituanto.⁵¹ Možnosti za to so bile izredno majhne, saj se države naslednice Avstro-Ogrske monarhije zaradi značilne politične dezintegracije po prvi svetovni vojni niso čutile dovolj stabilne, da bi opustile centralizirani državni aparat.⁵² O spremembah ustave so po ustavi Kraljevine SHS lahko odločali tudi poslanci Narodne skupščine, vendar se je moralo v tem primeru za revizijo izreči 3/5 vseh poslancev;⁵³ poslanci Jugoslovanskega kluba so se, denimo, v svojem ustavnem osnutku iz leta 1921 zavzemali, da bi o spremembah ustave lahko odločala absolutna večina vseh poslancev v Narodni skupščini.⁵⁴

Po skupščinskih volitvah 8. februarja 1925, na katerih je SLS dosegla absolutno večino glasov predvsem na podlagi zahteve po reviziji ustave, je bilo v Narodni skupščini skupno 315 poslancev, kar pomeni, da bi moralo predlog o spremembi ustave podpreti vsaj 189 poslancev, Blok narodnega sporazuma in kmečke demokracije pa je po izstopu HSS štel le 71 poslancev (pred tem 138).⁵⁵ Vodstvo SLS se je zato pričelo odmikati od zahteve po uvedbi zakonodajne avtonomije v Sloveniji, ki je kot politični ideal predstavljala gibalo⁵⁶ strankinega delovanja, in se pričelo približevati NRS.⁵⁷ Anton Korošec je po pisanju podpredsednika HRSS Vladimirja Mačka v zasebnem pogovoru leta 1924 pojasnil svoje gledanje na spremembe politične taktike: »Uvjeren sam da se centralizam neče moći trajno održati, ali će još treba vremena, a dotle moramo gledati izbiti u sadašnjoj situaciji pogodnosti koje se mogu izbiti.«⁵⁸

Predstavnike SLS je zavezoval sporazum opozicijskih strank, vendar je Anton Korošec nadaljnjo politiko stranke do Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije uravnaval glede na razvoj odnosov med NRS in HSS.⁵⁹ Ob poudarjanju državne enovitosti (toda zavračanju narodne)⁶⁰ je v ospredje njegovih političnih prizadevanj stopilo delovanje za diskre-

Straža, 12. 9. 1923, str. 1; Ob razvalinah svojih nad, Slovenski narod, 6. 7. 1925, str. 1; Veličasten shod dr. Korošca v Brežicah – govor dr. Korošca, Slovenec, 5. 10. 1926, str. 1; Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1; Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhniki, Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1; Josip Hohnjec, O ustavi naše države, v: Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928, str. 299 in 311.

⁵¹ Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1925, str. 18 in 51.

⁵² Ivan Ribar, Politički zapisi, Beograd 1948, str. 221; Svetozar Pribičević, Diktatura kralja Aleksandra, Zagreb 1990, str. 89; Hannah Arendt, Izvori totalitarizma, Ljubljana 2003, str. 346 in 351.

⁵³ Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1925, str. 51.

⁵⁴ Josip Hohnjec, O ustavi naše države, v: Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928, str. 338.

⁵⁵ Leta 1924 je Opozicijski blok štel 75 poslancev oziroma 145 s HRSS. Primerjaj izide volitev v Narodno skupščino 18. marca 1923 in 8. februarja 1925 v: Čulinović I., str. 406 in 455.

⁵⁶ V tem smislu je avtonomistično stališče SLS razumel tudi Anton Korošec: »Toda mi bi s tem (opustitvijo avtonomističnega programa po vstopu HSS v vlado, op. MR) ne likvidirali vprašanje sporazuma, pač pa bi likvidirali svojo stranko.« Protest Ljubljane – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 15. 9. 1925, str. 1–2; Glej tudi: Poglavlje o dosledni politiki, Slovenski narod, 12. 7. 1924, str. 1; Joso Jurković, Samouprava in avtonomija, v: Slovenski pravnik, št. 11–12/1932, str. 338–339.

⁵⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond: Bogumil Remec, Pismo Frana Kulovca z dne 19. 3. 1925.

⁵⁸ Vladimir Maček, Memoari, Zagreb 1992, str. 63.

⁵⁹ Opozicijski blok kompakten, Slovenec, 1. 5. 1925, str. 1; Komunikacije širšega opozicijskega bloka, Slovenec, 11. 6. 1925, str. 1; Komunikacije opozicije, Slovenec, 26. 6. 1925, str. 1.

⁶⁰ Korošec je 7. junija 1925 na seji vodstva stranke v Celju med drugim dejal: »Državno edinstvo torej sprejemamo, narodno edinstvo pa, če se pod tem razume, da moramo prenehati biti Slovenci, kratkomo odklanjamo.« Osmega februarja 1926 je v razpravi o proračunu za leto 1926/1927 v Narodni skupščini prav tako spregovoril o

ditacijo politike Stjepana Radića in približevanje politiki NRS tako, da je kot pogajalsko izhodišče sprejel razširjeni načrt o samoupravah⁶¹ Vojislava Marinkovića za čim ugodnejšo izvedbo oblastne samouprave v Sloveniji (kot jo je predvidevala ustava).⁶²

nesprejemljivosti narodnega unitarizma za slovenski narod: »*Vam Srbom je lahko govoriti o narodnem edinstvu. Mogoče bi tudi jaz tako govoril, če bi bil Srb. Vi nimate ničesar izgubiti, ampak samo dobiti. Nam je težko, ki imamo narodno zgodovino, ki je, čeprav je žalostna, vendarle lepa, nam je težko, ki imamo narodno kulturo, lepo bogato literaturo, mi s tem ne moremo soglašati.*« Govor Antona Korošca na seji vodstva SLS, Slovenec, 9. 6. 1925, str. 1; Proračunski govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1–2.

⁶¹ Predstavniki Demokratske stranke so decembra 1925 formalno odklonili federativno državno ureditev in v svoj program sprejeli načrt o širokih samoupravah Vojislava Marinkovića, ki v dopolnjeni verziji načrta, sprejeti na kongresu Demokratske stranke 14. decembra 1925 (osnovna verzija je bila sprejeta decembra 1923), ni jasno oblikoval zahteve po reviziji ustave, hkrati pa je bila takšna interpretacija glede na formulacijo besedila možna.

»1. Krug nadležnih oblastnih samouprava mora se znatno proširiti upravo do granica do kojih je to moguće, a da se sačuva načelo apsolutnog i bezulovnog jedinstva države. Zadržavajući za državu sve čisto političke i opće državne poslove (diplomaciju, vojsku, sudstvo, policiju, prosvjetnu politiku, vjere, opće državne finansije) i poslove gdje je centralizovanost uprave pogodba pravilnosti narodno ekonomskog razvitka (saobraćaj, pošte, telegrafi, telefoni) sve druge poslove koje je sada država uzela na sebe i vrlo ih nesavršeno vrši treba prenijeti na samoupravna tijela, a u glavnom na oblasti ima preći veći dio sadanje nadležnosti centralne uprave u ministarstvima: trgovine, socijalne politike, poljoprivrede i voda, i prosvjete i gotovo sva nadležnost ministarstva: nar. zdravlja, gradjevina i šuma i rudnika.

2. Nadzor državne vlasti nad samoupravnim telima treba da je ograničen na to, da ona ne izađu iz granica koje im je zakon radi zaštite državnih interesa i građanskih prava postavio. U krugu svoje nadležnosti samoupravne oblasti treba da su potpuno samostalne. Ni u kom slučaju ne može se ostaviti državnoj upravnoj vlasti da samoupravne odluke zadržava od izvršenja izato što bi po njenom nahodenju a protivno nahodenju zakona te odluke bile protivne državnim i oblasnim interesima. Svaki preventivan nadzor (kao na primjer potrebu prethodnog odobrenja od strane kakve državne administracije) ukiniti. Isto tako ukiniti i sve zakonske odredbe, kojima se ograničava samostalnost odluka samoupravnih tela, a koje nemaju za njih zaštitu viših državnih interesa ili pojedinih važnih načela državnog zakonodavstva. Jednom reći i u samoupravnom uređenju ima se provesti načelo jedinstva vlasti i jedinstva odgovornosti. Naravno da se sve ovo ne odnosi na poslove delegirane nadležnosti, gdje zakon poveri samoupravnim telima ili samoupravnim organima izvesne poslove državne vlasti da je za nju, u mesto nje i pod njenim uputstvima svršavaju. Pošto su u tom slučaju samoupravni organi u stvari samo besplatni državni organi i pravo nadzora državne vlasti nad njima za te poslove mora ostati neograničeno.

3. Stvoriti samoupravnim telima potpuno nezavisnu finansijsku bazu za potpuno samostalno i nazavisno financiranje. Financijska nezavisnost je neophodna pogodba stvarne samouprave. Toga radi moraju se izvesni izvori prihoda potpuno ustupiti samoupravnim oblastima. Prirodno je »jer u ostalom jedino moguće« da to budu izvori prihoda teritorijalnog karaktera, i to u prvom redu prihodi onih privrednih izvora, koje država prema stanju svoje administracije nije u mogućnosti da eksploatiše s korišću: šume, rude, mineralne vode i banje, vodene padove itd. Nad svim tim objektima država bi zadržala pravo svojine u koliko ga ima, ali bi ih predala na rukovanje i uživanje oblastima. Već otvorene rudnike uglja, gvozdja i soli, koje država već eksploatiše mogla bi i dalje zadržati, u koliko to zahteva potreba. Zatim i pored toga, pošto bi ovakvim samoupravnim uređenjem jedan veliki deo državnih izdatka prešao na lokalne samouprave trebalo bi ovima ustupiti i sve neposredne realne poreze, ostavljajući im da ih sami prema svojim potrebama smanjiju ili povećavaju.

4. U vezi sa svim gornjim reformama, potrebno je u svima administracijama, koje moraju ostati centralisane, izvršiti »koliko je to moguće« dekoncentraciju nadležnosti (podčrtala MR), te da se jedne strane izbegne nagomilavanje poslova u ministarstvima, a s druge povećava odgovornost neposrednih izvršilaca zakona i pojača nadzor nad njima.«

Odluke kongresa Davidovićeve Demokratske stranke, v: Govor dr. V. Marinkovića u Zagrebu 14. marta 1926; Odluke kongresa Davidovićeve Demokratske stranke održanog 12., 13. i 14. decembra u Beogradu, Zagreb 1926, 12–15; Glej tudi: Gligorijević, Demokratska stranka, str. 465; Lojze Ude, Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranjepolitični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo, v: Mladina, št. 1/1927–1928, str. 18.

⁶² Glej npr.: NŠAL, Jeglič, Dnevnik, 19. 7. 1925; Govor Antona Sušnika ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića, Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 49/22. 7. 1925, 40. redno zasedanje, str. 496–501; Govor Ljubomirja Jovanovića ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašića, Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 52/25. 7. 1925, 43. redno zasedanje, str. 550–558; SLS vedno dosledna, Naša Straža, 27. 4. 1925, str. 1; Govor dr. A. Korošca o političnem položaju v državi na seji vodstva SLS, Slovenec, 9. 6. 1925, str. 1; Protest Ljubljane – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 15. 9. 1925, str. 1–2; Veličasten zbor zaupnikov SLS v Mariboru – govor dr. Antona Korošca, 22. 9. 1925, str. 1–3;

Anton Korošec je načrte strankinega vodstva o možnosti prihodnjega sodelovanja z največjo srbsko stranko pred javnostjo prvič predstavil na zboru zaupnikov SLS mariborskega volilnega okrožja v Mariboru 20. septembra 1925. Zavrnil je zahtevo njenega vodstva po formalnemu odstopu od osrednje programske zahteve – uvedbe zakonodajne avtonomije,⁶³ kar je obenem pripomoglo k postopnemu umirjanju odnosov med Antonom Korošcem in krščanskosocialnim krilom ter delom načelniku nenaklonjene duhovščine v SLS.⁶⁴ Po sporazumu Pašić–Radić so pričeli v stranki pomensko izenačevati izraza *široka samouprava* in *zakonodajna avtonomija*,⁶⁵ kar je bila posledica prilagajanja politične taktike.⁶⁶ *Avtonomija* (grško *avtós nómos*) v dobesednem prevodu označuje lastno zakonodajo, zakonodajno pravico, ki jo država sporazumno deli z avtonomnimi enotami, medtem ko je *samouprava* posameznim državnim enotam podeljena pravica do udeležbe v zadevah javne uprave – slednja je bila uresničljiva v okviru vidovdanske ustave, avtonomija pa v Kraljevini SHS ni imela pravne podlage.⁶⁷ S stališča pravne stroke nesprejemljiva interpretacija je bila s političnega vidika potrebna, saj je vodstvu SLS omogočila usmeritev realne politike v izvedbo oblastne samouprave, in istočasno lojalno držo do lastnega avtonomističnega programa.

Aktivno delovanje SLS v okviru opozicijskega parlamentarnega partnerstva poleti 1926 ni pomenilo povečevanja zanimanja njenega vodstva za oblikovanje skupne politike opozi-

Uvodnik, Jutro, 24. 9. 1925, str. 1; Stališče Slovenske ljudske stranke v sedanjem položaju – govor Antona Korošca, Slovenec, 30. 9. 1925, str. 1; Govor dr. Korošca v Ptuj, Slovenec, 8. 12. 1925, str. 2; Dr. Korošec o stanju v državi, Slovenec, 1. 1. 1926, str. 2; Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhniki, Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1; Dr. Korošec zopet med Hrvati, Slovenec, 27. 1. 1926, str. 1.

⁶³ Veličasten zbor zaupnikov SLS v Mariboru – govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 22. 9. 1925, str. 1; Po zboru delegatov SLS, Slovenec, 23. 9. 1925, str. 1; Po shodu delegatov SLS v Mariboru, Naša Straža, 23. 9. 1925, str. 1; Dr. Korošec o predstoječi dezertaciji SLS, Slovenski narod, 23. 9. 1925, str. 1; Uvodnik, Jutro, 24. 9. 1925, str. 1; Odmev Koroščevega ponujanja v Beogradu, Jutro, 24. 9. 1925, str. 1; Slovenski klerikalci se ponujajo vladi, Slovenski narod, 26. 9. 1925, str. 1; Ali je mogoče sodelovanje z SLS?, Slovenski narod, 1. 10. 1925, str. 1.

⁶⁴ NŠAL, Jeglič, Dnevnik, 18. 9. 1925; 19. 9. 1925; 30. 9. 1925; Nesoglasja med klerikalci?, Slovenski narod, 6. 9. 1925, str. 2; SLS v mučni krizi, Jutro, 25. 9. 1925, str. 2; Krščanski socialisti so slabe volje, Slovenski narod, 1. 10. 1925, str. 2; Razkol v SLS, Jutro, 6. 10. 1925, str. 2; Naraščajoč odpor proti dr. Korošču, Jutro, 11. 10. 1925, str. 2; Revolucija v SLS, Jutro, 6. 11. 1925, str. 2; Upor starejše duhovščine proti SLS, Jutro, 18. 3. 1926, str. 2.

⁶⁵ Glej npr.: Protest Ljubljane – govor Antona Korošca, Slovenec, 15. 9. 1925, str. 1; Govor dr. Korošca v Ptuj, Slovenec, 8. 12. 1925, str. 2; Proračunski govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1; Govor načelnika SLS na občnem zboru Jugoslovanske kmetijske zveze, Slovenec, 5. 5. 1926, str. 1; Dr. Korošec v Domžalah, Slovenec, 27. 7. 1926, str. 2; Shod SLS v Trebnjem – govor Antona Korošca, Slovenec, 10. 8. 1926, str. 1; Veličasten shod dr. Korošca v Brežicah – govor dr. Korošca, Slovenec, 5. 10. 1926, str. 1; Zbor zaupnikov SLS – govor Antona Korošca, Slovenec, 16. 11. 1926, str. 1–2; Velik govor Antona Korošca na Vrhniki, Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1; Govor Antona Korošca na predvolilnem shodu v Ljubljani, Slovenec, 18. 1. 1927, str. 1; Zbor zaupnikov SLS v Ljubljani – programatični volilni govor dr. Korošca, Slovenec, 5. 7. 1927, str. 1–2; Korošec Anton, Ljubljanski volivci!, Slovenec, 6. 7. 1927, str. 1; Klerikalna avtonomija, socialistična samouprava, Delavska politika, 9. 7. 1927, str. 1; Znamenit (programatični) govor dr. Korošca v Kranju, Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1–2; Bit naše stranke, Slovenec, 8. 7. 1927, str. 1; Dr. Korošec v Rajhenburgu, Slovenec, 17. 8. 1927, str. 2; Delo zastopnikov Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1928, str. 3; Ljubljana je govorila – govor dr. Korošca, Slovenec, 9. 9. 1927, str. 1; Slovenskim volivcem za 11. september 1927, Ljubljana 1927, str. 51 in 58.

⁶⁶ V katoliškem tedniku *Domoljub* so kot odgovor na pisanje *Kmetijskega lista* (glasila Samostojne kmetijske stranke) distinkcijo med pojmom *avtonomija* in *samouprava* razložili aprila 1925: »Da te samouprave, ki jih hoče centralistična ustava, niso zakonodajne, je čisto jasno, ker ne morejo napraviti niti enega zakona, ampak samo takoimenovane uredbe. /.../ O avtonomiji, t. j. o lastni zakonodaji, se pri takih samoupravah ne da govoriti. Kdor kaj takega govori ali namenoma drugače govori, kakor misli, ali pa vse zadeve ne pozna.« Oblastne samouprave, (Novi) Domoljub, 15. 4. 1925, str. 1; Glej tudi: Predlog za parlamentarno kontrolo državne uprave – govor Andreja Gosarja, Slovenec, 21. 11. 1926, str. 1.

⁶⁷ Glej npr.: Ignac Rutar, O vsebini avtonomije in samouprave, v: Slovenski pravnik, št. 1–2/1927, str. 25–29; Joso Jurković, Samouprava in avtonomija, v: Slovenski pravnik, št. 11–12/1932, str. 325–327.

cijskih strank.⁶⁸ Korošec v javnih nastopih ni izpostavljala zahteve po uvedbi zakonodajne avtonomije v Sloveniji,⁶⁹ srečanja strankarskih prvakov ob koncu leta 1926 pa je izkoristil za približevanje vladni NRS.⁷⁰ S tem je želel doseči čimbolj ugoden položaj za SLS do izvedbe volitev v oblastne skupščine in po volitvah združitve ljubljanske in mariborske oblasti ter prevzem upravnih funkcij v Sloveniji.⁷¹ Korošec je 2. novembra 1926 za časnik *Slovenec* povedal: »*Naš program je eminentno državotvoren in dalekovidno reformatoren*,«⁷² ni pa pristal na formalno odpoved avtonomističnemu programu stranke.⁷³

Prišlo je do zamrznitve pogajanj med NRS in SLS, ki pa so bilačasne narave, saj pripravljenost na nadaljnje pogovore za vstop SLS v vlado na nobeni strani ni zamrla. Vodstvo SLS se je v prizadevanjih za vstop v vlado sklicevalo na zaostritev mednarodnega položaja Kraljevine SHS po sklenitvi Tiranskega pakta med Kraljevino Italijo in Albanijo novembra 1926,⁷⁴ vlada pa je stranki omogočila nemoteno volilno kampanjo za volitve v oblastne skupščine.⁷⁵ »*Samouprava, če še tako slaba in šibka, mora biti začetek politične in gospodarske avtonomije Slovenije, začetek konca centralizma, opora in orodje v rokah slovenskega naroda, slovenska narodna samoupravna zakonodajna zbornica*.«⁷⁶ Geslo, s katerim je SLS konec novembra 1926 stopila v volilno kampanjo za volitve v oblastne skupščine, je pomenilo nadaljevanje politike, ki je po sporazumu med Stjepanom Radićem in Nikolo Pašićem postala prevladujoča strategija za uveljavljenje strankinega programa. Vodstvo je že maja 1922 sprejelo sklep, da se bo stranka udeležila volitev v oblastne skupščine in preko

⁶⁸ Delovanje opozicije, *Slovenec*, 12. 6. 1926, str. 1; Celokupna opozicija proti nettunskim konvencijam, *Slovenec*, 16. 6. 1926, str. 1; Popolna nedelavnost sedanje vlade, *Slovenec*, 18. 6. 1926, str. 2; Seja opozicionalnih voditeljev, *Slovenec*, 1. 7. 1926, str. 1.

⁶⁹ Glej npr.: Dr. Korošec v Domžalah, *Slovenec*, 27. 7. 1926, str. 2; Dr. Korošec o svoji zavoženi politiki, *Jutro*, 28. 7. 1926, str. 2; Nekaj pojasnil na govor dr. Korošca, *Kmeti list*, 28. 7. 1926, str. 1–2.

⁷⁰ NŠAL, Jeglič, *Dnevnik*, 1. 11. 1926; Komentarji in kombinacije, *Slovenec*, 14. 10. 1926, str. 1; Politični položaj po obnovitvi RR vlade, *Jutro*, 19. 10. 1926, str. 1; Vlada in sodelovanje SLS – izjava dr. Korošca, *Slovenec*, 19. 10. 1926, str. 1; Uzunovič vabi SLS v vlado, *Slovenec*, 21. 10. 1926, str. 1; SLS v središču političnega dogajanja, *Slovenec*, 23. 10. 1926, str. 1; Kapitulacijska pogodba radikalcev s slovenskimi klerikalci, *Jutro*, 24. 10. 1926, str. 2; Važna izjava dr. Korošca, *Slovenec*, 27. 10. 1926, str. 1; Priznanje ustave, *Slovenec*, 28. 10. 1926, str. 2; SLS v tihi kompaniji z vlado, *Jutro*, 29. 10. 1926, str. 2; Izjava dr. Korošca, *Slovenec*, 3. 11. 1926, str. 1; Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca, *Slovenec*, 16. 11. 1926, str. 1; Shod zaupnikov SLS v Celju, *Kmeti list*, 17. 11. 1926, str. 1–2.

⁷¹ Časopisni glasovi o SLS, *Slovenec*, 22. 10. 1926, str. 2; Ali in kedaj bodo volitve v oblastne in srezke skupščine!, *Slovenski gospodar*, 11. 11. 1926, str. 1; Velik govor dr. Antona Korošca na Vrhniku, *Slovenec*, 4. 1. 1927, str. 1–2; Stiplovšek, str. 77.

⁷² Izjava dr. Korošca, *Slovenec*, 3. 11. 1926, str. 1.

⁷³ Radikali o vstopu SLS v vlado, *Slovenski narod*, 23. 10. 1926, str. 1; Ojačeno nasprotje med radikali in klerikalci, *Slovenski narod*, 31. 10. 1926, str. 1; Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke – govor dr. Antona Korošca, *Slovenec*, 16. 11. 1926, str. 1–2; Shod zaupnikov SLS v Celju, *Kmeti list*, 17. 11. 1926, str. 1–2; Ali je to pošteno?, *Kmeti list*, 24. 11. 1926, str. 1–2; Zbor zaupnikov SLS v Celju, *Jutro*, 16. 11. 1926, str. 2.

⁷⁴ Ojačeno nasprotje med radikali in klerikalci, *Slovenski narod*, 31. 10. 1926, str. 1; Uzunovič znova vabi SLS v vlado, *Slovenec*, 28. 12. 1926, str. 2; Beograd si želi vlade Srbov, Hrvatov in Slovencev, *Slovenec*, str. 2; Klerikalci se še pogajajo za vstop v vlado, *Jutro*, 28. 12. 1926, str. 1; Radikalni klub o vstopu SLS v vlado, *Slovenec*, 30. 12. 1926, str. 1; Velika debata v radikalskem klubu, *Jutro*, 30. 12. 1926, str. 1; Nova klerikalna ponudba g. Uzunoviču, *Jutro*, 30. 12. 1926, str. 1; Uzunovič odklanja razgovor s klerikalci, *Jutro*, 31. 12. 1926, str. 1; Anton Korošec, Ob novem letu, *Slovenec*, 1. 1. 1927, str. 1.

⁷⁵ Radićevci z demagoško obtožnico proti Maksimoviču, *Slovenec*, 5. 2. 1927, str. 1; Izbruhi Pavla Radića proti škofu dr. Jegliču, *Slovenec*, 27. 2. 1927, str. 1; Govor Stjepana Radića na sestanku v Ptujju, *Kmeti list*, 4. 5. 1927, str. 1.

⁷⁶ Po samoupravi k avtonomiji, *Slovenec*, 27. 11. 1926, str. 1.

njih uveljavljala svoj avtonomistični program, čeprav je nasprotovalo zakonom, ki so opredeljevali državno upravo.⁷⁷

V tajništvu SLS so konec leta 1926 izdali brošuro z naslovom *Na novo delo za avtonomijo Slovenije*, v kateri so predstavili negativne vplive centralistične državne ureditve na politični, gospodarski in kulturni razvoj Slovenije.⁷⁸ Poudarili so potrebo po zmanjšanju števila oblasti na nekaj pokrajinskih enot, hkrati pa še natančneje kot v avtonomističnem programu iz leta 1921 diferencirali pristojnosti samoupravnih enot. S prikazom uspešnega delovanja kranjskega deželnega zbora pred letom 1918 so skušali utemeljiti delovanje prihodnje oblastne samouprave na podlagi širokih pristojnosti samoupravnih organov in močnega državnega finančnega zaledja. Medtem ko so v volilni brošuri za skupščinske volitve leta 1923 *Sodite po delih! Vsem, ki so dobre volje! Kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost* v SLS govorili o oblikovanju pokrajinskih skupščin z zakonodajnimi pristojnostmi v federativni državi Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov, pred oblastnimi volitvami niso več zahtevali revizije ustave, temveč so uresničitev zakonodajne avtonomije Slovenije opredelili kot svoj dolgoročni politični cilj.⁷⁹

Zmaga SLS na volitvah v oblastne skupščine januarja 1927 je pomenila, da je velika večina volivcev v Sloveniji odobrvala politiko strankinega vodstva, ki je po vstopu HSS v vlado poleti 1925 vztrajajoč na avtonomističnih idejnih izhodiščih iskalo možnosti, da bi z noveliranjem zakonodaje o oblastnih in sreskih samoupravah doseglo razširitev pristojnosti oblastnih samouprav in tako pripravilo osnovo za uvedbo zakonodajne avtonomije v upravno združeni Sloveniji.⁸⁰ Ko je Korošec po izstopu HSS iz vlade 1. februarja 1927 podpisal koalicijsko pogodbo z mandatarjem Nikolo Uzunovićem, ta od njega ni zahteval javne odpovedi avtonomističnemu programu, saj je v najmočnejši slovenski stranki iskal zaveznika v boju proti hrvaški opoziciji, ki je bila po volitvah okrepljena.⁸¹

V obdobju, ko je vlade sestavljal Nikola Uzunović (od 8. aprila 1926 do 17. aprila 1927), je poglobljanje notranjih razlik v strankarskih organizacijah oslabilo njihov politični vpliv. Zaradi neizrazitih programskih usmeritev strank, nejasnih političnih opredelitev njihovih vodstev in šibke strankarske organizacije so bile v tem obdobju značilne številne politične krize zakonodajne in izvršne oblasti, ki so v maju in decembru 1926 dosegle vrhunec; to je močno povečalo politično moč kralja Aleksandra v smeri prevzemanja izvršne oblasti v svoje roke. SLS se v opisanih razmerah kot edina opozicijska stranka ni izrecno odpovedala zahtevi po reviziji vidovdanske ustave in je odklanjala državni centralizem.⁸²

Dan po odstopu Nikole Uzunovića z mesta predsednika vlade je 17. aprila 1927 koalicijsko vlado oblikoval minister za vere v Uzunovićevo vladi in vodja skupine Ljubomirja

⁷⁷ Parcelacija Slovenije in Hrvatske, Slovenec, 13. 11. 1923, str. 1; Anton Korošec, Naš volivni program, Slovenec, 28. 11. 1926, str. 1; Nepopoljšljivi dr. Korošec, Jutro, 30. 11. 1926, str. 2; En korak bliže avtonomiji, Domoljub, 2. 12. 1926, str. 1.

⁷⁸ Klerikalna dvoličnost, Jutro, 4. 1. 1927, str. 2; Ogorčenje nad klerikalno volilno brošuro, Slovenski narod, 1. 1. 1927, str. 1; Nova vlada, Kmetški list, 9. 2. 1927, str. 1; Načelo samouprave in avtonomije naj zmaga!, Slovenski gospodar, 6. 1. 1927, str. 1; Na novo delo za avtonomijo Slovenije, Ljubljana 1926, str. 3, 8–10 in 21.

⁷⁹ Načelstvo Slovenske ljudske stranke, Slovenskemu ljudstvu!, Slovenec, 21. 1. 1927, str. 1–2; Sodite po delih!, str. 42–43, 45–46, 48, 70–76; Na novo delo za avtonomijo Slovenije, Ljubljana 1926, str. 3–6, 7–8 in 20–22.

⁸⁰ Zborovanje SLS v Celju, Slovenec, 22. 2. 1927, str. 1.

⁸¹ Nastop nove vlade, Slovenec, 2. 2. 1927, str. 1; Velik govor Svetozarja Pribičevića v Narodni skupščini, Jutro, 17. 2. 1927, str. 1; Govor Stjepana Radića na sestanku v Ptuj, Kmetški list, 4. 5. 1927, str. 1; Ivan Ribar, Politički zapisi, Beograd 1948, str. 194; Gligorijević, str. 216.

⁸² Gligorijević, str. 210–215, 219 in 249; Isti, Razlike i dodirne tačke u gledištu na nacionalno pitanje između Radikalne i Demokratske stranke 1919–1929, v: Jugoslovenski istorijski časopis, št. 3–4/1969, str. 154.

Jovanovića v NRS Velimir Vukičević.⁸³ Vodstvo SLS je sredi junija 1927 opustilo opozicijsko držo, programsko zahtevo po uvedbi zakonodajne avtonomije pa je povsem izpodrinila ideja o samoupravni in enakopravni Sloveniji v okviru Kraljevine SHS.⁸⁴ Anton Korošec je bil po skupščinskih volitvah leta 1923 v stalnih stikih s predstavniki NRS, ki so se po smrti Stojana Protića združevali okrog predsednika Narodne skupščine Ljubomirja Jovanovića; mednje je spadal tudi Vukičević, ki je poleti 1925 postal Koroščev najpomembnejši politični zaveznik. Zaradi avtoritete Nikole Pašića, ki je vztrajal na formalni odpovedi od strankinega avtonomističnega državnopravnega programa, in Vukičevićevega podrejenega položaja v NRS, se je njuna zveza polno udejanjila s sklenitvijo Blejskega sporazuma, ki sta ga politika podpisala 11. julija 1927.⁸⁵

Uredniki političnih časnikov so s številnimi komentarji sporazuma med Antonom Koroščem in Velimirjem Vukičevićem deloma blažili običajni poletni izpad političnih vesti, glavni razlog za njegovo veliko odmevnost pa je bila novica, da je vodstvo SLS v okviru delovnega programa vlade kot nadomestilo za splošno zakonodajno avtonomijo Slovenije doseglo pristanek vlade na dopolnila k Zakonu o oblastni in sreski samoupravi o povečanju zakonodajnih in finančnih pristojnosti oblastnih samouprav.⁸⁶ V zameno za to je sprejelo vladni volilni program, ki je obsegal izenačitev davkov, preganjanje korupcije, reorganizacijo oblastne samouprave in stabilizacijo odnosov s sosednjimi državami.⁸⁷ Zaradi predvolilne kampanje je bil Blejski sporazum pred skupščinskimi volitvami 11. septembra 1927 uporabljen za diskreditacijo SLS, na kar opozarjata primera iz Samostojne demokratske stranke, ko je njeno centralno vodstvo pripisovalo glavni razlog za sklenitev sporazuma poskusu revidiranja ustave za doseg avtonomije, medtem ko so v slovenskem demokratskem taboru sporazum ovrednotili kot izdajo strankinega avtonomističnega programa.⁸⁸

Smernice delovanja, ki jim je stranka sledila po političnih spremembah v državi julija 1925, so od njenega vodstva zahtevale hkratno prizadevanje za ohranitev avtonomistične identitete v sferi centralističnih interesov vlade. To je pri političnih nasprotnikih porodilo očitek o nenačelni, *dvojni politiki* Antona Korošča v Beogradu in Ljubljani,⁸⁹ o programskem

⁸³ Čulinović I., str. 493–496; Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, Ljubljana 1965, str. 351–352.

⁸⁴ *Slovenec* v nedeljo, *Slovenec* včeraj, Jutro, 17. 6. 1927, str. 2; Naša stranka, *Slovenec*, 19. 6. 1927, str. 1; Velepoltična nedelja na Bledu – izjava Antona Korošča, *Slovenec*, 12. 7. 1927, str. 1; Odmevi pakta med Koroščem in Vukičevićem, Jutro, 12. 7. 1927, str. 2; Ministrski predsednik v Mariboru in Celju, *Slovenec*, 13. 7. 1927, str. 1; Negativna in pozitivna politika, *Slovenec*, 15. 7. 1927, str. 1; V naši državi, Slovenski gospodar, 21. 7. 1927, str. 3; Naša parola, *Slovenec*, 31. 7. 1927, str. 1; Dr. Korošec o takozvanem blejskem sporazumu, *Slovenec*, 13. 8. 1927, str. 1; Vukičević o blejskem sporazumu, *Slovenec*, 18. 8. 1927, str. 2; G. Vukičević v Ljubljani, Jutro, 20. 8. 1927, str. 2; Govor ministrskega predsednika Vukičevića v Ljubljani, *Slovenec*, 21. 8. 1927, str. 2; Govor dr. Korošča v Mariboru, *Slovenec*, 31. 8. 1927, str. 2; Vukičević soglasno izvoljen – govor Velimirja Vukičevića, *Slovenec*, 4. 10. 1927, str. 1.

⁸⁵ Dr. Korošec o takozvanem blejskem paktu, *Slovenec*, 13. 8. 1927, str. 1.

⁸⁶ Negativna in pozitivna politika, *Slovenec*, 15. 7. 1927, str. 1; Velepomembne izjave g. Vukičevića, *Slovenec*, 17. 8. 1927, str. 1; Blejski pakt je le pristanek SLS na Vukičevićeve program, Jutro, 17. 8. 1927, str. 1.

⁸⁷ Sijajno uspeli shodi dr. Korošča v Moravčah, Kamniku in Škofji Loki, *Slovenec*, 6. 9. 1927, str. 1; Koroščev program v besedah in dejanjih, Jutro, 7. 9. 1927, str. 2; Delovni program nove vlade, *Slovenec*, 22. 9. 1927, str. 1.

⁸⁸ Glej npr.: »Mi sami in samo mi«, Jutro, 6. 7. 1927, str. 2; Ivan Pucelj, Programatični volilni govor dr. A. Korošča, *Kmeti list*, 13. 7. 1927, str. 1–2; Definitivna kapitulacija g. Korošča pred državnim in narodnim edinstvom, Jutro, 9. 7. 1927, str. 2; France Filipič, Anton Korošec in marksisti, v: Prispevki za novejšo zgodovino, št. 1/1991, str. 87; Nadežda Jovanović, Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928, Beograd 1974, str. 216–217.

⁸⁹ Glej npr.: Klerikalna politična morala ali SLS v Beogradu, Jutro, 6. 8. 1927, str. 2; Dr. Korošec – srbijanski radikal!, *Kmeti list*, 28. 9. 1927, str. 1; V Beogradu belo, v Sloveniji črno, Jutro, 24. 7. 1928, str. 2; Igor Rosina, Avtonomija Slovenije in SLS, *Kmeti list*, 25. 7. 1928, str. 2–3; Dvolična vloga dr. Korošča in njegove stranke,

popuščanju v zahtevi po reviziji vidovdanske ustave ter o vsebinski izpraznjenosti avtonomističnega programa.⁹⁰ Dejansko odstopanje od avtonomističnega programa je pred skupščinskimi volitvami leta 1927 zaostriilo tudi notranja nesoglasja v SLS in poglobilo spor s krščansko-socialnim krogom.⁹¹

Vodstvo SLS je s sklenitvijo Blejskega sporazuma dobilo možnost širokega uresničevanja oblastne samouprave v Sloveniji, kar je bil prevladujoč politični interes po dokončnem neuspehu pobud za revizijo ustave in uvedbo zakonodajne avtonomije poleti 1925. Čeprav se je zavedalo, da bi utegnila sklenitev sporazuma negativno vplivati na strankin volilni rezultat, priložnosti za tesno sodelovanje z vlado pri izvedbi volitev ni želelo zamuditi.⁹² SLS je tudi po skupščinskih volitvah leta 1927 ohranila 20 poslanskih mandatov. Čeprav sprememba politike stranki ni povzročila politične škode, o odzivu slovenskih volivcev na Blejski sporazum zaradi kratkega časovnega intervala med sklenitvijo sporazuma in volitvami ter zaradi dejstva, da je bila SLS prevladujoča politična sila v Sloveniji, na podlagi rezultata volitev ne moremo upravičeno sklepati.

Prvak HRSS Stjepan Radić je bil 20. junija 1928 v Narodni skupščini hudo ranjen v atentatu (umrl je 8. avgusta 1928 v Zagrebu), v katerem je črnogorski poslanec NRS Puniša Račić smrtno ranil tudi poslanca HSS Pavleta Radića in Đura Basaričeka.⁹³ Politični krizi po atentatu in pritiskom številnih političnih in nepolitičnih organizacij je 4. julija 1928 sledil odstop Velimirja Vukičevića z mesta predsednika vlade.⁹⁴ Kralj je po neuspelem poskusu generala Stevana Hadžića⁹⁵, da bi oblikoval vlado, 24. julija 1928 poveril mandat za sestavo vlade Antonu Korošču, ki je 27. julija 1928 sestavil koalicijsko vlado in v njej opravljal tudi funkcijo ministra za notranje zadeve.⁹⁶ Obsežen zakonodajni program vlade je med drugim vseboval zavezo o prilagoditvi zakonskega načrta o osrednji upravi za t. i. dekoncentracijo upravne oblasti: »*Posamezna ministrstva bodo v upravi z vso marljivostjo skrbela, da se v*

Jutro, 17. 11. 1928, str. 2; V Beogradu centralisti, na Hrvatskem avtonomisti, Jutro, 27. 12. 1928, str. 1; Janov obraz klerikalne politike – Svetozar Pribičević o klerikalnih revizionističnih projektih, Jutro, 28. 12. 1928, str. 1; Janko Prunk, Politični profil in delo dr. Antona Korošca v prvi Jugoslaviji, v: Prispjevki za novejšo zgodovino, št. 1/1991, str. 38.

⁹⁰ Slovenski književnik leve katoliške usmeritve in pristaš mladinskega križarskega gibanja Božo Vodušek je v razmišljanju o etiki in politični miselnosti Slovencev podvomil v iskrenost slovenskega avtonomističnega stališča z utemeljitvijo, da je v svojem jedru nagnjeno k sklepanju političnih kompromisov, zato je obsodil sklenitev Blejskega sporazuma. Božo Vodušek, Etika in politična miselnost Slovencev, v: Križ na gori, št. 6–7/1926–1927, str. 105; Glej tudi: Lojze Ude, Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranjepolitični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo, v: Mladina, št. 1/1927–1928, str. 20; Lojze Ude, Revizija ustave, v: Svobodna mladina, št. 6–7/1928, str. 133–134; Slovenski centrum, Slovenec, 18. 8. 1927, str. 1; Važen programatičen govor dr. Korošca v Ptuj, Slovenec, 23. 8. 1927, str. 1.

⁹¹ Podrobneje o tem glej: Ratej, Slovenski politični katolicizem, str. 165–190.

⁹² Prav tam.

⁹³ Krvavi dan v Narodni skupščini, Slovenec, 21. 6. 1928, str. 1; Poslanca Pavle Radić in dr. Basariček, Jutro, 21. 6. 1928, str. 1.

⁹⁴ Vukičević in Korošec v avdijenci, Slovenec, 26. 6. 1928, str. 1; Borba v vladi za demisijo, Jutro, 30. 6. 1928, str. 1; Demokratski poslanski klub, Jutro, 4. 7. 1928, str. 1; Tudi socijalisti zahtevajo razpust Narodne skupščine, Jutro, 4. 7. 1928, str. 1; Igor Rosina, 20. junij 1928 in Slovenci, Kmeti list, 4. 7. 1928, str. 1.

⁹⁵ Preden je Aleksander poveril mandat za sestavo vlade načelniku SLS, je skušal vlado oblikovati tudi general Stevan Hadžić, ki je oktobra 1924 povzročil krizo in padec vlade Ljubomirja Davidovića. Njegov mandat za sestavo vlade ni pomenil neparlamentarnega reševanja vladne krize, podprlo ga je tudi vodstvo SLS. V vladi Antona Korošca je prevzel resor za vojsko in mornarico, kar je bila izbira kralja kot vrhovnega poveljnika oboroženih sil. Delovna vlada generala Hadžića, Slovenec, 13. 7. 1928, str. 1; Nevtralna vlada; Razgovori generala Hadžića, Slovenec, 14. 7. 1928, str. 1; Čulinović II., str. 301; Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt, Rijeka 1970, str. 184.

⁹⁶ Dr. Korošec je sinoči dobil mandat, Slovenec, 25. 7. 1928, str. 1; Mandat za sestavo vlade ima dr. Korošec, Jutro, 25. 7. 1928, str. 1.

*najvišji meri razbremenijo osrednje oblasti pri poslih, ki jih morejo nižje instance radi poznavanja razmer bolje in hitreje izvrševati. Ako po obstoječih zakonih ne bi bilo mogoče zado-
stiti željam ljudstva, bo vlada predložila narodni skupščini nove zakonske predloge. Ker nosi
ljudstvo velika bremena za državno upravo, je naša dolžnost, da mu damo dobro in pošteno
upravo. V duhu teh preosnov za dekoncentracijo upravnih oblasti se bo prilagodil zakonski
načrt o osrednji upravi, ki je že pred narodno skupščino.»⁹⁷*

Kot zadnjo razvojno stopnjo avtonomističnih prizadevanj SLS pred uvedbo diktature si omenjeni zakonski načrt oglejmo poglobljeje. Pravna teorija dekoncentracijo razlaga kot prvo stopnjo decentralizacije državne uprave, pri kateri je del poslov centralne uprave prenesen na posamezne njej podrejene upravne (pokrajinske) enote.⁹⁸ Po neuspešnih poskusih oblikovanja Zakona o centralni upravi leta 1921 in 1923 je vladni kabinet Nikole Uzunovića predlog omenjenega zakona maja 1926 ponovno predložil v obravnavo Zakonodajnemu odboru Narodne skupščine,⁹⁹ ki je bil oblikovan kot organ za izenačevanje zakonodaje.¹⁰⁰ Poglavje o reorganizaciji državne uprave je jeseni 1927 vseboval tudi program vlade Velimirja Vukićevića,¹⁰¹ v času Koroščeve vlade pa so tekle priprave za obravnavo vladnega predloga v Narodni skupščini.¹⁰² Poslanci Jugoslovanskega kluba so v teku spremembe politike SLS v drugi polovici leta 1925 v Zakonodajnem odboru Narodne skupščine ob pretresu predlogov o državnem tožilstvu/pravdnictvu (Andrej Gosar, Jakob Hodžar) ter o tisku (Josip Hohnjec, Franc Smodej) izvajali glavni politični pritisk proti centralistični državni ureditvi,¹⁰³ saj zaradi približevanja vladi v javnosti niso izpostavljali svoje opozicijske drže.¹⁰⁴ Čeprav se 2. junija 1926 niso izrekli za podaljšanje delovanja omenjenega odbora, ki je krčil zakonodajno funkcijo Narodne skupščine,¹⁰⁵ so bili s končnim besedilom Zakona o centralni upravi ob njegovem sprejetju v odboru marca 1927 zadovoljni.¹⁰⁶

Stališče SLS do vladnega predloga Zakona o centralni upravi ob koncu leta 1926 in v začetku leta 1927 ni bilo izključna posledica taktičnega približevanja vladi, temveč prizadevanj za dosego čim večjih samoupravnih pristojnosti v oblasteh. Poslanec Jugoslovanskega kluba Josip Hohnjec je nasprotoval državnemu nadzoru nad financami v oblasteh, Andrej

⁹⁷ Deklaracija Koroščeve vlade, Slovenec, 3. 8. 1928, str. 1; Jutro, 3. 8. 1928, str. 2.

⁹⁸ Veljko Mratović, Nikola Filipović, Smiljko Sokol, Ustavno pravo i političke institucije, Zagreb 1986, str. 342.

⁹⁹ Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje: ASCG), fond: Jovan Jovanović Pižon, št. 80, fasc. 30, Načrt zakona o centralni upravi, 22. 10. 1921; ASCG, fond: Narodna skupščina Kraljevine Jugoslavije, št. 72, fasc. 7/15, Predlog zakona o centralni upravi, 31. 12. 1923; 12. 5. 1926; Zakon o centralni upravi, Slovenec, 3. 7. 1926, str. 1; Dr. Gosar proti vladnemu načrtu o centralni upravi, Slovenec, 4. 7. 1926, str. 1; Centralizem ali avtonomija – govor dr. Hohnjeca, Slovenski gospodar, 15. 7. 1926, str. 1; Zakon o centralni upravi – govor poslanca Smodeja, Slovenec, 25. 11. 1926, str. 1; Zakon o centralni upravi v zakonodajnem odboru sprejet, Slovenec, 5. 3. 1927, str. 1.

¹⁰⁰ Gligorijević, str. 114–115.

¹⁰¹ ASCG, fond: Narodna skupščina, št. 72, fasc. 7/15, Predlog zakona o centralni upravi, 13. 11. 1926 in 15. 12. 1927; Delovni program nove vlade, Slovenec, 22. 9. 1927, str. 1.

¹⁰² Vlada razmišlja o decentralizaciji uprave?, Jutro, 20. 4. 1928, str. 1; Seja ministrskega sveta, Slovenec, 12. 5. 1928, str. 1; Vedno več avtonomije, Slovenski gospodar, 16. 5. 1928, str. 3; Centralizem – obsojen na smrt!, Slovenski gospodar, 21. 6. 1928, str. 2.

¹⁰³ Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Anton Korošec, Spisek pristašev SLS med sodniki, državnimi pravniki in naraščajem na območju Slovenije, 6. 10. 1924; Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1925, Zasedanja z dne 18. 6. 1925, str. 110–121; 23. 6. 1925, str. 161–169; 24. 6. 1925, str. 204–212; 27. 6. 1925, str. 241–245; 7. 7. 1925, str. 291; 8. 7. 1925, str. 299–301; 29. 7. 1925, str. 307; 1. 8. 1925, str. 342–343 in 366; Glej tudi zasedanje z dne 19. 6. 1925, str. 125–127; Jelka Melik, Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929, Ljubljana 1994, str. 40.

¹⁰⁴ Glej npr.: Dr. Korošec v Domžalah, Slovenec, 27. 7. 1926, str. 2; Dr. Korošec o svoji zavoženi politiki, Jutro, 28. 7. 1926, str. 2; Nekaj pojasnil na govor dr. Korošca, Kmetski list, 28. 7. 1926, str. 1–2.

¹⁰⁵ Gligorijević, str. 228.

¹⁰⁶ Zakon o centralni upravi v zakonodajnem odboru sprejet, Slovenec, 5. 3. 1927, str. 1.

Gosar pa je predlagal spremembo imena zakona v Zakon o vrhovni upravi in predelavo vladnega načrta na način, da bi posamezna ministrstva izvajala le nadzorno funkcijo nad oblastmi, ki bi dobile izvršilne pristojnosti.¹⁰⁷ Zakonodajni odbor je sprejel del njegovega predloga besedila, ki je po mnenju vodstva SLS predstavljal ustrezno izhodišče za nadaljnje usklajevanje o dekoncentraciji uprave.¹⁰⁸ Minister za notranje zadeve Anton Korošec je 3. julija 1928 izdal Uredbo o ustanovitvi in ustroju komisije za ureditev uprave, ki je določala sestavo kolegialnega strokovnega telesa za pripravo predlogov zakonov, uredb in predpisov, nanašajočih se na organizacijo državne uprave;¹⁰⁹ poslanec Jugoslovanskega kluba Andrej Gosar se je za to zavzemal že ob obravnavi vladnega predloga Zakona o centralni upravi v zakonodajnem odboru Narodne skupščine 20. novembra 1926.¹¹⁰

Načrt o dekoncentraciji državne uprave oziroma predlog Zakona o centralni upravi v času Koroščeve vlade tako ni bil predmet usklajevanja z avtonomističnim državnopravnim programom SLS, temveč s predelanim načrtom o širokih samoupravah Vojislava Marinkovića. Vodja desnega krila v Demokratični stranki Vojislav Marinković je postal z inauguracijo vlade Velimirja Vukičevića aprila 1927 eden vodilnih politikov v Kraljevini SHS, ki mu je uspelo konsolidirati odnose s Kraljevino Italijo po sklenitvi italijansko-albanskega sporazuma novembra 1926. Marinković je užival politično podporo in veliko zaupanje Antona Korošca,¹¹¹ kar je bilo vidno zlasti po spremembi politike HSS julija 1925, ko se je pričela SLS odmikati od opozicijske politike in nekdanjega zaveznika Ljubomirja Davidovića.¹¹² Vezala so ju podobna stališča glede vprašanj jugoslovanske zunanje politike, najintenzivneje pa sta sodelovala v usklajevanju Marinkovićevega načrta o širokih samoupravah z avtonomističnim državnopravnim programom SLS.¹¹³

¹⁰⁷ Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Kraljevine SHS, 1. knjiga 1926–1927, Pretres zakona o centralni upravi, 13. 11. 1926; 20. 11. 1926; 24. 11. 1926; 26. 11. 1926; 26. 1. 1927, str. 124–125; 139–142; 147–150; 162–165; 194–197; 203; Delovanje opozicije, Slovenec, 12. 6. 1926, str. 1; Seja opozicionalnih voditeljev, Slovenec, 1. 7. 1926, str. 1; Predlog za parlamentarno kontrolo državne uprave – govor dr. Gosarja, Slovenec, 21. 11. 1926, str. 1; Razprava o zakonu o centralni upravi, Slovenec, 27. 11. 1926, str. 2.

¹⁰⁸ Omenjen del besedila Zakona o centralni upravi se je glasil: »V delokrog ministrstev, vsakega za njegov delokrog, spadajo državni posli glede organizacije državne oblasti, vrhovno vodstvo celokupne državne uprave, vrhovni nadzor nad upravno oblastjo in organi, kakor tudi posli, ki so pridržani za delokrog ministrstev s posebnimi zakoni, izvzemši dosedanji zakon in uredbe o ustroju ministrstev in pa pripravljane zakonskih predlogov.« Razprava o zakonu o centralni upravi, Slovenec, 27. 11. 1926, str. 2.

¹⁰⁹ Ministrski predsednik je 25. avgusta 1928 za predsednika omenjene komisije imenoval nekdanjega demokratskega velikega župana mariborske oblasti Otmarja Pirkmajerja. Uredba o ustanovitvi in ustroju komisije za ureditev uprave, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 74/7. 8. 1928, str. 530–531; Iz Službenih novin Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 91/22. 9. 1928; Za izboljšanje državne uprave, Mariborski večernik Jutra, 26. 10. 1928, str. 1.

¹¹⁰ Predlog za parlamentarno kontrolo državne uprave – govor dr. Gosarja, Slovenec, 21. 11. 1926, str. 1; Razprava o zakonu o centralni upravi, Slovenski narod, 21. 11. 1926, str. 1.

¹¹¹ Nova vlada in njeni člani, Straža, 30. 7. 1924, str. 1; G. Vukičević o sporazumu z dr. Korošcem; Tudi Voja Marinković za sporazum, Slovenec, 16. 7. 1927, str. 2; Popolno soglasje med Marinkovićem in Vukičevićem, Slovenec, 20. 7. 1927, str. 1; Važen programatičen govor dr. Korošca v Ptujju, Slovenec, 23. 8. 1927, str. 1; Pripovedke g. Korošca v Ptujju, Jutro, 23. 8. 1927, str. 2; Sijajno uspeli shodi dr. Korošca v Moravčah, Kamniku in Škofji Loki, Slovenec, 6. 9. 1927, str. 1; Marinkovićeve ekspoze o zunanji politiki, Slovenec, 24. 11. 1927, str. 1–2; Ekspoze zunanjega ministra, Jutro, 24. 11. 1927, str. 1.

¹¹² Proračunski govor dr. Antona Korošca, Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1–2; Govor dr. Korošca na shodu v Mariboru, Slovenec, 31. 8. 1927, str. 2; Davidović tipa semintja, Slovenec, 16. 9. 1927, str. 1; Voja Marinković-Ljuba Davidović, Slovenec, 12. 10. 1927, str. 1; Davidović napada, Slovenec, 28. 10. 1928, str. 1; Lepe besede Ljube Davidovića, Jutro, 28. 10. 1928, str. 1.

¹¹³ Marinkovićeve načrt kot osnova upravnega programa opozicijskega bloka, Jutro, 12. 2. 1924, str. 1; Avtonomistični program SLS, Slovenec, 15. 2. 1924, str. 1; Zunanjepolitične smernice Voje Marinkovića, Slovenec, 24. 4. 1927, str. 3; Skrajno miroljubno stališče naše vlade, Slovenec, 29. 4. 1927, str. 1; Seja načelstva in vodstva

Vodstvo Demokratske stranke je zahtevo po dekoncentraciji uprave izrazilo že v svojem ustavnem načrtu pred sprejetjem vidovdanske ustave.¹¹⁴ Po sklenitvi sporazuma Pašić-Radić leta 1925 je predelan Marinkovičev načrt kot delovni program sprejelo tudi vodstvo SLS.¹¹⁵ Načrt ni zahteval ustavnih sprememb in je zavračal federalizem, takšne poudarke pa je Anton Korošec izpostavil tudi v deklaraciji vlade avgusta 1928;¹¹⁶ kralj Aleksander je v začetku leta 1929 po poročanju *Slovenskega gospodarja* izjavil novinarju francoskega časnika *Matin*: »Pripraviti moramo liberalni in decentralistični sistem, ki pa naj obenem predstavlja duhovno in teritorialno edinstvo Jugoslavije.«¹¹⁷

Ob vladnem predlogu reforme državne uprave se je v drugi polovici leta 1928 pojavil načrt o trialistični državni ureditvi, ki so ga jugoslovanski časniki zaradi njegove skladnosti z avtonomističnim državnopravnim programom SLS povezovali z Antonom Koroščem.¹¹⁸ Upravo v treh federalno-konfederalnih enotah s skupnimi mejami, zunanjo politiko, vojsko in komunikacijami bi po tem načrtu prevzele najmočnejše politične stranke v državi: NRS in Samostojna demokratska stranka v Srbiji, Makedoniji, Črni gori ter v večjem delu Bosne in Hercegovine; HSS v Slavoniji, Dalmaciji in preostanku Bosne in Hercegovine; ter SLS v Sloveniji. Vsaka od treh pokrajin bi imela svojo pokrajinsko vlado, skupen parlament pa bi tvorili delegati pokrajinskih zborov in gospodarskih ter stanovskih združenj.¹¹⁹ V *Slovenskem narodu* objavljen načrt o razdelitvi države je v podrobnostih predvideval popolno podreditvev Slovenije političnemu nadzoru SLS¹²⁰, s čimer bi stranka lahko pričela uresničevati

SLS, *Slovenec*, 10. 5. 1927, str. 1; Bivanje dr. Korošca v Belgradu, *Slovenec*, 26. 5. 1927, str. 1; Nova varijanta blejskega sporazuma, *Slovenec*, 14. 8. 1927, str. 1; Izjava Marinkovića o notranjih in zunanjih problemih, *Slovenec*, 18. 8. 1927, str. 1; Dr. Marinković o svojem blejskem boravku, *Jutro*, 18. 8. 1927, str. 1; Marinkovičev ekspoze o zunanji politiki, *Slovenec*, 24. 11. 1927, str. 1–2; Ekspoze zunanjega ministra, *Jutro*, 24. 11. 1927, str. 1; Naša politika je vseskozi miroljubna, *Slovenec*, 3. 1. 1928, str. 1; Zunanjepolitična debata v finančnem odboru, *Jutro*, 3. 1. 1928, str. 1; Anton Korošec, *Balkanska politika*, v: *Socialna misel*, 1. V/1926, str. 146 in 148; Vođa govori: ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata dra. Vladka Mačka, ur. Mirko Glojnaric, Zagreb 1936, str. 83.

¹¹⁴ Josip Hohnjec, O ustavi naše države, v: *Slovinci v desetletju 1918–1928*. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928, str. 314.

¹¹⁵ Izprememba ustave – v pričakovanju odgovora predsednika vlade, *Slovenec*, 9. 11. 1928, str. 1.

¹¹⁶ Deklaracija Koroščeve vlade, *Slovenec*, 3. 8. 1928, str. 1; *Jutro*, 3. 8. 1928, str. 2; Gligorijević, *Demokratska stranka*, str. 465.

¹¹⁷ Znamenita izjava Nj. Vel. kralja Aleksandra, *Slovenski gospodar*, 23. 1. 1929, str. 1; Pariški list *Matin* o razmerah v Jugoslaviji, *Slovenski gospodar*, 30. 1. 1929, str. 2.

¹¹⁸ Dr. Korošev načrt za razdelitev države na tri pokrajine, *Mariborski večernik Jutra*, 14. 12. 1928, str. 1; Josip Hohnjec, O ustavi naše države, v: *Slovinci v desetletju 1918–1928*. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928, str. 335; Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 78.

¹¹⁹ Dr. Korošev načrt za razdelitev države na tri pokrajine, *Mariborski večernik Jutra*, 14. 12. 1928, str. 1; Trialistična preureditev države?, *Slovenski narod*, 14. 12. 1928, str. 1; Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928*, Beograd 1974, str. 328; Momčilo Zečević, *Neki pogledi na političku delatnost Antona Korošca 1918–1940*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1/1991, str. 69–70.

¹²⁰ Po pisanju demokratskega glasila *Slovenski narod* bi prevzem gospodarskih institucij v Sloveniji potekal po naslednjem načrtu: »Vsi mestni in občinski sveti, v katerih imajo samostojni demokrati večino, med temi tudi ljubljanski občinski svet, bodo razpuščeni in postavljeni komisarji. Na ta način bi prišli tudi v odbor mestne hranilnice samo klerikalci. Nato bi s finančnim zakonom spremenili volilni red za občine tako, da bi onemogočili samostojnim demokratom večino. Komisarji bi se postavili v vseh občinah za dalje časa, da ubijejo akcijo samostojnih demokratov. Razen tega bi bile razpuščene vse podružnice kmetijske družbe, v katerih imajo večino SDS in SKS, ter se postavili komisarji, ki naj bi izvedli v teh podružnicah nove volitve. Osrednji urad za zavarovanje delavcev (dalje: OUZD) v Zagrebu bo razparceliran v pokrajinske avtonomne bolniške blagajne. S sestanka ljubljanskih klerikalcev je bil že predložen sličen predlog in načrt ministru socialne politike Bariću, ki pa ga je odklonil, kar je izzvalo v krogih SLS veliko nezadovoljstvo (glej tudi: Interpelacija poslanca Smodeja, *Slovenec*, 20. 1. 1926, str. 1; Novo ravnateljstvo OUZD v Ljubljani, *Slovenec*, 20. 10. 1927, str. 1). Poslopje društva Kazino, v katerem se nahajajo prostori in uradi SDS, naj bi se odvzelo samostojnim demokratom ter dodelilo ljubljanski občini, tako da bi se morali samostojni demokrati izseliti iz poslopja. Zaradi preprečenja imenovanja in nastavljanja uradnikov, ki pripadajo

tudi svoj katoliški kulturni program.¹²¹ Načrt je zahteval revizijo ustave in v dani politični situaciji ni imel realnih možnosti uresničitve, saj ni bilo moč o tem pričakovati nikakršnega soglasja parlamentarnih političnih strank, ki so po ustavi sprožile postopek za spremembo ustave.¹²² Ustavne spremembe je lahko predlagal tudi kralj, ki pa je na uvajanje širokih samoupravnih pristojnosti upravnih enot pristajal le pod pogojem izključitve zgodovinskih pokrajin kot merila za oblikovanje upravnih enot.¹²³

Uvodničar *Jutra* je konec decembra 1928 povzel nasprotja med različnimi koncepti o preoblikovanju državne uprave: »V Beogradu še vedno govorijo samo o razširjenih samoupravah, o nekakem povečanju oblasti, kar pomeni praktično samo prevalitev ogromnih bremen na ramena oblasti, ne pa saniranje centrale. Formula 'razširjenih samouprav', ki jo je svoječasno skoval dr. Marinković, se je preživela. Na drugi strani so ekstremne zahteve po samostojnih državah v raznih odkritih in prikritih formulah istotako nemogoče solucije jugoslovskega ustavnega problema.«¹²⁴ Tudi vodstvo SLS se je zavedalo neuresničljivosti načrta o tripartitni državni ureditvi. V strankinih časnikih o njem zaradi Koroščevega položaja ni tekla nikakršna javna razprava.¹²⁵ Ko je štajerski poslanec SLS Josip Hohnjec 7. avgusta 1928 v razpravi o deklaraciji vlade med drugim povedal: »V naši državi je samouprava zajamčena v ustavi in raznih zakonih. V kolikor te odločbe ne zadostujejo za etabliranje prave, resnične in široke samouprave, bi se morale izpopolniti,« je slovenski socialistični poslanec Josip Petejan ugotavljal: »Obžalovati moram, da (Josip Hohnjec, op. MR) v svojem govoru ni omenil, kako si to decentralizacijo zamišlja in pa niti z besedico ni omenil stališča njegove stranke, ki ga je zastopala vse do onega dneva, ko je stopila v to vlado.«¹²⁶

Anton Korošec je 29. decembra 1928 napovedal svoj odstop z mesta predsednika vlade z obrazložitvijo, da so se koalicijske partnerice znašle pred nepremostljivimi ovirami v reševanju notranjepolitične krize.¹²⁷ Kralj je kot nosilec državne oblasti 6. januarja 1929 razveljavil vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino, in na podlagi Zakona o kraljevski oblasti in vrhovni državni upravi razglasil diktaturo.¹²⁸ SLS je diktaturo sprejela kot korak k sklenit-

opozicijskim strankam, se imajo postavljati samo oni uradniki, za katere bo poseben klerikalni akcijski odbor izdal odobrenje ter izjavil, da so povsem zanesljivi. Treba je paziti, da vse občine in druge samouprave ter javne ustanove in korporacije nalagajo svoj denar v klerikalne banke. Tu se misli predvsem na OUZD. Nadalje se ima strogo gledati na to, da bodo vse dobave, licitacije, dražbe itd. dodeljene izključno klerikalcem. V skrajni potrebi je določeno, da se onemogoči opoziciji vsako delovanje, v prvi vrsti seveda v Kmečkodemokratski koaliciji združenim strankam.« Klerikalci pripravljajo obznanje za Slovenijo, Slovenski narod, 13. 12. 1928, str. 1.

¹²¹ Vera in politika – govor poslanca dr. Josipa Hohnjeca na taboru na Velesovem, Slovenski gospodar, 7. 10. 1926, str. 1–2; Idejno področje SLS, Slovenec, 22. 4. 1926, str. 3; Naša stranka, Slovenec, 25. 5. 1927, str. 1.

¹²² Korošec-Vukičevićevi načrti za revizijo ustave, Jutro, 20. 9. 1928, str. 1; Koroščeva izjava novinarjem, Slovenec, 7. 11. 1928, str. 1; Teritorialno razširjenje oblastnih samouprav in dekoncentracija uprave, Jutro, 9. 11. 1928, str. 1.

¹²³ Branislav Gligorijević, Kralj Aleksandar Karadžević. Srpsko-hrvatski spor, Beograd 2002, str. 303 in 345.

¹²⁴ Uvodnik, Jutro, 30. 12. 1928, str. 1.

¹²⁵ Stališče vodstva SLS do ustavnih sprememb ob koncu leta 1928 ponazarjata tudi odlomka iz uvodnikov uradnega glasila SLS Slovenec: »Kaj pomaga Hrvatom vpiti, da ustave ne priznajo, če pa dejansko morajo po njej živeti in se je držati /.../ Za vsako državo so ustavni boji najnevarnejši in ne more hoteti iskrenega sporazuma tisti, kdor hoče s pomočjo sporazuma zagnati državo v vrtinec ustavnih bojev.« Razprava o amputaciji končana, Slovenec, 9. 9. 1928, str. 1; Opozicija ima besedo, Slovenec, 11. 11. 1928, str. 1; Glej tudi: Slavnostna seja oblastne skupščine – govor predsednika dr. Leskovarja, Slovenec, 30. 10. 1928, str. 7.

¹²⁶ Razprava o vladni deklaraciji – govor Josipa Hohnjeca, Slovenec, 8. 8. 1928, str. 1; Govor poslanca s. Petejana v debati o deklaraciji vlade, Delavska politika, 15. 8. 1928, str. 1.

¹²⁷ Službena napoved demisije vlade, Jutro, 30. 12. 1928, str. 1; Odločitev še ni – komunike, Slovenec, 30. 12. 1928, str. 1; Dr. Koroščeva vlada v ostavki, Slovenski narod, 31. 12. 1928, str. 1.

¹²⁸ Kraljev manifest na narod – Mojemu dragemu narodu, Vsem Srbom, Hrvatom in Slovincem!; Zakon o kraljevski oblasti in vrhovni državni upravi, Jutro, 7. 1. 1929, str. 2; Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, Slovenec, 8. 1. 1929, str. 1.

vi narodnega sporazuma in kot dokaz o pravilnosti svoje politike, v okviru katere je leta 1921 zavrnila centralistično državno ureditev.¹²⁹ Njeno načelstvo je 27. decembra 1928 v odsotnosti Antona Korošca v Celju na podlagi dosežkov v razvoju oblastne samouprave sklenilo nadaljevati s politiko narodnega sporazuma do uresničitve programskega cilja, ki ga je po vstopu HSS v vlado poleti 1925 opredeljevalo geslo: po samoupravi k avtonomiji.¹³⁰ Z vizijo o oblikovanju korporativnega (stanovskega) parlamentarizma se je v članku Naša smer, ki ga je 17. januarja 1929 objavil *Slovenec*, ponovno izreklo za reorganizacijo države na podlagi strankinega ustavnega načrta iz leta 1921.¹³¹ Posredno je zavrnilo tudi narodni unitarizem, o katerem je Korošec javno nazadnje govoril v svojem odmevnem proračunskem govoru februarja 1926,¹³² kot predsednik vlade pa je razvijal teorijo o postopni »nivelizaciji« in stapljanju jugoslovanskih narodov.¹³³

Novi predsednik vlade Petar Živković je 6. januarja 1929 izdal Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ki je med drugim prepovedal delovanje političnih strank z verskim in plemenskim obeležjem;¹³⁴ ukaz o razpustu SLS je izšel 22. januarja 1929.¹³⁵ Čeprav strankin avtonomistični program na oblastnih in parlamentarnih volitvah leta 1927 ni bil v ospredju volilne kampanje, je SLS iz njega črpala pomembno politično moč, ki je temeljila na katoliškem kulturnem in trdnem socialno-gospodarskem programu. Razvoj strankinih avtonomističnih državnopravnih prizadevanj v Narodni skupščini med leti 1923 in 1929 je potekal od zahtev po uresničitvi avtonomističnega državnopravnega programa v okviru opozicijske politike narodnega sporazuma v letih 1923–1925, preko prilagajanj razširjenemu programu o samoupravah Vojislava Marinkovića po vstopu HSS v vlado poleti 1925, do nedokončanih usklajevanj Marinkovićevega načrta z vladnim predlogom Zakona o centralni upravi oziroma z načrtom o dekoncentraciji državne uprave pred uvedbo diktature. Avtonomistični državno-pravni program SLS je bil v času vlade Antona Korošca vključen v realno neizvedljiv načrt o centralistični razdelitvi države, ki je tvorce slovenskega katolicizma postavil pred problem preoblikovanja idejnih izhodišč SLS – predlogi reševanja kot pogoj za ohranitev enotnosti slovenskega katoliškega tabora pred uvedbo šestojanuarske diktature niso bili predstavljeni.¹³⁶

¹²⁹ NŠAL, Jeglič, Dnevnik, 6. 1. 1929; Parlamentarna rešitev nemogoča!, *Slovenec*, 6. 1. 1929, str. 1; Program nove vlade, *Slovenec*, 9. 1. 1929, str. 1; Nova vlada in njene naloge, *Slovenski gospodar*, 16. 1. 1929, str. 1; Naša smer, *Slovenec*, 17. 1. 1929, str. 1.

¹³⁰ Seja načelstva SLS, *Slovenec*, 28. 12. 1928, str. 1; Jutro, 28. 12. 1928, str. 2.

¹³¹ Naša smer, *Slovenec*, 17. 1. 1929, str. 1.

¹³² Proračunski govor dr. Antona Korošca, *Slovenec*, 9. 2. 1926, str. 1–2; Novopečeni klerikalni nacijonalisti, *Jutro*, 21. 10. 1928, str. 2.

¹³³ Anton Korošec je novinarju belgijskega časnika *L'Independance Belge* v intervjuju, ki so ga septembra 1928 objavili tudi slovenski časniki, povedal: »Ne smete pozabiti, da je naš narod na svoji prvi stopnji. Vsi mi, i Srbi i Hrvati i Slovenci, moramo preiti in preživeti daljšo evolucijo. Nivelizacija se bo izvedla na veliko višjem nivoju, kakor je sedanj. Razlike, ki so danes med nami, so veliko, veliko premalenkostne v razmerju na pot, ki jo bomo prehodili. .../ Verujte mi, nimajo prav tisti, ki se boje nivelizacije, kajti ta bo nastopila šele po dolgi, dolgi evoluciji, po dolgem razvoju.« Dr. Korošec o svoji nalogi, *Slovenec*, 25. 9. 1928, str. 1; Dr. Korošec o političnem položaju, *Jutro*, 25. 9. 1928, str. 2.

¹³⁴ Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, št. 5/17. 1. 1929; *Slovenec*, 8. 1. 1929, str. 1.

¹³⁵ Slovenska ljudska stranka razpuščena; 1905–1929, *Slovenec*, 23. 1. 1929, str. 1; Tajništvo SLS v Mariboru, *Slovenec*, 24. 1. 1929, str. 6; Razpust tajništva SLS v Mariboru, *Slovenec*, 27. 1. 1929, str. 6; Tajništvo SLS v Celju, *Slovenec*, 25. 1. 1929, str. 1.

¹³⁶ Novinar, esejist in odgovorni urednik *Slovenca* v letih 1941–1945 Ruda Jurčec je leta 1934 v razpravi Realizem v slovenski politiki takole utemeljeval nujnost transformacije politične ideologije SLS: »V sodobni državi je nemogoča politična organizacija, ki bi slonela na katolicizmu. .../ Ta reorganizacija (slovenskega katolicizma, op. M.R.) bi se nujno izvršila v istem kompromisarskem duhu, v katerem trenutno tonejo tudi predstavniki falzificiranega slovenskega liberalizma. .../ Ne gre za nikako ideološko anticipacijo ali pa za umik iz načelne pozicije. Gre le za

S u m m a r y

**Slovene People's Party's Autonomist Ideas in the Period between 1923 and 1929
and the Question of Administrative Authority Deconcentration under the Government
of Anton Korošec**

Mateja Ratej

In February 1921, Yugoslav Club deputies presented a draft constitution containing autonomist requests under state law in the Constitutional Assembly of the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes (SHS), and on June 28, 1921 they abstained from voting on the adoption of the *Vidovdan* (St. Vitus's Day) Constitution that introduced a centralistic form of government. For the purpose of election to the National Assembly in 1923, the Slovene People's Party (the SLS) presented its platform in a pamphlet entitled *Sodite po delih! Vsem, ki so dobre volje! Kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost* (Judge by Results! To All Men of Goodwill! Guidelines to Slovene Voters in Their Struggle for Slovenia's Independence), which was an upgrade of the Party's constitutional draft from 1921. After winning a landslide victory in assembly elections, the Party became the leading political party in Slovenia. After the assembly elections on March 27, 1923, the HRSS (Croatian Republican Peasant Party), the Yugoslav Muslim Organization, and the SLS concluded a multilateral agreement on joint action within the Federalist Bloc against state centralism. In the process of integration of opposition parties, the SLS strove for a general acceptance of its autonomist platform and included a concept of federal form of government in its platform on joining the Federalist Bloc. In 1923, the primer minister Nikola Pašić had to find support for forming his government with the Federalist Bloc leadership: the so-called Marko's Protocol provided for a temporary abrogation of Article 95 of the *Vidovdan* Constitution that laid down an administrative division of the country into provinces (the so-called *oblasti*). The SLS attributed to the Protocol the significance of the basic legal instrument for constitutional review on the basis of the Party's autonomist platform under state law; however, the agreement was never implemented. In December 1923, the followers of Ljubomir Davidović from the Yugoslav Democratic Party started approaching their views to those of the Federalist Bloc. SLS leadership did not agree to their platform on changes in state administration reshaped on the proposal of Vojislav Marinković, which provided for expansion of competences of the provinces' self-governing bodies. In March 1924, Ljubomir Davidović, Vojislav Marinković, Anton Korošec and Mehmed Spaho signed a protocol for establishing the Opposition Bloc. Before signing the agreement, the SLS set out the requirements of its autonomist platform. In July 1924, representatives of the Opposition Bloc formed a new government with Ljubomir Davidović as president. This represented the climax of the policy of national consent; however, the government's resignation several years later did not result in improved possibilities of constitutional changes.

The Slovene People's Party's electoral program for assembly election on February 8, 1925 included repeated requests for legislative autonomy in Slovenia. After the assembly elections, Opposition Bloc parties created a Bloc of National Consent and Peasant Democracy and demanded setting up of a self-governing parliamentary monarchy. After the Pašić-Radić agreement was concluded in the summer of 1925, efforts for a revision of the *Vidovdan* Constitution no longer had any real chances of success; therefore, the SLS started moving away from its demand for instituting legislative autonomy in Slovenia and moved closer to the National Radical Party (NRS). It adopted Vojislav Marinković's expanded self-government program as a negotiating position in order to facilitate the introduction of regional

to, ali si bo nova politična generacija mogla priboriti ono mesto v slovenskem kulturnem življenju, ki naj našemu narodu ustvari novim razmeram ustrežajoč realen politični program.« Tudi pesnik Srečko Kosovel je že septembra 1925 v pismu prijatelju zapisal: »(SLS, op. MR) ima dobre organizatorje, a že tisočkrat preperelo ideologijo. /.../ Klerikalci znajo delati, vsa čast jim, toda v bistvu so nazadnjaški. Oni spreminjajo samo taktiko.« Ruda Jurčec, Realizem v slovenski politiki, v: *Sodobnost*, l. II/1934, str. 243–244 in 247; Srečko Kosovel, Pismo z dne 1. septembra 1925, v: *Zbrana dela*, 2. knjiga, Ljubljana 1974, str. 402–403.

self-government in Slovenia (as provided for by the constitution). At the end of November 1926 the SLS launched its electoral campaign for regional assemblies with a brochure that called for the implementation of Slovenia's legislative autonomy as a long-term political objective. Without publicly renouncing the Party's autonomist platform, Anton Korošec signed in February 1927 a coalition agreement with Nikola Uzunović, who was given mandate to form a new government. In mid-June 1927, Korošec abandoned his opposition stance, and the platform requirement for introduction of legislative autonomy was entirely superseded by the idea of a self-governing Slovenia having equal rights within the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes. In April 1927, the government was formed by Velimir Vukušević, who became Korošec's major political ally in the summer of 1925; their alliance was fully consolidated with the conclusion of the Bled Agreement on July 11, 1927. Notwithstanding this fact, the Party's leadership carried out also the last election campaign with an accentuated state-constituting stance pursuant to the autonomist program under state law in the 1920's. Following the assassination of Croatian deputies in the National Assembly in June 1928, Korošec formed a new government on July 28. Its extensive legislative program included a commitment to adjusting the legislative framework of a central administration for deconcentrating administrative authority, which represented the last stage in the development of SLS's autonomist efforts before instituting dictatorship of King Alexander. At the time of Korošec's government, it was not the subject of harmonization with SLS's autonomist platform under state law but with the modified plan for broad self-government devised by Vojislav Marinković. In the second half of 1928 it was accompanied by a plan for a trialistic system of government, which the critics associated with Korošec due to its consistency with SLS's autonomist platform under state law. The plan called for a review of the constitution; however, there was no real potential for its implementation. Before King Alexander declared dictatorship on January 6, 1929, the SLS decided at its convention in Celje on December 27, 1928 to pursue its policy driven by the motto »from self-government to autonomy«; however, it pronounced itself again in favor of reorganization of the state according to the Party's constitutional plan from 1921. On January 22, 1929, an order for dissolution of the Slovene People's Party was published, marking the failure of the creators of Slovene political Catholicism to resolve the issue of system transformations.

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997.

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997.

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999.

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999.

Dragan Matič, Nemci v Ljubljani. – Ljubljana 2002.

Slovenci v Evropi. – Ljubljana 2002.

Meje v jugovzhodni Evropi: kultura in politika. – Ljubljana 2004.

Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. – Ljubljana 2004.

Rok Stergar, Slovenci in vojska Slovenci in vojska, 1867–1914. – Ljubljana 2004.

Stiplovškov zbornik. – Ljubljana 2005.

Janez Mlinar, Podoba Celjskih grofov v narativnih virih. – Ljubljana 2005.

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

Sašo Komerički

Prepletanje individualnega in kolektivnega spomina v zgodovinoisju¹

UDK 930.2(497.4 Bela krajina)

KOMERIČKI Sašo, mag., samostojni svetovalec, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12, sasokome@hotmail.com

Prepletanje individualnega in kolektivnega spomina v zgodovinoisju**Zgodovinski časopis**, Ljubljana 60/2006 (134), št. 3–4, str. 397–413, 43 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: zgodovinoisje, Bela Krajina, individualni spomin, kolektivni spomin, historizacija spomina

Prispevek jemlje kot izhodišče presečišče individualnega in kolektivnega spomina na primeru Bele krajine in dogodkov med drugo svetovno vojno. Sledi analiza in predstavitev obstoječih virov, ki so bili uporabljeni v magistrskem delu ter njihova teoretska utemeljitev. Osnovna teza članka je pokazati na vpliv družbenopolitičnih skupin in družbe kot celote na posameznika ter hkrati nakazati smer ali vodilo v zgodovinoisju, ki bi lahko ponudilo najbolj izčrpne odgovore na vprašanja razvoja družbenih enot.

Avtorski izvleček

UDC 930.2(497.4 Bela krajina)

KOMERIČKI Sašo, MA., Consultant, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12, sasokome@hotmail.com

Intersection of Individual and Collective Memory in Historiography**Zgodovinski časopis (Historical Review)**, Ljubljana 60/2006 (134), No. 3–4, pp. 397–413, 43 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key words: historiography, Bela krajina, individual memory, collective memory, historization of memory

The starting point of the contribution is the intersection of individual and collective memory in the case of Bela krajina and the events of WW2. It is followed by a presentation and analysis of existing sources used in the MA thesis, as well as their theoretical background. The basic claim of the article is to show the influence of socio-political collectives and society as a whole on the individual, and to indicate the strand or guidelines in historiography which could offer the most thorough answers to the question of the development of social entities.

Author's Abstract

Bela krajina je bila v času druge svetovne vojne ali natančneje v letih 1943 – 1945 partizansko osvobojeno ozemlje. Iz te pokrajine so krenile mnoge partizanske akcije na Dolenjsko in Notranjsko. Po kapitulaciji Italije leta 1943 so Črnomelj zasedli borci tretjega bataljona Tomšičeve brigade, pripadniki »bele garde« pa so se iz Črnomlja umaknili novembra leta 1943 in od takrat naprej v Beli krajini ni bilo stalne sovražne postojanke.²

Na ozemlju Bele krajine in Črnomlja (kot takratnega središča partizanske Slovenije) so potekala številna zborovanja, sprejemi, kulturno-umetniške prireditve in razstave. V Črnomlju in okolici so delovale razne delavnice (orožarska, šiviljska, sedlarska, mizarska), pa tudi livarna in elektrarna. Meščanska šola v Črnomlju je bila spremenjena v prvo partizansko realno gimnazijo. V mestu so imele sedež vse pomembne vojaške in politične institucije. V mestu so delovali Znanstveni inštitut, Denarni zavod Slovenije, Odsek za notranje zadeve,

¹ Članek je povzet iz mojega magistrskega dela *Druga svetovna vojna v individualnem in kolektivnem spominu v Beli krajini*.

² *Enciklopedija Slovenije*, 2. zvezek, geslo Bela Krajina, Mladinska knjiga, Ljubljana 1987, str. 187.

Odsek za sodstvo, Verska komisija, kemično-farmaceutski laboratorij sanitetnega oddelka GŠ NOV in POS, ki se kasneje razvije v tovarno Lek, radio OF, prva partizanska veterinarska ambulanta v Sloveniji ter prva meteorološka postaja NOV in POS. V Črnomlju sta potekali tudi ustanovni skupščini Slovenskega časnikarskega društva in Strokovne zveze učiteljev in profesorjev. V Beli krajini se je organizirala in pridobila prve politične oblike tudi slovenska državnost, ki je razvidna v nekaterih pomembnih zgodovinsko-političnih dogodkih, med njimi velja omeniti prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju (SNOS) 19. in 20. februarja leta 1944. Na tem srečanju so bili postavljeni temelji za kasnejši samostojni politični razvoj Slovenije v nekdanji SFRJ in za njeno neodvisno državnost. Slovenski narodnoosvobodilni odbor je tako postal prvi slovenski parlament.³

Kljub velikemu pomenu, ki ga je Bela krajina imela v zgodovinskem kot tudi družbenopolitičnem pogledu za časa vojne, je njena vloga v povojnem času zbledela. Tudi zgodovinski spomin na vojni čas se je okrnil, navkljub vsem zgodovinsko pomembnim dogodkom, ki so se dogodili na njenih tleh. V povojnem času se tudi slovensko zgodovinopisje ni veliko ukvarjalo z zgodovino Bele krajine, ne z obdobjem druge svetovne vojne, še posebej pa ne s povojnim obdobjem (če izvzamemo režimska dela, ki so za objektivno preučevanje zgodovine skorajda neuporabna).⁴ Zaradi te vrzeli, še posebej pa ker v delih, ki so nastala, ni bilo »mesta« za študij mentalitet, sem se odločil za uporabo drugačnega historiografskega pristopa. Opravi sem analizo že obstoječih pisnih virov ter ustnega gradiva, saj bi drugače z politično-zgodovinskimi deli, ki se ukvarjajo z »narodno tvornimi dogodki«, težko predstavil širšo miselnost posameznika.

Takšnih prijemov slovensko zgodovinopisje ni veliko uporabljalo, vendar se je z razvojem zgodovinopisja predvsem po letu 1960 v Zahodni Evropi, zlasti v Franciji, raziskovalno polje spustilo iz višav velikih političnih oseb na tla navadnih smrtnikov, tudi družbenih marginalcev. Je pa tako usmerjeno zgodovinopisje pokazalo, da zgodovinske spremembe niso samo rezultat neke skupine ljudi ali posameznikov, ki na osnovi imaginarnih ciljev ustvarjajo zgodovino.

Raziskovalci so tako začeli preučevati posameznike v družbi in ne več ali ne samo »velikih« zgodovinskih oseb. V družbeno-socialnem pogledu so stopili na plano ljudje, ki niso bili »velike« politične osebnosti takratnega časa, temveč navadni državljani. Potreben je bil zgodovinski obrat k tlam, da bi razumeli in odkrili politično, socialno, gospodarsko ravnanje takratnega posameznika. Da je lahko zgodovinar začutil tla, je moral predmet raziskovanja poenostaviti, spremeniti izmero opazovanega. Začelo se je razvijati zgodovinopisje malega človeka.

Z odkrivanjem zgodovine »malih« ljudi se je pojavila potreba po odkrivanju, tudi v zgodovini pozabljenih pokrajin. V slovenskem kontekstu je primer ene od zgodovinsko najbolj prezrtih pokrajin prav Bela krajina. Toda v samem zgodovinopisju je še bolj kot pokrajina ostal prezrt in zapostavljen človek, ki je tu živel. Tako je bilo pričujoče delo poskus obuditve zgodovinskega spomina na čas druge svetovne vojne in povojnega obdobja. Pravilnost takega pristopa se pokaže v razpravi *Ljudje v vojni*,⁵ kjer so avtorji osvetlili doživljanje vojnih in povojnih dogodkov s pomočjo spomina na ozemlje Trsta in okolice. V ospredju razprave so socialno-zgodovinske spremembe, ki jih je doživel in proizvajal mali človek.

³ Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941 – 1945*, tretja knjiga Mi volimo, Mladika, Ljubljana 1991, str. 5.

⁴ Glej opombe 13-15.

⁵ Marta Verginella, *Ljudje v vojni (Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem)*, Knjižnica Annales 9, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper 1995.

Pri poskusu razvijanja teoretskih podmen sem si lahko pomagal pretežno, da ne zapišem izključno, z deli tujih avtorjev, posebej z delom Maurica Halbwachsa *Kolektivni spomin*. Vendar pa je bilo zaradi velike časovne oddaljenosti originalnega izida in slovenskega prevođa knjige (leta 1968 je izšla v Franciji, leta 2001 v Sloveniji) potrebno poiskati tudi druga dela novejšega datuma, ki se ukvarjajo z individualnim in kolektivnim spominom. Gre predvsem za sociološke in antropološke študije, ki so povečini rezultat interdisciplinarnega sodelovanja in ki so mi omogočile uvid v rezultate primerljivih študij o individualnemu in kolektivnemu spominu v drugih okoljih in obdobjih.

Pri definiciji individualnega in kolektivnega spomina se ne moremo izogniti občemu razmišljanju in definiranju, ki nam ga ponujajo ob zgodovini tudi druge družboslovne vede. Doslej take problematizirane rabe individualnega in kolektivnega spomina v slovenskem prostoru, še posebej, če vzamemo v pretres spomin na vojni čas, ni bilo veliko. To pomeni, da sem se spustil na tla še slabo ali pomanjkljivo obdelanega polja zgodovine. Prav zaradi tega je bilo potrebno poiskati pravo ravnovesje med sociološko-antropološkimi študijami in zgodovino.

Enotne definicije pojmov individualni (posameznikov), kolektivni (skupinski) in zgodovinski spomin ni oziroma se mestoma pojavljajo skozi različna znanstvena dela. Ta nedoslednost je vidna tudi pri mojem poskusu definicije spominov. Skozi samo besedilo se definicija spomina ne spreminja, je pa vsekakor prestopila imaginarni prag, ki spomine umešča v že določene okvire.

Spomin je sposobnost človeka, da lahko predstave, misli in podatke v zavesti ohrani in obnovi. Takšno definicijo spomina najdemo v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*.⁶ Če obnovimo navedeno misel, ugotovimo, da je spomin tudi obnavljanje že doživetega. P. Levi je proces obnavljanja in spreminjanja spomina opisal takole: »Poznamo nekaj spominov, ki v posebnih okoliščinah potvarjajo spomin: travme – pa ne le možganske; vpliv 'konkurenčnih spominov'; stanja spremenjene zavesti; potlačitve. Toda spomin tudi v normalnih razmerah počasi peša, obrisi bledijo in prihaja tako rekoč do fiziološke pozabe, ki prizanese le redkim spominom... Vaja – v tem primeru pogosto obujanje spominov – vsekakor ohranja spomine sveže in žive ..., ob prepogostem obujanju spominov pa lahko zapademo v stereotip, v togo, izpopolnjeno in olepšano obliko, ki se izkaže za učinkovitejšo; ta izpodrine nepredelani spomin in se razbohota na njegov račun.«⁷

Individualni spomin je spomin posameznika na pretekle dogodke, ki so lahko pozitivne ali negativne narave in so lahko skupek srečnih spoznanj, dogodkov ali pa posameznika travmatizirajo. Prav zaradi vedno drugačnega spleta že omenjenih dogodkov se posameznik popolnoma samosvoje in na samo njemu razumljiv način odzove na pretekle dogodke. Kot omeni Levi, se spomin posameznika transformira zaradi več različnih vzrokov, kar pa ima za posledico predrugačen, v veliki meri družbi ali specifični družbeni skupini vsečen predelan spomin. Ali lahko zaradi omenjenega procesa transformacije spomina posameznika, ki sodeluje v njem, obtožimo predrugačenja in laganja? Potrebno je najti odgovor na vprašanje, ali je sprememba spominjanja nastopila zavestno ali nezavedno. Posameznik si lahko začenja povsem zavestno izmišljati scenarij, ki je spremenjen in kot tak popravljen ter tako manj mučen od resničnega. Ko ga ponavlja sebi in drugim, se meja med resnico in lažjo čedalje bolj briše. Na koncu začne verjeti v svojo pripoved.⁸ Pri tem pili in popravlja manj verjetne

⁶ Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, DZS in AMEBIS d.o.o., Ljubljana 2000.

⁷ Primo Levi, *Potopljeni in rešeni*, Studia humanitatis, Ljubljana 2003, str. 17.

⁸ Primo Levi, *Potopljeni in rešeni*, str. 20.

podrobnosti, ki se ne ujemajo med seboj ali s celoto dogodkov, ki so sprejeti kot resnični. Lahko bi tudi na začetku lagal zavestno, a sedaj laže nezavedno. Vendar je tak tihi prehod od laži do samoprevare »koristen«, saj tisti, ki laže nezavedno, laže bolje in bolje odigra svojo vlogo, seveda pa mu tudi bolj verjame družba, katera ga obkroža. Ko posameznik začne svoj spomin spreminjati, popravljati na točkah manj verjetnih podrobnostih, z namenom, da se spomin posameznika približa oziroma poistoveti s spominom določene družbene skupine, lahko tak spomin imenujemo kolektivni (skupinski) spomin.

Kolektivni spomin je spomin skupine in je kot tak že predrugačen in spremenjen, v določenih primerih pa je lahko tudi izmišljen in lažen. Družbena skupina povzame kolektivni spomin, ki je rezultat zblíževanja in poenotenja spomina posameznikov. Posamezniki so bili na takšen ali drugačen način priče nekemu dogodku, sodelovali so pri njem in prispevali k določeni družbeni spremembi. Da družbena skupina prevzame skupen spomin, mora razviti določene metode in prijeme, ki zblížujejo in hkrati ohranjajo spomin na taiste dogodke. Kolektivni spomin skupine se mora preoblikovati in hkrati umestiti v družbo na tak način, da ne bodo dogodki, ki so izmišljeni ali mistificirani, popolnoma spremenili toka zgodovinskega spomina. Spomin določene družbene skupine se zato velikokrat navezuje na določene politične in družbene razmere v sami družbi. Ker je v družbi vedno več različnih političnih skupin, ki si skozi kolektivni spomin lastijo zasluge za spremembe na področju političnega in družbenega razvoja ostale družbe, je v pričujočem primeru potrebno omenjene kolektivne spomine primerjati med seboj in jih umestiti v okvir njihovega nastajanja. Umestitev kolektivnega spomina določene družbene skupine ali pa kar vseh skupin v družbi v zgodovinski spomin družbe/nacije je neizvedljiv in predvsem nepotreben proces. Družbene skupine menijo, da je kolektivni spomin, ki so ga razvile, ekvivalenten zgodovinskemu spominu celotne družbe in ga je zato potrebno le pravilno predstaviti, da ga tudi ostali deli družbe sprejmejo. Zaradi umeščanja kolektivnega spomina družbene skupine v zgodovinski spomin se posamezne skupine poslužujejo specifičnih prijemov, metod in procesov. Ob nastanku omenjenih procesov se predvsem zaradi različnih političnih in družbenih interpretacij zgodovinskih dogodkov pojavi cenzura specifičnih segmentov zgodovinskih dogodkov. Cenzura ali tudi oženje zgodovinske zavesti prebivalstva poteka sistematično in je prisotno pri vseh političnih sistemih in ne samo pri komunističnem, kot omenja Gorazd Makarovič v delu *Slovenci in čas*.⁹ V družbeni in politični zgodovini države je vedno zmagovalac (zmagal pa je na družbeno-političnem prizorišču) tisti, ki je gospodar »uradne« resnice in s katero lahko manipulira po mili volji.¹⁰ Politična ali družbena orientiranost zmagovalca pri predstavljanju njegove »resnice« nima nikakršnega vpliva.

Zgodovinski spomin je spomin, ki se razvije v daljšem časovnem obdobju in ga družba povzame. Da se spomin ohrani v družbi, mora vsebovati spomin na dogodka ali na dogodek, ki je bil podkrepjen z dokazi o resničnem obstoju dogodka oziroma dogodkov. Kot tak se zgodovinski spomin umesti v zgodovinski proces, kjer je deležen raziskovanja in hkrati potrjevanja s strani zgodovinske stroke. V družbi ima zgodovinski spomin veliko vlogo, saj določa uspeh posamezne družbeno-politične skupine, v njenem boju za prevzem oziroma ohranitev oblasti. Zato so poskusi spreminjanja oziroma revizije zgodovinskega spomina v družbi prisotni tako v okoljih demokracije kot v tranzicijskih družbah. Skozi družbeno-političen proces razvoja družbe se zgodijo različni ekscesi. Te ekscese poskuša vladajoča politična skupina zamolčati ali pa jih potisniti v zgodovinsko pozabo, kar pa ima vedno le obraten

⁹ Gorazd Makarovič, *Slovenci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*, Knjižna zbirka Krt, Ljubljana 1994, str. 323 – 328.

¹⁰ Primo Levi, *Potopljeni in rešeni*, str. 9.

učinek. Ali, kot razmišlja P. Levi: »Zavedati pa se moramo, da je potrebno vsako žrtev objavati [...], vendar ne moremo vseh njihovih dejanj postaviti za zgled.«¹¹ Zato je potrebno vzpostaviti določeno razdaljo, preko katere lahko presodimo in umestimo omenjene ekscese s pomočjo znanstvenih metod v sam zgodovinski proces.

Vedno pa bo prisotna potreba oziroma želja posameznika ali politične skupine, da si skozi prikrojeni zgodovinski spomin ustvari takšno podobo, ki bo pričala prihodnjim rodovom o veliki (skoraj vedno tudi pomembni) vlogi, ki jo je posameznik ali skupina v družbi imela/imel.

Analiza in umestitev spomina posameznika, skupine, družbe v okolje zahteva kompleksen pristop. Da bi lahko razumeli procese, ki privedejo do transformacije spomina posameznika skozi kolektivni spomin v zgodovinski spomin, je potrebno uporabiti interdisciplinarni pristop. Sam sem uporabil:

1. Empirično metodo,
2. Neempirično metodo, s pomočjo raziskovalne metode:
 - analiza in interpretacija primarnih virov (različnih listin, dokumentov)
 - analiza in interpretacija sekundarnih virov (strokovna literatura in članki)
 - zgodovinska analiza, posebej primerjalno-zgodovinska analiza (primerjava različnih procesov, pojavov v različnih zgodovinskih obdobjih).

Metodološko tako lahko obravnavamo kakovost določenega pojava v določenem zgodovinskem obdobju in ga primerjamo z drugimi pojavi, da lahko tako prikažemo spremembe ali povezanosti z drugimi zgodovinskimi dogodki ali obdobji. Gre za preučevanje zgodovinskega dogajanja, ki se je, ukoreninilo v individualnem in kolektivnem spominu.

Kot metodo pri zbiranju podatkov sem uporabil intervju. Razgovor oziroma intervju je potekal med spraševalcem (menoj) in intervjuvancem, in sicer vedno. Intervju je bil vsebinsko razdeljen na tri dele. Namen takšne zasnove je, da lahko s tremi konceptualno različnimi vprašanji poiščem skupne točke različnih predvojnih ter medvojnih konceptov oziroma filozofij, razmišljanj o urejanju in izgraditvi družbe (konzervativne in levičarske, socialistične oziroma komunistične politične opcije).

Intervju je slonel na naslednji teoretični predpostavki: različne politične opcije (meščanski stranki na eni strani in komunistična stranka na drugi strani) so posameznika potisnile v aktivno spreminjanje družbe. Teh aktivnosti in predvsem možnosti spreminjanja družbe se sam v mnogočem ni zavedal. Zato je pristopil k eni izmed ponujenih družbenih opcij, ki so se aktivno vključile v novonastale razmere in začele spreminjati družbeno okolje, predvsem zaradi zunanjih dejavnikov in ne toliko zaradi njegovega lastnega spoznanja.

Tako je bil spomin intervjuvanca v mnogočem prepleten ali se je celo identificiral s prevladujočim uradnim zgodovinskim spominom. Prav zaradi nasprotij, ki so bila in še vedno obstajajo med političnimi opcijami glede razlage polpretekle zgodovine, zasledimo močno evociranje in vzdrževanje neosebni oziroma skupnih spominov, ki so jih posamezniki inkorporirali zaradi pripadnosti določeni politični usmeritvi.

Da je lahko intervjuvanec potrdil kolektivni zgodovinski spomin družbene skupine, ki ji je pripadal, ga je moral natančno opredeliti in umestiti v sosledje dogodkov, ki so zgodovinsko pomembni ali pa so le obrobni v spominjanju na pretekle dni. Intervjuvanec se je moral za natančno opredelitev in umestitev svoje izkušnje opreti na svoj individualni spomin, na spomin, ki je bil ločen od kolektivnega spomina specifične skupine (borci NOB, ujetniki v taboriščih, aktivisti OF) in v večji meri ni bil prežet s politično doktrino lastne politične opcije, temveč je njegov osebni, avtobiografski spomin. Prav skozi spomine posameznika najdemo skupne točke in hkrati razlike v isti družbeno-politični skupini.

¹¹ Prav tam, str. 14.

Zaradi časovne oddaljenosti je bil tudi spekter intervjuvancev omejen, kar je pomenilo, da je bilo zaradi manjše skupine še živečih udeležencev vojaškega spopada težje poiskati individualne odgovore na določena vprašanja ali navsezadnje tudi zato, kot je zapisal Marc Bloch: »Med različnimi vrstami laži laganje samemu sebi še zdaleč ni najmanj pogosto, in beseda iskrenost zajema malce preohlapno vsebino, zato bi bilo treba vpeljati kar precej odtentkov, če bi jo hoteli ukrotiti. Ni pa tudi nič manj res, da se marsikatera priča moti v dobri veri.«¹²

Pregled in analizo kolektivnih spominov in zgodovinskega spomina sem opravil, s pomočjo knjižnega gradiva, ki je bilo zbrano v knjižnem fondu knjižnice v Črnomlju. V tem kontekstu bom tudi kratko obnovil vsebini knjig in članke, ki so pomembni za razumevanje procesov individualnega in kolektivnega spominjanja.

Iskanje del je potekalo v javnem zavodu Črnomelj (knjižnici), ki je po letu 1991 večji del knjižnih enot, katere so se vsebinsko ukvarjale z NOB, umaknil iz knjižnic v skladišča, tako je bilo zaslediti zelo malo knjižnih del. Tudi časopisnih člankov o dogodkih med drugo svetovno vojno je bilo manj, kot pa bi lahko pričakovali. Spominov »druge strani«, tu mislim na spomine članov in pripadnikov vaških straž ter domobrancev, v knjižničnem fondu ni bilo najti. Najdena je bila le knjiga spominov na žrtve povojnih pobojev¹³, ki je bila napisana v tujini.

Knjige in članki, ki so bili najdeni v knjižnici in so bili izdani s strani takratne bivše oblasti, so bili »narejeni« v sklopu takratnega (povojnega) pojmovanja zgodovinskih dogodkov in tudi ohranjanja zgodovinskega spomina. Zgodovinski dogodki v knjigah in člankih so obravnavani enoplastno, s prevladujočim političnim diskurzom tistega obdobja. Kar je konkretno pomenilo, da je bil zgodovinski spomin umeščen v takratni družbeno-politični sistem.

Zaradi ponavljajoče oblike in zapisa določenih knjižnih zvrsti ter nekaj člankov je bila narejena analiza dveh del, ki v povprečju odsevata knjižni fond, *Po partizanski Beli krajini*¹⁴ in *Kronika šolstva med NOB v Beli krajini*.¹⁵ Izbrani deli sta reprezentativni tako glede spomina kot tudi same teme, ki jo obravnavamo. Poleg tega omenjam tudi članke tujih avtorjev, ki so se vsak v svojem okolju lotili analize etničnega, političnega in nacionalnega spomina na primeru posameznikov in družbenih skupin. Omenjene članke sem vzel v pretres zaradi interpretacije ponujenih odgovorov, ki jih lahko ob določeni meri znanstvene distance, umestimo v naš družbeni prostor, kajti vprašanja, na katere so opozorili avtorji v člankih, veljajo z manjšimi spremembami (glede zgodovinskih dejstev) tudi za slovenski primer (predvsem po letu 1990). V omenjenem obdobju se poskuša ponovno vrednotiti (tako politično kot tudi družbeno) določena zgodovinska obdobja in dogodke. Posledično so omenjeni poskusi privedli do poskusov spreminjanja samega zgodovinskega diskurza in hkrati do javnega poseganja političnih strank v analizo in predstavitev zgodovinskih obdobj in dogodkov.

Omeniti je potrebno, da si politične stranke poskušajo krojiti in prilagajati zgodovino-pisje ne zato, ker si prizadevajo za jasnejše razumevanja polpretekle in pretekle zgodovine, temveč zaradi svoje vloge v sedanjih političnih razmerjih ter želje po prevladi na političnem polju z unovčevanjem zgodovine. Zato je bilo potrebno pri oblikovanju zaključkov upoštevati

¹² Marc Bloch, *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*, Studia Humanitatis, Ljubljana 1996, str. 104.

¹³ Marjan Kocmur, *Odprti grobovi: Bela krajina joka*, Samozaložba, Buenos Aires 1970. V letu 2003 je izšlo zgodovinsko delo *Slovensko domobranstvo 1943 – 1945* Borisa Mlakarja, Slovenska Matica, Ljubljana 2003, ki pa ne zajema specifičnosti Bele krajine, temveč povzame že ugotovljene trditve zgodovinopisja (str. 96).

¹⁴ Ančka Čerin, *Po partizanski Beli krajini: Zbor pionirjev Jugoslavije, Črnomelj, 12. junij 1982*, Zveza prijateljev mladine Slovenije, Ljubljana 1982.

¹⁵ Drago Vončina, *Kronika šolstva med NOB v Beli krajini*, Borec, Ljubljana 1978.

politične in družbene pogoje, v katerih so določena knjižna dela in članki nastali in jih tudi v luči takratnih ugotovitev zgodovinsko ovrednotiti.

Sprejemanje zgodovinskega spomina družbe je bilo vedno oblikovano v kontekstu političnega in družbenega. Označili bi ga lahko za neke vrste vsiljevanje kolektivnega spomina specifične družbene skupine ostali družbi.

Zbirka črtic *Po partizanski Beli krajini* je nastala ob 40-letnici Zveze pionirjev Jugoslavije, ko je v Črnomlju potekalo srečanje pionirjev Jugoslavije in ob tem dogodku so izdali knjižico.

V knjižici zasledimo poleg pozdravnih govorov in citatov Josipa Broza tudi tekste takratnih vodilnih uslužbencev v javnih ustanovah, ki v svojih tekstih razlagajo zgodovino Bele krajine in dogodke med drugo svetovno vojno. Ob njih najdemo še tekste osnovnošolcev in srednješolcev, ki se spominjajo dogodkov med drugo svetovno vojno, ki so jih doživeli sami ali pa so o njih slišali ob pripovedovanju nekoga drugega (staršev, sorodnikov, prijateljev). V omenjenem delu zasledimo le opis dogodkov brez posebne razlage in analize. Tako je težko ločiti spomin posameznika od kolektiva, v omenjenem delu, kajti spomin posameznika se je tu popolnoma podredil kolektivnemu spominu. Na tej točki teksta se lahko vprašamo, če je takšno zapisovanje zgodovine še vedno zapisovanje po spominu,¹⁶ spominu, ki je lasten samo posamezniku, ali pa je to spomin, ki ga narekuje država oziroma politična organizacija?

Menim, da je odgovor na to vprašanje večplasten. Vsekakor je takratni poveljni politični sistem narekoval in ob tem privzgojil določene segmente kolektivnega spomina: uveljavljal je gledanje na dogodke le z vidika zmagovalca, nepriznavanje napak zmagovalca, izogibanje temam, ki niso splošno sprejemljive (teme povezane z Cerkvijo, spolnostjo, družbeno neenakostjo). Lahko govorimo o spominu, ki ga sprejme in ga dovoli uporabljati državni sistem oziroma prevladujoča politična opcija.

Toda da je država lahko kolektivni spomin distribuirala oziroma ga spustila na raven spomina posameznika, je potrebovala nek realen dogodek, na katerega se je lahko navezovala (v našem primeru na osvobodilno borbo v Beli krajini). Ali če zapišemo drugače, država je potrebovala socializacijo spomina v karseda širokem pomenu, da ga je lahko poistovetila z individualnim spominom. Da je to dosegla, se je posluževala določenih ritualov, ki so se glede na kulturo družbe razlikovali, vendar so ne glede na različnost nosili enako sporočilo: spomin, ki je bil v osnovi imaginaren, je bilo potrebno skozi določen obred (praznovanje obletnice pionirjev Jugoslavije na primer) socializirati in ga postaviti oziroma vnesti v realni svet te družbe.¹⁷

Druga izbrana knjiga nosi naslov *Kronika šolstva med NOB v Beli krajini*. Knjiga je razdeljena v tri sklope, ki se med seboj dopolnjujejo. V prvem delu je opisana izvedba in organizacija pedagoških procesov in vzgojno-političnih tečajev ter uničevanje belokranjskega šolstva s strani okupatorja. Drugi del knjige sestavlja kronika posameznih belokranjskih šol, zasedbe le-teh s strani okupatorja, ovire pri pouku, žrtve medvojnega nasilja, ki so sodelovale pri pedagoškem procesu v Beli krajini. Tretji del knjige vsebuje statistične podatke o srednjem šolstvu: koliko dijakinj in dijakov je hodilo v srednje šole med vojno, iz katerih vasi in mest, koliko so bili oddaljeni od srednje šole.

Vsi trije sklopi knjige imajo veliko številčnih podatkov, zaradi česar bi lahko sklepali, da so se njeni avtorji še posebej potrudili verodostojno prikazati zgodovino omenjenih dogodkov v Beli krajini. Knjiga je napisana v »politično korektnem jeziku« tistega časa, kar pomeni, da so misli, ki jih avtor naslavlja na bralca, politično »preverjene« in potrjujejo pravilnost

¹⁶ James Fentress, Chris Wickham, *Social memory*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA, 1992, str. 46.

¹⁷ James Fentress, Chris Wickham, *Social memory*, str. 47.

takratnih političnih resnic in družbenega razvoja skupnosti. Ideje, ki se nakazujejo iz omenjenega dela, kažejo bralcu edino pravo usmeritev, ki ji je prvotna naloga podrejenost individualnega spomina kolektivnemu in s tem razmišljanju in branju zgodovinskih dejstev tako, kot hoče oziroma zahteva takratni družbeni red oziroma sistem.

V knjigi so omenjeni tudi Romi, ki jih avtor imenuje »cigane« in so predstavljeni zelo negativno. Avtor je bil namreč priča omenjenim izdajstvom partizanov in simpatizerjev OF s strani pripadnikov romske skupnosti v Beli krajini (še posebej omenja »cigana Jureta«, ki naj bi bil samooklicani vodja ovaduhov). V knjigi zato težko ločimo individualni in kolektivni spomin, saj se oba prepletata in ne najdemo informacije o virih, na katere se je avtor uprl, ko ni bil priča posameznim dogodkom. Ker je zgodbo oblikoval preko več virov (tako ustnih, kot pisnih), je verjetno nastala iz več plasti različnih zgodb, združenih v enotno zgodbo.

Zaradi bolj poglobljene analize, ki je nisem mogel narediti samo z uporabo slovenskih del, sem razširil polje raziskovanja. Uporabil sem razprave treh tujih avtorjev, ki so poskušali vsak na svojem primeru poiskati povezave med individualnim in kolektivnim spominom. Dogodki, ki so jih obravnavali avtorji so bili analizirani na treh različnih ravneh in so zadevali tri različne segmente družbe: vprašanje etnične manjšine, politično vprašanje manjšine oziroma vpliv spomina na politično oblikovanje spomina (opozicijsko in pozicijsko pojmovanje enakega zgodovinskega dogodka v okviru političnih strank) in vprašanje spomina ljudstva, katero v takratnem času ni bilo priznано kot narod.

Prvi članek je delo Davida W. Bligha z naslovom *Prek znanstvene diskusije: Frederic Douglas in borba za spomin na državljansko vojno*.¹⁸ V članku avtor opisuje srečanje črnih aktivistov in borcev proti suženjstvu leta 1883 v Washingtonu. Srečanje je bilo organizirano v čast Fredericu Douglasu. Na srečanju so lahko udeleženci izkazali spoštovanje do gosta in njegovega prizadevanja za abolicijo. Ob srečanjih pa se je izvršila ritualna ceremonija, v kateri so »skovali kolektivni spomin in ga prenesli med naslednje generacije«. Dogodek, ki jim je bil v oporo pri prenašanju kolektivnega spomina, je bil »masaker« v kraju Pottawatomie, kjer so vsi udeleženci prevzeli navidezno vlogo otrok tam ubitega člana skupnosti Johna Browna.

Vzrok za sprejem »krivde« na svoja pleča leži v spoznanju, da bi lahko udeleženci srečanja naredili več za osvoboditev sužnjev, vendar se zaradi svojega položaja v družbi niso hoteli ali mogli izpostaviti. Z ugotovitvijo, da so se povečini ravnali in delovali po nasvetu starejših, so zaprisedgli, da bodo varovali izročilo Johna Browna. Samo izročilo Johna Browna dejansko ne vključuje ničesar, na kar so zaprisedgli udeleženci tega srečanja.

»Z uvajanjem neresničnih dejstev in potvarjanjem lastnega individualnega spomina kolektivnemu (zgodovinskemu) spominu ne postane neka poljubna kreacija, temveč je verjeten scenarij za srečanje z racionalno preizkušnjo. Vsekakor je v naravi posameznika, da zapolni manjkajoče dele svoje biografije s spominom, ki mu ga je predstavila skupnost in se ga sam ne spominja ali pa ga ni doživel.«¹⁹

V naslednjem članku *Vizija poveljstva (Politični spomin in pričakovanja v 40-tih letih v Franciji)*²⁰ nam avtor Jon Cowans podaja svoje razumevanje kolektivnega in zgodovinskega spomina, ki izhaja iz analize različnih političnih gibanj in strank v Franciji tistega časa.

Avtor najprej predstavi kvizlinga maršala Petaina in njegov proces oblikovanja spomina, pri izoblikovanju predstave o tako imenovanem »novem redu«. Zaradi hitrega poraza poleti

¹⁸ »For Something beyond the Battlefield«: Frederick Douglass and the Struggle for the Memory of the Civil War, *The Journal of American History*, March, 1989, str. 1156 – 1158.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Jon Cowans, Vision of the Postwar, *History & Memory*, Fall 1998.

1940 in s tem političnega zloma III. republike je bila Francija v nezavidljivem položaju. Da bi lahko maršal Petain prevzel odgovornost podpisa kolaboracije z nacisti, je prebivalstvo opomnil na spremembe, ki so jih doživeli po prvi svetovni vojni. Tako je maršal Petain v spomin ljudi poskušal priklicati demokracijo III. republike, kot tudi na obdobje cesarstva ter hkrati ju unovčiti pri načrtovanju prihodnosti, ki jo je prikazal skozi pretekli povečini mistificiran zgodovinski spomin. Kolektivni in hkrati zgodovinski spomin Francije je združil na negaciji polpreteklega zgodovinskega obdobja takratne Francije.

Proces negacije kolektivnega in zgodovinskega spomina preteklih dveh desetletij, je maršal začel z transformiranjem besedila buržoazne revolucije iz leta 1789 in politične ureditve III. republike, ki jih je imenoval »stari režim«.²¹ V svojih radijskih sporočilih je iskal potrditve o grešnih, kaotičnih, nestanovitnih članih parlamenta in njihovem egoističnem, hedonističnem, »enakopravnem« in nediscipliniranem socialnem etosu. Ko je omenjal nezmožnost demokratičnega upravljanja z državo v preteklosti, je hkrati nakazoval potrebo po novi ureditvi. Zgled za »Novi red«, kot je politično ureditev imenoval, je seveda povzel po takratni politični filozofiji nacistične stranke oziroma po Hitlerjevem *Mein Kampf*. Neke vrste opravičilo, s strani maršala Petaina za povzemanje nacistične filozofije, je bila razlaga o nezmožnosti dojetanja preteklosti in s tem zgodovinskega spomina francoske družbe. Zaradi omenjene nezmožnosti je bilo potrebno storiti »družbeni in politični kompromis«, katerega rezultat naj bi se opazil v žrtvovanju določenih političnih in predvsem družbenih idealov za novi družbeni red. Zato naj bi se začela pod njegovim vodstvom v letu 1940 pripravljati ustava, ki naj bi umestila s pomočjo hierarhije in avtokracije nov in uspešnejši družbeni red. Da bi lahko nova družbena ureditev funkcionirala, je bilo potrebno v polje imaginarnega umestiti nek nov kolektivni in zgodovinski spomin, ki bi konstantno opominjal družbo na pretekle izgubljene bitke in ljudem podajal nauke. Objektivna dejstva, ki se pojavijo ob takšnem transformiranju kolektivnega in zgodovinskega spomina, pa so govorila prav nasprotno o inverziji prejšnjega sistema, ki so ga poskušali mistificirati in oddaljiti iz spomina družbe. Da je del francoske družbe verjel v tako predstavljen kolektivni in zgodovinski spomin, je bilo krivo predvsem politično in vojno ozračje prvih let vojne.²² Dejstvo, da se je družba kasneje obrnila proti takšnemu pojmovanju ureditve, je bilo posledica stanja na bojiščih druge svetovne vojne, ki je posledično spremenilo razmišljanje družbe in preoblikovalo njen kolektivni in zgodovinski spomin.

Odpor, ki se je razvil v Franciji je imel pripravljenih več scenarijev za prihodnost države. Za to je bila kriva različna politična usmeritev članov odporniškega gibanja (komunistov, socialistov, konzervativcev, republikancev). Besedila, ki jih je izdalo odporniško gibanje, so bila usmerjena povečini v sedanost (kjer so zagovarjala taktiko »sedi in čakaj«, z razvojem dogodkov pa so začeli pozivati na oboroženi odpor proti režimu Vichyjske republike in nacističnim okupatorjem) in v prihodnost, kjer pa je bilo zaslediti neenotnost stališč o nadaljnji politični ureditvi Francije. Prav neenotnost političnih stališč je bil razlog, da so se pojavila besedila o preteklem času pred vojno, kjer sta obe politični opciji poskušali s svojim umeščanjem kolektivnega in zgodovinskega spomina pridobiti na svojo stran francosko populacijo.²³ V svojih besedilih sta uporabljali podoben besednjak o nestanovitnem in neučinkovitem predvojnem demokratičnem političnem režimu. Obe strani sta si poskusili prikrojiti ali podrediti zgodovinski spomin. Lahko bi rekli, da je imel spomin funkcijo imaginarne prihodnosti, ki bi bila boljša in uspešnejša tako politično kot tudi ekonomsko in socialno. Zato so

²¹ Jon Cowans, *Vision of the Postwar*, str. 7.

²² Prav tam, str. 8.

²³ Prav tam, str. 11.

bile razlike v dojemanju spomina in oblikovanju le-tega v družbi najbolj opazne v predstavitev zgodovinskega in kolektivnega spomina, ki sta ju obe strani interpretirali vsaka s svojega zornega kota.

Za de Gaulla je bil zgodovinski spomin popolnoma negativna izkušnja, (mišljeni so dogodki polpretekle zgodovine, ki so usodno vplivali na družbeni in politični razvoj Francije med in po prvi svetovni vojni) in kot tak ni zmožni ponuditi pozitivnega modela oblikovanja družbe. Menil je, da bi bilo za francosko družbo boljše, če bi lahko končno izločila vse boleče »razvaline preteklosti«. ²⁴ Prav nasprotno pa sta KPF (Komunistična partija Francije) in SFIO (Socialistična stranka Francije) obtožila predvojno buržoazno vlado za neučinkovitost in neupoštevanje tradicije Francije, saj ni bila država nikoli vojaško poražena, temveč so jo politični krogi zbrani okoli maršala Petaina potisnili Hitlerju v roke.

Obenem pa je bilo pri obeh političnih strankah opaziti težnjo po prevzemu oblasti skozi delavsko revolucijo. Delavski razred je bil po prepričanju obeh političnih strank najboljši porok za spremembo ali za ohranitev družbenega in političnega sistema. V besedilih obeh strank je opaziti začetek mistifikacije in ritualizacije oboroženega spopada, predvsem se opazi poudarek na vseh tragično preminulih udeležencih oboroženega spopada. Namen prenosa zgodovinskega spomina, ki so ga poustvarile politične stranke in gibanja na polje političnega spopada je bil vsiliti tedanji družbi svojo različico zgodovinskega spomina. Takšen namen so lahko omenjena združenja dosegla s sklicevanjem in opominjanjem na žrtve, ki so padle oziroma so bile usmrčene, s strani nacistov in kvislinške vichyjeve oblasti. Rezultat omenjenega procesa je bil, da je tako zgodovinski kot tudi kolektivni spomin hkrati prepletel preteklost s sedanostjo v imenu političnega boja in obenem ohranil spomin ter pomiritev borcev z vsemi, ki so padli za svobodno Francijo. Kljub temu je opaziti razliko med golisti in komunisti ter socialisti, kjer se poskuša na novo definirati zgodovinski spomin na dogodke pred vojno, kjer je bilo nemogoče doseči med omenjenimi strankami politični konsenz. Zato sta nasprotni politični strani zgodovinski spomin ohranili in ga predstavljali javnosti bipolarno nasprotno: de Gaullova stranka je krivdo za poraz in nezmožnost organiziranja obrambe države prenesla na predvojni demokratični izvoljeni parlament, ki so ga prikazali v zgodovinskem spominu kot glavnega krivca za neuspešni dogovor med takratnimi političnimi opcijami, medtem ko so bili krivci za komuniste in socialiste le buržoazija ter kapitalisti (člani taistega predvojnega parlamenta), ki so blokirali delo vlade.

Zaradi prepletanja imaginarnih in realnih dogodkov v zgodovini je nastalo v družbi več različnih pojmovanj predvojnega obdobja. Na različne poglede na to obdobje je imel velik vpliv kolektivni spomin skupin, ki so zaradi svojega položaja v skupnosti distribuirale svoje videnje pretekle zgodovine, kar je rezultiralo v nezmožnosti velikega dela francoske javnosti, da bi realno prečnil oba politična programa, ki sta jim ga ponujali omenjeni stranki, hkrati pa je velik del družbe postal apatičen tako do zgodovinskega kot do kolektivnega spomina. Rezultat politične borbe na polju zgodovinskega spomina je bil ta, da so se zgodovinska dejstva marginalizirala in umaknila mistifikaciji ter ritualizaciji pred in medvojnih dogodkov, ki sta služili povojnim družbenim spremembam.

V zadnjem analiziranem članku Matti Bunzl »*V politiki in semantiki spomina Avstrije: Spomenik proti vojni in fašizmu na Dunaju*«²⁵ prikaže problem prezentacije zgodovinskih dogodkov, ki jih država Avstrija noče ali ne zmore prikazati kot zgodovinski proces, temveč

²⁴ Omenjena in velikokrat povzeta izjava de Gaulla, vendar se opazi pri avtorju članka, da je bila vzeta iz konteksta.

²⁵ Matti Bunzl, »On the Politics and Semantics of Austrian Memory: Vienna's Monument against War and Fascism«, *History & Memory*, Winter, Fall 1995, str. 7 – 40.

jih deli na zgodovinske dogodke in ustvarja imaginarij zgodovinskega in kolektivnega spomina, ki ne vključuje spomina posameznika v družbi. Avstrijsko zgodovinopisje pojmuje obdobje druge svetovne vojne na ozemlju današnje Avstrije kot obdobje, v katerem je nacistični okupator zavzel in prisvojil današnje avstrijsko ozemlje. Kar je sila nerazumljiva trditev, kajti statistični podatek nam pove, da je bilo včlanjenih v nacistično stranko (v odstotkih) največ prav državljanov Avstrije.

V letu 1988 je prestolnico Avstrije pretresel kulturni in politični škandal, vzrok katerega je bila postavitve spomenika žrtvam vojne in fašizma priznanega avstrijskega umetnika Alfreda Hrdlicka. Spomenik bi moral biti postavljen na prominentnem Albertplatzu, kjer je bilo med vojno v zavezniškem zračnem bombardiranju ubitih nekaj sto ljudi. Tedanji župan (član socialdemokratske stranke) se je z postavitvijo spomenika strinjal, obe opozicijski stranki (Ljudska stranka in Stranka svobodnjakov) pa se nista in sta predlagali dve nadomestni lokaciji in sicer obe na predmestnih, turistično neatraktivnih lokacijah.

Vzrok za tolikšen odpor do postavitve spomenika je potrebno po avtorjevem mnenju poiskati v volilni kampanji tedanjega predsednika Avstrije Kurta Waldheima,²⁶ med katero je prišla na dan njegova aktivna udeležba v nacistični stranki, in obtožbah, da je osebno zakrivil smrt civilistov. Takrat je avstrijska družba reagirala enotno in prikazala napad na omenjenega kandidata za predsednika republike kot napad svetovne javnosti na integriteto države Avstrije. Predvsem so bile omenjene ZDA in svetovna judovska skupnost, ki naj bi bila še posebej sovražna do Republike Avstrije in njenega predsedniškega kandidata. Ob tem pa se je pojavilo vprašanje zgodovinskega in kolektivnega spomina državljanov Avstrije.

Razlaga zgodovinskega dogodka se je opirala na pravno razlago o izginotju Avstrije kot države od priključitve 1938 pa do konca druge svetovne vojne. Ker Avstrija kot država ni obstajala, ni mogla nositi krivde za dogodke, ki so jih sprožili nacisti, pač pa je bila zaradi priključitve Tretjemu Rajhu sama žrtev nacistične Nemčije. Tako je bil uradno zasnovan mit o »Drugi republiki«, ki ga je sprejela avstrijska družba in je sčasoma postal že dogmatičen. Dejstva, ki nam jih predstavi avtor spomenika Hrdlick, pa govorijo o drugačni vlogi Avstrije tistega zgodovinskega obdobja. Takratna Avstrija je imela leta 1942 sedemsto tisoč članov nacistične stranke, ob osvoboditvi Avstrije je bilo prebivalstvo povečini pasivno in se ni uprlo, kar pomeni da je raje bilo poraženo, kot pa da bi bilo osvobojeno od tuje vojske. V času priključitve države Avstrije k nacistični Nemčiji in kasnejšega obdobja, so meščani Dunaja (in ne zgolj nacisti) sodelovali v mučenju in preganjanju Judov (avtor omenja 5700 preživelih od več kot sto tisoč pred vojno živečih pripadnikov judovske skupnosti).²⁷ Na Dunaju so bili poznani tako imenovani »ščetkasti trgi«, kjer so Judje z zobnimi ščetkami čistili trge. Odgovor oziroma del odgovora o nastanku in ohranitvi mita (o nevpletenosti in sodelovanju države Avstrije z nacistično Nemčijo, z razlago ker je pravno-formalno leta 1939 bila priključena k Tretjemu Rajhu) lahko poiščemo tudi v povojnem delovanju mednarodne skupnosti, ki ni nikoli naložila Avstriji bremena krivde. Avstrija je bila oproščena kakršnekoli odgovornosti za vojno. Tako njeni prebivalci niso nikoli čutili posebne odgovornosti ali krivde za omenjene zgodovinske dogodke. Še več, s pomočjo mita o Avstriji kot žrtvi je kolektivni in zgodovinski spomin ohranil idejo o žrtvovanju in neodgovornosti prebivalcev Avstrije za dogodke med vojno, krivde za omenjene dogodke torej niso poiskali pri sebi temveč v imaginarni preteklosti skupnosti, ki ni obstajala. Takšna razlaga medvojne zgodovine je ostala

²⁶ Afera Waldheim se je razplamtela, ko tedanji kandidat in kasneje izvoljeni kandidat za predsednika Avstrije ni hotel umakniti kandidature zaradi svojega aktivnega sodelovanja v drugi svetovni vojni na strani nacistične Nemčije.

²⁷ Matti Bunzl, »On the Politics and Semantics of Austrian Memory: Vienna's Monument against War and Fascism«, str. 11.

nespremenjena skoraj štirideset let. Kandidatura in kasnejša izvolitev Waldheima za predsednika Avstrije ter reakcije svetovne skupnosti na omenjene dogodke kot tudi postavitev spomenika žrtvam vojne in fašizma na Dunaju so močno omajale mit o kolektivni žrtvi nacije. Zato so bili argumenti, ki so se jih posluževali zagovorniki mita o žrtvi povečini demagoški in hkrati nesposobni, da bi razkrili zgodovinsko težo poteka pred in medvojnih dogodkov. V besedilih, ki so branila ne le predsedniškega kandidata, temveč državo Avstrijo, se je pokazalo, da je za ohranitev mita in s tem Avstrije potrebno uporabiti demagoški besednjak o ogroženosti »očetnjave«. V javnem prostoru se je prikazoval napad na predsedniškega kandidata, kot napad na »našo avstrijsko zgodovino« (in obenem na »naš« zgodovinski spomin), kot je izjavil predsednik ljudske stranke Alois Mock.²⁸

Del avstrijske družbe pa ni sprejemal tako predstavljene uradne razlage zgodovine. Del te skupine, imenovane *Neues Österreich*, je bil tudi kipar Alfred Hrdlicka, ki bi moral postaviti spomenik žrtvam vojne in fašizma. Kljub mnogim nasprotovanjem, ki so jih vodili člani ljudske in svobodnjaške stranke ter medijev (časopis *Die Krone* je zbiral podpise Dunajčanov, da bi tako preprečili postavitev spomenika),²⁹ je bil spomenik postavljen na Albertinaplatzu. Kot omenja avtor, je sedanjost uzakonjena skozi predstavo preteklosti, medtem ko je preteklost predstavljena skozi pogajanja v sedanjosti. Zaradi uspeha postavitve spomenika si je avtor ustvaril tolikšno integriteto, da je na štirih ločenih skulpturah upodobil zgodovino Avstrije v letih 1938-45. S tem dejanjem je porušil do tedaj sprejeti status quo o zgodovini države.

Posameznik je snoval/izoblikoval individualni spomin, vendar je bil ta spomin samocenzuriran, če se ni ujemal z modelom, ki ga je predstavljal prevladujoči kolektivni spomin družbene skupine, ki je prevzela oblast. Da lahko govorimo o takšnem načinu spominjanja, je bilo potrebno v družbi ustvariti določene pogoje, ki so vnaprej ustvarjali polje za takšne vrste spomina na pretekle dogodke oziroma zgodovino.³⁰

Vsak dogodek, ki se je zgodil v preteklosti, ima svojo zgodovino sosledja, ki ga umesti v kolektivni spomin. Vsak dogodek v kontekstu kolektivnega spomina ni tako pomemben, da bi se ga posameznik ali družba spominjala. Pa vendar je lahko za obstoj določenega političnega sistema, režima ali ureditve, za njegovo nemoteno delovanje tak dogodek potreben. Zato se nek zgodovinski dogodek mistificira, kjer kolektivni spomin družbe realnost dogodka spremeni v nekaj imaginarnega, neotipljivega. Lahko bi rekli, da dogodek pridobi nek »transcendentni« kontekst. Z obstojem mita nam hoče neka družbena skupina skozi svoj kolektivni spomin privzgojiti drugačno gledanje na racionalen zgodovinski dogodek. V sami zgradbi mita je čutiti borbo, odpor in končno zmago obstoječega družbenega reda oziroma hegemonistične opcije nad nasprotnikom. V naših primerih zaupanje v mit meji že na kulturno čaščenje. Sam mit in s tem tudi kolektivni spomin producira država, ki pa mora konstantno vzdrževati spomin na obstoječi mit. Zato prireja komemoracije, zборе in srečanja, kjer obuja spomin na mit. Kajti kolektivni spomin, ki ga država doseže na način, ki je opisan, je kratkotrajen in vezan na določeno politično opcijo (spomini, ki so opisani v delu so za zdajšnje generacije zanimivi le v kontekstu nekega zgodovinskega obdobja in nikakor ne obujanja mita).

Kolektivni spomin kot tak ni enoplasten, temveč lahko trdimo, da je kolektivnih spominov več. Družba oziroma skupine, ki so v družbi prisotne, v posameznih časovnih obdobjih »proizvedejo« določene spomine, ki imajo skozi že omenjeno časovno funkcijo različne družbene rabe. Kolektivni spomin, ki ga predstavlja besedilo druge knjige, ima popolnoma

²⁸ Prav tam, str. 15.

²⁹ Prav tam, str. 18.

³⁰ Paul Connerton, *How societies remember*, University Press, Cambridge 1995, str. 6.

drugačno funkcijo, kot jo je imel kolektivni spomin v knjižni zbirki *Po partizanski Beli krajini*. Tu je namreč spomin v funkciji sedanjosti: ne povečuje zgodovinskega dogodka kot posameznega dogodka, temveč poveže dogodke v enoten kolektivni spomin ali model, ki ima le eno zgodovinsko resnico, katere naloga je umestiti preteklost v sedanjost in reproducirati ter prevzeti takratne ideje v samo družbo.³¹ Menim, da je bil namen pisanja v takšnem slogu prenesti polpretekle zgodovinske dogodke s pomočjo kolektivnega spomina, ki je tu diferenciran kot državni spomin, na sedanjost, na takratni povojni čas, v kontekstu »nepozabljanja« herojske dobe. V omenjenih primerih zasledimo tudi individualni spomin, katerega avtor uporabi le, da poudari razliko v dejanjih okupatorja in osvoboditelja. Individualni spomin je v popolnoma podrejenem odnosu s kolektivnim, lahko bi rekli »političnim«, spominom. Spomin je popolnoma »socializiran«, kar pomeni, da je spomin postavljen na položaj razlagalca določenih zgodovinskih dogodkov.

Ker se ob takšnem prikazovanju zgodovinskega spomina relativizirajo določeni specifični elementi preteklosti, lahko avtor prikaže le skupno preteklost, ki je pavšalno primerljiva s preteklostjo celotne družbe. Pomen določenih simbolov, ki jih avtor poudari je pomenljiv – ne samo za določeno skupino, temveč za družbo kot celoto. Ker pa so ljudje bili v takratni družbi manj pobožni³² (vsaj javno se religija ni omenjala prav pogosto) in so se manj zavedali pomena simbolov in obredov, je v nekaterih pogledih normativna zmožnost simbolov zelo velika, ker ni nadzorovana. Tako ti simboli učinkujejo, kot družbeno nasprotje, ki je daljnosežno, saj se kratko malo širi prek čustvenih izkušenj... Ta močna čustvena nasprotja so nevidna, torej nedolžna, a vendar prav zato nevarna. Tako proizveden kolektivni spomin ima zato več funkcij. Ena pomembnejših je poudarjanje enotnosti ter zagotavljanje lojalnosti ljudi do obstoječega družbenega reda oziroma pridobivanje konsenza za le tega. To nalogo lahko opravi religija (pomen je lahko sakralni in pomeni religijo kot cerkveno institucijo ali pa profano, kjer je religija mišljena, kot politična opcija oziroma prepričanje). Nalogo religije lahko uporabijo realistično, kot pravo kolektivno predelavo, v nekaterih pa so bistvene oblike posredne predelave, pri katerih so podobne in metafore druga realnost, ki nadomesti materialno realnost. V tej vzporedni realnosti so tako dovoljeni misli in čustva, ki v realnosti niso dovoljena, zato da jih lahko udomačimo in nadziramo v praksi.³³

Omenjene družbene procese je tako potrebno upoštevati, ker nam razkrivajo transformacijo zgodovinskega spomina (kolektivnega in individualnega) preko oblik, ki nastajajo skozi proces negacije spominjanja posameznika in družbe, ki se odziva na spremembe in interese, ki se porajajo v njej.³⁴ V omenjenih knjižnih delih sta to procesa spreminjanja in kasnejše ohranitev nove politične ureditve in družbenega reda.

F. Douglass je v članku *For Something beyond the Battlefield* opisal spreminjanje individualnega spomina s pomočjo procesa kolektivizacije v kolektivni spomin. Proces transformacije ni bil izvršen zaradi potvarjanja zgodovinskega spomina, temveč je bil namen postaviti enačaj med kolektivnim in zgodovinskim spominom specifične etnične skupnosti in jo skozi proces enakosti kolektivnega in zgodovinskega spomina povezati in združiti v trdo politično in obenem družbeno priznano skupino, nacionalno celoto. Potrditev zgodovinske ideje o priznavanju nacionalne skupine skozi enotni kolektivni in zgodovinski spomin, bi

³¹ Eric J. Hobsbawm, The social function of the past: Some Questions, *The Past and Present Society*, Balliol College, Oxford 1972, str. 2.

³² Luisa Accati, *Pošast in lepotica (Oče in mati v katoliški vzgoji čustev)*, Studia humanitatis, Ljubljana, 2001, str. 207.

³³ Luisa Accati, *Pošast in lepotica (Oče in mati v katoliški vzgoji čustev)*, str. 212.

³⁴ Lyn Spillman, When Do Collective Memories Last?, *Social Science History*, 22 (1998), str. 451.

poiskali v potrditvi s strani večinske družbene skupnosti, ki bi tej skupnosti priznala pravico do družbenega in političnega obstoja.

Obstajajo pa tudi procesi spreminjanja zgodovinskih dejstev skozi politične in družbene spremembe, kjer se oblikujejo kolektivni in zgodovinski spomini političnih strank. Individualni spomin tu je postranska zadeva in je kot tak nepomemben, v vseh treh primerih (v opombo članek Jona Cowansa) je opazna tendenca h kolektivnemu, skupinskemu spominu.

V političnih govorih in besedilih ni zaznati težnje k individualnemu spominjanju dogodkov posameznega člana skupnosti. Takšna težnja k enotnemu kolektivnemu spominu je pričakovana, saj je bila družba pahnjena v spremembe, ki so nanjo imele daljnosežne posledice. Prav zaradi specifičnih razmer, ki so botrovale k temu, da je prevzel vodilno vlogo v oblikovanju zgodovinskega spomina kolektivni spomin, se je v poveljni Franciji razvila v določenih univerzitetnih krogih historična smer, ki je povzemala individualni spomin kot glavno vodilo pri ponovnem preučevanju historicizma: pomemben je bil posameznik in ne več kolektiv.

Primer urejanja kolektivnega in zgodovinskega spomina lahko sprejemamo kot kompromis med izgubo nacionalne identitete in obstojem nacije zaradi zunanjih političnih sprememb v prvem primeru omenjenega članka, medtem ko ostala dva lahko pojmujejo kot politično borbo za prevzem oblasti v poveljni Franciji.³⁵

Obe politični opciji sta jemali zgodovinski spomin in z njim kolektivni spomin skupnosti kot model, v katerem so pričakovanja in spomini posameznika uporabljeni v sedanosti in so v opomin taiste družbe, da bi bila se je potrebno izogniti ponovitvi preteklosti v prihodnosti. Obe politični opciji uporabljata kolektivni spomin kot neke vrste membrano, skozi katero vsak posameznik vlije svoj individualni spomin in ga tako poenoti. V membrani tako ostanejo vsa dejstva, ki bi lahko določeni spomin precizirala in ga določila v zgodovinskem obdobju. Kolektivni spomin mora ostati v določenem segmentu časovno in zgodovinsko nedefiniran.

Določeno časovno obdobje v vojni je bilo za obe stranki čas politične in tudi idejne dezorientacije. Zato omenjenega zgodovinskega obdobja ne zasledimo v kolektivnem in ne zgodovinskem spominu obeh političnih strank obdobja do let 1943–44. Zasledimo pa ga v kolektivnem in zgodovinskem spominu ostalega dela družbe, ki je prav zaradi nezmožnosti obeh političnih opcij dovolila nastanek in razvoj Vichyjske republike. Torej dela družbe, ki je sprejel kolektivni in zgodovinski spomin zaradi svojih lastnih družbenopolitičnih interesov. Spomin, ki se je zgledoval po nekem imaginarnem obdobju ali, če povzamemo avtorjev citat, je »zgodovina stalno na preži za spominom, kjer je njena naloga, da ga preseneti in uniči.«³⁶ Trije primeri, ki smo jih predstavili v besedilu, potrjujejo omenjeno tezo. Vse tri politične opcije so gradile svojo razlago zgodovine na spominih skupnosti, ki pa so vnaprej zakoličili svoje videnje zgodovine in kolektivnega spomina. Uporabili so proces mistifikacije določenih zgodovinskih dogodkov, ki so imeli velik vpliv na družbo. Ali se je skupnost, ki ji je določena skupina vsiljevala svoje videnje zgodovinskega spomina, zavestno odločila reducirati oziroma pozabiti določene segmente individualnega spomina, da bi lahko ostala v določenih družbenih okvirih?

Odgovor lahko najdemo v knjigi Paula Fussella (*Velika vojna in moderni spomin*),³⁷ kjer avtor opiše psihološki pojav, ki ga je leta 1926 analiziral Carl Jung: »Vojna, ki se je končala pred nekaj leti, se v moji zavesti še ni končala, temveč se je nadaljevala naprej«. Takšno

³⁵ Samo zaradi metodološkega pristopa obeh političnih opcij je primerjava s takratnim političnim stanjem v Sloveniji primerljiva (predvsem med in malo manj po vojni).

³⁶ Jon Cowans, *Vision of Postwar*, str. 29.

³⁷ Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory*, Oxford university press, New York/London 2000.

stanje duha je bilo v Franciji prisotno v letih 1940–46. Štiridesetletni Francoz je na primer preživel dva svetovna spopada, veliko gospodarsko depresijo, medvojne politične konflikte, kolaboracijo dela družbe, osvobodilno borbo in kasnejši politični boj za oblast. Zaradi družbenega obsega dogodkov, ki so vplivali na posameznika, je bil taisti posameznik nezmožen poiskati, se upreti ali se spominjati svojega individualnega spomina, ki bi se moral transformirati v kolektivni in zgodovinski spomin. Postal je ujetnik spominskega družbenega okvira takratnega časa.

Politiki oziroma politične stranke uporabijo zgodovinski in kolektivni spomin zaradi sedanjosti, natančneje: z uporabo spomina so na politično polje vnesli nov model političnega boja. Z mistifikacijo in nedoslednim prikazovanjem zgodovinskih dogodkov so oblikovali sedanost oziroma kolektivni in zgodovinski spomin družbe. Individualni spomin je bil izločen iz procesa oblikovanja zgodovinskega spomina, v družbi so bili sprejeti le spomini posameznika, ki so kolektivni in zgodovinski spomin zgolj potrjevali. Temeljna razlika se torej ni vršila med spominom in zgodovino, temveč med obstoječimi političnimi opcijami strankami, ki so tako preteklost in prihodnost odslikavale s svoje politične perspektive.

Kakšne so družbene posledice takšnega ravnanja s kolektivnim in zgodovinskim spominom, lahko vidimo v zadnjem analiziranem članku, kjer je bil individualni spomin načrtno umaknjen iz družbenega in političnega konteksta. Prav s postavitvijo spomenika in hkrati razlago zgodovinskega obdobja, ki uradno ni obstajalo, je avtor spomenika sprožil ponovni proces transformacije individualnega spomina v kolektivnega ter zgodovinskega. Uradna objava besedila pa je ogrozila mit o avstrijski »Prvi republiki« kot žrtvi nacizma ter je mnoge ljudi »spomnilo« na individualni spomin, ki ni bil več v tolikšni meri ekvivalenten uradnemu kolektivnemu oziroma zgodovinskemu spominu države. S postavitvijo spomenika žrtvam vojne in fašizma naj bi se začela strokovna razprava o zgodovinskem spominu prebivalcev Avstrije v letih 1938–45. Razprave ni bilo (vsaj ne ob postavitvi spomenika, leta 1988/90), mit o žrtvi pa je še vedno prisoten, saj se omenja vse žrtve nacizma in se izogiba specifikaciji določenih skupin. S pomočjo mita so se sproducirali najbolj bizarni rituali in ceremonije (praznuje se konec zavezniške okupacije Avstrije, medtem ko se o vprašanju holokavsta in antisemitizma v Avstriji komajda razpravlja). Avstrija po interpretaciji avstrijskega zgodovinskega spomenika ni obstajala v času nacizma, potemtakem tudi državljani Avstrije ne bi bili odgovorni za zločine nacistov, ker naj jih uradno ne bi bilo. Ali kot je zapisano: »Bolj, ko podčrtavamo njihovo krivdo, bolj poudarimo našo brezpogojno nedolžnost.«³⁸ Tudi spomenik na Albertinaplatzu ima kratek zgodovinski spomin, saj ne omenja velikih težav, ki so jih Židje imeli in jih še imajo v Avstriji kot državljani drugega redu.³⁹ Avtor spomenika je v podajanju dejstev za nastanek spomenika dejal, da ni nikoli razmišljal, da je ustvaril skulpturo samo za žrtve židovske skupnosti. Ob tej izjavi je Hrdlicka vede ali nevede priznal mit o žrtvi republike, saj postavil problem preganjanja Židov na margino zgodovinskega spomina ter tako izničil možnost spreminjanja zgodovinskega spomina.

V analiziranih delih smo bili priča umikanju (zavestnemu in nezavestnemu) individualnega spomina v korist kolektivnega. Kolektivni spomin ima tako nalogo mistificiranja in ohranjanja dogodka za poznejše generacije, vendar je spomin prečiščen in vsebuje le dogodke, ki so družbeni ter oblasti sprejemljivi ter v skladu z njeno verzijo preteklih in polpreteklih dogodkov. Individualni spomin je tako postavljen v vlogo potrjevalca že omenjenih družbenih dogodkov, ki so bili takrat že razglašeni za zgodovinske. Torej je bil tudi posameznik hote ali nehote vpet skozi svoj spomin v določeno družbeno skupino, ki je zagovarjala svoje videnje

³⁸ Wolfgang Benz, *Holokavst, Vita activa*, Ljubljana 2000, str.127.

³⁹ Prav tam, str. 28 – 31.

zgodovine in s tem upravljala z zgodovinskim spominom, ki pa je bil mnogokrat enačen z kolektivnim spominom te skupine.

Zaradi naše lastne vpetosti v različne družbeno-politične dejavnosti v družbi, lahko povzamemo sam proces, kot interaktivni proces. Zato je samo raziskovanje, kot tudi analiza mnogokrat otežkočeno. Tu opozarjam predvsem na politični vpliv na zgodovinarja/raziskovalca in pa tudi vpletanje samega zgodovinarja v družbeno-politične spremembe, kjer ni več zgolj opazovalec, temveč aktivni udeleženec. Tako je tudi raziskovalno delo pod zavestnim ali pa nezavednim vplivom sedanjosti. Kako se izogniti takšni pasti?

Odgovor je podal Maurice Halbwachs: »Svoje delo lahko opravljamo le, če se namenoma postavimo ven iz časa, ki so ga doživele skupine, ki so prisostvovala dogodkom in so bile z njim v bolj ali manj neposrednem stiku in ki bi se jih zato lahko spomnile.«⁴⁰

Pomembno je, da je raziskovalno delo opravljeno s pomočjo znanstvenih metod in ne na osnovi politične ali družbene ideologije, kot je bilo mnogokrat v preteklosti in se dogaja tudi sedaj.

Ob koncu sestavka bi rad še omenil vlogo zgodovinarja pri razvoju celotne družbe. Zgodovina kot znanstvena veda je bila in bo vedno pod pritiskom političnih elit, ki bodo želela skozi različne interpretacije zgodovinskih dogodkov predstaviti svoja politična nazoranja in tako posredno vplivati na mišljenje družbe. Kajti družbene skupine, ki so na oblasti, vedno povzamejo le del zgodovinskega spomina, kar pomeni, da sam proces historizacije spomina zajame le del družbe. Zgodovinarji se lahko takšnih vplivov obrani le tako, da se »odstrani« s polja političnega in tako ne podleže dnevnopolitičnim hotenjem različnih družbenih skupin. Pa vendar ni zgodovina nič drugega kot sosledje posameznih generacij, od katerih vsaka izkorišča materiale, kapitale, produkcijske sile, ki so jih zapustile vse poprejšnje generacije, in zato po eni strani v popolnoma spremenjenih okoliščinah nadaljuje dejavnost in po drugi strani s popolnoma spremenjeno dejavnostjo modificira stare okoliščine, »in to je zdaj mogoče spekulativno tako obrniti, da se kasnejša zgodovina naredi za smoter prejšnje.«⁴¹ Tako lahko ugotovimo, da bolj ko se širijo možnosti izkoriščanja različnih družbenopolitičnih produktov, tem bolj se razširja vpliv zgodovine kot razlagalke in povezovalke omenjenih dogodkov.

Ob tej misli lahko sklenemo, zakaj se individualni spomin podreja kolektivnemu. Posamezniki vsekakor razlikujejo, katera od obeh vrst enakosti ima več prednosti: tista, ki vsem državljanom ugodnosti porazdeli enakomerno, ali tista, ki jih razdeli glede na usluge vsakega posameznika.⁴² Tako je vsak posameznik težil k pripadnosti družbeni skupini, ki je bila na oblasti oziroma je imela možnost vpliva na posameznika. Zatorej je vpliv družbenopolitičnih skupin in družbe kot celote na posameznika tista smer ali vodilo v zgodovinarstvu, ki bi lahko ponudilo najbolj izčrpne odgovore na vprašanja razvoja družbenih enot. Kajti naše pravo preučevanje zgodovine je preučevanje človeškega stanja, a obenem je človek zadnji predmet preučevanja modreca.⁴³

⁴⁰ Maurice Halbwachs, *Kolektivni spomin*, str. 118.

⁴¹ Karl Marx, Friedrich Engels, *Izbrana dela*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977, str. 43.

⁴² Jean Jacques Rousseau, *Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*, zbirka Prevodi, Ljubljana 1993, str. 106.

⁴³ Jean Jacques Rousseau, *Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*, zbirka Prevodi, Ljubljana 1993, str. 109.

S u m m a r y

The Intertwinement of Individual and Collective Memory in Historiography

Sašo Komerički

As a scientific discipline, history has always been subject to political pressures. By employing different interpretations of historic events political elites wish to present their political views, thus influencing public opinion. Social groups that are in power always tend to adopt only a part of historical memory, which indicates that the process of historization of the memory includes only one segment of society. In order to avoid political influence of different social groups historiography has to withdraw from the politics, which is the only way to remain unbiased and impartial. Yet history is but a sequence of generations that exploit materials, capital, and means of production left to them by previous generations. It is therefore possible to say that an increased possibility of exploitation of different sociopolitical products increases the capacity of history to interpret historic events.

Now it becomes clear why collective memory becomes subordinate to collective memory. People are obviously clearly aware which of the two kinds of equality has more benefits: the one that distributes privileges to its citizens on an equal basis, or the one that grants them according to each individual's merits. Each individual therefore strives to belong to the social group in power that possesses the greatest ability to influence that person. This is why the influence of sociopolitical groups and society as a whole on the individual is the orientation in historiography that can produce the most comprehensive answer to the question of the development of social units. The true historical orientation is the study of the human condition. At the same time, the human is the ultimate object of study of the sage.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejših zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

Mitja Ferenc

Gospodarstvo Kočevske v prvem desetletju po 2. svetovni vojni

UDK 940.531.44:33(497.4 Kočevsko)

FERENC, Mitja, dr. docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, ferenc.mitja@guest.arnes.si

Gospodarstvo Kočevske v prvem desetletju po 2. svetovni vojni

Zgodovinski časopis, Ljubljana 60/2006 (134), št. 3–4, str. 415–435, 95 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V razpravi avtor obravnava gospodarstvo na Kočevskem v prvem desetletju po koncu 2. svetovne vojne. Nekdanje nemško jezikovno območje je po odselitvi večinskega nemškega prebivalstva, zaplembi njihove lastnine in zaradi vojnega pustošenja doživelo večjo škodo kot druga območja na Slovenskem. Vasi po vojni niso obnovili, kolonizacijo pa so dopustili le v okviru zaposlovanja v državnem kmetijskem posestvu in kmečko-delavskih združenjih, obsežna zemljišča pa namenili živinoreji.

Avtorski izvleček

UDC 940.531.44:33(497.4 Kočevsko)

FERENC, Mitja, PhD, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, ferenc.mitja@guest.arnes.si

Economy of Kočevsko in the First Decade after the Second World War

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 60/2006 (134), No. 3–4, pp. 415–435, 95 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Examined is the economy of the region of Kočevsko in the first decade after the Second World War. Once a German linguistic area, this region suffered greater damage than any other part of Slovenia because of the departure of its German majority population, confiscation of their property, and war devastation. Villages have never been rebuilt and colonization was allowed only if colonists took employment in the state-owned farming complex or in farming cooperatives. Extensive land areas were reassigned for cattle breeding.

Author's Abstract

Kočevsko¹ je njeno večinsko prebivalstvo leta 1941 nenadoma in skoraj v celoti zapustilo. Izselitev kočevskih Nemcev, vojno opustošenje in povojno propadanje ter načrtno rušenje so imeli za nekoč razvito kulturno krajino usodne posledice. Danes so obsežni deli nekdanjega kultiviranega ozemlja preraščeni z gozdom, naselja porušena in odstranjena. Nekdanja naselbinska kultura je skoraj v celoti izbrisana. Velika sprememba celotne krajine na Kočevskem je primer, ki bi mu po obsegu daleč naokoli težko našli enakega. Življenje na Kočevskem se danes dogaja samo na nekaterih območjih, pa še tam ne upošteva nekdanjih posebnosti in značilnosti te pokrajine.

Usoda naselbin in hiš

Polovica vasi na Kočevskem je konec vojne pričakala opuščena in je po koncu vojne večinoma niso naselili. Zadnji uradni popis prebivalstva v Kraljevini Jugoslaviji l. 1931 je na nekdanjem nemškem jezikovnem območju naštel 3779 stanovanjskih poslopij, narodnostni

¹ Termin Kočevska v knjigi uporabljam za tisto območje, na katerem so – bolj ali manj strnjeno kot narodno mešan otok sredi Slovencev – šest stoletij, do leta 1941, prebivali nemški prebivalci – kočevski Nemci (Kočevarji). Poleg dela okraja Kočevje je sodilo ozemlje še v okraja Novo mesto in Črnomelj. Več glej v: Mitja Ferenc: *Kočevska – pusta in prazna. Nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*, Ljubljana 2005 (v nadaljevanju Ferenc, Kočevska – pusta in prazna), str. 20–28.

kataster kočevskih vasi l. 1936/37 pa 4391, od katerih je bilo že 1262 opustelih ali v ruševinah, torej vsaka tretja do četrta hiša. Rezultati začasnega popisa julija 1945 so prikazali, da je bila nenaseljena kar polovica (89) od 176 naselij.² Podobno je bilo ob popisih l. 1948 in 1953, ko je bilo nenaseljenih 91 oziroma 99 naselij.

Ob koncu vojne je od 3945 stanovanjskih hiš bilo poškodovanih ali uničenih skoraj dve tretjini (65% oz. 2548), kar je skoraj enkrat več od slovenskega povprečja. Takšnega velikega uničenja na nekem strnjenem območju ni doživela nobena slovenska pokrajina in tudi ne noben okraj v Sloveniji. Kljub temu da je Kočevska imela le 1,9 % stanovanjskih hiš na Slovenskem, je število uničenih in poškodovanih hiš leta 1945 pomenilo 14,4 % vseh v Sloveniji. Nekatera območja na Kočevskem so ostala tako rekoč brez uporabne hiše ali pa le z redkimi hišami. Največje uničenje in razselitev so doživela naselja predvojnih občin Črmošnjice, Stari Log in Koprivnik, kjer redko katera vas ni bila uničena.³ Uničeni ali močno poškodovani so bili tudi maloštevilni industrijski obrati v Kočevju in na podeželju. Zato je bila obnova podeželja in mesta Kočevje za oblast v Kočevju najbolj pereče vprašanje. Izselitev kočevskih Nemcev in požig njihovih vasi, pa tudi žrtve med slovenskim domačini med drugo svetovno vojno, so povzročili, da je po osvoboditvi na Kočevskem prebivalo le nekaj več kot tretjina – okoli 6500 prebivalcev – kot ob popisu prebivalstva l. 1931. Tudi ob popisu l. 1991 njegovo število ni doseglo števila iz l. 1931.

Razmišljanja o obnovi gospodarstva med vojno

Razprave o povojni gospodarski obnovi na Kočevskem so se začele še pred koncem vojne in so potekale predvsem v gospodarskih odsekih predsedstva SNOS, Znanstvenem inštitutu in Študijski komisiji. Znane so tri študije ureditve gospodarstva na Kočevskem po vojni, od katerih je le ena zajemala celotno obravnavano območje, drugi dve pa tisti del, ki je bil pod nadzorom NOG. *Osnutek gospodarstva na Kočevskem* takoj po osvoboditvi, ki ga je v začetku leta 1945 izdelal gozdar Jože Žagar, je predvideval, da bodo zemljo kočevskih Nemcev uporabili predvsem za »vzorno živinorejo in pašništvo«. Na gospodarskih osnovah naj bi nastal »vzoren veleobrat«, vzgled drugim pri živinorejskem in pašniškem gospodarjenju. Kočevska naj bi postala samostojna gospodarska enota z dvema glavnima gospodarskima panogama: živinorejo in gozdarstvom.⁴

Tudi po drugih dveh načrtih bi Kočevsko namenili živinoreji in gozdarstvu ter kolektivni obdelavi.⁵ Dosledno nobenega izmed načrtov po vojni niso uporabili. So pa kočevska zemljišča

² Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), Ministrstvo za finance (v nadaljevanju MF), f. 122 (Cankarjeva); Več o tem glej Mitja Ferenc: Štetje prebivalstva in hiš 15. julija 1945 na območju okrajnega izvršnega ljudskega odbora v Kočevju. *Kronika*, 43/1995, št. 3, str. 69–76.

³ Ferenc, Kočevska – pusta in prazna, str. 575–586.

⁴ ARS-II, Predsedstvo slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (v nadaljevanju PSNOS) – Odsek za gospodarstvo, oddelek za gozdarstvo, f. 473/I, Osnutek gospodarstva na Kočevskem takoj po osvoboditvi, 25. 1. 1945, 6 strani.

Po predvidevanjih bi na 32.800 hektarjev pašnikov lahko sprejeli najmanj 10.000 glav živine. Območje bi gospodarsko razdelili na šest odsekov (kočevsko-mozeljski, goteniško-kočevsko-reški, črmošnjiško-poljanski, starološki, koprivniški in podpreški), ki bi bili povezani z mestom Kočevje kot središčem pokrajine. Vsakemu območju so v osnutku predvideli najbolj primerno kmetijsko dejavnost ter ocenili, katere vasi so primerne za obnovo in naselitev. V vsakem odseku bi uredili planšarije (skupno osemnajst), ki bi jim dodelili poljedelsko in pašniško zemljo povsem uničenih vasi. Teh namreč ne bi obnovljali. Za ureditev, obnovo in izgradnjo so načrtovalci predvideli štiri leta.

⁵ Marko Šuštar, *Predlog za ustanovitev gospodarske ekonomije na področju požganih vasi Pogorelec, Podstenice, Štale, Ribnik, Travnik, Resa, Topli vrh in Komarna vas*, 24. 2. 1945, elaborat, ARS-II, PSNOS – Odsek za kmetijstvo, f. 474/II, 4.

– tako kot so predvideli že v osnutkih – namenili predvsem živinoreji in gozdarstvu ter kolektivni obdelavi. Še najbolj je povojna zasnova gospodarstva na Kočevskem primerljiva z osnutkom Jožeta Žagarja.

Obnova podeželja

V Sloveniji so obnovo podeželja vodile tehnične baze in obnovitvene zadrugе.⁶ Najprej so te baze opravljale tehnična upravna dela pri obnovitvenih zadrugah, ko pa se je to delo leta 1946 preneslo na obnovitvene zadrugе, so jih preuredili oziroma ukinili.⁷ Na Kočevskem njihova vloga zaradi razseljenosti ni bila tako pomembna kot drugje. Tehnično bazo Kočevje so ustanovili šele v začetku leta 1946. Večino obnovitvenih zadrug so na Kočevskem ustanovili jeseni 1945 (v Dragi, Kočevju, Kočevski Reki in Koprivniku, območje pa so krile še obnovitvene zadrugе Toplice, Žužemberk, Dolenja vas, Črnatelj, Petrova vas, Stari trg ob Kolpi in Semič). Zadrugе so obnavljale le zgradbe v vaseh, ki so še ostale naseljene. V naslednjih letih so jih ukinjali in oktobra 1949 sta na Kočevskem delovali le še dve.⁸ Obnovo so nato izvajala krajevna in okrajna gradbena podjetja ter delavnice.

Obnova na Kočevskem ni potekala po načrtih. Oviral jo je zlasti nedokončana kolonizacija. Do srede leta 1946 so v okraju Kočevje obnovili le devet odstotkov uničenih poslopij.⁹ Natančnih podatkov o uspehu obnove za obravnavano območje v prvih povojnih letih ni mogoče navesti, saj so podatki le na ravni okrajev, pa še ti se med seboj zelo razlikujejo. Odstotek obnovljenih poslopij v prvih dveh letih po osvoboditvi kaže, da so v okrajih, kjer je bila porušenost največja, obnovili najmanjši delež hiš. Tako so v okraju Kočevje obnovili le 24 % poslopij, v Črnomlju 27 % in v okraju Novo mesto 40 % poslopij.¹⁰ Tudi v letih 1948 in 1949, ko naj bi se obnova podeželja bližala koncu, je bilo stanje podobno. Oblasti so za to krivile zlasti obnovitvene zadrugе.

Pregled nad obnovo v okraju Kočevje je v l. 1946 vodila obnovitvena komisija, ki jo je vodil inženir Vladimir Sorokin.¹¹ Maja 1946 je izdelala in predložila načrt, ki je predvideval, da je možna obnova lesne industrije, živinoreje in sadjarstva. Skupnega gospodarskega načrta

Načrt za kolektivno izkoriščanje ozemlja bivše občine Črmošnjice je predvidel, da bi na tedaj nenaseljenem območju, na podlagi kolektivizma vpeljali gospodarstvo, ki bi bilo urejeno po sistemu sovjetskih kolhozov – kombinatov. Avtor Stevo Klavs je menil, da bi bila Kočevska najbolj idealna pokrajina za vpeljavo kolhozov (okrog Roga jih je predvidel 5–7), ker je bila nenaseljena in ni imela konservativnih elementov, ki bi ovirali skupno izkoriščanje. Na drugih območjih Slovenije bi kolhoze ustanovili šele na podlagi uspehov na Kočevskem. ARS-II, PSNOS – Odsek za kmetijstvo, f. 474/IV, Načrt za kolektivno izkoriščanje ozemlja bivše občine Črmošnjice, 17. 3. 1944, 18 strani.

⁶ V obnovitvene zadrugе so se zbrali vsi prizadeti prebivalci iz porušenega kraja. Izvolili so odbor, ki je zastopal zadrugo, pregledal in ocenil škodo ter določil prednost pri dodeljevanju pomoči. Postale naj bi najvišja stopnja zadrugne oblike z organiziranjem večine oškodovancev v urejene skupnosti. Prek obnovitvenih zadrug je država dodeljevala posojila in podpore. Leta 1945 jih je v Sloveniji delovalo 120.

⁷ ARS, Ministrstvo za gradnje (v nadaljevanju MG), f. 403, Oddelek za kmetijske gradnje, načrt obnove za leto 1946, 12. 1. 1946; ARS, fond Planska komisija LRS, (v nadaljevanju PK), f. 1, m. 1, Vprašanja gradenj in obnove v federalni Sloveniji. Poročilo o uspehih in organizaciji dela, statistični podatki, november 1945.

⁸ Zgodovinski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju ZAL), Okrajni ljudski odbor (v nadaljevanju OLO) Kočevje, o. 548, Letno poročilo poverjeništvu za komunalne zadeve OLO Kočevje, 27. 12. 1949.

⁹ ZAL, NM, Okrožni LO NM, f. Tajništvo 1946, Zapisnik sestanka okrožne načrtno komisije, 3. 6. 1946.

¹⁰ ARS, MG, f. 387, Statistika planskega oddelka ministrstva za gradnje, Obnova podeželja LRS (porušenost, dosedanja obnova, program za leto 1947), 21. 2. 1947.

¹¹ ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. Oddelek za gradnje, Zapisnik sestanka obnovitvene komisije okraja Kočevje, 10. 4. 1946.

za obnovo na sestanku niso mogli sestaviti, zato so sklenili, da obnovitveni načrt izdelajo po odsekih (Kočevje, Ribnica, Sodražica) in ga nato pošljejo v odobritev gospodarskemu svetu v Ljubljano. So pa menili, da bo obnova kočevskega odseka zaradi razseljenosti težka. Za kolonizacijo so predvideli naselja blizu prometnih povezav, bolj oddaljena pa za državna posestva in zadruga.¹²

Od poletja ali jeseni 1946 in v l. 1947 je predloge za obnovitvena dela v okraju Kočevje določala okrajna načrtna komisija Kočevje.¹³ Največja zneska v letu 1946 sta bila predvidena za graditev državne žage v Kočevju in obnovo stanovanjskih zgradb v Kočevju,¹⁴ za l. 1947 za obnovo podeželja, v naslednjih letih pa za elektrifikacijo, izgradnjo in popravilo vodovodov in cest.¹⁵ Vendar zaradi pomanjkanja delovne sile niso mogli koristiti v celoti vseh kreditov.¹⁶

Obnovo podeželja je v okraju vodila Uprava za izgradnjo vasi.¹⁷ Februarja 1949 je za gradnjo stanovanjskih in gospodarskih poslopij in izvajanje stavbnih obrti na kmetijskem sektorju vlada LRS ustanovila Splošno gradbeno podjetje Rog, Kočevje.¹⁸ Ukinili so ga 31. 12. 1950.¹⁹ Do konca leta 1948 so v okraju na podeželju zgradili 344 stanovanjskih in 340 gospodarskih poslopij, v l. 1949, ko naj bi se obnova podeželja končala, pa naj bi dogradili oz. obnovili 117 stanovanjskih in 66 gospodarskih poslopij. Okrajna uprava za komunalne zadeve je skrbela za ureditev videza naselij, odstranjevanje še obstoječih ruševin, nepotrebni starih napisov, ureditev gnojničnih jam, vodnjakov, vodovodov, kanalizacije ipd.²⁰

Po mnenju pristojnih v okraju obnova podeželja ni potekala po predvidenem načrtu, saj so ga dosegli le 38 %, ob 96 % porabi posojila. Za takšno razliko so bile krive obnovitvene zadruga, ki bi morale obnoviti 181 stanovanjskih in 23 gospodarskih poslopij, a so skupno obnovile le 78 poslopij.

Vprašanje obnove opuščeni naselij

V povojni obnovi ni nihče razmišljal o obnovi popolnoma uničenih kočevskih vasi na odročnejših območjih (Kočevski Rog), saj so imeli dovolj dela pri obnovi vasi po dolinah in odpravi v vojni povzročene gmotne škode. V načrtih za obnovo v l. 1945 in 1946 so predvideli za obnovo le vasi, ki so bile le delno porušene in ki so bile še naseljene ter po možnosti blizu prometnih zvez. Tudi v naslednjem obdobju, ko so zaradi industrializacije pritegovali ljudi s podeželja v mesta za industrijsko delovno silo, ni nihče pomišljal na obnovo popolnoma uničenih krajev. Tisoče požganih poslopij je zato kmalu docela propadlo in se spremenilo v kupe kamenja. Obnova na stotine uničenih zgradb v opuščeni vaseh ni bila niti možna, saj ni bilo ne delovne sile in ne gradbenega materiala. Vprašanje pa je tudi, ali bi obnova opuščeni

¹² ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. Oddelek za gradnje, Zapisnik sestanka obnovitvene komisije okraja Kočevje, 6. 5. 1946.

¹³ To so l. 1946 sestavljali predsednik Rudolf Podlogar in 6 članov (Franc Gorše, Oskar Kopitar, Jože Zalar, Mirko Vričko, Alojzij Šega, Janez Pahulje). V l. 1947 je bil njen predsednik Jože Košir, ki je v okrajnem komiteju KPS Kočevje bil referent za gospodarska vprašanja.

¹⁴ ZAL, OLO Kočevje, šk. 14, o. 305, Zapisnik 1. in 2. redne seje okrajne načrtno komisije v Kočevju, 6. in 17. 8. 1946.

¹⁵ ZAL, OLO Kočevje, šk. 14, o. 305, Poročilo okrajne načrtno komisije Kočevje, 3. 12. 1946.

¹⁶ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Poročilo o delu IO OLO Kočevje za skupščino OLO Kočevje, 28. 8. 1951.

¹⁷ ARS, MG, f. 6., Uprava za izgradnjo vasi. Plan obnove za leto 1949, 14. 2. 1949.

¹⁸ ARS, Vlada Republike Slovenije (dalje VRS), šk. 11, Odločba št. 90, 2. 2. 1949.

¹⁹ ARS, VRS, šk. 1546, o. 303, Odločba vlade LRS št. 1796/2-50, z dne 6. 1. 1951.

²⁰ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Poročilo za l. 1948 poverjeništa za lokalno gospodarstvo OLO Kočevje, 17. 2. 1949.

vasi sploh bila smotrna. Nenaseljena območja so izkoriščali le za košnjo, deloma pašo in sadjarstvo. Obnova je bila odvisna od materialnih in denarnih sredstev, delovne sile, kolonizacije. Vsega tega na Kočevskem ni bilo moč urediti. Zemljišča so dajali v začasen zakup zasebnikom in sosednjim okrajnim in krajevnim ljudskim odborom ter organizacijam.

Obnova rudarstva in industrije

Kot v vseh dejavnostih je bilo tudi na področju industrije, gradenj in komunale ob koncu vojne veliko opustošenje. Obnovitvena dela so na Kočevskem potekala le v rudarski, tekstilni in lesni industriji. Maloštevilno industrijo na Kočevskem, osredotočeno v Kočevju, sta predstavljali obe tekstilni tovarni, v rudarstvu premogovnik, v lesni industriji pa nekaj žag. V drugih panogah podjetij ni bilo. V prvem petletnem planu je bil glavni cilj v okraju Kočevje industrializacija in elektrifikacija.

Že kmalu po osvoboditvi so usposobili *premogovnik*. Decembra 1943 so partizanske enote ob napadu na Kočevje uničile rudniško elektrarno in druge rudniške naprave. Rudnik je zalila voda, tako, da ga okupator ni mogel več uporabljati. Obnovitvenih del so se po vojni lotili skoraj v vseh slovenskih rudnikih in tudi v rudniku Kočevje. Kljub številnim oviram je bil za izkoriščanje usposobljen dnevni kop. Do prve polovice julija so na rudniku popravili bager in druge naprave. Postavili so transformatorsko hišico ob Rinži in namestili transformator, napeljali manjkajoče električno omrežje in dobavljali premogovniku zadostno količino električne energije.²¹ Konec septembra je ta dosegel le 35 % predvojnega izkopa. Rudarstvo je bilo v povojnih letih na Kočevskem ena glavnih gospodarskih panog, saj je bil premogovnik do l. 1965 najmočnejše industrijsko podjetje na Kočevskem. Že leta 1946 so v rudniku nakopali 58.000 t premoga, naslednje leto pa že skoraj 100.000 t. V 50. letih so nakopali po 50 vagonov lignita na dan, skoraj vsak sedmi zaposlen (aktivni) prebivalec je delal v rudniku. Sredi leta 1950 so v Kočevju celo ustanovili triletno industrijsko rudarsko šolo, ki pa so jo že čez dve leti ukinili.²² Enega od viškov izkopa je rudnik dosegel l. 1960 s skoraj 200.000 t. Takrat so zaradi težav in nejasnih perspektiv ukinili izkop na dnevnem kopu in prešli le na jamsko odkopavanje. Izkop je po modernizaciji rudnika (nova separacija 1960) še naraščal (1970. leta 214.000 t). Zaradi premajhnih zalog so rudnik v začetku 70. let začeli opuščati, zaprli so ga februarja 1978, rudarje pa so nameravali prekvalificirati v kovinsko stroko (ITAS). Maja 1971 sta se v ta namen združili podjetji ITAS in Rudnik Kočevje.²³

Med 12 podjetji v *tekstilni industriji*, v katerih so potekala l. 1945 v Sloveniji obnovitvena dela, je bila tudi Tekstilana Kočevje, ki je bila med vojno zelo poškodovana. Delno je bila porušena zgradba predilnice, zelo pa so bili poškodovani tudi stroji. Kotlovnica je bila skoraj uničena. Vse stene na južni strani tovarne so bile poškodovane ali uničene, uničena je bila tudi streha in okna na tovarni. Jeseni 1945 je z nekaj stroji že obratovala, do konca novembra so njene stroje obnovili do 75 %, zaradi preslabega električnega toka pa je bilo polno obratovanje onemogočeno.²⁴ Podjetje je bilo registrirano za izdelovanje mikane volnene preje, tkanin iz mikane volnene preje na industrijski način. V letu 1955 je 237 zaposlenih izdelalo

²¹ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik seje OILO Kočevje, 11. 7. 1945.

²² Odločba o ustanovitvi industrijskih rudarskih šol v Zagorju, Velenju in Kočevju, Ur. l. LRS, št. 18–90, z dne 6. 6. 1950; Odločba o ukinitvi industrijsko rudarske šole v Kočevju, Ur. l. LRS, št. 18–82, z dne 24. 6. 1952.

²³ Nande Žužek: Povojni utrip Kočevja in Kočevske. *500 let mesta Kočevje*, Kočevje 1971, (dalje Žužek, Povojni utrip), str. 141–196.

²⁴ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik seje OILO Kočevje, 25. 9. in 23. 11. 1945.

138,7 t preje, l. 1960 pa s 287 delavci že 286 t.²⁵ Bila je po moči drugo industrijsko podjetje na Kočevskem (za premogovnikom). Tekstilne tovarne platna in nogavic Horak (prej Triglav, oz. Slavoteks) niso obnavljali, ker je bila preveč poškodovana, uporabljali so le njeno elektrarno. Poslopje so namenili drugim dejavnostim. V 50. letih so na njenem mestu zgradili kemično tovarno Melamin. Za proizvodnjo niso usposobili tudi tekstilne tovarne Alojza Kresseta. V njej je začasno delovala gimnazija.

V *lesni industriji* so v l. 1945 usposobili žage v Kočevju (Jakomini, Baštar & Arko), Grčaricah (Činkel) in Podpreski (Miklič). Večina žag na podeželju je bila povsem uničena med vojnimi operacijami (Podstenice, Glažuta, Ribnik, Ponikve, Novi Tabor, Ravne, Mrzli Studenec, Pleš itd.), za nekatere, ki so bile manj poškodovane (npr. Kočevska Reka – Meditz), pa so sklenili, da jih ne bodo obnovili, ker ne bi bile rentabilne. Za racionalno delo oz. obnovo žag bi morali stare parne stroje zamenjati z novimi oz. z električnimi. Kmalu po osvoboditvi so usposobili tudi mlin v Kočevju (Perz) in obnavljali poškodovano električno napeljava vasi v okolici Kočevja.²⁶ Kljub temu, da se je število žag v primerjavi z obdobjem med obema vojnima zmanjšalo, so v Kočevju nameravali zgraditi novo lesno industrijo, kjer naj bi se zbral ves strokovni kader. Namesto manjših lesnoindustrijskih obratov so ustanovili večje Lesnoindustrijsko podjetje Kočevje. LIP Kočevje je prevzelo od LIP Ribnica, ki je bilo ustanovljeno maja 1948, lesnoindustrijska obrata Kočevje – Tomšič (prej Forembaher oz. Baštar & Arko) in Kočevje – Bračič (prej Zurl & Comp.), imenovana po narodnih herojih.²⁷ Tretjo zaplenjeno oz. nacionalizirano žago Jakomini so preimenovali v Šeškovo žago, prav tako po narodnem heroju Jožetu Šešku.²⁸ Žage so sodile pod upravo gozdnega gospodarstva razen žage v Grčaricah, ki jo je jeseni 1947 prevzelo državno kmetijsko posestvo. V okviru krajevnih ljudskih odborov so bile ustanovljene tudi mizarske delavnice krajevnega pomena (Kočevje, Stara Cerkev). Da bi v Kočevju čimprej razvili lesno-predelovalno industrijo, je mestna občina odobrila priključitev gospodarskega podjetja Mizarstvo – Kočevje, ki je bilo pod upravo mestne občine, k LIP Kočevje, s čimer naj bi se proizvodnja pohištva pocenila.²⁹

V obdobju med obema vojnima je bila okoli petina *trgovine* Kočevske v mestu Kočevje. Po 2. svetovni vojni so se razmere spremenile tako, da je bila večina trgovine v Kočevju, na podeželju pa je bila preskrba šibka. Po vojni je bilo treba strogo nadzirati razdelitev blaga, ki je bilo na voljo prebivalcem, potrebno je bilo za silo obnoviti trgovske lokale, ki so bili skoraj vsi poškodovani. To so opravljali prek kmetijskih zadrug, imenovanih NAPROZE. Trgovskemu osebju so pomagali pri razdeljevanju zlasti vaški odbori. V okraju Kočevje je bilo ustanovljeno državno trgovsko podjetje NAVOD s sedežem v Ribnici. Konec leta 1946 so bila na kočevskem delu obravnavanega območja sledeča državna trgovinska in gostinska podjetja: »Mlekopromet« Kočevje, »Bata« Kočevje, »Vino« podružnica Kočevje, gostilna Činkel Kočevje, restavracija Kolodvor Kočevje, kavarna Kočevje, gostilna Željne, gostilna »Pri lipi« v Stari Cerkvi, gostilna »Pri kolodvoru« Stara Cerkev, Državna lekarna Kočevje.³⁰ Gostilne so delovale še v Livoldu, Moravi, Štalcerjih, Travi in Šalki vasi.³¹

²⁵ Vinko Rakovič: Tekstilana, Povojno obdobje 1945. do 1971. leta. *Tekstilana Kočevje. 50 let*, Kočevje 1971, str. 85–111.

²⁶ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik seje OILO Kočevje, 11. 7. 1945, 25. 9. in 23. 11. 1945.

²⁷ ARS, VRS, šk. 14, Odločba vlade LRS št. 523 o ustanovitvi LIP Kočevje, 30. 7. 1949.

²⁸ ZAL, OLO Kočevje, o. 130, Dopis javnega tožilca za MLO Kočevje okrožnemu javnemu tožilcu v Novem mestu, 5. 3. 1946.

²⁹ ZAL, OLO Kočevje, o. 713, Zapisnik 5. redne seje LO mestne občine Kočevje, 21. 5. 1953.

³⁰ ZAL, OLO Kočevje, o. 205, Državna trgovinska in gostinska podjetja okraja Kočevje, 12. 12. 1946.

³¹ ZAL, OLO Kočevje, šk. 15, o. 436, Seznam vseh gostinskih obratov kateri delujejo. Zakon o ljudskih odborih je omogočal KLO ustanavljanje in vodenje ter nadzorovanje krajevnih ustanov za široke ljudske sloje kot so: obrtne delavnice, brivnice, pekarnice, gostilne, hotele, menze itd.

Leta 1948 so z zakonom o nacionalizaciji onemogočili nadaljnje opravljanje še tistim zasebnim trgovcem, ki so se do takrat obdržali. Organizacijo trgovske mreže so razširili, tako da so preuredili 7 NAPROZ v 22 kmetijskih zadrug, iz podjetja NAVOD pa ustanovili Okrajni magazin, ki je imel v okraju 34 poslovalnic. V l. 1951 so trgovsko mrežo preuredili. Vsak gostinski obrat v zadrugnem in državnem sektorju je deloval samostojno. Na obravnavanem območju okraja Kočevje je bilo l. 1949 10 gostiln in gostišč z 18 poslovalnicami (Kočevje 7, Morava 3, Podpreska 2, Kočevska Reka, Trava, Stara Cerkev, Željne in Livold po 1).³² Junija 1954 so sklenili preurediti trgovinsko mrežo v okraju, saj sta trgovski podjetji Trgpromet in Mestni magazin imeli na območju mestne občine vsaka po 14 poslovalnic, zaradi česar ni bilo prave konkurence. Sklenili so, da se vsaka poslovalnica osamosvoji kot samostojno trgovsko podjetje. Glede gostinskih podjetij pa so sklenili, da na območju mestne občine ne bi bilo nobene zasebne trgovine.³³ Konec 50. let so bila v Kočevju štiri grosistična podjetja: Trgpromet, Klas, Promet in Tobak. Poleg teh pa sta bili v Kočevju še veliki poslovalnici Petrola in Koteksa. Iz Kočevske so izvažali predvsem les, tekstil, premog in plemensko živino, uvažali pa predvsem surovine za tekstilno industrijo in gradbeni material ter blago za preskrbo prebivalstva, predvsem sadje in zelenjavo. Trgovina je bila konec 50. let predvsem v rokah kmetijskih zadrug, ki so imele svoje sedeže v vseh večjih krajih.

Število obrtnikov in obrti na Kočevskem je po vojni nazadovalo. Leta 1948 jih je v okraju Kočevje bilo 297,³⁴ naslednje leto pa le 227.³⁵ Obrt na Kočevskem ni bila enakomerna razvita, nekaterih obrtnikov je primanjkovalo, posebno zunaj mesta. Po vojni se je razvijalo le obrtništvo v socialističnem sektorju.³⁶ Slaba stran socialističnih obrtnih delavnic je bila, da so bile nerentabilne in niso imele dohodkov. V drugi polovici 50. let se je zasebna obrtna dejavnost, predvsem kovinska, nekoliko bolj razmahnila.

Pomemben del zaslužka je prebivalcem Kočevske pred 2. svetovno vojno nudilo krošnjarjenje. V prvih dveh letih po vojni vprašanje krošnjarstva še niso dokončno rešili, vendar pa so oblasti imele namen, da ga odpravijo. V Sloveniji so vprašanje krošnjarjenja uredili z okrožnico 6. 4. 1946, s katero so dovolili krošnjarjenje v smislu veljavnih obrtnopravnih določil. Dovoljenje za krošnjarjenje se je smelo izdajati izključno le za predmete domače hišne izdelave, npr. suho robo. Najvažnejši pogoj za izdajo dovoljenja je bila politična primernost. Ni se gledalo na interes prosilca, ampak predvsem na to, ali je bilo opravljanje tega obrtnega poslovanja v javnem interesu. Krošnjarjenje se je lahko opravljal le na podlagi izrecnega pismenega dovoljenja okrajnega ljudskega odbora za dobo enega leta, ki ga je po preteku lahko podaljšalo. Vsa stara krošnjarska dovoljenja so bila neveljavna.³⁷ O krošnjarjenju je razpravljala julija 1946 tudi ekonomska komisija pri CK KPS in menila, da je predlog za prepoved krošnjarjenja načelno pravilen, vendar pa upoštevajoč socialno stanje in tradicijo, zaenkrat ne bo mogoče prepovedati prodaje domačih proizvodov. Menili pa so, da je potrebno usposobiti zadruge za nakup in prodajo domače robe.³⁸ Gospodarski odsek OLO Kočevje je konec l. 1946 obvestil krajevne ljudske odbore, da naj se »krošnjarjenje čim bolj omeji in da se dragocena delovna sila obdrži, bodisi na zemlji, ki mora biti obdelana, bodisi vključi v

³² ZAL, OLO Kočevje, o. 548, Letno poročilo poverjenišva za turizem in gostinstvo, 26. 12. 1949.

³³ ZAL, OLO Kočevje, o. 713, Zapisnik 16. seje LO mestne občine Kočevje, 9. 6. 1954.

³⁴ ZAL, OLO Kočevje, o. 504, Poročilo za leto 1947 odseka za delo OLO Kočevje.

³⁵ ZAL, OLO Kočevje, o. 548, Letno poročilo poverjenišva za industrijo in obrt OLO Kočevje, 27. 12. 1949.

³⁶ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik 14. redne seje OILO Kočevje, 18. 11. 1950.

³⁷ ARS, fond Ministrstvo za trgovino in preskrbo LRS (dalje MTP), f. 37, Okrožnica ministrstva za trgovino in pre-skrbo LRS št. 126/1, 6. 4. 1946.

³⁸ ARS-I, CK KPS, f. 25, Zapisnik 18. seje ekonomske komisije, 10. 7. 1946.

drugo produktivno delo. « Oblast je z birokratskimi ovirami oteževala pridobivanje dovoljenj. Prošnje za podaljšanje krošnjarskega dovoljenja za l. 1947 so prosilci morali vložiti pri pristojnem krajevnem ljudskem odboru in priložiti 6 listin, med katerimi tudi potrdilo zadruga v Sodražici, da ne nasprotuje krošnjarjenju. Krajevni ljudski odbor je moral ob prošnji odgovoriti na vrsto vprašanj o prosilčevem socialnem, političnem, gospodarskem itd. položaju ter o dotedanem ukvarjanju s krošnjarjenjem. Celoten spis so nato poslali okrajnemu obrtno pravnemu referentu v Kočevju, ki je izdajal prosilcem dovoljenja. Dovoljenje so dobile le osebe, ki so se že od nekdaj ukvarjale s tem poslom, in ki se niso ukvarjale le s prodajo, temveč tudi s popraviljanjem izdelkov na domovih kmetovalcev in jim je bilo krošnjarjenje edino možen način preživljanja, poleg tega so morali biti prosilci politično zanesljivi. Seznam oseb, ki so poleti 1947 plačale takso, kaže, da krošnjarjenja na nekdanjem jezikovnem območju skoraj ni bilo več, saj so bile med 141 osebami le štiri iz Kočevja, iz okoliških vasi pa noben.³⁹ Na skupščini OLO Kočevje, 11. 5. 1947, so pooblastili OLO Kočevje, da ukine vsa krošnjarska dovoljenja za krošnjarjenje ljudem pod 45 leti, pusti pa ta dovoljenja starejšim krošnjarjem, če so izpolnili 45 let, če so sami izdelovali suho robo, če so bili nezmožni drugega dela, če ne bodo krošnjarili s prevoznim sredstvom (vozmi in vprežno živino npr.).⁴⁰ S temi ukrepi je oblast v bistvu zatrla krošnjarjenje, značilno za Kočevsko pred 2. svetovno vojno. Vprašanja domače obrti niso zadovoljivo rešili niti v naslednjih letih, česar so se v okraju tudi zavedali. Izdelovanje suhe robe se je l. 1949 izvajalo prek podjetja DOM, kar pa je bilo v veliki meri nezadovoljivo.⁴¹

Prometno Kočevska ni bila odprta in razvita. Glavna prometna žila skozi Kočevsko je bila cesta Ljubljana – Kočevje – Reka. Prečnih zvez med dolinami je bilo malo. Posebno odmaknjena je bila Dragarska dolina, ki je gospodarsko težila k Čabru. Pomembno povezavo je imela železnica Kočevje – Ljubljana, ki pa se od 1967. leta dalje uporablja le za tovorni promet. Zaradi omejenih možnosti železniškega prometa, je konec 50. let prevozniške storitve prevzemalo hitro razvijajoče se podjetje »Avto« Kočevje, ki se je razvilo iz poslovalnice DAPS v Kočevju. Leta 1947 je imela poslovalnica DAPS v Kočevju le 3 avtobuse, ki so vozili v Novo mesto, Osilnico in Travo. Za uspešno gospodarstvo pa je bilo pomembno, da ob izboljšanju in modernizaciji krajevnih cest modernizirajo predvsem cesto Ljubljana – Delnice, zgraditi pa bi morali ceste ob Kolpi (Fara – Dol), Struge – Polom.

Mesto Kočevje

Neurejeno mesto in ruševine so bili še nekaj let po osvoboditvi priča opustošenja, ki ga je Kočevje doživelo v vojnem času. Zlasti njegov osrednji del, ki je bil večinoma porušen zaradi bombardiranja in bojev. Konec avgusta 1945 je bilo v Kočevju porušenih 53 in poškodovanih 264 stanovanjskih zgradb, okrog 220 družin pa je bilo brez stanovanja.⁴² Čeprav so velik del investicij v okraju porabili za obnovo samega mesta, so v začetku petdesetih let okrajne oblasti ugotavljale, da se povojne obnove niso lotili dovolj organizirano, kar so morali nadoknaditi v poznejših letih. Zaradi tega je bila raven družbenega standarda nizka.⁴³

³⁹ ZAL, OLO Kočevje, šk. 15, o. 387, Seznam št. 756/3, 16. 6. 1947.

⁴⁰ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik 5. rednega zasedanja OLO Kočevje, 11. 5. 1947.

⁴¹ ZAL, OLO Kočevje, o. 548, Letno poročilo poverjenišтва za lokalno industrijo in obrt OLO Kočevje, 27. 12. 1949.

⁴² ARS, VRS, šk. 1, m. 2, Pregled pomanjkanja stanovanj v najvažnejših mestih Slovenije, 31. 8. 1945.

⁴³ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik seje sveta za gradbene in komunalne zadeve OLO Kočevje, 6. 6. 1952.

Ker je bil zaradi ruševin ogrožen cestni promet in bi morali celo zapreti glavno ulico v Kočevju, so januarja 1946 ustanovili Okrajno obnovitveno podjetje, da z delavci Zavoda za prisilno delo Kočevje in vojnimi ujetniki opravi najnujnejša dela pri čiščenju mesta ter manjših popravilih na raznih stavbah. Od začetka februarja do srede maja 1946 so odstranili vse najnevarnejše ruševine po prometnih ulicah in prehodih, usposobili so glavno ulico za promet, izdelovali strešno opeko, popravljali stara okna in vrata. Iz mestnih ruševin so pridobili 400.000 opečnih zidakov, 400 kubičnih metrov peska, 1400 kubičnih metrov kamna in lomljenca ter okoli 10.000 traverz in starega železa. Pri tem so opravili 10.482 ur udarniškega dela.⁴⁴ Februarja 1948 so okrajne oblasti sklenile čimprej odstraniti ruševine gradu.⁴⁵ V naslednjih letih so ruševine odstranjevali in jih uporabljali kot gradivo pri obnovi. Do leta 1953 so na kraju, kjer je stal grad, uredili park s spomenikom.

Kočevje si je vse od konca vojne prizadevalo za izdelavo urbanističnega načrta mesta. Naročili so ga lahko šele leta 1949 pri Projektivnem zavodu v Ljubljani. Pred tem je obnova potekala le po smernicah.⁴⁶ Najpomembnejša dela so bila predvsem ureditev mesta, napeljava vodovoda, tlakovanje ceste skozi mesto in gradnja stanovanj.⁴⁷ Zlasti pomanjkanje slednjih je bilo najbolj pereče.

Porabo večine obnovitvenih sredstev okrajja za obnovo mesta so utemeljevali s tem, da je bilo Kočevje med tistimi predeli Slovenije, kjer posledic vojne še niso odpravili, da so bile komunalne naprave v mestu po osvoboditvi zelo slabe; predvsem je to veljalo za kanalizacijo in vodovod. Slednji je bil med vojno poškodovan in ni ustrezal zdravstveno-higienskim zahtevam, zaradi česar so se pojavljale razne bolezni in epidemije, leta 1951 celo tifus.⁴⁸ Leta 1952 so za izboljšanje komunalne dejavnosti preuredili komunalno podjetje in ustanovili tri gospodarske ustanove: Upravo državnih zgradb, Upravo mestnega vodovoda in Snago. Isto leto so v Kočevju popravili več državnih zgradb, izboljšali komunalne naprave, predvsem pa opravili obsežna obnovitvena dela na mestnem vodovodu. Začeli so graditi hotel, trgovsko stanovanjsko zgradbo, obnavljati upravno poslopje mestne občine, zgradili so kovinsko delavnico in uredili več gostinskih obratov. Leta 1956 je bila cesta skozi Kočevje v glavnem tlakovana, asfaltirali so ceste v sosednjih vaseh. Delno so v mestu uredili kanalizacijo, vodovodno omrežje, električno omrežje in parke. Za leto 1954 so načrtovali izgradnjo jezua na Rinži, pokopališče na Trati, vodovod proti rudniku, kanalizacijo na Trgu svobode, cesto Kočevje – rudnik, kopališče in tržnico.⁴⁹

Še bolj kot pred 2. svetovno vojno se je industrija na Kočevskem osredotočila na samo Kočevje. Mesto, v katerem je bila več kot tretjina (leta 1945 23 %, leta 1953 30 %, leta 1961 40 %) vsega prebivalstva Kočevske, je bilo zelo močno gospodarsko središče, v katerem je število prebivalstva nenehno naraščalo. S svojo industrijo je omogočalo tudi rast naseljem v okolici. Po vojni se je Kočevje razvijalo v izrazito industrijsko, delavsko, nameščensko in šolsko mesto. Ker so se razvijajoča industrija, uprava in šole osredotočile v Kočevju, je postalo najbolj pereče stanovanjsko vprašanje, saj so se novi naseljenci Kočevske naseljevali večinoma v mesto in sosednje vasi. Povprečna stanovanjska površina je v Kočevju znašala celo manj kot v Ljubljani, kjer je bil stanovanjski problem še zlasti pereč. Tudi v krajih blizu Kočevja so bile razmere podobne. V primerjavi z drugimi slovenskimi mesti je bila v Kočevju

⁴⁴ ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. Oddelek za gradnje, Dopis okrajnega obnovitvenega podjetja Kočevje PNVS, 28. 5. 1946.

⁴⁵ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik druge redne seje OILO Kočevje, 11. 2. 1948.

⁴⁶ ARS-I, CK ZKS, f. 25, Poročilo z okrožja Novo mesto, dne 2. 5. 1946.

⁴⁷ ZAL, OLO Kočevje, o. 569, Konferenca sveta planske komisije OLO Kočevje, 11. 10. 1949.

⁴⁸ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik seje sveta za gradbene in komunalne zadeve OLO Kočevje, 6. 6. 1952.

⁴⁹ ZAL, OLO Kočevje, o. 713, Zapisnik devete seje LO mestne občine Kočevje, 19. 11. 1953.

velika večina hiš v državni oziroma družbeni lasti. Leta 1950 je bilo državnih 73 % zgradb (v Ribnici npr. le 12 %), 80 % stanovanj, 87 % poslovnih prostorov, 84 % vseh zazidanih površin, 78 % stanovanjskih površin, 77 % sobnih površin.⁵⁰ Stanje zgradb je bilo iz leta v leto slabše.⁵¹ Sredi petdesetih let so eno- in dvodružinske hiše v družbeni lasti prodali, vendar predvsem tam, kjer jih je upravljalo mesto oziroma občina.⁵² Na podeželju, kjer so stanovanjska poslopja upravljala državna kmetijska posestva in gozdne uprave, pa stanovanjskih zgradb niso prodajali.

Gospodarski problemi

Razvojna preusmeritev gospodarstva

Izselitev kočevskih Nemcev in vojno pustošenje sta močno spremenila tamkajšnje politične in gospodarske razmere. Kočevska je bila območje, ki je doživelo največje spremembe v družbeni sestavi zemljišč na Slovenskem. Na podlagi odloka Predsedstva AVNOJ so nepremičnine leta 1941 izseljenih kočevskih Nemcev t.i. emonskih posesti podržavili. Na ozemlju z izrazito zasebno obdelovalno sestavo zemljišč so uvedli velikopotezno socialistično gospodarstvo z drugačnim obdelovalnim načinom, ki je spremenil obliko, velikost in uporabo ter lastništvo zemljišč. Izpraznjeno območje je torej omogočalo popolno gospodarsko preusmeritev.

Prva leta po vojni je bil kočevski okraj gospodarsko razdeljen v dve območji: kočevsko in ribniško, od katerih je bilo slednje gospodarsko mnogo močnejše, predvsem zaradi zasebnega sektorja, ki med vojno ni utrpel toliko škode. Kočevsko območje pa je bilo razseljeno in je po mnenju oblasti imelo možnosti za razne gospodarske preusmeritve, saj so bila zemljišča v državnem sektorju.

Gospodarstvo na Kočevskem se je po osvoboditvi razvijalo predvsem v državno in združno obliko, v kateri je bila zaposlena velika večina prebivalstva. Obravnavano območje se je od drugih razlikovalo, ker je bilo redko naseljeno in je bila lastnina »v glavnem socialističnega značaja«. Gospodarski načrt so zato morali sestaviti po drugačnih merilih. Za glavne gospodarske panoge so določili rudarstvo, kmetijstvo, gozdarstvo in lesno industrijo. V kmetijstvu je bila v ospredju živinoreja, nato sadjarstvo, poljedelstvo pa le za zagotavljanje krmne baze. Druge gospodarske dejavnosti so bile še tekstilna in gradbena industrija (opekarska in keramična), medtem ko je bil delež turizma, obrtništva in trgovine ter drugih dejavnosti manjši. Po vojni je bilo treba na Kočevskem poleg izgradnje industrije in ureditve gospodarjenja z obsežnimi kmetijskimi in gozdnimi površinami reševati še mnoge druge probleme: vodno preskrbo, elektrifikacijo in promet, pa tudi šolstvo in zdravstvene razmere, predvsem pa nenehno pomanjkanje delovne sile.

Vprašanje ponovne poselitve (kolonizacija)

Pomemben del gospodarske obnove Kočevske naj bi predstavljala ponovna naselitev območja. Vendar izpraznjene Kočevske, ki je bila v Sloveniji najboljše območje, predvi-

⁵⁰ Kočevje je imelo 448 zgradb, od teh 328 državnih, ter 742 stanovanj, od teh 592 državnih; 236 poslovnih prostorov, od teh 205 državnih, 81.308 m² zazidane površine – 68.079 m² državne, od 43.307 m² stanovanjskih površin je bilo 33.749 m² državnih, od 28.533 m² sobnih površin je bilo 22.078 m² državnih.

⁵¹ ZAL, OLO Kočevje, Zapisnik enajste seje OILO Kočevje, 21. 6. 1951.

⁵² ZAL, OLO Kočevje, o. 713, Zapisnik šeste redne seje LO mestne občine Kočevje, 3. 7. 1953.

deno za notranjo kolonizacijo, pri izvajanju agrarne reforme niso naselili. Za naselitev je bila predvidena predvsem nekdanja posest kočevskih Nemcev – emonska zemlja. Ministrstvo za kmetijstvo je konec l. 1946 ugotovilo, da individualna naselitev ni primerna za Kočevsko. Kolonistom zemlje zato niso dodeljevali v last, kot drugod na Slovenskem, temveč le v užitek. Individualna kolonizacija, kolikor jo je bilo, je bila ustavljena, naseljevanje je bilo mogoče le v okviru ustanavljanja kmetijsko obdelovalnih zadrug in zaposlitve na državnem kmetijskem posestvu in v gozdnem gospodarstvu.⁵³ Kočevski so namenili posebno vlogo, kjer naj bi zgradili veliko-potezni in idealni vzorec socialističnega kmetijskega gospodarstva. Zato ponovna, individualna naselitev na nekdanjih posestvih ni bila dovoljena. Pri izvedbi kolonizacije pa so se pokazale vse povojne značilnosti, ki so Kočevsko spremljale neposredno po vojni na vseh področjih: porušena in izpraznjena naselja, tako, da ni bilo stanovanjskih in drugih možnosti za naselitev takšnega števila kolonistov, da bi vasi ponovno oživele, dalje veliko pomanjkanje delovne sile, gradbenega materiala in denarnih sredstev, neurejeni oz. pomanjkljivi katastri.⁵⁴ Da Kočevske niso naselili v predvidenem času in obsegu, so bili tudi subjektivni in tudi politični razlogi. Glede na popolno opustošenje in uničenje polovice kočevskih vasi, poslopij, deloma pa tudi že kmetijskih zemljišč množičnejša individualna naselitev niti ne bi bila mogoča brez izdatne pomoči države.

Tudi v 50. letih so v gospodarskih načrtih Kočevske najvažnejši pomen pripisovali naselitvi, predvsem ožje Kočevske. Za naselitev so tedaj predvideli predvsem ljudi iz prenaseljenih in poljedelsko revnejših obrobnih krajev, t. j. Kostelske doline, Osilniške kotline, Loškega Potoka in Suhe krajine. Še zmeraj so nameravali naseljevati le v tiste vasi, ki so imele možnosti za razvoj, t. j. vasi ob cestah in v dolinah ter vasi zunaj glavnih pota in komunikacij.

Pomanjkanje delovne sile

Zaradi neuresničene kolonizacije je bilo med največjimi težavami pri obnovi Kočevske in v urejanju socialističnega gospodarstva na Kočevskem pomanjkanje delovne sile. Odlaganje kolonizacije in nato njena dokončna opustitev v obliki in načinu, kot so si jo v začetku zamislili, sta imeli za posledico, da so na Kočevskem še naprej ostala obsežna nenaseljena območja. Zaradi neustreznih delovnih in življenjskih pogojev so se največje težave s pomanjkanjem delavcev pojavljale pri državnem kmetijskem posestvu in tudi v državni gozdni upravi. Pogosto se je zgodilo, da so se delavci, ki so se odločili za delo na Kočevskem, zaradi neustreznih bivalnih in življenjskih razmer kmalu odločili za odhod na delo drugam. Oblast je zato poskušala pomanjkanje delovne sile na Kočevskem reševati na različne načine: z vojnimi ujetniki, tako imenovanimi povratniki, sezonskimi delavci, pritegovanjem delovne sile iz drugih okrajev, delavci iz drugih republik FLRJ, mladinskimi delovnimi akcijami, tujimi delavci, osvobojenimi vojnimi ujetniki, prisilno kolonizacijo, zaposlitvijo obsojencev v kazenskih taboriščih, sezonsko zamenjavo delavcev gozdarskega in kmetijskega področja ter še drugače.

Nasploh je bilo v prvih povojnih letih v kmetijstvu težko dobiti civilne delavce, saj so ti odhajali na delo v industrijo in gradbeništvo, kjer so bile boljše razmere pri krajšem delovnem času. Pomanjkanje delovne sile je bilo tako pereče, da so podjetja v Kočevju prevzemala

⁵³ ARS, MKG, Načrt kolonizacije okraja Kočevje, št. 127/2, 20. 7. 1946; ZAL, OLO Kočevje, šk. 14, o. 313, Dopis načrtno komisije OLO Kočevje ministrstvu za kmetijstvo VLRS 8. 10. 1946; ARS, MF, f. 49 (Cankarjeva), Kratko poročilo o delu agrarne reforme in njenem nadaljnjem delu, 10. 4. 1947.

⁵⁴ Zdenko Čepič, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948)*, Maribor 1955, str. 401.

delavce drugim podjetjem, in to z boljšimi delovnimi razmerami, kar je seveda povzročalo negodovanja. Pritožbe, da delavcem ponujajo boljše pogoje, so bile usmerjene predvsem na Gozdno gospodarstvo Kočevje, ki naj bi odvezemalo delavce okrajnemu gradbenemu podjetju. Delavce so predstavniki podjetij prestrezali kar na železniški postaji in jih zaposlili mimo posredovalnice za delo, ki tako ni mogla imeti pregleda nad dogajanjem.⁵⁵

Konec leta 1948 so v okraju potrebovali 4000 delavcev. Načrtovali so po več deset ali več sto delavcev iz posameznih okrajev, vendar do uresničitve ni prišlo.⁵⁶ Pri občasnih, sezonskih prihodih delavcev na Kočevsko (tudi po več sto delavcev hkrati) je ostajal odprt problem njihove nastanitve.⁵⁷ Ko je leta 1949 Uprava državnega posestva Kočevje skušala primerno nastaniti sezonske delavce, ki jih je direkcija RKGS (Republiška kmetijska gospodarstva Slovenije) s težavo dobila večinoma iz Prekmurja, se ti po izteku pogodbe, zaradi slabih okoliščin (stanovanje, obutev, obleka) večinoma niso odločili ostati na Kočevskem.⁵⁸ Kljub temu so se z leti nekateri sezonski delavci odločili ostati na Kočevskem; naselili so se in ustvarili družine.

Maja 1947 je Kočevsko zapustilo tudi več delavcev iz Hrvaške, predvsem so bili to gozdni delavci na Rogu. Odšli so domov, ker je hrvaška oblast, ki ni dovoljevala odhodov delavcev v Slovenijo, njihovim družinam odvzela živilske nakaznice.⁵⁹

Prvi dve leti po vojni so na Kočevskem za delo uporabili veliko vojnih ujetnikov, ki pa so jih leta 1948 izpustili in tudi prej niso pomenili stalne in zanesljive delovne sile. Notranje ministrstvo je namreč vojne ujetnike nenapovedano in tudi sredi delovne sezone premeščalo drugam. Največje število vojnih ujetnikov sta zaposlovali državni gozdni upravi Kočevje (marca 1946 celo 470) in Ribnica (septembra 1946 okoli 150) ter državno posestvo Kočevje (septembra 1946 okoli 110). Zaposleni so bili tudi v rudniku Kočevje in po raznih podjetjih, največ pa v okrajnem gradbenem podjetju, junija 1947 jih je bilo celo 280. V večjem številu so delali še v izpostavi Državnega trgovskega podjetja Živinopromet, kjer jih je več kot 200 poleti 1946 kosilo travo.⁶⁰

Leta 1947 in 1948 so oblasti iz obmejnega pasu Gorenjske in Štajerske izselile do zdaj neznano število oseb in jih v tako imenovani prisilni kolonizaciji nastanile na Kočevskem, v vaseh pod upravo državnega kmetijskega posestva. Tako je bilo že julija 1947 naseljenih okoli 200 izseljencev iz obmejnega pasu Štajerske. Njihove razmere so bile zelo slabe. Živeli so v požganih vaseh in so si morali najprej urediti primerna stanovanja, barake. Pri tem so se srečevali s težavami oskrbe z vodo, s pomanjkanjem obutve, perila in oblek ter še drugimi zagatami.⁶¹ Za državno kmetijsko posestvo so bili pomemben vir delovne sile.

V Kočevju je bilo zaradi pomanjkanja delovne sile zaposlenih tudi več tujih državljanov, med katerimi so prevladovali italijanski državljani, ki jih je bilo poleti 1948 okoli tisoč. Decembra 1949 je bilo v okraju Kočevje okoli 550 tujih državljanov, od tega kar 466 italijanskih delavcev. Večina Italijanov je delala v rudniku Kočevje, gradbenem podjetju Rog (okoli 230), GAP – Kočevje, taborišču v Mlaki, gradbišču Silos in na ekonomiji ministrstva za notranje zadeve (MINOT) v Knežji Lipi. Odnos do njih je bil v vseh podjetjih slab (tako s

⁵⁵ ZAL, OLO Kočevje, o. 434, Mesečna poročila odseka za delo.

⁵⁶ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik trinajste seje OILO Kočevje, 3. 12. 1948.

⁵⁷ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik četrte redne seje OILO Kočevje, 26. 3. 1948.

⁵⁸ ARS, Ministrstvo za kmetijstvo (v nadaljevanju MK), f. 62, Zapisnik sestanka upravnikov in sezonskih brigadirjev, 31. 10. 1949.

⁵⁹ ARS-I, CK KPS, f. 26, Zapisnik OK KPS Kočevje, 12. 5. 1947.

⁶⁰ Mitja Ferenc: *Nemški vojni ujetniki v Sloveniji*, tipkopis.

⁶¹ ZAL, OLO Kočevje, o. 434, Mesečno poročilo odseka za delo za junij 1947.

strani slovenskih delavcev kot s strani drugih tujih državljanov).⁶² Šovinizem do Italijanov se je nekajkrat sprevrgel tudi v fizični obračun. Še sredi leta 1950 je bilo v splošnem gradbenem podjetju Rog zaposlenih štirinajst tujih državljanov, v gozdarskem podjetju Kočevje trinajst, v rudniku Kočevje 61, na poverjeništvu za industrijo in obrt KLO Kočevje pa so imeli na seznamu trinajst tujih delavcev.⁶³ Tudi delež delavcev iz drugih jugoslovanskih republik je bil precejšen. V nekaterih podjetjih število delavcev, rojenih na Slovenskem, ni dosegalo niti polovice, na primer v Gozdni upravi Koprivnik.⁶⁴

Za novo oblast so pomenili pomemben vir delovne sile tudi povratniki (izseljenci, ki so živeli in delali v tujini še pred vojno, po koncu vojne pa so se vrnil v domovino), saj je bilo po osvoboditvi v Sloveniji na tem področju veliko povpraševanje. Vrnitev izseljencev je imela poleg gospodarskega tudi politični pomen. Načrti o njihovi naselitvi v požganih kočevskih vaseh se niso uresničili.⁶⁵ Prvi povratniki z družinami so prišli v Kočevje iz Francije. Junija 1947 je bilo v okraju Kočevje enaindvajset izseljeniških družin s 133 člani.⁶⁶ Pri zaposlitvi povratnikov ni bilo večjih težav, saj so bili večinoma kvalificirani delavci. Pretežno so jih zaposlili v premogovniku. Izseljenci so pogosto naleteli na slab odnos domačinov, zaradi neustreznih življenjskih in delovnih razmer se je septembra 1948 precej povratnikov, predvsem tistih, ki so delali v premogovniku, odločilo za odhod na delo v premogovnik Raša.⁶⁷

Gospodarski načrt okraja Kočevje l. 1952

Leta 1952 je gospodarski svet OLO Kočevje sestavil *Osnovne smernice za sestavo perspektivnega gospodarskega načrta okraja Kočevje*,⁶⁸ po katerih se je gospodarstvo okraja bolj ali manj uspešno razvijalo. V teh smernicah sta pomemben del zavzemala obnova in naselitev okraja, predvsem ožje Kočevske. Za naselitev so sedaj predvideli predvsem ljudi iz obrobni krajev, iz kostelske in osilniške doline, Loškega Potoka in Suhe krajine. Zavedali so se, da je potrebno doseči, da bi bila naselitev na Kočevsko zanje zanimiva. Za obnovo so predvideli predvsem tiste vasi, ki so imele možnosti za razvoj, to pa so bile vasi ob cestah in v dolinah. Menili so, da je nujno rešiti stanovanjsko krizo, predvsem v Kočevju.

Okraj, ki je bil po gospodarski sestavi in v političnem pogledu zelo raznolik, je imel po preureditvi leta 1952 dvanajst občin, ki so bile po svoji gospodarski sliki različne in so jih glede na kakovost njihovega gospodarskega načrta razdelili v tri skupine. Občine z obravnavanega območja so spadale v tretjo skupino (Kočevje, Mozelj, Kočevska Reka in Draga).⁶⁹ Od drugih so se razlikovale, ker so bile redko naseljene in je bila lastnina »v glavnem socialističnega značaja.«⁷⁰ Za to skupino občin, ki so bile med vojno najbolj prizadete, je bilo

⁶² ARS, VRS, šk. 31, o. 12/49, Poročilo podkomisije za inozemske delavce pri IOOF Slovenije, 10. 12. 1949; ARS-I, CK ZKS, f. 22, m., Poročila ekip OKKPS, Poročilo komisije po vprašanju Italijanov, 8. 8. 1949.

⁶³ ZAL, OLO Kočevje, o. 614, Seznami tujih delavcev po podjetjih.

⁶⁴ ZAL, OLO Kočevje, o. 504, Seznam delavcev in nameščencev pri gozdni upravi Koprivnik s stanjem 31. 5. 1948.

⁶⁵ ARS, MKG – gozdarstvo, f. 24, Dopisi DGU Straža, Ribnica, Kočevje, 23., 27. in 30. 12. 1946.

⁶⁶ ZAL, OLO Kočevje, o. 434, Mesečno poročilo odseka za delo OLO Kočevje ministrstvu za delo, 6. 6. 1947.

⁶⁷ ZAL, OLO Kočevje, o. 504, Mesečno poročilo za september 1948 odseka za delo OLO Kočevje.

⁶⁸ ZAL, OLO Kočevje, o. 702, Osnovne smernice za sestavo perspektivnega gospodarskega načrta okraja Kočevje (v nadaljevanju Osnovne smernice).

⁶⁹ V prvi skupini so bile Dobropole, Velike Lašče, Sodražica, Ribnica in Dolenja vas, ki so bile po svoji naseljenosti, gospodarski razvitosti na višji stopnji od drugih v okraju. V drugo skupino so spadale občine Loški Potok, Kostel in Osilnica, ki so bile goste naseljene, gospodarsko manj razvite in zaradi hribovitosti poljedelsko manj sposobne. Tu ni bilo ekonomske perspektive, razdrobljeno kmetijstvo namreč ni moglo preživljati prebivalstva.

⁷⁰ Osnovne smernice.

treba sestaviti gospodarski načrt po drugačnih merilih. Ker so bila ta območja z izselitvijo kočevskih Nemcev prazna, so se tja naselili iz vseh krajev, »v glavnem primitivni ljudje, nestalni delavci, kajti življenjski pogoji so tu zelo težki«. ⁷¹ Poleg kmetijstva in gozdarstva je bilo tudi drugo gospodarstvo v socialističnem sektorju, zasebnih obrtnikov pa je bilo tod zelo malo. Glavne gospodarske panoge so bile kmetijstvo in živinoreja, pa tudi sadjarstvo.

Najpomembnejša v kmetijstvu je bila živinoreja, v glavnem govedoreja, v manjši meri ovčarstvo in svinjereja. Tretja skupina, ožja Kočevska, pa tudi prva skupina občin, naj bi imeli v živinorejski industriji najpomembnejšo vlogo. Vendar bi bilo potrebno tako v socialističnem kot v zasebnem sektorju zgraditi moderna krmišča oziroma hleve. Svinjerejo in perutninarstvo naj bi razvijali le v bližini prometnih povezav, govedorejo in ovčarstvo tudi v odročnejših legah. Predelava mleka in mesa naj bi bila glavni cilj v živinoreji, s čimer bi povečali možnosti za stalno zaposlitev in naselitev ljudi. Za vzpostavitev in razmah pašništva pa bi morali razmejiti poljedelske in gozdne površine ter izboljšati zaraščene košenice in pašnike. Za uspešno živinorejo bi bila potrebna izgradnja hlevov tako v socialističnem kot v zasebnem sektorju in ureditev vodne preskrbe ter povečanje in izboljšanje pašništva oziroma krmne baze. Najpomembnejšo vlogo v živinoreji so predvideli za tretjo skupino občin, za ožjo Kočevsko in Kmetijsko-gozdarsko državno posestvo Kočevje.

Za gozdarstvo so menili, da je v prvih povojnih letih izkoriščanje gozdov presegalo prirastek, zato je bila predvsem pomembna izdelava načrta za gospodarsko izkoriščanje kočevskih gozdov. Predvsem za ožjo Kočevsko sta bili nujni arondacija med zasebnim in državnim sektorjem in razmejitev glede lastništva.

Neločljivo povezana z razvojem in organizacijo gozdarstva je bila lesna industrija, pri kateri zaradi zmanjšanja zaloga lesa v gozdu razvoja lesne predelave ni bilo mogoče predvideti. Predvsem naj bi lesno maso predelali v končne izdelke in ne več v polizdelke. Za drobno lesno obrt so predvideli, da se osredotoči v sodobno opremljenih delavnicah na združni osnovi. Možnosti za razvoj industrije za predelavo lesa so videli predvsem v Loškem Potoku in Sodražici. Načrtovali so vzpostavitev kovinske industrije v Kočevju, in to iz dotdanje ključavničarske ter kleparske delavnice.

Čeprav rudarstvo ni imelo dolgoročnih možnosti, naj bi predvidenih dvajset let delovanja pomenilo osnovo za gospodarski razvoj okraja.

V obrtništvu so bile razmere za razvoj predvsem za suhorobarstvo, urarstvo, lončarstvo, sodarstvo, kolarstvo, kleparstvo. Premalo pozornosti so posvečali skrbi za razvoj krajevnih podjetij (delavnic), obrtništvu in domačih obrti. Po mnenju vodstva so bile sicer razmere v obrtništvu v državnem in zasebnem sektorju zadovoljive, razen v prvih letih po vojni na kočevskem območju, kjer je obrtnikov zaradi posledic vojne in odselitve občutno primanjkovalo. Kljub temu je bilo leta 1951 nekaterih obrtnikov premalo. ⁷² Analiza obrtne dejavnosti zasebnega in državnega sektorja je pokazala, da je imel zasebni sektor 230 obratov z 272 zaposlenimi, državni sektor pa 47 obratov z 214 zaposlenimi (4,5 zaposlenega na obrat). Obrtniki torej v svojih delavnicah skoraj niso zaposlovali ljudi (1,18 zaposlenega na obrat). Komunalna dejavnost se ni razvila v takšni meri, kot bi bilo potrebno, zaradi porušenosti naselij med vojno in poškodovane komunalne oskrbe. Vzroki so bili predvsem v preveliki pozornosti, posvečeni proizvodnji, v ovirah pri dobavljanju potrebnega materiala in v pomanjkanju delovne sile. Komunalna dejavnost se je omejevala le na razdeljevanje stanovanj,

⁷¹ Osnovne smernice.

⁷² Predvsem je bilo premalo vodovodnih inštalaterjev (le eden za 22.062 prebivalcev okraja), pečarjev in zidarjev (dva za celotni okraj), elektroinštalaterjev in dimnikarjev (le trije), urarjev (štirje), avtomehanicov (samo šest). Od brivcev je bil po eden na 1409 prebivalcev, pekov in soboslikarjev je bilo po eden na 2206 prebivalcev.

ne pa tudi na njihovo vzdrževanje in obnovo, predvsem v državnem sektorju. Mnogokrat je dopuščanje majhnih pomanjkljivosti na primer delno prekritje strehe, popravilo žlebov, popravilo odvodnih cevi in podobno, ki bi sicer pomenili le majhne izdatke, čez nekaj let povzročilo veliko škode.

Kmetijstvo in gozdarstvo

Kmetijstvo

Zaradi objektivnih in subjektivnih razlogov ni bilo moč ponovno poseliti Kočevske, predvsem njenih odročnejših območij. Na zaplenjenih zemljiščih s porušenimi in požganimi naselji je bilo treba organizirati kmetijsko proizvodnjo. Ponovna vključitev v poljedelsko izrabo celotne pokrajine ni bila več mogoča. Glede na obseg zaplenjenih zemljišč je nenaseljena Kočevska postala najidealnejša za organiziranje socialističnega državnega kmetijskega posestva, na katerem so sestava kmetijskih površin, geografski položaj, razčlenjenost tal, pedološka sestava zemljišč, pomanjkanje delovne sile itd. zahtevali usmeritev v živinorejo.

Naselitev in gospodarska ureditev Kočevske je potekala po načrtu, ki ga je pripravilo ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo v začetku l. 1947.⁷³ Ta je izhajal iz ugotovitve, da metode in oblike gospodarjenja nekdanjih lastnikov niso ustrezne in ne morejo biti primer za načrtni razvoj in ureditev novega kmetijskega gospodarstva na Kočevskem. Ugotovili so, da ima okoli 78.000 ha veliko izrazite naravne pogoje za živinorejo, in to predvsem govedorejo in ovčerejo. Menili so, da je večina površine ozemlja z razrušenimi in požganimi vasmi edino ustreza za vključitev v državni sektor, ker ji za kolonizacijo manjkajo osnovne možnosti (stanovanjska in gospodarska poslopja, inventar itd.). V državni sektor so imeli namen vključiti okoli 18.000 ha kmetijskih površin (njiv, travnikov, pašnikov), zemljišča pa upravno razdeliti na osrednjo upravo državnih kmetijskih posestev na Kočevskem s sedežem v Kočevju in sedem oskrbništev (Mahovnik, Rajndol, Onek, Črmošnjice, Gotenica, Nemška Loka, Stari Log) s pristavami, v katere bi bila vključena okoli polovica (87) naselij z obravnavanega območja. Nekatera od njih so bila v celoti požgana, večina pa nenaseljena. Glavna naloga oskrbništev bi bila skrb za uvedbo poljedelstva, sadjarstva in čebelarstva, a v prvi vrsti pašništva. Tako naj bi za pašo povrnili polovico t. i. pašniških gozdov. Dokler oskrbništev niso ustanovili, so zemljišča dajali v letno izkoriščanje raznim združnim in vaškim skupnostim. Načrtovalci so posebno pozornost namenili razvoju živinoreje. Zaradi ugodnih naravnih danosti (predvsem primerna višina, podnebne razmere, zadostne površine zemlje), so namerali urediti takšne objekte, ki bi pomenili dvig celotne slovenske živinoreje. Za kolonizacijo je načrt predvidel 6 območij.

Državno kmetijsko posestvo v Kočevju se je razvilo iz državnega posestva Mahovnik, ki je od 15. 10. 1945 s skupno površino 890 ha obstajalo iz uprave in posestva v Mahovniku in iz pristav v Gotenici in Borovcu.⁷⁴ Uprava je začela poslovati spomladi 1946.⁷⁵ Ko so končali priprave za organizacijo državnega posestva na Kočevskem, je posestvo v Mahovniku pre-

⁷³ ZAL, OLO Kočevje, šk. 15, o. 451, Predlogi za ureditev kmetijskega gospodarstva na kočevskem ozemlju in sklepi k načrtu za ureditev kmetijskega gospodarstva na Kočevskem, 25. strani.

⁷⁴ ARS, MKG – gozdarstvo, f. 23, Zapisnik o izločitvi zemljišč za Državno posestvo Mahovnik, 12. 8. 1946.

⁷⁵ Upravnik Ivan Oblak je v poročilu ministrstvu za kmetijstvo in gozdarstvo zapisal: »Na posestvu ni bilo nič razen zapuščenih in deloma razrušenih stavb in zapuščena Kočevska zemlja.« V l. 1946 so uredili v Mahovniku in Gotenici zasilne svinjake, medtem, ko so v Borovcu, kjer so bile vse hiše porušene, le kosili; ARS, MK, f. 40, m. Uprava državnega posestva Mahovnik, poročilo, 7. 10. 1946; .

vzelo nase naloge začetne baze, iz katere so organizirali in oživiljali predvidena oskrbništva in pristave, kot je to predvidel načrt za ureditev kmetijskega gospodarstva na Kočevskem. Maja 1947 so že delovala 4 oskrbništva (Onek, Stari Log, Črmošnjice, Koprivnik) in 2 pristavi (Ferdreng in Štalcerji).⁷⁶ Posestvo, ki v začetku skoraj ni imelo zaposlenih (delovno silo so do l. 1948 tvorili predvsem vojni ujetniki), je bilo sredi l. 1949 po številu delavcev in nameščencev največje med 8 državnimi posestvi v Sloveniji. Zemljišča so skoraj v celoti sestavljala posestva kočevskih Nemcev. Zaposlovalo je okoli 1300 delavcev in nameščencev – skoraj četrtino vseh na državnih posestvih v Sloveniji in je bilo najmočnejše gospodarsko podjetje na Kočevskem. Na posestvu so bila prva leta obstoja zelo težke življenske razmere za zaposlene, saj je primanjkovalo marsičesa in so ga omenjali kot eno slabših državnih kmetijskih posestev v Sloveniji. Položaj pa se je v 50. letih izboljševal.⁷⁷ Ker so struktura gospodarstva in naravni pogoji zahtevali večjo povezavo kmetijstva z gozdarstvom, so marca 1952 ustanovili eno državno gospodarsko podjetje v republiški gospodarski upravi »Kmetijsko – gozdno posestvo Kočevje« (KGP Kočevje).⁷⁸ Celotno posestvo je konec 50. let merilo 45.343 ha, od tega le 8,3 % obdelovalnih površin. Kot druga podjetja na Kočevskem, je tudi ono prešlo več stopenj razvoja in preureditev ter dosegalo več ali manj pomembne proizvodne uspehe. Ko je v začetku l. 1953 vlada LRS ustanovila Državno posestvo Snežnik Kočevska Reka, sta z večino kmetijskih in gozdnih zemljišč v družbeni lasti gospodarili KGP Kočevje in Državno posestvo Snežnik, v manjšem obsegu pa na novomeškem in črnomaljskem delu območja še KGP Novo mesto in kmetijska zadruga Črnomelj.

Zasebni kmetijski sektor

Zasebni kmetijski sektor na Kočevskem je bil maloštevilen. Označevala sta ga razkosačnost in lastninska razdrobljenost zemljišč. Svoje je pripomogla tudi starostna sestava kmečkega prebivalstva, saj je delež ljudi, starejših od 60 let, že presegal petino. K slabemu položaju zasebnega kmetijstva so pripomogli tudi drugi vzroki: neugodne naravne razmere, oddaljenost od industrijskih središč, nejasna agrarna politika, razslojevanje kmečkega prebivalstva in izpraznitev kmečkega območja z odselitvijo večinskega prebivalstva ter nadaljnje praznjenje kmetijskih območij. V kmetijski pridelavi je zato glavno vlogo imelo državno kmetijsko posestvo. Oblast je s pozitivnimi podatki o gospodarjenju KGP Kočevje in posestva Snežnik, dokazovala velike prednosti velikih socialističnih posestev nad malimi individualnimi. To je utemeljevala s tem, da državni sektor z manjšim številom zaposlenih obdeluje večje površine. Pri tem pa so zanemarili podatke o neobdelanosti, slabi organizaciji, nezadovoljstvu, privilegiranosti državnega sektorja. Tako so zaradi pomanjkanja delovne sile raje pustili, da so ostale površine nepokošene, kot pa da bi oddali košnjo v polovično izkoriščanje zasebnikom, kar so predlagali pristojni v okraju.⁷⁹ Zaradi spremenjene lastninske sestave po 2. svetovni vojni je v okraju Kočevje izrazito prevladoval tako imenovani socialistični sektor lastništva. Razmerje med zasebnim in državnim lastništvom je bilo na obravnavanem območju kar 1 : 10.

⁷⁶ ZAL, OLO Kočevje, š.k. 15, o. 440, Ekspoze uprave državnega posestva Kočevje za skupščino OLO Kočevje, na dan 11. 5. 1947.

⁷⁷ ARS-I, CK ZKS, f. 140, Poročilo OK KPS Kočevje, 28. 9. 1952.

⁷⁸ ARS, VRS, š.k. 954, o. 274, Odločba vlade LRS št. II 274/1–52 o ustanovitvi državnega gospodarskega podjetja v republiški gospodarski upravi »Kmetijsko – gozdarsko posestvo Kočevje«, 14. 3. 1952.

⁷⁹ ARS-I, CK ZKS, f. 200, Poročilo konference OK KPS Kočevje, l. 1956; f. 116, Poročilo sekretarja OK KPS Kočevje Rudolfa Klariča za konferenco OK KPS Kočevje, 5. 8. 1951., f. 178, Zapisnik okrajne konference ZK Kočevje, 12. 3. 1954.

Leta 1960 je bilo na Kočevskem 1142 kmetijskih gospodarstev, ki so imela skupaj le 3959 hektarjev površin, medtem ko so imeli kočevski Nemci pred izselitvijo 3007 kmečkih gospodarstev v skupni izmeri 47.529 hektarjev, kar 60 % vseh gospodarstev pa je bilo večjih od deset hektarjev. Uvajanje socialističnega gospodarstva je privedlo do tega, da je bilo kar 71 % kmetov brez posestva (v Sloveniji 10 %).⁸⁰ Opremljenost kmetij je bila slaba. Plug je imelo komaj vsako peto gospodarstvo, električna luč je svetica na 976 kmetijah. Od sedemnajstih naselij, ki takrat niso imela elektrike, je tretjina v naslednjih letih opustela. Le vsaka četrta kmetija je imela delovno živino.⁸¹

Kmečke obdelovalne zadruga

V začetku zamišljene množične individualne kolonizacije na Kočevskem niso uresničili. Od jeseni 1946, predvsem pa od pomladi 1947, ko so sprejeli načrt za ureditev kmetijskega gospodarstva na Kočevskem, so oblasti pogojevale kolonizacijo z ustanavljanjem kmečkih delovnih zadrug. Predvideli so ustanovitev trinajstih kmetijskih obdelovalnih zadrug s 165 družinami, predvsem v okolici Kočevja.⁸² V vaseh, kjer zadrug niso načrtovali, pa kolonizacije sploh ne bi izvajali.⁸³ Članstvo oziroma vstop v zadrugo je bil za koloniste pogoj za naselitev. Prvotne koloniste (predvsem v Črmošnjicah, Gotenici, Polomu in Nemški Loki), ki so se naselili v letih 1945 in 1946, so želeli včlaniti v kmečke obdelovalne zadruga oziroma v državna posestva, kar jim je večinoma tudi uspelo. Od predvidenih zadrug so ustanovili le četrtno. Konec leta 1948 so imele vse tri kmečke obdelovalne zadruga na nekdanjem jezikovnem območju (Livold, Kočevska Reka, Nemška Loka) 2283 hektarjev zemlje (2,9 % obravnavanega območja) in so šteje 72 družin.⁸⁴ V primerjavi s slovenskim povprečjem so bile zadruga na Kočevskem večje.⁸⁵ Vse tri v letih 1946 in 1947 ustanovljene zadruga na obravnavanem območju so nastale iz državne zemlje, ki je bila prej last kočevskih Nemcev ter so naseljenci avtomatično prešli v »socialistični sektor«.⁸⁶ Na obravnavanem območju okraja Črnomelj in Novo mesto so marca in aprila 1949 ustanovili še kmečko obdelovalno zadrugo v Poljanah⁸⁷ in kmetijsko delavsko zadrugo Stražnji Vrh. Članstvo oz. vstop v zadrugo pa je bil za koloniste pogoj za naselitev. Vendar kolonisti, naseljeni v okviru ustanavljanja kmečko-obdelovalnih zadrug na Kočevskem, zemlje niso dobili v last. Tudi ohišnice so obdelovali na podlagi najemne pogodbe. Takšni pogoji so odvrčali ljudi za naselitev in vključevanje v zadruga. Gospodarjenje v KDZ je temeljilo na skupnem delu po brigadnem

⁸⁰ *Popis stanovništva 1961*, Knjiga XV, Poljoprivredno stanovništvo. Rezultati za naselja, Beograd 1966.

⁸¹ *Popis poljoprivrede 1960*. Knjiga I. Osnovni podatki individualnih gazdinstva po naseljih, Beograd 1964.

⁸² Kmetijsko obdelovalne zadruga z predvidenim številom družin: Kočevska Reka 15, Novi Lazi 15, Slovenska vas 8, Stara Cerkev in Konca vas 15, Gorenje 10, Breg in Mlaka 10, Željne in Klinja vas 15, Šalka vas 10, Dolga vas 10, Livold 20, Črni Potok in Zajčje Polje 15, Mozelj 10, Koprivnik 15.

⁸³ ZAL, OLO Kočevje, Načrt dela pri kolonizaciji, štev. 178/1, 14. 3. 1947, glej tudi Zdenko Čepič: *Agrarna reforma v Sloveniji*, Ljubljana 1992, str. 402.

⁸⁴ ARS-I, CK ZKS, f. 69, m. OK KPS Kočevje, Analiza okraja Kočevje, 30. 6. 1949.

⁸⁵ ARS-I, CK KPS, šk. 28, 1. Zbor zadružnikov Slovenije, 7. 1. 1950.

⁸⁶ Le pol odstotka zemljišč so v zadruga vložili kmetje, 1,5 % pa je bilo vaške zemlje ali pa je bila zemlja v najemu. Zadruga v Livoldu in Nemški Loki sta prejeli zemljo samo iz zemljiškega sklada, le v Kočevski Reki so bili manjši deli zemljišč v lasti kmetov, v najemu ali pa od vaške skupnosti. Vse tri zadruga so z izjemo nekaj poškodovanih hiš bile brez vsakršne opreme, zaradi česar so bile potrebne velike naložbe in je bila življenjska raven zadružnikov razmeroma nizka.

⁸⁷ ARS-I, CK ZKS, f. 95, Analiza zbora KDZ Poljane, 7. 3. 1950; ARS, MPo, f. 1, vpis kmetijske zadruga v Poljanah v zadružni register, 25. 2. 1949.

(skupinskem) sistemu in normah ter na skupnih proizvodjalnih sredstvih. Skupaj je na Kočevskem bilo 5 kmečko-obdelovalnih zadrug s 393 zadružniki.⁸⁸

Težave pri skupni obdelavi zemlje, preskrbi, predvsem z obutvijo in tekstilom, težave z nastanitvijo, nesoglasja med zadružniki glede velikosti ohišnic, pomanjkanje živega in mrtvega inventarja, odvzem gozdnih površin zadrugam l. 1951, so imele za posledico, da so delovne zadruge na Kočevskem v razvoju zelo zaostajale kar je vodilo v njihovo ukinitvev. Okrajne izvršene oblasti so dušile pobudo in morale zadrug, predvsem v primerih ob dodelitvah pašnikov, podelitvah invalidnin, šolnin, reševanju stanovanjskih problemov, elektrifikaciji, zdravljenju, nepravilnem kaznovanju itd. Vse pogostejši so bili izstopi iz zadrug. Oblasti so narekovala odpuščanje članov zadrug, ki so se zaposlili v drugih podjetjih in naročale podjetjem, da naj ne zaposlujejo ljudi, ki so nepravilno izstopili iz zadrug.⁸⁹ V začetku 50. let je bil položaj v teh zadrugah v primerjavi z zasebnim sektorjem veliko težji, dohodki zadružnikov so bili nekajkrat manjši od obrtnikov. Zato so iskali delo drugod in niso nasprotovali vključitvi v državno posestvo, kjer so bili zagotovljeni mesečni prejemki. Zadruga v Kočevskih Poljanah je bila v začetku l. 1950 »tik pred razsulom«, saj ni imela jasne prihodnosti.⁹⁰ Ukiniteli so jo 1952. leta.⁹¹ Poleti 1952 so kmetijskemu državnemu posestvu priključili zadrugo v Livoldu, zadrugo v Kočevski Reki pa so priključili ekonomiji Borovec.⁹² Zadruga v Nemški Loki je nekaj časa še obstajala, zadruga na Stražnjem Vrhu pa je obstajala do ukinitve l. 1955.

Gozdarstvo

Razlaščene in zaplenjene gozdne površine so bile po vojni nacionalizirane, izločene so bile iz zemljiškega sklada in niso bile namenjene razdeljevanju. Postale je državna last, s katerimi so upravljale državne gozdne uprave (in njim podrejena oskrbnišтва) v Straži, Ribnici, Kočevju in Črnomlju. Kočevske gozdove so delili v tri vrste: *urejeni gozdovi*, ki so se izkoriščali na podlagi gozdnogospodarskih načrtov (gozdovi kneza Auersperga); *zasebni gozdovi* posestnikov, kočevskih Nemcev, t. i. *pašniški gozdovi*, ki so zrasli na površinah, ki so bile v katastru najprej vpisane kot pašniki in so se v ta namen tudi uporabljali. Velik del pa se jih je zaradi zanemarjenega gospodarjenja začel spreminjati v gozd. Urejeni gozdovi so ostali pod državno upravo. Priključili so jim bivše zasebne gozdove kočevskih Nemcev, ki so mejili na nekdanje veleposestniške gozdove in tiste, ki z njimi niso bili povezani, a so v višjih legah predstavljali večje komplekse. Vse druge gozdne površine zaplenjenih in razlaščenih zasebnih gozdov so dali v upravo okrajnim in krajevnim ljudskim odborom. T. i. pašniške gozdove so nameravali vrniti prvotnemu namenu, razen tam, kjer so se ti že spremenili v prave gozdove. Zaradi zelo slabe donosnosti poljedelskih površin ter nezmožnosti živinoreje zaradi visoke lege so kmetijska zemljišča okrog nekaterih vasi v celoti prepustili zaraščanju.⁹³ Prostrani kočevski gozdovi so Kočevski pomenili močno gospodarsko podlago ter omogočali zaposlitev v gozdarstvu, in to mnogo bolj od slovenskega povprečja. Od 5405 zaposlenih oz.

⁸⁸ ARS-I, CK ZKS, f. 21, Poročilo komisije o stanju v kmetijsko obdelovalnih zadrugah okrajev Kočevje in Črnomelj, 5. 8. 1949.

⁸⁹ ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, Zapisnik seje OILO, 22. 10. 1951.

⁹⁰ ARS-I, CK KPS, f. 28, Poročila s terena, 3. 1. 1950.

⁹¹ ARS-I, CK ZKS, f. 143.

⁹² ARS-I, CK ZKS, f. 140, Poročilo OK KPS Kočevje, 28. 9. 1952.

⁹³ ZAL, OLO Kočevje, šk. 15. o. 451, Načrt za ureditev kmetijskega gospodarstva na Kočevskem.

aktivnih prebivalcev nekdanjega jezikovnega območja na Kočevskem leta 1953, jih je bilo v gozdarstvu zaposlenih 458 oz. 8,5 %, v Sloveniji pa le 1,4 %.⁹⁴

Spremembe, ki jih je Kočevska doživela, so povzročile proces ponovne prevlade gozda, ki je deželo hitro spremenila v bistveno drugačno krajino. Zaraščanje gozda je bilo povezano najprej z izselitvijo prebivalstva in z odločitvijo v prvih povojnih letih, da obsežna nenaseljena območja nimajo možnosti obnove in zato niso primerna za ponovno naselitev. Po natančnih raziskavah so ugotovili, da je gozd od konca prejšnjega stoletja do začetka 70. let 20. stoletja pridobil nazaj več kot 300 kvadratnih kilometrov, kar je več kot tretjina celotne površine obravnavanega območja. Ob takšni spremembi je Kočevska dosegla najvišji delež gozdnosti na Slovenskem.⁹⁵

S u m m a r y

Economy of Kočevsko in the First Decade after the Second World War

Mitja Ferenc

In 1941, the majority of the population living in the region of Kočevsko suddenly departed. The departure of the Germans, who represented the majority in this area, the ravages of war, and the post-war decline and systematic destruction, had dire impact upon the once well-developed region. By the end of the war, one half of 176 settlements in the area had been abandoned, and most were not settled again. Almost two thirds of the houses had been damaged or fully destroyed, which is almost once more than the Slovene average. After the war, only a third – roughly 6500 – of the residents remained. The few industrial plants in Kočevsko had been destroyed or badly damaged.

During the period of reconstruction not much thought had been given to the possible repair of the almost totally destroyed villages situated in remote spots such as Kočevski Rog; there had been more than enough work in the damaged villages in the valleys. 1945 and 1946 restoration plans envisaged solely the renovation of the villages that had been only partly damaged, still inhabited, and as close to traffic routes if possible. During the following years, when industrialization lured the rural population to the cities that needed industry workers, nobody thought about the totally destroyed villages of Kočevsko. Thousands and thousands of burned-down buildings disintegrated into piles of stones. During this period, the vast abandoned fields had been used only for haymaking. Tracts of land were temporarily leased to individual farmers and neighboring district or local people's committees. Everybody was waiting for the colonization plan to be put into effect. With the exception of fruit picking in the abandoned villages of Kočevsko there was no economic activity there, and during the initial years after the war the expansive stretches of land remained uncultivated.

Although initially planned for inner colonization the abandoned parts of Kočevsko remained unsettled when the land reform was put into practice. The Ministry of Agriculture established that the area was not suitable for individual settlement. The plans to colonize the land formerly owned by the Germans, however, were realized, but instead of starting with individual colonization the authorities proceeded to set up state-owned agricultural cooperatives and a large state-owned farming complex. The only available jobs were either on the farming complex or in forestry. Unlike in other parts of Slovenia, colonizers had only been able to receive usufruct land. This was because Kočevsko had been intended for the construction of extensive socialist agricultural farms. Moreover, individual colonization of the

⁹⁴ *Popis stanovništva 1953*, Knjiga XIV, Osnovni podaci o stanovništvu. Podaci za naselja prema upravnoj podeli u 1953 godini, Beograd 1960.

⁹⁵ Milan Ciglar: *Raziskave o posledicah izpraznitve gozdnate kulturne krajine, prikazane na primeru Kočevske*. Doktorska naloga na gozdarski fakulteti Albert-Ludwigove univerze v Freiburgu, Breisgau, ZRN, Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo pri Biotehniški fakulteti v Ljubljani, Strokovna in znanstvena dela, 64, Ljubljana 1978; isti: Propad in ponovno porajanje kulturne krajine na Kočevskem. *Varstvo narave*, 7/1973, str. 5–24.

totally ruined villages and already partly damaged farming land would not have been possible without substantial pecuniary aid from the state.

Constant shortage of workers was one of the major concerns in the renovation of Kočevsko and in setting up socialist economy in the region. Since the initial plan of colonization was first postponed and later finally abandoned, expansive areas remained unsettled. Unsuitable work and life conditions caused a shortage of workers on the state-owned farming complex as well as in the state forestry administration. The authorities tried to solve this problem in a number of ways: by bringing in the prisoners of war, the so-called returnees, seasonal workers, released prisoners of war, convicts from penal camps, and youth work brigades members, by enlisting work force from other regions of Slovenia, other Yugoslav republics, or abroad, by forced colonization, by seasonal exchange of forest and agricultural areas workers, etc.

The departure of the German population from Kočevsko and the ravages of war strongly altered political and economic circumstances in that area. The vacated areas offered the possibility of a total economic restructure. Aside from a mine and several textile factories Kočevsko had had very little industrial tradition, all of it concentrated in the town of Kočevje. During the first Five-Year Plan the principal objectives in the district of Kočevje were industrialization and electrification.

After the Second War, the principal economic activity in Kočevsko was the development of state and cooperative economy. The area differed from others mainly in that it was very sparsely settled, with the property that was "mainly of socialistic character." Economic plans thus had to be tailored to different standards. Since until 1965 the local coalmine was the strongest industrial enterprise in the area the principal economic sector was the mining industry, followed by agriculture, forestry, and timber industry. The leading agricultural activity was cattle breeding, followed by fruit growing; if cultivated at all, the land served only to acquire fodder for the cattle. Of relative importance were textile and building industries; tourism, trade, and commerce were of lesser importance.

Even more than before the Second World War, the industry concentrated in Kočevje whose population was more than one third of the total population of the Kočevsko region. The town's need for industrial workers spurred the growth of other places in its vicinity. Kočevje grew into a distinctly industrial, working-class town with schools and work opportunities. For several years after the war, its untidy streets and ruins, and especially the town center that had been mostly destroyed by bombs and fierce fighting, still bore witness to the devastation during the war. Even though a large part of post-war investments had been allotted for its repair these had not been well-planned and carried out, which explains why the standard of living was so low in Kočevsko. These mistakes had to be corrected in later years.

The confiscated land with its destroyed and burnt-down villages had to be prepared for cultivation. According to the 1947 plan by the Ministry of Agriculture and Forestry extensive confiscated areas were destined for cattle breeding and for the purposes of the state farming complex in Kočevje, which was the strongest economic establishment in the region. During its initial years, the living conditions of its employees were extremely harsh. Since the beginning of 1953, when the government of the People's Republic of Slovenia founded the Snežnik Kočevska Reka State Farm, most of the agricultural land and forests had been managed by KGP Kočevje and the Snežnik State Farm, and, to a lesser degree, by KGP Novo mesto and the črnomelj Agricultural Cooperative.

The private sector of Kočevsko was scarce, with fragmented plots of land. The life of farmers who owned their land was far from easy. Mostly elderly, they lived in harsh living conditions far from industrial centers, in areas that were almost deserted and from which even the remaining few inhabitants were leaving for towns. They were further handicapped by the vague agricultural policy of the state and could hardly compete with the state farming complex. In 1960, Kočevsko had 1142 private farms with a total of mere 3959 hectares of land. By presenting the positive results of agricultural operation on state farms the state wished to demonstrate their profitability over with small, privately-owned farms.

Instead of the thirteen originally planned agricultural cooperatives the state set up only five, with a total of 393 members. The settlers who had been brought to the area during the period of establishing these cooperatives were not given the land in permanent possession but were only tenant farmers. At the beginning of the 1950's the situation of the members of the cooperatives was far less advantageous when compared to the private sector. Their income was several times smaller than the income of trades-

men. Because of this, members of the cooperatives did not object if their land was annexed to the state farming complex where steady monthly wages ensured a better livelihood.

On the other hand, the vast forests of Kočevsko represented a strong economic basis and ensured employment in forestry more than in other areas of Slovenia. This was the area that in Slovenia experienced the greatest changes in the structure of land ownership. With the introduction of socialist economy privately-owned land was greatly reduced. Land confiscation, replacement, annexation of adjacent lands, colonization, overgrowing of pastures and grassland, and in some places even fields, all of these greatly changed the outlook of the area. In the course of the 20th century, forests reclaimed over 300 square kilometers of arable land, which is more than one third of the entire area of Kočevsko.

Šolska kronika

Zbornik za zgodovino šolstva

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoge, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, do objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva – Šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

Viljenka Škorjanec

Ob tridesetletnici Osimskih sporazumov

Uvod

UDK 327(45:497.1)»1974«

ŠKORJANEC Viljenka, dr., profesorica zgodovine in sociologije, specialistka za mednarodne odnose, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4, viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

Ob tridesetletnici Osimskih sporazumov

Zgodovinski časopis, Ljubljana 60/2006 (134), št. 3–4, str. 437–446, 30 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica predstavlja večplastnost težavne pogajalske poti, ki je uspešno pripeljala do podpisa Osimskih sporazumov in njihove ratifikacije. Tako je bilo dokončno rešeno mejno vprašanje med Jugoslavijo in Italijo. Slednja je priznala sukcesijo sporazumov tudi z novo državo Slovenijo. Ob upoštevanju državnih meja kot opore sodelovanja, je Osimo danes še posebej v duhu razmišljanj sodobne Evrope.

Avtorski izvleček

UDK 327(45:497.1)»1974«

ŠKORJANEC Viljenka, PhD, Professor of History and Sociology, Specialist for international Relations, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4, viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

30th Anniversary of the Treaty of Osimo

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 60/2006 (134), No. 3–4, pp. 437–446, 30 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Described is the complexity of the troubled negotiation procedures that led to the signing of the Treaty of Osimo and its ratification. The Treaty represented the final conclusion of the border issue between Yugoslavia and Italy. The latter also recognized succession of the Treaty with the independent state of Slovenia. Since resolved border issues represent the basis for cooperation between states the Treaty of Osimo reflects, particularly today, the spirit of modern Europe.

Author's Abstract

V zgodovini slovenskih (jugoslovanskih) meddržavnih odnosov z Italijo (do l. 1991) predstavlja kompleks pogajanj za določitev meddržavne meje med Italijo in Jugoslavijo (1974–1975), povezan s podpisom Osimskih sporazumov (OS), peti in zaenkrat zadnji kronološki mejnik.¹ V pričujočem prispevku je ob obletnici podpisa OS poudarek na analizi pogajalskega procesa, ki je pripeljal s podpisom pogodbenih dokumentov do uspešne rešitve tedaj odprtih vprašanj s sosednjo Italijo. Večplastna obravnava slovensko-italijanskih odnosov, ki je plod večletnega raziskovalnega dela, bo širše obdelana v monografiji.

Korenine pogajalskih stalnic, ki so prepoznavne v odnosu s sosedo Italijo v 20. stoletju, segajo vse do leta 1915, ko je Italija z Londonskim paktom prestopila v tabor antantnih sil in si izborila prednosti v kasnejših pogajanjih in predstavlja pomembno izhodiščno točko za razumevanje italijanske pogajalske pozicije in njenega vedenja v dvajsetem stoletju.² Po

¹ Razprava temelji na arhivskih dokumentih iz osebne arhiva avtorice. Arhiv vsebuje komplet gradiv, ki sta ga avtorici v hrambo prepustila Miloš Minić in Boris Šnuderl. Sestavljajo ga: Dokumenti Saveznog sekretariata za inostrane poslove (SSIP) Jugoslavije za tajna pogajanja iz arhiva zunanjega ministra Miloša Minića (dalje: AMM), dokumenti iz arhiva jugoslovanskega pooblaščenca za tajna pogajanja Borisa Šnuderla (dalje: ABŠ); Viljenka Škorjanec, Jugoslovansko-italijanska pogajanja v letih 1974–1975 o določitvi meddržavne meje (Osimo). Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2005, str. 426–441.

² Rimska vlada se vse do danes ni otrsela t. i. »londonskega sindroma«. Več o tem Jože Pirjevec, Slovensko-italijanski odnosi od leta 1915 do danes, v: Annales 8/96, Koper 1996, str. 9.

Mirovni pogodbi (MP) 1947 je italijanska stran pospeševala izseljevanje in spodbujala eksodus Italijanov iz ozemlja, ki je pripadlo Jugoslaviji. Tako so hoteli mednarodni javnosti pokazati krivično odvzeta ozemlja in s tem ustvarjati primerno vzdušje za zahtevo po vrnitvi cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) Italiji. Pritiski optantov in tržaških reakcionarnih krogov so v italijanski javnosti skupaj z neofašistično propagando ustvarili negativno klimo za dogovarjanje z Jugoslavijo. Siceršnje nespoštovanje pogodbenih obveznosti je razvidno tudi po parafiranem Londonskem memorandumu o soglasju (LMOS) leta 1954, ko so se izgovarjali, da je stanje s cono B STO le začasno ter zavlačevali z dokončno rešitvijo mejnega vprašanja. Zahtevali so še manjše popravke ob že določeni meji po MP. Zagotavljali so, da njihova vlada de facto sicer priznava mejo po LMOS, da pa je potrebno de iure najti drug pravni naziv. Hkrati so širili mit o ohranitvi lastne suverenosti v coni B STO in uspeli, da je italijansko javno mnenje lažje sprejelo LMOS. Na tako ravnanje je vplivala predvsem obmejna politična struktura, pa tudi vplivi in ravnanje italijanskih državnih organov, zlasti Ministrstva za zunanje zadeve (MZZ). Rimska vlada se je zavarovala tudi s političnimi in diplomatskimi sredstvi in ni predložila LMOS v ratifikacijo parlamentu.

Italijanska administracija, zlasti MZZ, je pripravljala predloge političnim strankam in vladi z namenom zavlačevanja in nereševanja odprtega mejnega vprašanja. Dejstvo je, da je bilo za Italijane 10 let po izgubljeni vojni težko odpirati rane in se po teoriji o suverenosti odreči pravic glede STO. V vmesnem času je prihajalo do nekaterih tajnih srečanj diplomatov na nivoju posebnih ambasadorjev, vendar le z namenom prikazovanja dogovarjanj z Jugoslavijo. Tovrstno ravnanje je sprožalo na jugoslovanski strani stalni dvom v resnost italijanskih namer vse do ratifikacije OS, ob nastanku države Slovenije pa tudi na njeni strani.

Intervencija Sovjetske zveze na Češkoslovaškem 1968 in strah pred Brežnjevo doktrino sta pokazala, da lahko odnosi z Jugoslavijo postanejo krizno žarišče v Evropi. Hladna vojna, posebno pa starost predsednika Josipa Broza Tita, je pripomogla k odločitvi italijanske vlade, da je potrebno rešiti odprta vprašanja z Jugoslavijo. Zato je zunanji minister Italije Giuseppe Medici leta 1968 predlagal paket osemnajstih točk, ki je predvidel spremembo demarkacijske mejne črte po LMOS v državno mejo z ozemeljskimi določbami. Paket osemnajstih točk je bil sprejet kot pogajalska platforma za nadaljnja pogajanja na srečanju ministrov Medicija in Minića marca 1973 v Dubrovniku. Šlo je za bistven kakovostni premik v meddržavnih odnosih, saj je italijanska stran ponudila, da se v Dubrovniku namesto prejšnjih izvedencev imenuje dva diplomatska pooblaščenca, ki bi pripravila predlog končnega sporazuma, hkrati so bili postavljeni konkretni roki za izpolnitev obvez. Ob uradnem tajnem diplomatskem kanalu sta ministra na štiri oči določila še en poseben, neuradni vzporedni kanal za tajna pogajanja političnih pooblaščenec, v kolikor bi uradna tajna diplomatska pogajanja ne napredovala.³ Politično vodstvo Italije, zlasti stranka Krščanske demokracije (KD), je želelo preko drugega kanala vzpostaviti neposredni dialog vzporedno z državnimi odnosi, ki jih je usmerjala diplomacija.

Četudi je Minić že v Dubrovniku ocenil italijansko pobudo za delo političnih tajnih pogajalcev kot edino realno možnost za doseg sporazuma, so se nadaljevala neuspešna pogajanja diplomatskih predstavnikov do konca leta 1973. Pogajanja kljub strokovnosti kadrov niso obrodila sadov, saj sta imela diplomatska pooblaščenca od svojih vlad preozek manevrski prostor, njuno delo je bilo že vnaprej obsojeno na neuspeh.⁴

³ Več o tem Viljenka Škorjanec, *Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovnškega srečanja zunanjih ministrov 1973*, v: *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 2001, l. 55, št. 3–4, str. 465–487.

⁴ Več o tem Viljenka Škorjanec, *Neuspeh jugoslovansko-italijanskih diplomatskih pogajanj v letu 1973*, v: *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 2003, l. 57, št. 1–2, str. 147–162.

Geneza jugoslovansko-italijanskih pogajanj 1974–1975

Zaradi skrbi, da bi na jugoslovanski strani problem internacionalizirali, je januarja 1974 zunanji minister Aldo Moro prvič po večmesečnem čakanju povabil na obisk jugoslovanskega ambasadorja Mišo Pavičevića.⁵ Pod vplivom stranke KD je Moro šele leta 1974 podpisal pooblastilo Eugeniju Carboneju za konkretno specialno misijo, ki jo je vseeno želel postaviti pod ožji nadzor svojega ministrstva.⁶ Tovrstna Morova drža odpira vprašanje, zakaj drugi kanal ni zaživel že prej, torej v letu 1973.

Italijanski pogajalec Carbone in jugoslovanski Boris Šnuderl sta vzdrževala občasne stike, vendar pa drugi kanal v tem času še ni zaživel, saj je po njegovi vzpostavitvi prišlo do enoletnega zastoja.⁷ Po zaostritvi dvostranskih odnosov, ostrih diplomatskih notah in govoru predsednika Tita, je prišlo do pozitivnega premika na italijanski strani. Predsednik Tito je namreč v svojem govoru v Sarajevu z dne 15. aprila 1974 poudaril, da želi Jugoslavija z Italijo dobre odnose, da mnogi na Zahodu ne želijo priti do evropske varnosti in da nam ni treba nikomur popuščati ter dajati nobenih koncesij.⁸

Predsednik vodilne italijanske stranke KD Giulio Andreotti se je po mednarodnih ocenah stanja med obema državama z govorom v Vidmu maja 1974 javno opredelil o nameri Italije, da sklene z Jugoslavijo ustrezní sporazum. Na zboru alpincev je po navedbi časopisa *Il tempo* z dne 5. maja 1974 podal v zvezi z jugoslovansko-italijanskimi odnosi izjavo, ki je v nadaljevanju pozitivno vplivala na jugoslovansko postopno sprejemanje italijanske pobude za pogajanja. Povedal je, da je eden od pozitivnih korakov zunanje politike Italije vrnitev k odprtim in pristrčnim odnosom s sosednjimi državami. Motivi sodelovanja z Jugoslavijo naj popolnoma prevladajo miroljubne in lojalne razlike glede posameznih vprašanj, kar mora italijanska stran ponovno potrditi v interesu tako italijanskega kot jugoslovanskih narodov. Še več, vsi se morajo zavedati, da ohranitev manjšinskih kulturnih in jezikovnih značilnosti ne slabi, ampak krepi skupno življenje naroda.

Vrh stranke KD je v znamenju bližajočega se zasedanja Konference o evropski varnosti in sodelovanju (KEVS) v Helsinkih in temeljnega načela o dokončnosti državnih meja ocenil, da nerešeno mejno vprašanje škoduje globalni italijanski politiki. Po popravku italijanskega pooblastila je julija 1974 jugoslovanska stran naknadno že po prihodu italijanske delegacije na Strmol dokončno sprejela njihovo pobudo za pogajanja posebnih političnih pooblaščenec.⁹ Pogajanja so potekala v popolni tajnosti s presledki na Strmolu od julija do

⁵ Stenografske beležke sa sastanka održanog u Kabinetu saveznog sekretara za inostrane poslove druga Miloša Minića o Italiji, 11. 1. 1974 u 9h, Stenogram kolegija SS o Italiji, SSIP, Kabinet saveznog sekretara, str. pov., stenografsala Tea Toš. AMM; Informacija o jugoslovensko-italijanskim odnosima i platforma našeg daljeg postavljanja, najstrožije poverljivo, SSIP, I. uprava, 20. 2. 1974. AMM.

⁶ Pooblastilo italijanskega zunanjega ministra Alda Mora Eugeniju Carboneju z dne 11. 7. 1974. AMM.

⁷ Boris Šnuderl: Informacija o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 19. 5. 1974 u Piranu, Ljubljana, 20. 5. 1974. ABŠ; Delovni dnevni zapiski pooblaščenca 1973–1974. ABŠ.

⁸ Govor predsednika Tita v Sarajevu, 15. 4. 1974: Odločen odgovor naših narodov na revanšistične poskuse Italije, v: Spoljnopolitička dokumentacija, Beograd 1974, št. 2. Izdanje Instituta za međunarodnu politiku i privredu, str. 87–92.

⁹ Zaključci sa sastanka održanog kod PP SIV i SS M. Minića 4. 6. 1974. O našem praktičnom postavljanju prema Italiji u narednom periodu. (Interni delovni dokument brez glave, naslovnika in podpisnika.) AMM; Nedatirani stenogram brez naslova (junij 1974). AMM; Pismo Borisa Šnuderla Edvardu Kardelju, Beograd, 15. 7. 1974. ABŠ; Informacija pooblaščenca o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 17. 7. 1974, Ljubljana, 17. 7. 1974. ABŠ; Pismo Borisa Šnuderla Sergeju Kraigherju, 20. 7. 1974. ABŠ.

novembra 1974.¹⁰ Pokazalo se je, da v italijanski vladi tudi tedaj še ni bilo pravega soglasja, saj se je Moro v pogovoru z Minićem na zasedanju Generalne skupščine Združenih narodov v New Yorku septembra 1974 izgovarjal, da ni bil seznanjen o pobudi dela na tajnem drugem kanalu in izrazil nesoglasje za tako reševanje spornega vprašanja brez udeležbe kadrov iz MZZ. Vendar so pogajanja na Strmolu potekala naprej ob sočasnem iskanju političnega soglasja v Rimu. Italijanska stran je želela odstop cone B STO in s tem dokončno potrditev meje med državama prikazati v luči najširših novih gospodarskih ugodnosti, predvsem industrijske cone, ki bi zaradi političnih razlogov segala na ozemlje cone B STO in sicer je bila najprej iz italijanske strani predlagana lokacija ob morski obali, nato pri Ospu ali na Socerbu.¹¹ Zahteva po coni je bila za Italijo condicio sine qua non za končni sporazum. Poleg tega so bili predvideni še nekateri veliki gospodarski projekti (plovni kanal Soča-Sava), energetski objekti, vodno gospodarstvo in razne oblike gospodarskega sodelovanja v interesu lokalnega prebivalstva – cestne povezave, novi mejni prehodi itd.¹²

Pogajanja so obsegala tudi nekatere korekture državne meje po MP v smislu funkcionalnih povezav in provizoričnih situacij npr. na Kolovratu, Sabotinu, glede vasi v Brdih in Gorice. Jugoslovanska stran je vztrajala, da se nikjer ne bo korigirala meja, kjer žive jugoslovanski državljani.¹³

Ob odločujoči vlogi predsednika države Tita in zunanjega ministra Minića je v procesu pogajanj na jugoslovanski strani večinsko težo prevzela slovenska stran. Pooblaščenec pogajalec je bil Slovenec, ki se je o ključnih vprašanjih posvetoval tudi s slovenskim vodstvom, predvsem z Edvardom Kardeljem in Sergejem Kraigherjem. V pogajalski skupini je bil ob pooblaščenem pogajalcu Šnuderlu za mejno vprašanje določen prav tako Slovenec, diplomat Zveznega sekretariata za zunanje zadeve (ZSZZ) Radko Močivnik. Tudi izvedenci, ki so občasno sodelovali v zvezi s posamičnimi vprašanji, so bili ponavadi Slovenci. Jugoslovanska pogajalska skupina je bila stalna, na italijanski strani je bil ob pooblaščenem pogajalcu Carboneju stalni član le Ottone Mattei, diplomat MZZ, sin beguncev z Reke, druge izvedence so ad hoc vključevali v delo po potrebi.

Bistvo pogajanj je predstavljala pogajalska triada. Italijansko pogojevanje dokončnosti mejnega vprašanja z ustanovitvijo industrijske cone je jugoslovanska stran povezala z zahtevno po razširitvi določil Posebnega statuta iz leta 1954 tudi na ozemlje izven bivše cone A STO, kjer živi slovenska manjšina v Italiji. Nepopustljivost jugoslovanske strani je podaljšala pot do sporazuma za nekaj mesecev, saj brez določila o posebnem manjšinskem členu ni hotela končati pogajanj. Italija ni želela take določbe v pogodbi, saj bi zanjo pomenila mednarodno obvezo, vprašanje manjšinske zaščite bi raje reševali z unilateralnimi obveznostmi (preambula, mednarodne univerzalne deklaracije, parlamentarna svečana izjava). Jugoslovanska zahteva po manjšinskem členu je pomenila prekinitev pogajanj, vendar so po kratki

¹⁰ Pismo Eugenija Carboneja Borisu Šnuderlu (v italijanskem jeziku), Strmol 8. 10. 1974. ABŠ; Stenogram Predsedstva SFRJ (november 1974). AMM; Stenografske beležke sa 18. sednice Predsedništva Socijalističke Federativne republike Jugoslavije, održane 23. 12. 1974 u 10.00 časova na Brionima, državna tajna (podčrtano), stenografisala Tea Toš. AMM.

¹¹ Beležka o razgovorima o zoni održanim sa italijanskom radnom grupom u Strmolju 7. i 8. 8. 1974, strogo pov. br. 11, 13. 8. 1974, radjeno u 4 primerka. ABŠ.

¹² Boris Mikoš: Pro memoria o vodogospodarskih vprašanjih na meji z Italijo, Republiški sekretariat za urbanizem, strogo zaupno – sl. Ljubljana, 22. 8. 1974. ABŠ; Boris Mikoš: Radna grupa, Ljubljana, 2. 9. 1974. ABŠ.

¹³ Radko Močivnik, Boris Šnuderl: Načrt rešitve mejnih problemov z Italijo, državna tajna – najstrožje zaupno, Ljubljana, 14. 8. 1974. ABŠ.

krizi italijanske vodilne politične stranke vendarle načelno pristale na manjšinski člen, čigar vsebina bi veljala za slovensko manjšino v Italiji.¹⁴

Glede morske meje je italijanska stran na Strmolu zaradi ugreza težkih tankerjev pri plovbi v pristanišči Trst in Tržič zahtevala spremembo izhodiščnih točk za razdelitev teritorialnih voda. (Pokazalo pa se je, da so si predvsem želeli zagotoviti širša ribolovna področja na naši strani, kjer je večji ribji fond.) Jugoslovanska stran je odklonila ta argument in odobrila koridor skozi svoje morje (od rta Savudrije mimo Debelega rtiča).¹⁵ To koncesijo je kasneje potrdila tudi Republika Slovenija.

Na Strmolu so pripravili skupna besedila sporazuma o vseh odprtih vprašanjih med državama in pogajanja bi bila lahko končana.¹⁶ Italijanska stran bi morala le še potrditi dogovorjeno, vendar so zahtevali še drugo fazo ponovnih pogajanj marca 1975 v Dubrovniku, kljub temu, da so sprva prosili le za formalni sestanek proceduralne narave med pooblaščenca. V nadaljevanju je jugoslovanska stran morala pristati na okleščeno vsebino manjšinskega člena, del vsebine pa so prenesli v preambulo. Dubrovnik je bil izbran simbolično, da se tudi Hrvaška pojavi v delu pooblaščenca.¹⁷ Kljub zagotovitvi italijanskega pooblaščenca, da so s tem izčrpane vse njihove zahteve, so nato aprila v Rimu ob urejanju besedil skušali poseči v že dogovorjene vsebine.¹⁸

Kljub temu pa v tretji fazi pogajanj med pooblaščenca v Strunjanu junija 1975 italijanska stran ni več skušala spreminjati dogovorjenih vsebin. Jugoslovanska stran je v korist Italije sprejela le ozemeljski popravek na Sabotinu in s tem omogočila parafiranje tekstov sporazuma. V Strunjanu torej že sledimo uradnim diplomatskim pogajanjem, ko sta oba politična pooblaščenca postala vodji državnih delegacij (pooblastilna dokumenta obema pogajalcema s strani političnih vrhov sta bila napisana kasneje). Narava pogajanj se je spremenila v diplomatska in se končala s parafiranjem meddržavnega sporazuma v francoskem jeziku. Pogajanja so še vedno potekala v največji tajnosti v protokolarni stavbi Izvršnega sveta Slovenije. Strunjan so izbrali zato, ker je sodil v cono B STO. V Strunjanu so bili parafirani dokumenti na uradnem papirju obeh zunanjih ministrstev.¹⁹

Ves čas dela pooblaščenca je bila na jugoslovanski strani prisotna previdnost. Jugoslovanska stran namreč ni bila prepričana ali ne gre na italijanski strani le za taktiko pridobivanja časa in v danem trenutku za neuspeh pogajanj okriviti Jugoslavijo. Taka razmišljanja so obremenjevala tudi delo v Strunjanu, ko je zaradi nezaupanja prišlo do krize v jugoslovanski delovni skupini. Metoda dela kaže na temeljite priprave za pogajanja in pravilne analize prepoznavanja taktike zavlačevanja in premikanja korak naprej in dva nazaj med posamičnimi srečanji pooblaščenca.

V nadaljevanju so na italijanski predlog izpustili poprej predvideno fazo diplomatskih pogajanj in jo nadomestili avgusta 1975 v Beogradu z uradnim parafiranjem pogodbenih dokumentov meddržavnega sporazuma v ZSZZ v prisotnosti jugoslovanskega zunanjega

¹⁴ Manjine, radni nacrt 1, strogo poverljivo: Svečana izjava vlada, 6. 9. 1974. AMM; Osnutek člena 5, 27. 9. 1974. AMM; Nedatiran kasnejši osnutek: Člen 5. AMM.

¹⁵ Zemljevid z naslovom: Situacija nakon pregovora, 16. – 17. 11. 1974. AMM.

¹⁶ Pismo Eugenija Carboneja Borisu Šnuderlu (v italijanskem jeziku), Strmol, 20. 11. 1974. ABŠ; Pismo Borisa Šnuderla Eugeniju Carboneju (v italijanskem jeziku), Strmol, 20. 11. 1974. ABŠ.

¹⁷ Boris Šnuderl: Zabeležka o razgovoru 14. i 15. 3. 1975 u Dubrovniku sa dr. E. Carbone-om, strogo poverljivo. ABŠ; Boris Šnuderl: Zabeležka razgovora sa dr. E. Carbone-om 15. 3. 1975, strogo poverljivo. ABŠ.

¹⁸ Radko Močivnik: Pregled važnijih predloga koje je italijanska strana učinila u toku razgovora SSS Močivnika u Rimu, 16. 5. 1975. AMM.

¹⁹ Stenogram Predsedstva SFRJ: treća tačka dnevnog reda – Neka aktualna pitanja jugoslovensko-italijanskih odnosa, Brioni, 11. 7. 1975. AMM.

ministra Minića in italijanskega ambasadorja Giuseppeja Walterja Maccotte.²⁰ Jugoslovanska stran sprva ni razumela, zakaj je moralo priti po Strunjanu do še enega parafiranja tekstov sporazuma, namesto da bi prišlo kar do podpisa sporazuma. Po razpravi v jugoslovanski skupščini in v italijanski poslanski zbornici, kjer so pooblastili zunanja ministra za podpis sporazuma, je italijanska stran ponovno skušala pogojevati podpis sporazuma s popravki že dogovorjene mejne črte in razširitvijo industrijske cone.

Preobrat je predstavljal Carbonejev prihod v Beograd konec oktobra 1975, ko je poudaril italijansko pripravljenost za čimprejšnji podpis sporazuma. Predvidena pokojninska reforma bi lahko sprožila v Italiji novo vladno krizo, zato sta predsednik vlade Moro in zunanji minister Mariano Rumor želela čimprej podpisati sporazum z Jugoslavijo. Carbone je ponudil končno možnost podpisa sporazuma za 10., 13. ali 14. november, jugoslovanska stran je izbrala prvi datum. V primeru podpisa sporazuma v Rimu bi po italijanskem mnenju lahko prišlo do neprijetnih zapletov. Tik pred podpisom sporazuma so na italijanski strani prosili le še za spremembi v izrazoslovju, kar je jugoslovanska stran sprejela.²¹

V Castel del Monte San Pietro v Osimu pri Anconi, v gradiču, ki ga je dal na razpolago grof Leopardi, sta nato v dvorani orožij ministra podpisala sporazum ob prisotnosti italijanskega in jugoslovanskega tiska. Pri tem je bilo še posebej poudarjeno, da bosta obe vladi ob priložnosti ratifikacije sporazuma v svojih parlamentih vsaka posebej prebrali deklaracijo o politiki do manjšin. Okoliščine ob podpisu sporazuma niso prinesle bistvenih presenečenj.²² Državi sta tokrat dosegli dvostranski sporazum, kar predstavlja bistveno razliko glede na pogajanja, ki so leta 1954 pripeljala do LMOS. Na italijanski strani so se vse do ratifikacije sporazuma 1977 vračali k že dogovorjenim, usklajenim stališčem in postavljali nove zahteve, vendar neuspešno.

Še pred ratifikacijo OS je predsednik Tito odlikoval jugoslovansko pogajalsko skupino »za izredne zasluge pri pripravah sporazuma med SFRJ in Republiko Italijo«. Pri tem je prišla do izraza zavezanost uradni diplomaciji, saj je v tedanjih časopisih, ki so objavili seznam odlikovancev povsod na prvem mestu nekdanji jugoslovanski ambasador v Italiji in tedanji član sveta federacije Pavićević, kljub temu da v procesu pogajanj zelo dolgo sploh ni vedel za obstoj le-teh, saj so potekala izven institucionalnih okvirov. Predsednik države je vzporedno »za izredne zasluge pri delu, pripravah in sodelovanju delegacije SFRJ na KEVS, ki je bila lansko poletje v Helsinkih« odlikoval tudi nekatere funkcionarje in uslužbence ZSZZ. Minić je predal odlikovanja 20. septembra 1976 na posebni svečanosti v ZSZZ.²³ V zvezi s pogajanjem za Osimo je zanimivo, da je vsak odlikovanec najprej dobil t. i. »potrdilo«

²⁰ Pooblastilo italijanskega zunanjega ministra Mariana Rumorja Eugeniju Carboneju z dne 4. avgusta 1975. AMM; Pooblastilo Miloša Minića Borisu Šnuderlu z dne 6. avgusta 1975. AMM; Več o spominih italijanskega ambasadorja v Beogradu v času osimskih pogajanj Giuseppe Walter Maccotta, Osimo visto da Belgrado, v: Rivista di Studi politici Internazionali, Firenze 1993, 1. 60, št. 237, str. 55–67.

²¹ Beležka pooblaščenca o susretu sa Carbonejem 19. 10. 1975 u Beogradu. ABŠ; Beležka pooblaščenca o susretu sa dr. E. Carbone-om 30. 10. 1975 u Beogradu, državna tajna, Beograd, 3. 11. 1975. ABŠ; Vabilo zunanjega ministra Mariana Rumorja Borisu Šnuderlu na večerjo (v italijanskem jeziku) dne 10. 11. 1975 v Castel S. Pietro v Osimo. ABŠ.

²² Izveštaj o susretu podpredsednika Saveznog izvršnog veća i saveznog sekretara za inostrane poslove Miloša Minića sa ministrom inostranih poslova Republike Italije Marijanom Rumorom u Ankoni (Italija) 10. 11. 1975 i potpisivanju ugovornih instrumenata o graničnim i drugim pitanjima između SFR Jugoslavije i Republike Italije, Savezno izvršno veće, 38 – 4 br. str. pov. 407/75, 25. 11. 1975, SSIP, Beograd. AMM; O tem tudi Sergij Premru, Pot, ki so jo nakazali pred 30 leti, še ni do konca prehojena. Spomin na »lov« za krajem podpisa zgodovinskega sporazuma, v: Primorski dnevnik, Trst, 11. 11. 2005, 1. 61, št. 263, str. 5.

²³ TANJUG, Odlikovanje za delovni prispevek, v: Delo, 1. 18, št. 221, 21. 9. 1976, str. 2; TANJUG, Tito odlikovao grupu jugoslovenskih funkcionera, v: Politika, Beograd, 1. 73, št. 22616, 21. 9. 1976, str. 1.

z dne 20. julija 1976, kjer se točno navaja tudi vrsta odlikovanja.²⁴ Uradni list (UL) Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) je navedeni ukaz predsednika države objavil šele 17. junija 1977, ko je bil sporazum z Italijo že nekaj mesecev ratificiran. Šele iz UL se vidi, da je v resnici najvišje odlikovanje dobil pooblaščenec Šnuderl in sicer orden zaslug za narod z zlato zvezdo. Pavičević, člana pogajalske skupine Aleksandar Jelić in Močivnik ter Zvonko Perišić (ki je aktivno sodeloval v diplomatskih pogajanjih do leta 1973) so dobili nižje in enako odlikovanje, t. j. red dela z rdečo zastavo, član pogajalske skupine Novak Pribičević je bil odlikovan z zaslugami za narod s srebrnimi žarki, Veselin Pupovac pa je kot član pogajalske skupine dobil red jugoslovanske zastave z zlato zvezdo na ogrlici. Odlikovanja so prejeli tudi izvedenci, ki so občasno sodelovali pri pogajanjih.²⁵

Ob tridesetletnici podpisa OS je slovenski zunanji minister Dimitrij Rupel ocenil priprave in podpis sporazumov »kot primer, kako je s pripravljenostjo in dobro voljo obeh strani, na bilateralni ravni, kljub skoraj nerešljivim odprtim vprašanjem /.../ uspelo priti pogajalcem, skritih pred očmi javnosti, do zglednih meddržavnih dogovorov«.²⁶

Osinski sporazumi od ratifikacije do danes

Po ratifikaciji OS 1977 so v obeh državah ustanovili komisije za spremljanje in izvajanje sporazumov, za kar so imenovali koordinatorje tako v ZSZZ kot v italijanskem zunanjem ministrstvu, pa tudi na republiški ravni Slovenije in Hrvaške. OS in njihovo kasnejše uresničevanje so bili, kar se jugoslovanske strani tiče, plod veččin slovenskih pogajalcev. Mejno vprašanje, ki je pogojevalo vsa ostala vprašanja, je bilo z OS dokončno rešeno. V praksi je bila v nadaljevanju v celoti obeležena državna meja, razrešeno vprašanje državljanstva za osebe, katerih status je bil po koncu druge svetovne vojne zaradi nedefinirane meje med državama na območju STO sporen, razrešeno vprašanje odškodnine za italijansko nacionalizirano imetje, vračanje nepremičnin, podpisan je bil sporazum o priznavanju visokošolskih diplom in sporazum o skupni obrambi pred točo. Zgrajeni sta bili cesti na Kolovratu in pod Sabotinom, noveliran je bil tudi Videmski sporazum.²⁷ Plovni kanal Soča–Sava je bil ogromen projekt, ki ni bil ekonomsko upravičen. Ostala pogajalska vprašanja so prav tako do potankosti obdelana in v pogodbi za obe strani obvezujoča.²⁸

Tudi po končani ratifikaciji v letu 1977 so na italijanski strani skušali še kaj pridobiti, kar pa jim zaradi doslednosti na jugoslovanski strani ni uspelo. Prosta industrijska cona, ki je

²⁴ Socialistična federativna republika Jugoslavija, Predsednik republike, Kancelarija ordena Beograd: Uverenje. Ukaz, broj 68 od 20. 7. 1976. Kot zanimivost naj navedem, da je z istim ukazom št. 68 ob svoji tridesetletnici obstoja, »za izredne zasluge in uspehe pri delu, ki ima pomen za razvoj zgodovinske vede v SR Sloveniji in prispevek napredku zgodovine delavskega gibanja«, red zaslug za narod z zlato zvezdo dobilo tudi Zgodovinsko društvo Slovenije, v: Uradni list SFRJ, 31/408, 17. 6. 1977, str. 1318. Slovenski zgodovinar Bogo Grafenauer je bil istočasno odlikovan z redom dela z rdečo zastavo, Ferdo Gestrin pa z redom republike s srebrnim vencem. O tem Tone Ferenc, Trideset let zgodovinskega društva za Slovenijo, v: Zgodovinski časopis, l. 30, 1976, št. 3–4, str. 224, 232.

²⁵ Odlikovanja. Ukaz predsednika SFRJ, št. 68, Beograd, 20. 7. 1976, v: Uradni list SFRJ, 31/408, 17. 6. 1977, str. 1315. Več o rangih odlikovanj izvedencev ter posameznikov za zasluge pri sodelovanju na KEVS v Helsinkih, str. 1318–1319.

²⁶ Dimitrij Rupel, Uvodni nagovor (Opening address), v: Osimo – mednarodne in lokalne razsežnosti ob 30-letnici sporazumov (Osimo nella prospettiva storica della contiguita tra gli Italiani e Sloveni). Mednarodni znanstveni sestaneček. Ljubljana, Koper, 10.–11. 11. 2005. Glasnik ZRS Koper, l. 10, št. 7, str. 13.

²⁷ Več o uresničevanju Osinskih sporazumov: Tone Poljšak, Trideset let kasneje. Organiziranost Jugoslavije in Slovenije za izvajanje Osinskih sporazumov, v: Svobodna misel, Ljubljana 2005, l. 43, št. 21, str. 9–10.

²⁸ Osinski sporazumi. Serija XIV, 4. zv. Knjižnica Skupščine SFRJ, Beograd 1977, Sekretariat za informacije skupščine SFRJ; Osinski sporazumi. Črtomir Kolenc (ur.). Založba Lipa, Koper 1977.

predstavljala z italijanske strani pogoj končnemu sporazumu, v nadaljevanju zaradi negativnih vplivov italijanskega javnega mnenja ni nikoli zaživela, čeprav je bila njena lokacija določena (Sežana). Italijanska vlada je odstopila od njene uresničitve.

Italijanska stran je priznala kontinuiteto veljavnosti OS tudi z državama Slovenijo in Hrvaško. V UL Italije so bili OS objavljeni 8. septembra 1992 in postali polnopravno veljaven mednarodni akt med Italijo in Slovenijo. Že od oktobra 1992 naprej se je ponovno začela stopnjevati dejavnost skrajno desničarskih sil v Tržaški pokrajini. Menili so, da je Rim zapravil priložnost, ko bi v novih razmerah, s tem ko je uradno priznal Slovenijo kot naslednico OS, lahko iztržil več. Italija je izkoristila diplomatsko še neizkušeno slovensko vlado s postavitvijo zahtev za posodobitev oz. nadgradnjo OS in koncesijami. Na njihovi strani pa niso izvršili obveznosti do pripadnikov slovenske manjšine v Italiji. Desničarske sile v Italiji so obnovile trditve o neveljavnosti sporazumov in postavile zahteve po pogajanjih o odškodnini za zapuščeno in nacionalizirano lastnino ter vračanje nepremičnin optantom nekdanje cone B. Kljub temu, da prosta industrijska cona nikoli ni zaživela, so celo zahtevali, naj se izbriše iz vsebine sporazumov. Zahtevali so zaščito italijanske manjšine kot celote, ki živi v dveh novonastalih državah v Sloveniji in Hrvaški. Oglasil se je tudi Rim z izjavo, da je treba sporazume posodobiti, češ da so nekateri deli zastareli. Bistvo teh novih zahtev je bilo, da bi z odprtjem enega vprašanja začeli revizijo OS v celoti in po posameznih vprašanjih. Nato je Italija pogojevala ratifikacijo pridružitvenega sporazuma k EU in dosegla s Španskim kompromisom spremembe v slovenski zakonodaji. Italijanski parlament je po številnih predhodnih oviranjih marca 1998 končno ratificiral pridružitveni sporazum med EU in Slovenijo.

Septembra 1997 se je po vseh zapletih začel tudi formalni postopek za odobritev zakonskega osnutka v korist slovenske manjšine v Italiji. Njegova odobritev je trajala vse od 15. julija 1971 in se končala 12. julija 2000. V senatu italijanskega parlamenta je bil Zaščitni zakon dokončno odobren 14. februarja 2001. S tem je Italija slovensko manjšino po dolgih desetletjih življenja pod Italijo formalnopravno priznala. Veljavnost mednarodnopravnih dokumentov odpira vprašanje njihove implementacije v praksi in spoštovanja načela *pacta sunt servanda*, kar se je na italijanskem primeru pokazalo vse do danes kot vprašljivo. Tako se danes kljub sprejetju Zaščitnega zakona njegovo izvajanje onemogoča. Odstranjujejo se dvojezični napisi v okolici Trsta, pa tudi javna raba slovenščine je vse bolj omejena ne le v mestu, ampak tudi v nekaterih do sedaj povsem slovenskih občinah na podeželju. Italija vse do danes ne črpa sredstev iz depozitnega računa po Rimskem sporazumu, na katerega je Slovenija izplačala svoje obveznosti za povračilo nacionaliziranega imetja v bivši coni B STO.

Zaključimo lahko, da predstavljajo OS uresničitev možnega. Zaradi živih določil bodo tudi v prihodnje na dejanski ravni predstavljali ustavo odnosov med Slovenijo in Italijo. Italijanska odločitev za Osimo je pomenila tudi njeno samostojno odpoved imperialnim metodam Londonskega pakta in zavestno vrnitev k demokratičnim načelom njenega lastnega preporoda o etničnih mejah z državami, ki so se osamosvojile tudi po izvirem italijanskem zgledu. S tem poudarkom, ki nadgrajuje pravilo o nespornosti obstoječih državnih meja kot opore sodelovanju, je Osimo danes še posebej v duhu razmišljanj sodobne Evrope.²⁹ V širšem

²⁹ Janko Pleterski, Osimo v zgodovinski perspektivi soseščine Italijanov in Slovencev (Osimo nella prospettiva storica della contiguità tra gli Italiani e Sloveni), v: Osimo – mednarodne in lokalne razsežnosti ob 30-letnici sporazumov. Mednarodni znanstveni sestanek. Ljubljana, Koper, 10.–11. 11. 2005. Glasnik ZRS Koper, l. 10, št. 7, str. 21.

kontekstu slovensko-italijanskih odnosov na osnovi preteklih in sedanjih izkušenj pa je razvidno, da nas čaka težavno sosodstvo tudi v prihodnje.³⁰

S u m m a r y

30th Anniversary of the Treaty of Osimo

Viljenka Škorjanec

After the 1954 London Memorandum, the Italian side used the legal aspect of the agreement as a pretext for stalling over the final resolution of the border delineation issue, claiming that the situation with Zone B of the Free Territory of Trieste was merely temporary. Italy also requested several minor corrections near the border already defined by the Paris Peace Treaty. Due to the events in Czechoslovakia and the advanced age of President Josip Broz Tito the Italian foreign minister, Giuseppe Medici, proposed in 1968 a package of eighteen items. The package included the suggestion that the demarcation line that had been defined by the London Memorandum became a state border with territorial provisions. The package was accepted as a negotiation platform for further dialog at the meeting of ministers Giuseppe Medici and Miloš Minić, which was held in Dubrovnik in March 1973. Alongside the official diplomatic channel the two ministers privately agreed on a special, parallel channel for secret negotiations of political mandataries. The parallel channel was designed as an alternative that would allow the negotiations to continue if the official – likewise secret – diplomatic negotiations could not progress any further. The Italian initiative for negotiations outside of institutionalized framework, with the two countries precluding their departments of foreign affairs, proved to be the only realistic possibility for reaching an understanding. At the end of 1973, when the other channel was not yet active, the diplomatic negotiations ended without any success. After several harsh diplomatic notes and President Tito's speech in Sarajevo Giulio Andreotti, leader of the Christian Democratic Party of Italy at the time, in his speech in Udine in May 1974 publicly announced Italy's intention to reach an appropriate agreement with Yugoslavia. In view of the forthcoming Conference on Security and Cooperation in Europe in Helsinki and the fundamental principle concerning the finality of state borders, the leaders of the Christian Democratic Party estimated that an unsolved border issue was compromising global Italian politics. After a correction to the Italian mandate and the arrival of the Italian delegation at Strmol in July 1974, the Yugoslav side accepted the Italian proposal of negotiations between special political mandataries. Negotiations at Strmol were followed by negotiations in Dubrovnik and Strunjan in 1975. After initialing the wording of the agreement in Belgrade the Treaty was finally signed in Osimo. Although the Italian side continually tried to gain certain points after the final ratification in 1977 the Yugoslav side remained adamant. The claim for a joint free industrial zone, stipulated as the Italian condition for signing the agreement, was never realized although its location had already been determined; Italy withdrew this claim some time later.

When Slovenia and Croatia became independent states the Italian side recognized the continuity of the Treaty of Osimo. Yet soon afterwards it demanded its revision, primarily to obtain compensation for the *optanti*, Italian citizens who had fled to Italy after WWII; that claim was rejected by Slovenia. Slovene entrance in the European Union was conditioned by Italian claims that resulted in the Spanish Compromise and the subsequent change of Slovene legislature. To this day, Italy has not yet withdrawn any funds from the fiduciary account to which Slovenia has been regularly remitting compensation, agreed upon under the Roman Agreement, for nationalized property in former Zone B of the Free Territory of Trieste. Together with already-agreed upon provisions, the Treaty of Osimo represents the realization of what was possible at that time. Since resolved border issues represent the basis for coope-

³⁰ Več o tem Božo Repe, Slovensko-italijanski odnosi od Londonskega memoranduma do osamosvojitve Slovenije, v: Jože Pirjevec (ur.), Gorazd Bajc (ur.), Borut Klabjan (ur.): Vojna in mir na Primorskem. Založba Annales, Koper 2005, str. 323–337.

ration between states the Treaty of Osimo reflects, particularly today, the spirit of modern Europe. Italian lack of respect for the *pacta sunt servanda* principle in the 20th century, however, indicates a troubled relationship also in the future.

ZAPISI

Mojca Kukanja

Ustna zgodovina v osnovni šoli

Uvod

Ustna zgodovina je v našem osnovnošolskem prostoru premalo zastopana. Vključitev v učne načrte in delo pri pouku ter izven njega bi izredno koristilo učencem tako na področju razvijanja določenih spretnosti in sposobnosti kot tudi na področju razumevanja, analiziranja in vrednotenja zgodovinskih dogodkov. Navsezadnje, vendar ne najmanj pomembna, pa je aktivna vključenost učenca pri raziskovanju preteklosti – preko primarnih virov in z njimi povezanih neprecenljivih pričevalcev.

V nadaljevanju je prikazan alternativni pristop projektne dela na področju ustne zgodovine, ki ga lahko učitelj zgodovine uporabi pri delu z učenci, ravno tako so podani predlogi, kako učence vključiti v projektne dela, jih naučiti pravilnega pristopa pri uporabi ustnih virov, razumevanja, analiziranja in interpretiranja izrečenega. Izrednega pomena je, da je ustna zgodovina zastopana na vseh stopnjah in fazah vzgojno-izobraževalnega procesa ter v heterogenih oddelkih.

1. Ustna zgodovina

Ustni zgodovinski viri so zgodovinski viri, ki s pomočjo ustnega izročila ohranjajo zgodovino. To je razvidno predvsem iz zgodb staršev oziroma starih staršev, mitov, bajk, legend ipd. Ustna zgodovina, ki je opredeljena kot ustno izročilo oz. pripoved, je pomemben vir odkrivanja, raziskovanja in nadaljnega interpretiranja zgodovine. O ustni zgodovini lahko govorimo tudi kot o sistematičnem zbiranju zgodb preživelih prič zgodovine, katere so ne glede na rasno, socialno, politično ali versko pripadnost pričevalca ključni element sestavljanja zgodovine in kot take jih moramo skrbno varovati pred izginotjem (Moyer, 1999).

Termin »zgodovina« izhaja iz grške besede *historia*, ki označuje spraševanje in s spraševanjem pridobljeno znanje, vesti, nauke ter opisovanje in pripovedovanje preteklosti (Gross, 1989, str. 21). V starogrških besedilih se zgodovina (pojmovno) pojavlja kot spraševanje in zapisovanje v obliki liričnega besedila ali kronološkega dnevniškega zapisa določenih dogodkov. Tudi v srednjeveškem latinskem jeziku se pojem zgodovine nanaša na spraševanje in pripoved.

Ustna zgodovina je bila v takšni ali drugačni obliki vedno integralni del zgodovinarjevega poklica in dejavnosti. Njene korenine segajo že v čas Tukidida in Herodota, s katerima se je uveljavilo mnenje, da struktura pričevanj temelji na preverljivih pričevanjih, neposrednem opazovanju in pričanju zanesljivih prič. Herodot je namreč pred pisnimi pričevanji v ospredje postavil osebno pripovedovanje in skladno s tem so njegove raziskave temeljile predvsem

na ustnem izročilu (Momigliano, 1988). Herodotu je kljub oznakam za lažnivca, uspelo narediti spoštovanja vredno zgodovino na podlagi ustnega izročila in tistega, čemur je bil sam priča.

Po drugi svetovni vojni je ustna zgodovina postala kritična točka in hkrati izreden dodatek tradicionalnim virom zgodovinske dokumentacije. Opremljena je kot intervjuvanje udeležencev oz. ekspertov določenega področja z namenom razsvetlitve in ohranitve njihovih spominov, mnenj in izkušenj (Everett, 1992). Materiali in pričanja ustne zgodovine vsebujejo informacije, ki so plod subjektivne izkušnje pričevalca in katere v pisnih zgodovinskih virih ter dokumentacijah težko zasledimo.

Ustna zgodovina ima potemtakem nalogo ohranjanja in varovanja osebne interpretacije intervjuvanca, misli, občutkov in videnja, ki so obogatena z dodatnim gradivom kot so fotografije, pisma, dnevniški zapisi ipd. Končni produkt, bodisi posnet ali zapisan, odraža trud intervjuvanca in intervjuvanega v izgrajevanju edinstvenega zgodovinskega poročila oz. edinstvene pripovedi. Pri tem moramo biti pozorni na spoznanje, da ustna zgodovina niso nepotrjene govornice oz. »čenče«, temveč preverjena in dokazana dejstva, ki jih mora na takšen ali drugačen način analizirati in postaviti v pravičen zgodovinski kontekst, avtor oz. tisti, ki opravlja intervju (zgodovinar).

1.1 Uporaba ustne zgodovine

Za pravilno uporabo ustne zgodovine moramo poznati vse njene pomanjkljivosti in intenzivnosti. Dober intervju zgodovinarja mora zagotavljati poznavanje področja spraševanja, osebni vpogled v življenje intervjuvanca in pisne anekdote, ki so povezane z določenim obdobjem oz. dogodkom, ki ga želimo raziskati s pomočjo pričevanja. Največje napake, ki so se zgodile v interpretiranju in zapisovanju zgodovine, so plod slabega dela zgodovinarja in nepoznavanja tehnik ustnega pričevanja.

Vrste intervjujev, kot jih omenja Stephen E. Everett, so naslednje:

- življenjepis pričevalca: intervju je osredotočen na življenje individuuma in njegovo delo;
- predmetni oz. tematski intervju: pridobivanje informacij o točno določenem dogodku, temi;
- izhodni (končni) intervju: namenjen je pričevalcem, ki zaključujejo neko življenjsko pot, poglavje, delo, ki so ga opravljali v obdobju, ki ga raziskujemo;
- trenutni intervju: posebna vrsta intervjuja, ki poteka v času nekega dogodka (med vojno), ki ga raziskujemo (1992).

Pripravljalna stopnja: izbira področja raziskovanja (teme) in s tem povezanih pričevalcev (intervjuvancev); vzpostavitev stika z intervjuvanci (cilji, nameni raziskave, osebna predstavitev ipd.); preučitev literature in drugih virov o dogodku, ki ga želimo raziskati z ustno zgodovino; načrtovanje vprašanj (pravilen izbor narave vprašanj) in ustrezno potrdilo o dovoljenju opravljanja intervjuja s strani pričevalca.

Intervju – »trenutek resnice«: dobra opremljenost z vsemi potrebnimi pripomočki (kasetofon, mikrofoni, video kamera, dodatne baterije, pisala, papir, drugi dodatni viri); priprava ustreznega okolja za izvedbo intervjuja (mirno, pomirjujoče); predstavitev intervjuvanca, teme in drugih pomembnih podatkov (na snemalno napravo); samozavest, samokontrola in sproščeno vodenje intervjuja; brez vsiljevanja svojih vnaprej pripravljenih vprašanj; sprotno označevanje, pripisovanje naslednjih vprašanj; spodbujanje intervjuvanca, da sproti pojasnjuje določene narečne besede; brez prekinjanja pričevalca med odgovarjanjem na vprašanje; brez strahu pred trenutki tišine (pričevalcu moramo dopuščati dovolj časa za premislek in

odgovor); vprašanja na listu morajo biti zgodovinarju v oporo, ko se odgovori intervjuvanca oddaljujejo od določene tematske problematike; zaradi utrujenosti obeh akterjev je priporočljivo izvajanje intervjuja v intervalih (dve do tri ure) z vmesnimi kratkimi premori (Everett, 1992).

Obveznosti po opravljenem intervjuju: po opravljenem intervjuju lahko pričevalec na hitro posluša svoja pričevanja, ki jih dopolnimo na svoj list z vmesnimi opombami. Posnetek moramo ustrezno prepisati (v celoti ali v skrajšani obliki). Obveznost, ki ne sme biti spregledana, je tudi zahvalno pismo intervjuvancu s kopijo posnetega intervjuja (oz. naknadnim zapisom). Vse pridobljene materiale in vire moramo skrbno shraniti in rezultate tudi predstaviti širši javnosti.

2. Ustna zgodovina v šoli

Učni načrt zgodovine v osnovni šoli opredeljuje splošne in operativne cilje predmeta po razredih devetletne osnovne šole, kjer pa ni omenjena ustna zgodovina kot integralni del ciljev, ki naj bi jih učenci osvojili (1994). Pri ciljih ni navedeno, da naj bi se učenci lotili aktivnega raziskovanja preteklosti v domačem kraju, družini, svojcih in prijateljih ter posledično vrednotili, primerjali in analizirali pisne zgodovinske vire z ustnimi. Npr. cilj: seznanjanje z vlogo virov in literature pri pojasnjevanju preteklosti, pomenom muzejev in arhivov ipd.

Operativni cilji za šesti razred sicer navajajo, da učenci spoznajo ustno izročilo z zgodovinsko tematiko, ki pa služi zgolj za poznavanje in opredelitev novih pojmov in virov. Aktivnosti, ki so povezane z aktivno vključitvijo učenca pri samostojnem vrednotenju zanesljivosti in objektivnosti omenjenih virov, ni.

Ustni viri so v učbeniku za 6. razred osemletne osnovne šole navedeni kot manj zanesljivi viri, kar pa je manj primerna oznaka (Janša-Zorn, Mihelič, 1994, str. 5). Na takšen način so ustni viri predstavljeni kot »nezanesljivi«, njihova uporabnost pri pričevanju preteklosti pa kot »neverodostojna«. Učence bi morali navajati na dejstvo, da ne obstaja absolutno zanesljiv vir oz. popolnoma objektivni pisni ali ustni zgodovinski vir, zato je morata biti oba enakovredno zastopana in uporabljena pri preučevanju preteklosti.

2.1 Vključevanje ustne zgodovine v učni načrt osnovne šole

Učni načrt zgodovine od 6. – 9. razreda devetletne osnovne šole eksplicitno ne umešča področja ustne zgodovine med cilje, ki jih morajo učenci osvojiti (2003). Vendar pa moramo pri tem upoštevati dejstvo, da je ustna zgodovina s tehnikami, ki jih morajo učenci poznati, uporabna na vseh stopnjah izobraževanja. Prav tako pa je pomembna zaradi interdisciplinarnosti, saj omogoča raziskovanje in vključevanje drugih predmetnih področij.

Nekaj napotkov o pomembnih vidikih in poteh vključevanja ustne zgodovine v šolski kurikulum:

1. Na začetnih stopnjah bi morali ustno zgodovino s svojimi tehnikami vključiti na stopnje izobraževanja s pomočjo *intervjujev*, ki naj bi potekali med učenci, učenci in učitelji ter drugim šolskim osebjem. Vprašanja bi morala obravnavati tekočo problematiko, razumevanje preteklosti, različnih tipov družine, tradicij, otroštva, družbe pred desetletjem ali več, napredka v družbi, sprememb itd. Z intervjuvanjem v družini, soseski, med prijatelji, v širši družbi in drugod, bi učenci razvijali sposobnosti razumevanja sveta v vseh svojih različicah in se spopolnjevali na pomembnih področjih socialnih veščin. Izpostaviti je

- treba spretnost, ki jo učenci lahko razvijajo preko ustne zgodovine, to je poslušanje. Poslušanje drug drugega je namreč vrednota in spretnost, ki pa je v naših šolah vse manj zastopana.
2. V šolsko delo in učne priprave bi morali vključiti *večje število šolskih projektov*, ki bi temeljili na ustni zgodovini. Projekti so lahko tudi ožje problemsko naravnani, spodbujati pa bi morali interdisciplinarnost in aktivno delo učencev. Primeri projektov so lahko: različne porazdelitve vlog v družini nekoč in danes, delo nekoč in danes, hrana, moda, šola in učitelji itd. Celoletni projekti pa so daljši, zahtevnejši in problemsko razčlenjeni. Smiselno je, da si jih učitelji zgodovine in drugih predmetov skupno določijo na začetku šolskega leta, se medsebojno povezujejo in sodelujejo.
 3. Učence bi morali navajati na *poslušanje zvočnih posnetkov različnih intervjujev* prič, pripovedi, pesmi in drugega iz naše preteklosti. Po poslušanju raznih zgodb iz preteklosti bi morali sestaviti ključne povzetke in jih primerjati z današnjimi dogajanjem, vrednotami in življenjem.
 4. Učitelj zgodovine bi moral večkrat letno *povabiti v goste osebo*, ki bi jo pred učenci tudi predstavil in intervjuval. Takšen zgled bi učencem koristil pri poslušanju tako učitelja in njegovih tehnik spraševanja, kot tudi gosta, njegovih izkušenj in spominov. V spodbudnem okolju lahko učence navajamo na postopno samostojno delo, ki naj bi sprva temeljilo na aktivnosti in zgledu učitelja, nato pa na samostojnem delu in vodenju intervjuja učenca.
 5. V raziskovalno delo bi morali vključiti *samostojno raziskovanje družinske zgodovine* individuuma (rodoslovje).

2.2 Vrednost ustne zgodovine v osnovni šoli

Ustna zgodovina prinaša mnogo prednosti, ki jih drugi primarni viri ne premorejo v tolikšni meri. Učitelji zgodovine se pri svojem delu lahko poslužujejo vrste zgodovinskih virov kot so; časopisi, pisma, dnevniški zapisi, fotografije, zapisani spomini in drugi dokumenti. Vendar pa ima ključni pomen ravno ustna zgodovina, ki pa je v našem osnovnošolskem sistemu tudi najslabše zastopana. Ustna zgodovina bogati učenčevo razumevanje preteklosti in aktivnosti v razredu, hkrati pa je pomembna spremljevalka skozi celo življenje, saj razvija široko paleto sposobnosti in znanj (Walbert, 2006a). Prednosti uporabe ustne zgodovine so naslednje (Walbert, 2006c):

Ustna zgodovina omogoča spoznavanje preteklosti iz različnih zornih kotov učenca, s katerimi se ne sooča v šolskem črtivu in drugem gradivu. Na takšne načine dopušča vstop na tista območja, ki jih pisni viri skorajda ne beležijo (spomini, izkušnje pričevalcev ipd.). Učenec s tem spozna družbene, socialne, politične in individualne razsežnosti interpretacije zgodovine.

Ustna zgodovina razvija spretnosti in sposobnosti posameznika (pravila uporabe intervjuja, uporabe različnih virov, analiziranje, poslušanje, interpretiranje, kritičnost itd.). Spretnosti, ki jih učenec osvaja in uri, so najbolj intenzivne na področju samostojnega raziskovanja in pisanja (veščine pravega zapisovanja) ter na področju kritičnega mišljenja. Učenci spoznajo, da zgodovina ne pripada zgolj pomembnim političnim voditeljem, generalom in dogodkom, ki so povezani s političnimi spremembami, temveč vsem ljudem, ki so te dogodke doživljali preko lastne izkušnje, miselnosti in vrednot.

Ustna zgodovina omogoča nadomeščanje pisnih virov z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo. Brez ustne zgodovine bi v sodobnem času izgubili zgodovino in spomine posameznika. Učenca pri tem navajamo na uporabo IKT pri svojem delu.

Ustna zgodovina dopušča spoznavanje preteklosti skozi različne informacije, spomine, misli in prepričanja. Skozi ustno zgodovino ne obravnavamo preteklih dogodkov zgolj kronološko, objektivno in tematsko naravnano, temveč se pri preučevanju lahko poglobimo v čustva, upanja, osebno izkušnjo, razočaranja, družinsko zgodovino intervjuvanca. Pomembna je tudi zaradi obravnave vseh ljudi in ne zgolj vodstvenih političnih osebnosti, saj v pričanju najpogosteje nastopajo »mali ljudje«, ki so v pisnih virih izpuščeni.

Ustna zgodovina dovoljuje uporabo raznovrstnih vprašanj, ki jih zgodovinar (učenec) postavlja intervjuvancu po lastni presoji. Učenec z vnaprej pripravljenimi vprašanji presoja, katero je v določenem trenutku smiselno uporabiti. Do odgovora, ki ga želi raziskati, pa mora prihajati postopoma z vrsto drugih podvprašanj, ki mu pomagajo pri končnem analiziranju in interpretiranju. Sestava vprašanj, ki morajo slediti namenu in ciljem intervjuja, je za učenca težka naloga, ki pa jo mora opraviti samostojno (učitelj je zgolj usmerjevalec in pomočnik, ko ni izhoda).

Ustna zgodovina zagotavlja vpletenost pričevalca pri obnavljanju preteklih dogodkov in mu s tem omogoča zagovarjanje svojih interpretacij, misli in spominov, ki so lahko v nasprotju z zapisanimi viri.

Pomembnost ustne zgodovine je tudi v razsežnosti medosebnih odnosov in interakcij, humanosti in empatičnosti, razumevanju in odgovornosti, ki jo lahko pri učencih razvijamo. Razvoj čustveno-socialnega področja je pri učencih izrednega pomena.

Ustna zgodovina je uporabna tudi kot vodilo pri spreminjanju zakoreninjene osredotočenosti zgodovine, saj odpira nova področja preiskovanja in z njimi podira zapore in pregrade med generacijami, učitelji in učenci ter celotnim zunanjim svetom. V zapisovanju zgodovine pa vrača pomenskost in vrednost vsem ljudem, ki so preteklost izkusili in preživeli, v besednem zapisu, ki jim daje občutek pripadnosti in aktivne vpletenosti v izgrajevanju preteklosti (Thompson, 1988, str. 22).

Poleg omenjenega ima ustna zgodovina tudi druge pomembne vloge kot npr. prikazovati učencu, kako skrbeti za ustne vire, izročila, primarne vire ter kje odkrivati njeno objektivnost, kritičnost in verodostojnost podatkov. Kot navaja Potrelli, ki ustne vire umešča med pripovedne, so posneta pričevanja ponavadi uničena, ostanejo nam samo zapisani viri (1991). Morali bi poskrbeti, da ohranjamo tako ustne posnetke, zapise, pisma in drugo pomembno gradivo.

Prav tako Potrelli opozarja na verodostojnost ustnih virov in subjektivnost, saj nam ustni viri govorijo o tem, kaj so ljudje želeli narediti, kaj so naredili, kaj jim je žal, da so naredili in kaj bi lahko naredili (1991, str. 67). Če strnemo napisano, nam ustni viri povedo veliko več o dogodkih samih, vključujoč emocionalne primesi, razmišljanja in vrednotenja preteklih dogodkov, kot zgolj jasna dejstva poteka dogodkov. Učence moramo na takšne interpretacije zgodovine navajati, kot tudi na dejstvo, da ne obstajajo lažni ustni viri in lažni pričevalci. Kajti vsak dogodek je interpretiran in doživljen na podlagi lastnih psiholoških okvirov, stopnje razumevanja in vrednotenja, zatorej poudarjanje o lažnivosti ustnih virov ne bi smelo več tako pogosto prihajati v ospredje.

3. Priprava in vloga učitelja

Učitelj mora pri poučevanju zgodovine uporabiti čim večje število virov, ki tako ali drugače pričajo o preteklosti. Kljub dragocenosti primarnih virov in njihovi vsestranski uporabi, so le-ti v učnem procesu zelo malo uporabljeni, saj prevladujejo pisni viri in šolsko čtivo. Poleg raziskovanja s pomočjo primarnih virov bi moral učitelj zgodovine učence navajati na skrbno varovanje ostankov preteklosti.

Projekti in programi, ki naj bi jih organiziral in vodil učitelj zgodovine, bi morali temeljiti na razvoju: verbalnih sposobnosti in poslušanja; sposobnosti debatiranja, argumentiranja; socialnih veščin (sodelovanje, timsko delo, interaktivnost); razumskih predstav o socialnih in družbenih spremembah; empatičnosti in razumevanju drugih generacij; sposobnosti izbiranja, razvrščanja, analiziranja in interpretiranja ustnih virov; kritičnosti in objektivnosti; sposobnosti pisanja in izražanja pri predstavitvi svojih spoznanj (Ross, 1984, str. 433).

Poleg naštetih sposobnosti in veščin, ki bi morale služiti kot integralni cilji projektov ustne zgodovine v osnovni šoli, so v nadaljevanju predstavljena izhodišča, po katerih bi se morali učitelji ravnati pred pričetkom dela z učenci (Walbert, 2006b). Izhodišča so prilagojena slovenskih osnovnošolskim učnim načrtom.

Učiteljeva priprava na projektno delo bi morala obsegati naslednje cilje:

1. *Namen projekta oz. naloge* (delni in končni cilji): temeljit premislek in skladno s cilji izbor področja raziskave. Najprej mora učitelj pomisliti na znanja in spretnosti, ki bi jih morali učenci osvojiti in nato določiti projektno nalogo.
2. *Časovna porazdelitev dela*: ustna zgodovina in z njo povezane metode dela zahtevajo veliko časa, zato si ga mora učitelj vnaprej zelo dobro organizirati. Časovna porazdelitev dela mora obsegati: izbor teme in diagnostično preverjanje znanja; preučitev izbrane teme; izbor oseb, ki bodo intervjuvane; izbor dodatnih virov; spoznanje s tehnikami in metodologijo ustne zgodovine; sestava vprašalnika; izpeljava vseh intervjujev; prepis oz. povzetek intervjuja; diskusija in argumentiranje svojega dela z drugimi; širša predstavitev dela.
3. *Metodologija dela – učenje pristopov pri delu z intervjuji*: učenci se bodo o ustni zgodovini in opravljanjem intervjujev največ naučili, če se bodo te zahtevne naloge lotili profesionalno.

To pomeni, da jih moramo v metodologijo dela uvesti kot prave zgodovinarje, z vsemi fazami, ki jih morajo poznati in jih nadaljnje tudi obvladati. Pri tem se morajo urediti, imeti več praktičnih vaj dela z intervjuji in si pri delu pomagati z dodatno literaturo, medmrežjem, avdio-vizualnimi pripomočki in drugim.

4. *Oblike dela – individualno, v paru ali skupinsko*: ker ustna zgodovina zahteva dolgotrajno raziskovanje in je zahtevno opravilo za individuuma, ki se z njenimi postopki dela šele sooča, je smiselno, da učitelj dovoli, da učenci delujejo v manjših skupinah. Prav tako je potrebno določiti, ali bodo intervjuje opravljali individualno ali v skupini. Naloge so porazdeljene, učenci pa pri tem delujejo v soodločanju, sodelovanju in timskosti.
5. *Soodločanje učencev* pri izboru intervjuvancev ali samostojna odločitev učitelja: učenci so zagotovo veliko bolj navdušeni in motivirani, če sami izberejo osebe, ki jih bodo intervjuvali. V takih primerih ponavadi izberejo družinske člane, svojce ali prijatelje.
6. *Kako nadaljevati po opravljenem intervjuju*: učence je potrebno navaditi na prepisovanje intervjuja (oz. ključnih povzetkov), katere skrbno shranimo v šolski arhiv ali šolsko knjižnico. Če so rezultati projektne dela zelo dobri in uporabni za nadaljnje raziskave, je smiselno, da jih podarimo zavodu ali muzeju. Poleg tega je pomembno, da intervjuvanci podpišejo obrazec, s katerim se strinjajo, da je njihovo pričevanje lahko zapisano in predstavljeno širši javnosti.
7. *Oprema*: učitelj mora dobro poznati vso opremo, ki jo pri intervjuju lahko uporabi, nadaljnje pa se mora odločiti ali bodo učenci pogovor posneli ali si samo zapisovali. Vendar moramo upoštevati dejstvo oz. kritično točko ustne zgodovine, ki naj bi se ohranjala v ustnem zapisu in ne pisnem. Učitelj mora imeti na razpolago snemalno napravo/predvajalnik in druge potrebne pripomočke, s katerimi bo delo potekalo nemoteno. Učence mora na delo s tehnološkimi pripomočki tudi ustrezno pripraviti in usposobiti.

8. *Kaj naj učenci naredijo s »surovim« intervjujem:* učitelj se mora zavedati, da je dobesedno prepisovanje intervjuja zelo dolgotrajno delo. Bolje je, da učence navaja na pisanje povzetrov ali predstavljanje najbolj zanimivih pričanj v obliki zgodbe. Lahko pa naredijo tudi vsebinski povzetek v obliki vsebinskega kazala, ki bo prikazoval vsebino intervjuja po krajših naslovih in podnaslovih vključujoč ključne besede ali krajše povzetrove.
9. *Končno poročilo:* učitelj mora imeti dobro vizijo končnega dela oz. predstavitev projekta ustne zgodovine. To lahko obsega predstavitev posnetka pogovora, pisno predstavitev v obliki izvlečka, časopis ipd. Poleg tega mora vključiti tudi fotografije, dokumentacijo in druge vire, ki so povezani z raziskovalnim obdobjem ali osebo. Umetnostno oz. tehnično nadarjeni učenci pa lahko izdelajo kratek dokumentarni film oz. prikažejo posnetke intervjuja na velikem platnu.
10. *Povratna informacija:* povratna informacija se nanaša na širšo skupnost oz. osebe, ki smo jih intervjuvali. Ti ljudje so nam namreč podarili neprecenljivo darilo, saj so nam bili pripravljeni razkriti dragocene spomine preteklosti. Učenci se morajo zavedati, da se je potrebno zahvaliti v obliki ustne zahvale, darila in jih obravnavati s spoštovanjem. Učenci in učitelji se skupno odločijo, v kakšni obliki se bodo zahvalili.

4. Ustna zgodovina in projektna dela

Različne oblike dela, projektne naloge in drugi pristopi, ki naj bi jih učitelj zgodovine uporabil pri delu z učenci v času pouka in izven njega, so lahko naslednje.

4.1 Družinska zgodovina in družinsko drevo (rodoslovje)

Družinska zgodovina omogoča raziskovalcu, ki je hkrati njen sestavni del, neomejen dostop do različnih informacij. Kot privilegirani uporabnik teh informacij pa ima lahko raziskovalec veliko ovir, ki jih je potrebno vnaprej razumeti in spoznati. Kot pravi antropologinja Kikumura, imajo zunanji raziskovalci (v našem primeru učenci) dostop do avtentičnosti in veliko bolj objektivnih informacij, kot pa tisti, ki prihajajo znotraj družine. Po drugi strani pa imajo družinski člani dostop do važnih vsebin, ki so drugim prikrite in so ponavadi pogojene z razumevanjem, empatičnostjo, jezikom, tradicijo in vrednotami družine in družinske zgodovine (1986). Pri raziskovanju družinske zgodovine in izgrajevanju družinskega drevesa moramo učence voditi k cilju, da pri tem primarno izvejo čim več o sebi in svojih koreninah ter poskušajo razumeti čas, v katerem so živeli stari starši. Učence lahko motiviramo z vnaprej pripravljenimi vprašanji, ki pa jih samostojno dopolnijo glede na področje, ki ga želijo raziskati (hrana, poroka, družina, delo ipd.).

Primer raziskovalnega dela – Vprašanja za raziskovanje družinske zgodovine za učence

Učenci imajo na razpolago vprašanja, na podlagi katerih si izberejo vire in osebo, pri kateri bodo poskušali priti do odgovorov: Kaj pomeni tvoj priimek? Od kod izvira? Ali so te poimenovali po kakšnem predniku? Po komu in zakaj? Imena staršev in starih staršev vključno z vzdevki. Datumi rojstva in porok vključno s kraji. Opiši svoje otroštvo (glede na spremembe v družbi, ki si jih kot otrok najbolj občutil). Ali ste se selili? Kam in kdaj? Ali se spominjaš svojih pra-dedkov in pra-babic? Kaj ti je najbolj ostalo v spominu? Zapiši imena. Katera oseba iz tvojega otroštva ti je ostala v spominu? Kdo je bil takrat najstarejši? Katero opravilo si kot otrok sovražil? Katera iznajdba je po tvojem mnenju najpomembnejša, ki se je zgodila v času tvojega življenja? V čem se današnji svet razlikuje od tistega v tvojem otroštvu? Ali

ste imeli kdaj kakršnokoli pomanjkanje v družini (hrana, obleke ipd.)? Kaj si najraje počel v prostem času in kdo so bili tvoji prijatelji? Kako je izgledalo druženje s starši? Kaj ste počeli?

Primer je uporaben za učence, ki želijo izvedeti več o sebi in svojem otroštvu. Spoznanja lahko zapišejo in prikažejo v obliki kratkega filma (s fotografijami, dokumentacijo ipd.) ali pa osebne knjižice. Poleg tega pa morajo izdelati (zgraditi) družinsko drevo ali si pomagati z računalniškimi programi, ki so jim na voljo (kot npr. računalniški sistem Best family tree software).

4.2 Zgodovinski projekt »nona, povej mi ...«

Naslov: Nona med drugo svetovno vojno

Ker želimo projektno delo pri ustni zgodovini umestiti v čas in prostor, v katerem so učenci nezavedno prepleteni s svojimi bližnjimi in njihovo preteklostjo, bomo projekt poimenovali po noni, ki na primorskem označuje babico oz. staro mamo. Učenci morajo v projektno delo vključiti karseda veliko število primarnih in drugih virov, s katerimi bodo raziskali in prikazali čas, v katerem je živela pričevalka – nona ali pa pričevalec – nono. Sem spadajo stare obleke, fotografije, pisma, razni dokumenti, dnevniški zapisi ipd. Poleg poslušanja pričevanja nonine preteklosti in intervjuvanja z vprašanji, ki so vnaprej premišljeno izbrana, lahko učence popeljemo v svet lirike, ki so jo predniki v vojnem času poslušali in peli. Lirika tistega časa se razlikuje od današnje, in to je vodilo, po katerem učence usmerjamo, da analizirajo pesmi (npr. partizanske) in jih primerjajo z današnjo tematiko, ki je v liričnih besedilih najbolj zastopana.

Učitelj si mora pred pričetkom projektne dela sestaviti pripravo, ki naj bi obsegala: osnovne podatke o projektu, didaktično-metodične podatke in vzgojno-izobraževalne cilje. Glavni cilj projekta je, da učenci spoznajo pomembnost ustne zgodovine kot integralnega dela preteklosti. Delni ali precizni pa so naslednji: Učenci samostojno raziščejo preteklost; Razvijejo verbalne spretnosti; Razvijejo kritičnost in objektivnost pri interpretiranju zgodovinskih dogodkov; Analizirajo in primerjajo zgodovinska dejstva s pomočjo drugih virov; Razumejo prostor in čas dogajanja ter razvijejo življenjsko pomembne lastnosti; humanost, empatičnost, čustvovanje ipd. Sledi načrt o časovni omejenosti projekta, priporočljivi starosti učencev in seznamu le-teh, uporabnih virih in dodatni literaturi.

Koraki projektne dela

Diagnostično preverjanje znanja: Uvod se začne z diskusijo v razredu z namenom preverjanja znanja učencev o tematiki projekta. Poleg tega je dobro, da si učitelj zapiše tiste učence, ki lahko opravijo intervju in tiste, ki ga žal ne morejo opraviti, lahko pa priskrbijo veliko drugih virov. Diskusija mora temeljiti na odprtih vprašanjih učencev in končni učiteljevi razlagi.

Analiza fotografij in drugih virov: Učitelj pokaže učencem fotografije iz časa, ki ga bodo raziskovali. Fotografije analizirajo in zapišejo, kaj jim le-te predstavljajo ter vprašanja, ki so se jim ob analiziranju porodila in jih bodo zastavili v svojem intervjuju. Fotografije lahko prikazujejo različne izseke življenja, narave, ljudi in podob druge svetovne vojne. Pomembne so zaradi raziskovalne naravnosti, ki jo pri učencih spodbudijo, saj ponujajo veliko informacij in hkrati veliko odprtih vprašanj, do katerih bo prišel učenec s samostojnim ra-

ziskovanjem. Na podlagi fotografij si lahko učenec zastavi nekaj hipotez ali raziskovalnih vprašanj, ki bodo iztočnice pri sestavi intervjuja. Učitelj zgodovine lahko naredi okolje učencem veliko bolj avtentično, če pri prikazovanju fotografij ali odlomkov dokumentarnega filma in v ozadju predvaja glasbo tistega časa. Pri analiziranju fotografij učencem sestavimo naloge oz. delovni list, v katerega zapišejo pomembna spoznanja. Primer delovnega lista za analizo fotografij vključuje objektivno opazovanje (Opiši vse, kar vidiš na fotografiji; oblike, strukture, pojave, ljudi itd. Izogibaj se subjektivnosti in osebnim čustvom, ki so povezani s fotografijo); subjektivno opazovanje (Opiši čustva, asociacije in sodbe, ki jih čutiš ob opazovanju fotografije. O čem razmišljaš? Kaj čutiš? Kaj te veseli? Jezi?); znanje (Ali lahko umestiš fotografijo v čas in prostor, ki si ga že spoznal?); sklepe (Lastni zaključki, misli in spoznanja).

Učenci lahko odgovorijo na naslednja vprašanja: 1. Kakšna vprašanja se ti porajajo oz. sprožajo ob pogledu na fotografijo? Zapiši jih. 2. Kaj vse še želiš izvedeti? 3. V kakšnih okoliščinah je slika nastala? 4. Kako so ljudje oblečeni (če so na fotografiji), kakšna je narava? 5. Kaj ti povedo izrazi na obrazu ljudi? 6. Kaj je vplivalo na stanje, ki ga vidiš na fotografiji (ljudje, narava ipd.)? 7. Ali te karkoli preseneča? 8. Kaj bi ljudje oz. pojav na fotografiji potreboval? 9. Kaj je unikatnega na fotografiji, ki jo je želel shraniti za spomin fotograf oz. oseba, ki jo je posnela? Itn.

Poleg fotografij pa učenci analizirajo tudi pisma, zapise, lirična besedila in dokumentacijo. Npr. učenci preberejo pesem in jo analizirajo. Neznane narečne besede samostojno raziščejo in besedilo postavijo v čas in prostor, v katerem je nastalo. Poistovetijo se z avtorjem besedila in zapišejo, kakšne okoliščine so ga pripeljale do zapisa liričnega teksta. Na takšen način lahko interpretirajo veliko besedil, ki so se rodila v vojnem času (npr. partizanske pesmi) in jih umestijo v širši družbeni in politični kontekst. Vprašanja, ki jih pri analizi uporabimo, so: Kdo je avtor besedila, kdaj in zakaj je nastalo? Ali je besedilo zapisano na podlagi osebne izkušnje ali pričevanja nekoga drugega? Namen besedila? Ali je nastalo z določenim upanjem, vizijo? Ali je avtor kritiziral ali obsojal? itd.

Povezava obrvnanih primarnih virov z družbo – intervju: Intervju je faza, ki sledi obravnavanju tematskih vsebin s poglobljeno uporabo drugih virov, ki nam pomagajo razumeti in interpretirati obdobje, ki ga raziskujemo. Intervju poteka po ustaljenih korakih – učenci (z učiteljevo pomočjo) ga morajo vnaprej pripraviti in le-ta mora pripeljati do želenega cilja oz. namena projektne naloge. Teme, ki jih lahko učenci uporabijo v svojih intervjujih, so naslednje: družina, šola v vojnem času, delo otrok, hrana, obleke, strah pred sovražnikom, migracije in veliko drugega.

Izvedba intervjuja: Intervju mora potekati po določenem zaporedju in v sproščenem vzdušju. Učenec sledi svojim vprašanjem, ki pa ne smejo biti edino vodilo intervjuja. Smiselno je, da zaprosi pričevalca – nono tudi za drugo gradivo in vire, ki služijo kot spomin preteklosti.

Zapis intervjuja: Izrečene besede je v isti obliki zelo težko prenesti na list papirja, zato je smiselno, da poda učitelj vnaprej dobre napotke o tem, kako naj učenci opravljene intervju zapišejo. Intervju morajo večkrat poslušati in izbrati misli in odgovore pričevalca glede na zastavljeno vprašanje. Za učence je najboljšo, da intervju zapišejo v obliki kratkih povzetkov na zastavljena vprašanja ali v obliki zgodbe, ki jo prikažejo po kronološkem zaporedju pričanja none.

Analiza opravljenega dela: Po opravljenem delu morajo učenci svoja spoznanja in hipoteze ponovno preveriti in jih argumentirati učitelju in drugim sošolcem. S pomočjo vprašanj, ki jih pripravi učitelj, pregledajo ali je cilj ustrezen namenu. Vprašanja so lahko v obliki ocenjevalnega obrazca. Predloge, pripombe in pohvale učenci zapišejo in jih posredujejo

učitelji, saj bodo le-te izboljšale kakovost šolskega projektne delo pri ustni zgodovini. Poleg samoocenjevalnega obrazca lahko učenci sestavijo kriterije, po katerih bodo ocenjevali delo svojih sošolcev. Delo pa mora po vnaprej postavljenih kriterijih oceniti tudi učitelj z opisno oceno, ki mora biti v funkciji nadaljnega spopolnjevanja in povratne informacije, s katero se bodo učenci še veliko naučili. Poleg zapisane oblike samoocenjevalnega obrazca lahko učenca spodbudimo k razmisleku o svojem delu z naslednjimi vprašanji: Ali sem izbral pravo osebo za raziskovanje določenega zgodovinskega problema? Ali sem se dovolj dobro pripravil za intervju? Ali sem med intervjujem pravilno uporabljal vso zahtevano opremo? Ali so bila vprašanja dobro izbrana? Ali sem dovolj dobro motiviral in postavljaj vprašanja? Ali sem bil dovolj objektiven pri interpretaciji povedanega? Ali sem bil med opravljanjem intervjuja subjektivno naravn in zapleten v pogovor? Ali sem se med intervjujem dobro počutil? Ali se moram v čem še izpopolniti? Ali želim še opravljati intervjuje? Ali sem svoja spoznanja kritično in verodostojno podkrepil? Ali sem pripravil izvirno predstavitev, ki bo širši javnosti ostala v spominu? Ali sem se intervjuvancu ustrezno zahvalil? itd.

Predstavitve projekta širši javnosti: Ker je končni rezultat trdega dela in novih spoznanj zmeraj potrebno predstaviti, se morajo o obliki predstavitve vnaprej dogovoriti učenci in učitelj zgodovine. Predstavitve je lahko v obliki predvajanega filma, ki ga morajo tehnično urediti učenci, zvočnega posnetka pogovora oz. intervjuja, knjižice o noni in njenem življenju z vrsto drugih primarnih virov, ki predstavitev približajo poslušalcu in jo obogatijo. Učenci si morajo prizadevati, da vključijo obleke, pisma, fotografije, morda tudi kulinarčno značilnost (polento), pesmi tistega časa in veliko drugega. V goste lahko tudi povabijo pričevalko, ki jih bo odgovorila na zastavljena vprašanja, ki jih niso dobili preko predvajanega intervjuja in predstavitve.

Zaključek

Z ustno zgodovino učenci doživljajo nepopisne občutke, saj so ujeli in obdržali nekaj dragocenega iz preteklosti. Z izborom spominov in izkušenj pričevalca vstopajo v drugačno preteklost, kot so je vajeni iz pisnih virov. Ustna zgodovina je uporabna tudi pri delu z vsemi učenci, saj z njo razvijajo kritičnost, zavest o pomembnosti pričanj in vrednotenju različnih virov.

Delo pri različnih projektih ustne zgodovine blagodejno vpliva na razvoj spretnosti in sposobnosti, ki so v življenju individuuma nenadomestljive vrline. Učenci s samostojnim raziskovanjem preteklosti, vezmi, ki jih spletajo s primarnimi viri, interpretacijo in vrednotenjem, dosejajo pomembne cilje, ki bi jih z delom preko sekundarnih virov težko dosegli. Na učence ima metoda razgovora s pripovedovanjem večji vpliv kot zapisana beseda, saj pusti veliko prikritih sledi, ki se ukoreninijo v spomin in zavest učenca ter so pomembna sopotnica skozi celo življenje.

Z vstopom v svet ustne zgodovine, pripovedi in ustnega izročila učitelji ponudijo učencem nekaj pristnega in avtentičnega, saj se soočijo z realno močjo zgodovinskih ostankov, dogodkov, posledic in izkušenj pričevalca. S spodbujanjem in razvijanjem ustne zgodovine v šoli se lahko učence vpelje v svet zgodovinarjevega dela in rekonstrukcije zgodovine.

Literatura

- Everett, S. E. (1992). *Oral history. Techniques and Procedures*. Washington: Center of Military history. www.army.mil/chm-pg/books/oral.htm (maj, 2006).

- Gross, M. (1989). *Historijska znanost*. Zagreb: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (gradivo za interno uporabo).
<http://www.genealogy.about.com> (maj, 2006).
<http://www.trialware.in> (maj, 2006).
- Janša-Zorn, O., Mihelič, D. (1994). *Stari in srednji vek*. Zgodovina za 6. razred osnovne šole. Ljubljana: DZS.
- Kikumura, A. (1986). *Family life histories*. V: *The oral history reader* (2005). New York: Routledge, str. 140–144.
- Momigliano, A. (1988). *Razprave iz historiografije I*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Moyer, J. (1999). *Step-by-step guide to Oral history*. www.dohistory.org/oralhistory.html. (maj, 2006).
- Portelli, A. (1991). *What makes oral history different*. V: *The oral history reader* (2005). New York: Routledge, str. 63–74.
- Ross, A. (1984). *Children becoming historians. An oral history project in a primary school*. V: *The oral history reader* (2005). New York: Routledge, str. 432–447.
- Thompson, P. (1988). *The voice of the past*. *Oral history*. V: *The oral history reader* (2005). New York: Routledge, str. 21–28.
- Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli. (1994). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja. Zgodovina (2003). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport; Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja. Uradni list RS, št.12/91.
- Walbert, K. (2006a). *Oral history and student learning*. www.learnnc.org/articles (maj, 2006).
- Walbert, K. (2006b). *Ten questions for planning an oral history project*. www.learnnc.org/articles (maj, 2006).
- Walbert, K. (2006c). *The value of oral history*. www.learnnc.org/articles (maj, 2006).

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinsko pisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

JUBILEJI

Dr. Dušan Biber – osemdesetletnik

Petindvajsetega maja letos je praznoval osemdesetletnico dr. Dušan Biber, upokojeni znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino, zgodovinar z iskričo, često tudi polemično besedo.

Dušan Biber spada med tiste slovenske zgodovinarje, ki jim znanstvena pot ni bila položena v zibko v premočrtni liniji od izbire študija do upokojitve, pač pa je v zgodovinopisje prišel po več prelomih, tudi pod pritiskom časa, ki nikakor ni bil enostaven. Bibrova generacija 1926 z ljubljanske klasične gimnazije je doživela vse tisto, kar je odraščajočim, ki so smeli in celo morali naenkrat odrasti, prinesla druga svetovna vojna. Biber je po svojem izvoru Ljubljančan, rodil se je in svojo mladost preživel v najožjem centru mesta, na Miklošičevi ulici, čeprav je, kot se sam izrazi, plod sokolske ideje. Oče Josip, Ljubljančan, bančni uradnik, navdušen Sokol, je mamo Vido Perhavec, ki je bila prav tako Sokolica, le da v Trstu, spoznal na sokolskem srečanju.

Petnajstletni Dušan Biber je že v prvem letu okupacije sodeloval v odporiškem gibanju, junija 1942 je izkupil koncentracijsko taborišče Gonars in nato Monigo. To ga je scela opredelilo; po izpustu iz taborišča februarja 1943 je septembra, ko so se za nekaj dni odprli ljubljanski bloki, krenil v partizane. Ker je znal pisati, je kmalu postal propagandist v brigadnih štabih in pripadnik partizanske »sedme sile«. Sam pravi, da se je med svojim partizanstvom najbolje počutil v 2. brigadi VDV na Primorskem. Konec vojne je preko baze Glavnega štaba NOV in POS v Biogradu na moru prišel spet na slovensko ozemlje v Prekmurju, v misiji Generalštaba JA, ki je bila poslana v tedaj od Rdeče armade zasedeno Prekmurje. V rodno Ljubljano se je vrnil sredi maja prek kaotične Štajerske in takoj prešel v mirnodobno službo, če lahko prva povojna leta sploh tako imenujemo. Kot novinar se je najprej udeleževal pri Ljudski pravici. Med njegovimi članki naj omenim prvi povojni članek o zaporu v Begunjah, ki je nastal v času, ko so se vrhovi slovenskega agitpropa odločili, da je treba bralce posebej spomniti na vrsto zločinov in nasilja, ki so ga povzročili okupatorji in domobranci (bilo je to istočasno s skrivnim pobojem domobrancev). Že dva meseca pozneje je urednikoval v obnovljenem Kmečkem glasu, glasilu OF namenjemu kmečkemu prebivalstvu. Njegovi najbolj plodni novinarski leti sta bili tisti, ko je postal v začetku leta 1947 zunanjepolitični urednik Ljudske pravice. Novinarska služba se je končala za Bibra s krahom. Spletka v uredništvu, kjer 22-letni urednik ni bil vsakemu po godu, ga je v skrajno napetih

časih po resoluciji informbiroja pripeljala v roke UDBe. Aretirali so ga 13. septembra 1949 in do februarja 1950 je sedel v zaporu na Poljanskem nasipu. Očitno mu niso mogli dokazati kaj določnega (nek njegov kolega funkcionar je v tedanji maniri zapisal, da sicer ni informbirojevec, njegovo delo pa objektivno koristi informbiroju), saj je bil po pol leta izpuščen. Vendar mu posredovanje za sozaprto kolegico ni prineslo miru; že po desetih dneh je bil spet aretiran in to pot odrejen za 6 mesecev 'družbeno koristnega dela', kot se je reklo jugoslovanski inačici policijske internacije. Trpko včasih pove, da je gradil Litostroj. Psihični zlom ga je pripeljal na Psihiatrično kliniko, kjer se je več mesecev zdravil pod imenom Tone Škorjanc, s katerim so ga prijavili policijski organi. Po izpustitvi ga je družba uvrstila med začasne invalidske upokojece. Aretacija, zapor, internacija in psihiatrično zdravljenje so pomenili popoln prelom v zasebnem in poklicnem življenju. Službo v Ljudski pravici je samoumevno izgubil dan po prvi aretaciji, obnovili so mu jo marca 1950, a zanj kot novinarja ni bilo zaposlitve in tudi zakon ni vzdržal strahotne preizkušnje. Njegovo ime se je pojavljalo, kot lahko danes vidimo v arhivskem gradivu, še več let na policijskih listah informbirojcev. S svojim prizadevanjem je dosegel pozneje v šestdesetih letih tiho rehabilitacijo, s pomočjo Društva novinarjev LR Slovenije so mu tudi naknadno priznali leta brezposelnosti za svobodno novinarsko delo.

Med zgodovinarje je zašel na nasvet svojega prijateljsko naklonjenega zdravnika dr. Kano-nija, češ da bo tam zanj mirnejši in za njegovo preveč direktno in iskreno izražanje manj nevaren pristan. Vpisal se je na zgodovino na Filozofsko fakulteto v Ljubljani, kjer je septembra 1957 diplomiral. Zaposlili ga niso. Namenjen naj bi bil za enega od sodelavcev ustanovljajočega se Inštituta za novejšo zgodovino. Med čakanjem so mu 'kadrovniki' namignili, da Institut za društvene nauke v Beogradu razpisuje natečaj za znanstvene štipendiste. Prijavil se je, bil izbran med več kot dvajsetimi kandidati in tako 2. decembra 1958 v jugoslovanski prestolnici začel, pa tudi skoraj 16 let nadaljeval svojo raziskovalno in znanstveno kariero zgodovinarja. Odrejeno mu je bilo področje jugoslovansko-nemških odnosov med obema vojnama. Svojo promocijo za doktorja znanosti je kljub temu dosegel na ljubljanski univerzi. Doktoriral je leta 1964 s temo o jugoslovanskih Nemcih v tridesetih letih: *Nemška narodnostna manjšina v stari Jugoslaviji s posebnim ozirom na nacistično gibanje*. Biber je v njej pokazal na oblike in vzvode, ki so vodili k nacifikaciji precej raznorodne nemške manjšine v Kraljevini Jugoslaviji, pri čemer je uporabil že iz nemških arhivov zbrane vire. Disertacijo je dve leti pozneje dopolnjeno izdal v knjižni obliki in zanjo leta 1967 prejel nagrado sklada Borisa Kidriča.¹ Vsaj v slovenskem prostoru velja za še vedno temeljno delo, na katerem so raziskovalci gradili raziskovanja nadaljnje usode nemške manjšine.

Prvih deset let svojega raziskovalnega dela na inštitutu v Beogradu se je posvečal predvsem omenjeni tematiki, jugoslovansko-nemškim odnosom v zadnjem desetletju pred svetovno vojno, ob čemer je svoje raziskovanje osredotočal na nemško-jugoslovanske diplomatske odnose, stike in konflikte zlasti v letih, ko je bil predsednik vlade Milan Stojadinović. Poleg že omenjene knjige o nemški manjšini v Jugoslaviji in več razprav o nemški politiki v kontekstu manjšine in politike Kraljevine Jugoslavije² je njegova študija o Simovićevem državnem udaru 27. marca 1941 in ostalem dogajanju zadnje tedne pred napadom na Jugoslavijo eden od najbolj opaznih rezultatov raziskovane tematike. Vzporedno z raziskovalnimi rezultati je tudi strokovno napredoval, od štipendista do asistenta, znanstvenega sodelavca do višjega znanstvenega sodelavca.³ Leta 1969 je ob reorganizaciji zveznih inštitutov prešel v

¹ Nacizem in Nemci v Jugoslaviji : 1933–1941. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1966, 480, [16] str.

² Npr. O padu Stojadinovićeve vlade. V: Istorija XX. Veka. Zbornik radova 8, Beograd 1965.

³ The Yugoslav Coup d'Etat : 27th March 1941. V: John Ericson, David Dilks (ur.): Barbarossa : the Axis and the Allies. Edinburgh 1994.

Inštitut za sodobno zgodovino jugoslovanskih narodov in narodnosti (Institut za savremenu istoriju) v Beogradu, kjer je dosegel naziv znanstvenega svetnika.

Konec šestdesetih let je Biber s svojo značilno elokvenco zaznal nov neizčrpen rudnik – deklasificirane britanske in malo pozneje ameriške vire iz obdobja druge svetovne vojne, ki so se ravno odpirali raziskovalcem, med njimi pa so bili najbolj intrigantni tisti o usodi Jugoslavije tik pred in med drugo svetovno vojno, pa tudi tik po vojni. To je opredelilo vse njegovo nadaljnje raziskovanje, saj je temi posvetil vse svoje sile naslednjih dvajset let zaposlitve in še po upokojitvi. Prvič se je sicer srečal z obdobjem druge svetovne vojne že med zbiranjem gradiva o Jugoslaviji v mikrofilmanem italijanskem in nemškem gradivu, ki ga je hranila ameriška vojska v Alexandriji pri Washingtonu; za več raziskovalnih institucij v Beogradu je namreč izbiral za jugoslovansko zgodovino zanimive posnetke.

Fonde v takratnem Public Record Office (danes National Archives) v Londonu, ki so se nanašali na Jugoslavijo, je sistematično pregledoval, pripravljaj pregledne vsebine in kolikor so dopuščala sredstva tudi kopiral gradivo. Še danes velja, da je od jugoslovanskih zgodovinarjev prebil največ časa v londonskih arhivih in tudi najbolj sistematično pregledal na Jugoslavijo nanašajoče se gradivo.⁴ Rezultati raziskovalnega dela, za katerega je bil dobro usposobljen, saj je tekoče obvladal angleščino kot tudi nemščino, francoščino in italijanščino, so najprej dosegli visoko popularnost; pripravil je namreč za objavo cele serije dokumentov. Začel je sicer z problemom marčnega državnega udara leta 1941 v Jugoslaviji, kjer mu je vodilni beograjski časnik *Politika* objavil obsežen feljton. Sploh je Biber kot zgodovinarja močno obeleževala njegova novinarska žilica in izkušnja; nekoč je celo poudaril, da mu je bila kot zgodovinarju, ki se ukvarja z mednarodnimi odnosi, izkušnja zunanjepolitičnega urednika dragocena, celo bolj kot zgodovinarska izobrazba. Vsekakor je ostal publiciranju v javnih glasilih zvest vse svoje raziskovalno obdobje. V obliki podlistkov v zagrebškem *Vjesniku* je izdal tri obširne serije dokumentov o zavezniški politiki do Jugoslavije in do odporiškega gibanja, tudi za čas po vojni.⁵ Serijo je časnik, niti sam ne ve na čigavo posredovanje, prekinil potem, ko je prinesla prve dokumente o problemu poveljnih pobojev.

Tematiko odnosov obeh zahodnih zaveznikov do Jugoslavije v času druge svetovne vojne je dr. Biber pozneje, ko je z več raziskovanji v arhivih lahko zaokrožil svoje poznavanje gradiva, obdelal v vrsti razprav. Mnoge so bile pripravljene za nastope na znanstvenih konferencah, okroglih mizah in predavanjih. Udeležil se jih je v Evropi in Ameriki okoli štirideset, povečini z referatom, sicer vsaj z diskusijo. Nekatere od razprav so dostopne tudi v slovenskem zapisu, v naših zgodovinarskih in drugih revijah ali jugoslovanskih revijah. V njih je obravnaval posamezne vidike vojnega delovanja ameriških in britanskih misij v Jugoslaviji, ki je bilo povezano z razpetostjo med jugoslovansko vlado v Londonu in Kairu, Dražo Mihailovićem v njegovih vlogah ministra v vladi in vodje oboroženega (odporniškega/kolaborantskega) gibanja v Jugoslaviji in narodnoosvobodilnim gibanjem Josipa Broza Tita.

Poglavitno njegovo delo s to tematiko je znanstvena izdaja medvojne korespondence med voditeljem odporiškega gibanja v Jugoslaviji ter poznejšim ministrskim predsednikom vlade DFJ Josipom Brozom Titom in britanskim premierom Winstonom Churchillom.⁶ Korespondenca in druga službena dokumentacija, ki zajema teden manj kot dve vojni leti, je še

⁴ Tone Ferenc: Dr. Dušan Biber – šestdesetletnik. V: *PNZ*, 26, 1986, 1–2, str. 204.

⁵ Otvorena tajna arhiva britanske diplomacije, *Vjesnik u srijedu*, 21, 1972, št. 1047, 1049–1068; Kako je tajna diplomatija krojila sudbinu nove Jugoslavije. *Vjesnik u srijedu*, 21–22, 1972–1973, št. 1073–1089; Nova Jugoslavija u sudbonosnim poratnim trenucima. *Vjesnik u srijedu*, 22, 1973, št. 1110–1124.

⁶ Tito – Churchill, strogo tajno : [zbornik britanskih dokumentov 28. maja 1943 – 21. maja 1945]. Ur. Dušan Biber). Zagreb : Globus, 1981, XLVII, 591 str.

vedno bogat vir za proučevalce tako interpersonalnih odnosov in motivov, kot še bolj predvsem postopnega (pre)oblikovanja britanskega pogleda na jugoslovansko situacijo in seveda vsakemu, ki ne gradi na celoti dostopnih virov v britanskem državnem arhivu, vir odlične raziskovalne informacije, pa tudi izhodišče za proučevanje posebnih in novih vprašanj. Knjiga je izšla v veliki nakladi v vzporednih izdajah za srbohrvaški in slovenski trg, dobila je tudi nagrado vstaje slovenskega naroda.

Ko je dr. Biber izdal to svoje pomembno delo, je bil že nekaj let zaposlen v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kjer se je po lastni želji za menjavo okolja, ustaliti družine in prizadevanju tedanjega ravnatelja inštituta dr. Toneta Ferenca zaposlil oktobra 1974, z delovno nalogo, da raziskuje mednarodni položaj Jugoslavije v drugi svetovni vojni. To svojo nalogo je, ne glede na to, kako so se imenovali projekti, v katerih je bil vključen, opravljal do upokojitve v letu 1992; v pokoj ni šel povsem po svoji volji, čeprav je zbral že več kot dovolj službenih let. Po tedanji ureditvi je moral inštitut več let vsakič ponovno razpisovati njegovo delovno mesto. Prihod dr. Bibra je pomembno okrepil raziskovalni kader inštituta, še pomembneje pa je, da je razširil njegovo raziskovalno področje, ki je bilo zelo usmerjeno na slovensko okolje, v tematiko mednarodnih odnosov. V ljubljanskih delovnih letih je dr. Biber nadaljeval zbiranje gradiva v tujih arhivih; to početje je bilo zaradi restrikcij znanstvenega denarja konec sedemdesetih in vsa krizna osemdeseta leta kaj naporno početje. Tako kot spočetka, si je dr. Biber pri raziskovanju v tujih arhivih pomagal z prijavi za štipendije (v šestdesetih letih je imel UNESCOvo, Fulbrightovo, Fordovo) in celo donacijo katerega od slovenskih podjetij. Posvetil se je predvsem namenu, da bi pregledal gradivo vseh zavezniških misij, ki so kakorkoli prišle med vojno na slovensko in jugoslovansko ozemlje in mu je to v veliki meri uspelo. Res pa se je odpiralo in se še odpira vedno novo gradivo, v zadnjih letih njegovega raziskovanja tudi v ameriških arhivih gradivo ameriškega Urada za strateško službo (OSS). Polotil se je tudi tega gradiva. Pred leti je z odmevnim referatom nastopil na velikem posvetovanju o delovanju te službe.⁷ Njegovo celovito obdelavo vseh misij sicer še čakamo, je pa obdelal v razpravah in člankih vrsto misij in objavil tudi več njihovih poročil in študij.⁸ Med njimi je posebej omeniti objavo zaključnega poročila Petra Wilkinsona o slovenskem partizanstvu.

Ne moremo mimo pomembne vloge dr. Bibra v mednarodnem zgodovinskega prostora. Že po svoji raziskovalni tematiki, še bolj po pogosti prisotnosti v tujih arhivih in številnih skrbno gojenih stikih z nemškimi, britanskimi in ameriški zgodovinarji je bil tisti, ki je specifično področje slovenskega in jugoslovanskega zgodovinskega povezal z zahodnimi zgodovinskega v časih, ko to ni bilo niti nujna zahteva, še manj samoumevno. Njegovo mednarodno udejstvovanje je obrodilo sadove tako v sodelovanju pri organizaciji in tudi vsebinskih nastopih na mednarodnih in bilateralnih konferencah in predavanjih v doktorskih seminarjih univerz Yale in Stanford, v Londonu in Beogradu, po drugi strani pa z imenovanjem za predstavnika Jugoslavije v mednarodne zgodovinske forume. Dolgo je bil v osemdesetih in devetdesetih letih (od 1984) predsednik jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne in nato, po 1991, predsednik slovenskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne, pa tudi v sami organizaciji je bil izvoljen na eno od podpredsedniških mest, bil je tudi član uredniškega odbora revije *Histoire de la deuxième guerre mondiale*. Leta 1985 je bil glavni organizator pomembne bilateralne britansko-jugoslovanske okrogle mize o koncu druge

⁷ Failure of a mission : Robert Mc Dowell in Yugoslavia, 1944. V: *The Secret War : the Office of Strategic Services in World War II*. (ur. George C. Chalou). Washington 1992, str. 194–217.

⁸ Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. *Borec*, 1990, 43, št. 1–3, str. 77–138; NOB Slovenije v zavezniških dokumentih. *Borec*, 2001, 53, št. 588/590, str. 213–218.

svetovne vojne v Sloveniji, ki je obravnavala večino še danes žgočih vprašanj, od problema zasedbe Julijske krajine do poboja domobrancev.⁹ Najbrž je v veliki meri njegova zasluga, da se je v sedemdesetih letih začelo plodno izmenjevanje mnenj med jugoslovansko in britansko stranjo (v njej so se zelo aktivirali nekateri nekdanji britanski člani misij v Jugoslaviji) o vojnih letih, kar je po mnogih ledenih letih v britansko-jugoslovanskih stikih odprlo nove horizonte.

Kolega Biber je bil z svojo široko razgledanostjo, angažiranostjo, dobrimi informacijami iz tujine in od kolegov po Jugoslaviji v osemdesetih letih tisti, ki se je od slovenskih zgodovinarjev najbolj angažiral v polemikah z novo srbsko (zlo)rabo novejšje zgodovine, ki je spremljala in celo pripravljala Miloševićev pohod. Njegove ocene del Vladimirja Dedijerja, Veselina Đuretića, in še koga so odražale jugoslovanski pogled slovenske strani, čeprav so njegove polemike izražale njegove poglede in ne poglede 'ljubljske zgodovinarske srenje', ki je bila marsikaj tudi pomanjkljivo informirana o dogajanju. Zavzemal se je za resnost in verodostojnost v pisanju o zgodovini, politiki pa naj politične reči razčistijo med seboj. Z zgodovinske perspektive lahko vidimo, da so vsaj nekatera tovrstna dela sicer razpirala tudi polje do tedaj proučevanega, glede zlorabe zgodovine v politikanske namene, v populistično mobilizacijo srbskih množic pa je bila njegova slutnja več kot pravilna. Dr. Biber se je sicer potrudil, da je svojo tovrstno kritiko razvil v obliki resne obravnave z upoštevanjem premis vede.¹⁰ Manj, čeprav ne z manj neposrednosti in polemične ostrine, se je angažiral v sporih glede revizije slovenske zgodovine druge svetovne vojne v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, omenimo le pomembno temo, vprašanje škofove spomenice iz septembra 1942.

V pokoju je spoštovani kolega že petnajsto leto, kar je podobno dolgo obdobje kot so bila njegova beograjska in ljubljanska inštitutska leta. Kot večina zgodovinarjev s svojim raziskovalnim delom ni odnehal tudi po upokojitvi, čeprav ni eden tistih, ki meni, da mora v pokoju postoriti vse, kar ni utegnil med zaposlitvijo. Kolikor mu je služilo zdravje, je do pred nekaj leti še vedno veliko potoval v tujino, kjer se je odpiralo novo gradivo; pomagal je tudi Zvezi združenj borcev pri vzdrževanju mednarodnih stikov z britanskimi veterani. Prizadela ga je izguba kolegov in prijateljev njegove generacije, zlasti sira Williama Deakina, s katerim sta bila dobra prijatelja. Slovenijo je zastopal na konferenci o judovskem zlatu v letu 1997,¹¹ v zadnjih letih je nastopil na mednarodni konferenci v Kopru in jubileje kolegov svoje generacije počastil v več njim posvečenih zbornikih.¹²

Kot za generacijo mlajši svojega starejšega kolega ne morem poznati enako kot generacija njegovih sodelavcev; marsikaj mi je poznano iz legend in govoric, marsikaj tudi iz pogovorov z jubilentom. Tako kot starejši ga tudi njegovi mlajši kolegi cenimo zaradi njegove izredne načitanosti, briljantnega spomina, poznavanja zadev iz zgodovine in sedanjosti in povezovanja obojega, pa tudi zaradi tega, ker nam je vedno natresel polno informacij iz ozadij, saj je veljal vedno za dobro obveščene, pač zaradi svojega zanimanja in razpeljanih

⁹ Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Borec, XXXVIII, 1986, št. 12.

¹⁰ Prim. Naučna kuliserija jednog političkog pamfleta : u povodu knjige V. Đuretića Saveznici i jugoslovenska ratna drama. Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 17, 1985, št. 3, str. 95–119; Historiografija između politike i politikanstva. V: Historija i suvremenost. Zagreb 1984, str. 247–251.

¹¹ Yugoslav monetary gold 1939–51. V: *Nazi gold : the London conference, 2–4 december 1997*. London: The Stationary Office, 1998, str. 411–415; Jugoslovansko monetarno zlato 1939–1951 : dopolnjeno besedilo referata, predloženega mednarodni konferenci o nacističnem zlatu, London, 2.–4. decembra 1997. *Zgodovinski časopis*, 1998, 52, št. 2, str. 195–200.

¹² Velika Slovenija – Združene države Evrope?. V: *Vojna in mir na Primorskem : od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005, str. 147–150, 465–467.

zvez. Marsikomu imponira tudi njegov duhovit, često ironičen ali sarkastičen slog pogovora in diskusije. V tem oziru ga 'okovi' inštitutskega dela niso ovirali, saj je vedno rad nastopil v zgodovinarski, predvsem pa širši javnosti s kakšno notičko, polemiko ali dopolnitvijo. Meni namreč, da daje zgodovinarju nastop v širši javnosti možnost za večji odmev, vendar pa ga izpostavlja večjim pritiskom, ki se jih je treba naučiti prenašati. Spoštovanemu kolegu jubilantu, ki lahko s ponosom reče, da njegovo delo nadaljujejo tudi raziskovalci mlajših generacij, iskreno čestitam in mu želim ob dobrem zdravju izpeljavo čimveč od številnih zamisli!

Damijan Guštin

Dr. Anka Vidovič-Miklavčič – sedemdesetletnica

Ob zadnjem jubileju kolegice znanstvene svetnice dr. Anke Vidovič-Miklavčič sem zapisal, da kaže občudovanja vreden znanstveno-raziskovalni ustvarjalni zagon, z zadovoljstvom pa ugotavljam, da enako ugotovitev lahko poudarim tudi ob njeni sedemdesetletnici. Tudi po upokojitvi leta 1999 redno prihaja na Inštitut za novejšo zgodovino, kjer deli svoj delovni kabinet s še dvema zaslužnima inštitutskima upokojencema, znanstveno svetnico dr. Milico Kacin-Wohinz in znanstvenim svetnikom dr. Francetom Kresalom. V t.i. »upokojenskem« kabinetu vlada zagnano delovno vzdušje, ki kaže, da konec delovnega razmerja pri zgodovinarjih ne pomeni take prelomnice kot pri večini drugih poklicev. Anko Vidovič-Miklavčič redno srečujemo v časopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice, v študijski sobi na INZ, kjer so nam na voljo tudi osrednji časniki za obdobje med vojnama, ter v arhivskih in drugih ustanovah, kjer prizadevno zbira in preučuje gradivo za nove raziskovalne teme. Ob tem naj poudarim, da se naši jubilarntki pozna, kako je kot strokovni vodja bibliografske skupine na nekdanjem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja najprej opravljala dokumentacijske naloge in si je prek njih pridobila dragocene izkušnje na hevrstičnem področju. Posebna odlika njenih del je prav dejstvo, da temeljijo pretežno na preučevanju različnih virov.

K biografskim podatkom, ki sem jih navedel od šestdesetletnici, naj dodam le dva, in sicer, da je Anko Vidovič-Miklavčič senat Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani leta 1998 izvolil v naziv znanstvene svetnice in da se je po petintridesetih letih dela na IZDG–INZ upokojila. Od nad 120 bibliografskih enot iz obdobja 1968–1995 sem v jubilejnem članku ob šestdesetletnici¹ poudaril zlasti pomen dveh monografij. V nagrajenem delu *Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini* (1980, 471 str.) je osvetlila oblike narodnoosvobodilnega boja železničarjev, ki je bil zaradi narave njihovega dela posebej pomemben. Kot mentor doktorske disertacije *Mladinske organizacije in gibanja v meščanskem taboru na Slovenskem 1935–1941* sem v oceni leta 1992 poudaril njene vsebinske in hevrstične odlike ter pomen za slovensko zgodovino pisje med vojnama. Ko je po predelavi in dopolnitvah leta 1994 izšla pod naslovom *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije* (XXVI + 265 str.) je doživela pohvalne odmeve v recenzijah. Omenimo naj le zadnjo oceno, ki ugotavlja, da je to delo »v bistvu prvi podrobnejši pregled slovenske zgodovine v tridesetih letih 20. stoletja, saj avtorica ne obravnava le mladinskih gibanj ..., ampak tudi vrsto osrednjih

¹ Zgodovinski časopis 50, 1996, št.1, 145–146.

vprašanj tedanjega političnega dogajanja. Nekateri dejavniki so v knjigi prvič sistematično in kritično predstavljeni ...²

Ta monografija je bila Anki Vidovič-Miklavčič tudi pomembno izhodišče za nadaljnje raziskave v zadnjem desetletju, v katerem je svoj znanstveno-strokovni opus obogatila za skoraj dve petini enot in sedaj obsega okoli 200 različnih del, od samostojnih publikacij, razprav, strokovnih člankov, bibliografij do recenzij in poročil. V njih je obravnavala pomembno idejno-politično, organizacijsko in akcijsko problematiko v katoliškem, liberalnem in socialističnem taboru, posebej pa naj omenimo prikaze mladinskih, kmečko-stanovskih, narodnoobrambnih in ženskih gibanj, v kronološkem pogledu pa je prikazala življenje Slovencev v prvi Jugoslaviji s poudarkom na tridesetih letih.

Navedemo naj le nekaj dosežkov zadnjega obdobja. Med razpravami naj posebej opozorimo na osvetlitev idejnopolitičnega značaja Slovenske ljudske stranke v drugi polovici tridesetih let ter duhovne vloge Ehrlicha v stražarskem gibanju in odnosa škofa Rožmana do njega. V delu *Preteklost sodobnosti* (1999) je med izbranimi poglavji iz slovenske novejšje zgodovine prikazala politične in idejne značilnosti na Slovenskem v obdobju 1929–1941. Tehten je delež jubilentke v velikem projektu INZ *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (2005). V tem pomembnem delu slovenskega novejšega zgodovinarstva je za čas od kraljeve šestojanuarske diktature leta 1929 do aprilske vojne leta 1941 obdelala 12 tem iz zgodovine vseh treh tradicionalnih političnih taborov ter tudi politična gibanja zunaj njih, tako tudi ljudskofrontno in narodnoobrambno gibanje. Za zadnje knjige *Enciklopedije Slovenije* je napisala nad 20 gesel, s skupaj 58 prispevki pa sodi med tiste zgodovinarje, ki so obdelali zanjo največ tem. Rezultate svojih raziskav je podala tudi v več preglednih člankih v reviji *Zgodovina v šoli*. Značilnost jubilentkine raziskovalne dejavnosti v zadnjih letih so tudi krajevno-zgodovinske razprave o političnem življenju in drugem dogajanju v posameznih okrajih in občinah v obdobju 1929–1941. Mikroštudije o devetih okrajih in treh občinah so dragocene zlasti zato, ker osvetljujejo posebnosti posameznih manjših območij, ki v splošnih orisih ne morejo priti dovolj do izraza. Anka Vidovič-Miklavčič je objavila svoje razprave v vseh osrednjih slovenskih zgodovinskih revijah ter v številnih jubilejnih in tematskih zbornikih. Tudi v zadnjem času je nastopala z referati na simpozijih, tako na Rožmanovem in Ehrlichovem simpoziju v Rimu, na posvetu ob 60-letnici OF, na zborovanju slovenskih zgodovinarjev in na posvetu o Angeli Piskernik. Številna jubilentkina dela zadnjega desetletja so nov dragocen prispevek k novejšemu zgodovinarstvu ter jo uveljavljajo kot pomembno raziskovalko slovenske zgodovine med prvo in drugo svetovno vojno.

Za bogato znanstveno-raziskovalno delo zasluži Anka Vidovič-Miklavčič vse priznanje. Čeprav imam status sedemdesetletnika le kratek čas, naj ji zaupam, da ta jubilej pri udejanjanju delovnih načrtov ne pomeni predaha. Jubilentka pa načrtuje še veliko novih raziskav. V imenu sodelavcev, kolegov in prijateljev naši Anki iskreno želim, da bi uspešno uresničevala svoje raziskovalne in osebne želje tudi v prihodnje.

Miroslav Stiplovšek

² Walter Lukan, Zgodovinarstvo o Slovenski ljudski stranki: za obdobje od začetka leta 1980 do konca Kraljevine Jugoslavije leta 1941, Historični seminar, Zbornik predavanj 2001–2003, št. 4, Ljubljana 2003, 202–203.

Prof. dr. Peter Vodopivec – šestdesetletnik

Včasih pride ime skupaj z obrazom, včasih je obraz pred imenom in se mu ime pridruži pozneje, ali pa sploh ne, kdaj drugič pa je najprej ime, ki dobi po igri naključja ali neizbežnosti usode, kdo bi vedel, svoj obraz. In potem obraz in ime ostaneta skupaj. Obraz se počasi stara, ime pa ostaja isto, čeprav se asociacije, povezane z njim spreminjajo. Dalj ko koga poznaš, več vsebin je povezano z imenom. S Petrom Vodopivcem in menoj, oziroma z menoj in Petrom Vodopivcem je bilo najprej ime. Za novo leto 1977 sem, gimnazijec, od staršev dobil v dar Svetovno zgodovino Cankarjeve založbe. Že ob prelistavanju kazala sem ugotovil, da so besedila poleg izvirnih avtorjev za domačo rabo dopolnjevali tudi slovenski zgodovinarji.

Vendar med njimi ni bilo tistih znanih profesorjev, ki sem jih že v osnovni šoli spoznal kot avtorje učbenikov ali zgodovinskih čitank, ali ki so se tu in tam pojavljali na televiziji in suvereno in enosmiselno pojasnili kakšen dogodek iz ponavadi bližnje preteklosti (O, blaženi časi, ko nam na TV zaslonih eni še niso kar naprej razlagali, da je zemlja stožčasta, drugi pa, da je kockasta!), temveč neki Peršič, neki Vodopivec, neki mag. Prunk in neki mag. Rozman. Knjigo sem prebral, ta imena brez obraza pa sem pospravil nekam v bolj odročna in le z brlečo lučko osvetljena zakotja svojega spomina.

Ko sem konec septembra naslednjega leta, takrat bruc, stal pred oglasno desko na PZE za zgodovino FF in prepisoval urnik, je ta najavljal: petek ob 8.00, dr. Peter Vodopivec, Obča zgodovina 1750-1918, I. in II. letnik. Vendar ime, ki se je od novega leta 1977 do septembra 1978 podaljšalo za dr., tisti zadnji septembrski petek še ni dobilo svojega obraza, saj ob razpisani uri v predavalnici št. 18 ni bilo ne imena, ne obraza, kaj šele obeh skupaj. Pojasnilo je par ur potem prispeval prof. Gestrin. Da tisto šolsko leto, je rekel na začetku ure, predavanj pri Petru Vodopivcu ne bo, ker je Vodopivec na izpopolnjevanju v Parizu. Nato je začel navajati literaturo o srednjem veku. Šolsko leto je minilo, spet je prišel konec septembra s študentsko gnečo pred oglasno desko in spet je na urniku pisalo: petek ob 8.00, doc. dr. Peter Vodopivec, Obča zgodovina 1750-1918, I. in II. letnik. Skoraj natanko tako kot leto dni prej, le da se je dodatek pred imenom spet nekoliko podaljšal. Pozneje se dodatek nekaj časa sicer ni več daljšal, temveč le spreminjal. Od leta 1984 je na urniku in drugih obvestilih pisalo izr. prof. dr., od leta 1990 pa red. prof. dr. Ko sem torej konec septembra 1979 prepisoval urnik, me je naenkrat obšla misel, da utegne biti nekdo po letu dni bivanja v Parizu neznosno učen in presit vsakršnih modrosti, ki jih morda ne kani samo stresati pred študenti, ampak jih od njih tudi zahtevati na izpitu. Moje bojazni niso bile čisto iz trte izvite, saj mi je na nekem drugem oddelku predaval neki mladi mož, ki se je bil pred tem izpopolnjeval v Parizu. Virtuožno puhaje oblačke cigaretnega dima ob vzpodbujanju študentov, naj tudi sami prižgejo, je tako učeno predaval, recitirajoč Freuda in Marxa, Lacana in Marxa, Althusserja in Marxa, Hegla in Marxa, Saussurja in Marxa, Marxa in Marxa, ... da se je le redkim posrečilo delati,

da razumejo, o čem govori. Vendar sem se v zvezi z Vodopivcem pomirili, brž ko je ime naposled dobilo svoj obraz. Res je, da je imel obraz brado, tako kot jo je imel obraz prej omenjenega profesorja. Vendar ni bila markovsko košata, bolj bi lahko rekli, da je bili nemarksistično kratka, dasiravno ne tehnokratsko polizana. Tudi oblačkov cigaretnega dima ni spuščal proti stropu predavalnice in se pri tem zamišljeno učeno zazrl nekam tja *jenseits des Lustprinzips*, ali vehementno tekal od enega konca predavalnice do drugega. Prav nasprotno, deloval je blago (oh, so šepnile nekatere kolegice) in umirjeno, govoril pa je jasno in povsem razumljivo. Vodopivec kot predavatelj mogoče ni bil bleščeč retorik – morda je zato večkrat rekel, da bi se študentje pri didaktiki zgodovine morali učiti govorniških spretnosti, namesto da žvečijo suhe teorije o učnih smotrih in ciljih –, vendar smo študentje kmalu ugotovili, da vsebino njegovih predavanj in zlasti seminarjev odlikujejo globina, izjemna širina, izvrstno poznavanje sodobnega zgodovinopisja in metodoloških in konceptualnih dilem, ki jih je v humanistične in družboslovne discipline prinesla postmoderna paradigma, in neideološkost. Njegovo globino smo opazili predvsem v zavračanju poenostavljenih, posplošenih in shematskih sodb o zgodovinskih fenomenih 18. in 19. pa tudi 20. stoletja, naj je šlo za sodbe o francoski ali ruski revoluciji, za diskusije o meščanstvu in njegovi vlogi v evropski in slovenski zgodovini, ali za razumevanje odporov modernizacijskim procesom. Osupljiva širina se je spet in spet pokazala pri sistematičnem sintetiziranju velikanske količine podatkov in v suverenem obvladovanju drugih humanističnih disciplin in poznavanju različnih umetnosti, zlasti književnosti, ki jo je smiselno vpletal kot neločljivi del splošne zgodovine in jo razumeval tudi kot odprta vrata za vstop v preteklost. Strindberg, Ibsen, Asturias ali gledliška predstava *Missa in A minor* so bili prav tako navzoči na njegovih urah kot Robespierre ali industrijska revolucija. Sploh je literatura njegova velika ljubezen. Najbrž ne zato, ker je rojen na isti dan kot Miroslav Krleža, bržčas bolj zato, ker je odraščal v družini izobražencev, kjer je dobival celo vrsto različnih intelektualnih spodbud. Vodopivčevo zanimanje za književnost se je nenazadnje jasno pokazalo s tem, da je na FF poleg zgodovine in sociologije študiral tudi primerjalno književnost. Tehtnost spremnih besedi k Rothovi Radetzkijevi koračnici in zbirki južnoameriške kratke proze O obliki sveta je zato povsem logična, kot je naravno Vodopivčevo zanimanje za fenomenologijo. Zato se ne gre čuditi, če smo v seminarju ob Ariesu, Foucaultu, Vovellu in Soboulu brali tudi Volkmarja Schlucka. Študentje smo kmalu opazili, da ta mladi, priljubljeni in nadvse tovariški profesor, ki zna pozorno prisluhniti študentskim stališčem in mislim, s svojo razgledanostjo in znanjem ne uživa velikega ugleda samo med kolegi svoje generacije, ampak tudi med tistimi zgodovinarji, ki so v začetku osemdesetih letih veljali za prvake zgodovinske znanosti na Slovenskem. Pravzaprav je Peter Vodopivec že takrat sodil mednje in stari gospodje so ga kot sebi enakega tudi sprejemali. Ugled pa je užival tudi v širšem jugoslovanskem prostoru. Že res, da mu je beograjski profesor A. Mitrović na interkatedrski konferenci študentov zgodovine v Skopju leta 1981 v razpravi o takrat vroči temi Kosovu zabrusil: »Nećete me valjda vi učiti, šta je istorija!«, toda kaj je zgodovina, je tega sicer tako briljantnega srbskega zgodovinarja in intelektualca nekaj let pozneje podučila kar zgodovina sama in pokazala, kdo je v tisti diskusiji videl dalj. Ta Vodopivčeva daljnovidnost je izviralala tudi iz živega zanimanja za aktualno dogajanje, ki si ga je tešil z branjem vseh mogočih revij in časopisov. Kaj so pisal *Danas*, *Nin*, *Start* ali *Politika*, je poznal domala tako dobro kot to, kar je pisalo v *Delu*, *Dnevniku*, *Naših razgledih* ali *Problemih*. Vodopivčev renome pa ni bil omejen samo na jugoslovanski prostor, pozorno so mu prisluhnili tudi tuji, zlasti avstrijski, nemški, francoski in ameriški kolegi. Vodopivec, ki dobro govori več tujih jezikov, je namreč že zelo zgodaj začel predstavljati rezultate svojega znanstvenega dela v tujini. Na njih ni samo pokazal, da slovensko (oziroma do leta 1991 jugoslovansko) zgodovinopisje pozna še kaj več kot zgolj marksistični

ali nacionalni interpretacijski okvir, temveč tudi da so med slovenskimi zgodovinarji tudi takšni, ki izvrstno poznajo sodobne historiografske prijeme. Kako cenjen je v tujini, pričajo vabila na tuje univerze. Kot gostujoči profesor je po več mesecev predaval v Gradcu, Celovcu, Clevelandu in Budimpešti, z vabljenimi referati pa se je predstavil domala po vsem svetu, tudi na Japonskem in v Avstraliji. Peter Vodopivec je že od začetka svojega znanstvenega dela kazal izrazit interes za epistemološka vprašanja in za sodobne historiografske usmeritve. Res je seveda, da so tudi drugi zgodovinarji uvajali novosti v raziskovanje preteklosti. Obrat od iskanja vzrokov zgodovinskih fenomenov do iskanja pomenov, ki jih nosijo, ali premik od širokih socialno zgodovinskih tem z družbenimi razredi kot akterji zgodovinskega dogajanja k temam iz vsakdanjega življenja posameznikov, ki sodita med značilnosti postmoderne historiografske paradigme, so nekateri slovenski zgodovinarji nekako naravno izpeljali bolj kot posledico svojih življenjskih izkušenj ali svoje zgodovinopisne nadarjenosti. Vodopivec pa je bil prejkone prvi, ki je prehod od modernega v postmoderno zgodovinopisje tudi reflektiral. Njegovo članstvo v ustanovnem uredniškem odboru založbe *Studia humanitatis*, ki si je zadala za cilj prevesti in izdati paradigmatična dela sodobne humanistike in družboslovja, je izviralo prav iz razmisleka, da je treba slovensko zgodovinopisje bolj sistematično odpreti novim smerem in pogledom, ga zasnovati bolj interdisciplinarno in mu dati na voljo tudi ustrezno teoretsko orodje. Med temami, ki jih je Vodopivec v zvezi z epistemološkimi vprašanji najbolj ostro zastavljal, je bilo gotovo vprašanje ideološkosti in vplivanja ideologije in politike na zgodovinopisje. Skladno z njegovimi izrazito neideološko zasnovanimi predavanji, je bilo tudi temeljno izhodišče, da raziskovanje preteklost ne sme biti instrument v funkciji političnih in ideoloških ciljev sedanosti. Zgodovina torej ni nadaljevanje politike z drugimi sredstvi. To izhodišče pa ni pomenilo brezbriznosti in neangažiranosti. Prav nasprotno. Peter Vodopivec je bil in je še angažiran človek. Po družinski tradiciji in prepričanju je nedvomno levo usmerjen, vendar je hkrati izrazito svobodomiseln, demokratičen in odprt. Ali je zato kaj čudnega, če ga v dinamičnem času konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let najdemo v uredništvu *Tribune* in vodstvu študentskega gibanja, v začetku osemdesetih pa v uredniškem odboru *Nove revije*, ki je tako odločilno vplivala na dogajanje v tistem desetletju? Neideološkost zgodovinopisja torej za Vodopivca ne pomeni prosto lebdenje intelektualca nad stvarnostjo, pač pa argumentirano intelektualno poseganje vanjo, poseganje, ki na račun ciljev ne izdaja profesionalnih meril, pač pa vedno ostaja na ravni njihovih najostrejših standardov. Vodopivčeva kritičnost zato po letu 1991 ni otopela. Če se je v osemdesetih letih spoprijemal z ideologizacijo, ki je bila tipična za razkroj socializma, se v neodvisni in demokratični Sloveniji loteva ideologemov, ki jih rojeva politični in idejni pluralizem. Pričakovanja, da bo s koncem socializma konec ideologij, se seveda niso uresničila. Namesto ene in enotne ideologije je več razpršenih z bolj zabrisanimi mejami. Vsaka od njih pa si na svoj način prisvaja in instrumentalizira tudi preteklost. Če je Vodopivec včasih kritično razmišljal o paradnih temah, avtorjih, alibijah in zgodovinskih mitih socialističnega sistema – na tem mestu se velja spomniti njegovega referata leta 1985 v Neumu na Tednu marksističnih razprav, ki ga ni končal s kakim priljubljenim Marxovim navedkom, ampak s Cicerom, ali na leto dni starejša razmišljanja na temo zgodovina – ideologija, ki so bila objavljena v *Problemih* – se v novejšem času spoprijema z ideološko motiviranim prevračanjem podobe o preteklosti in z novimi miti. Ob dveh tehtnih analizah, razpravi na mednarodnem posvetu o historiografiji na prostoru bivše Jugoslavije iz leta 2004 in ob referatu na zadnjem zborovanju slovenskih zgodovinarjev pred mesecem dni v Kranju, je eden od praktičnih odgovorov na novo ideološko kontaminiranje in pollaščenje preteklosti njegova obsežna sinteza *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Prav zaradi ohranjanja ostrih profesionalnih standardov Vodopivec ni nikoli trdil, da je tisto, kar je včeraj veljalo za belo, danes nenadoma črno, ali da je to, kar je danes

zeleno, včeraj bilo modro. Za take radikalne spremembe v razumevanju zgodovinskih pojavov namreč le zelo zelo redko najdemo tehtne razloge. Eno od polji, če ne celo bojišč, na katerem si Vodopivec prizadeva uveljaviti kritično, neideološko, profesionalno in za nameček še zanimivo, celo slikovito obravnavanje preteklosti, je pouk zgodovine v šoli. Ko sta bili njegovi hčerki še osnovnošolki, se je pogosto zgražal nad ideološkimi vložki pri pouku. Spominjam se, kako je nekoč pripovedoval, da je njegova starejša hči, takrat prvošolka, prišla iz šole in spraševala, kdo da so ti »komunisti«. Že konec osemdesetih let si je prizadeval za reformo zgodovine v šoli in je skupaj z nekaterimi kolegi pripravil predlog učnega načrta za zgodovino v osnovni šoli. V samostojni Sloveniji je bil vrsto let predsednik maturitetne komisije. Uspešno je sodeloval tudi na vrsti mednarodnih kongresov o pouku zgodovine pri Svetu Evrope. Samo upamo lahko, da so njegova prizadevanja, oblikovati moderen in zanimiv učni načrt za različne stopnje šolanja, ki učenca navaja k samostojnemu razmišljanju, obrodila trajne sadove. V zadnjem času namreč nekatera znamenja neprijazno napovedujejo obračanje k ponovnemu ideologiziranju in instrumentaliziranju pouka zgodovine v osnovni in srednji šoli, k zgodovini kot nadaljevanju politike. V šoli je premalo nacionalnih vsebin, tarnajo eni. Da dijaki ne poznajo nekaterih, za razvoj slovenskega naroda pomembnih in zaslužnih oseb, jim pritrjujejo drugi. Premalo je poudarjena samobitnost Slovenskega Naroda, jadikujejo tretji. Osamosvojitve je zanemarjena, vijejo roke četrti. Jugoslavija je v učbenikih prikazana preveč pozitivno, grmijo peti. Zdi se, da bo imel Vodopivec v tej zvezi še veliko dela. Vodopivec si je zelo prizadeval tudi za obogatitev in modernizacijo univerzitetnega študija zgodovine in za ekspanzijo Oddelka za zgodovino na FF. Njegovi pogledi na to, kaj naj univerzitetni program študija zgodovine ponudi študentom, pa se žal razlikujejo od novih programov, v katere nas prisiljujejo univerzitetne in državne oblasti. Že nekaj let Peter Vodopivec ni več eden od nosilnih stebrov Oddelka za zgodovino. In kakor nam je mnogim njegovim kolegom in nekdanjim učencem žal, da je odšel in si zaposlitev poiskal na Inštitutu za novejšo zgodovino in k imenu dodal še znanstveni svetnik, se zdi, da je odšel v zadnjem trenutku, preden je univerza zbolela za shizofrenijo bolonjske reforme. V zvezi z njegovim delom na univerzi velja še posebej poudariti številna mentorstva pri diplomskih nalogah, magistrskih in doktoratih. V mentorski funkciji ni vsiljeval svojih pogledov in rešitev, temveč je diplomante, magistrante in doktorante predvsem usmerjal in vzpodbujal k zastavljanju lastnih vprašanj in iskanju izvornih rešitev.

Kljub zanimanju za vrsto stvari, je Peter Vodopivec v prvi vrsti raziskovalec preteklosti. Njegov raziskovalni opus je obsežen in raznovrsten. Zajema čas od 17. do konca 20. stoletja, čeprav je časovno težišče vendarle na še vedno dolgem obdobju od konca 18. stoletja do začetka 20. stoletja. Vodopivec torej ni specialist za tri ali štiri leta zgodovine. Poglavitni tematski sklopi njegovega znanstvenega dela se raztezajo od gospodarske in družbene zgodovine, preko kulturne in idejne zgodovine do nacionalno-politične tematike. Rezultatov svojih raziskav ni objavljala samo v domačih znanstvenih revijah, številne, prevedene v nemščino, francoščino, angleščino, italijanščino in druge jezike, so našle bralce na tujem. Peter Vodopivec je brez dvoma eden od najuspešnejših in najbolj kvalitetnih ambasadorjev slovenskega zgodovinopisja in slovenske humanistike in družboslovja sploh v svetu. Odlike njegovega raziskovanja preteklosti in razmišljanja o njej so bržčas najbolj prišle do izraza v obsežni monografiji *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, zato kaže prav to delo vzeti za zgled njegovih raziskovalnih prijemov. Prva med odlikami je izjemen smisel za sintezo. V omenjenem delu je Vodopivec zajel več kot dve sto let dolgo, po svojih značilnostih silno dinamično obdobje, ki ni samo pripeljalo etnično, jezikovno in kulturno sicer sorodnega, a glede realnih socialnih, političnih, gospodarskih in kulturnih povezav še zelo razbitega »slo-

venskega« prebivalstva druge polovice 18. stoletja, ki se mu o kakšnem slovenstvu še niti sanjalo ni, do samostojne nacionalne države, ampak se je tudi v drugih življenjskih segmentih bolj korenito spremenilo kot katerokoli drugo, dve sto let dolgo obdobje v človeški zgodovini. Zajeti tako različni obdobji, kot sta druga polovica 18. stoletja in konec 20. stoletja v smiselno, znanstveno neoporečno, s podatki izredno bogato, a hkrati tekočo pripoved je že samo po sebi izjemno pomemben dosežek, ki ga v slovenskem zgodovinopisju oziroma širše v slovenski humanistiki in družboslovju redko najdemo. Obvladovanje obsežne literature in velikega števila informacij, iz katerih je avtor s skrbno analizo pretehtano izluščil temeljne zgodovinske dogodke, procese in strukture so naslednje odlike Vodopivčevega dela in omenjene knjige. Iz njih izvira tudi naslednja bistvena kvaliteta: Vodopivec preteklost zajema v vsej njeni kompleksnosti. Kompleksnosti pa ne razumeva samo tako, da uravnoteženo prikaže vse segmente družbenega življenja od politike preko družbe, gospodarstva, kulture, mišljenja in vsakdanjega življenja, temveč tudi zavestno upošteva izhodišče, ki je v modernem zgodovinopisju izrazito navzoče, da so namreč zgodovinski procesi in strukture v sebi protislovni, zgodovina pa je pot, polna križišč, kjer zgodovinski procesi ubirajo poti, ki se ne v začetku, ne na koncu ne zdijo vedno logične ali najboljše. Slovenska preteklost je torej v Vodopivčevi optiki precej razprta struktura. To ne pomeni, da je njeno odvijanje povsem naključno, ali odvisno od volje in intenc njenih akterjev. Pomeni, da tisti zgodovinski rezultat, ki se zdi v retrospektivi skoraj nujen, z zornega kota posameznih zgodovinskih obdobji v obravnavanih dveh stoletjih še zdaleč ni bil tako nujen, ampak je posledica interakcije širših neosebni in kolektivnih dejavnikov in procesov, ki niso zadevali samo slovenskega prostora in ljudi, ki so na tem prostoru živeli, in zavestnega delovanja posameznikov, malih skupin, lokalnih skupnosti, profesionalnih skupin in družbenih razredov na Slovenskem in njihovih zavestnih in nezavestnih motivov, intenc, potreb in interesov. Širši procesi in delovanje različnih skupin se je hkrati odvijalo z različnimi ritmi in intenzivnostjo in je vedno znova ustvarjalo nove in drugačne izhodiščne pogoje, možnost in prisile, v katerih so delovali različni akterji in so se oblikovali spet novi procesi, strukture in vznikali novi dogodki. Slovenska zgodovina zadnjih dveh stoletji tako ni ne sosledje etap v uresničevanju tisočletnih sanj o samostojni državi in ne nenehen narodni vzpon, ki so ga onemogočale »temne« sile različnih provenienc, omogočale pa osebe, o katerih današnji dijaki menda ne vedo dovolj, temveč zaviti, zapleteni in v sebi protisloveni proces. Vodopivec zato nedvomnih vzponov in nedvomnih padcev ne meri z vatlom končnega rezultata, temveč je v izhodišču in izpeljavi zavezan temeljnemu načelu historizma, da namreč velja zgodovinske fenomene v prvi vrsti presojati z vidika časa, v katerem so nastali in da jih je treba tudi identificirati na način, ki preteklosti ne dela sile. S tem nevsiljivo in v berljivem slogu, predvsem pa argumentirano spreminja pogled na slovensko preteklost na način, ki tudi med profesionalnimi zgodovinarji še zdaleč ni udomačen. Takšen pogled pa nenazadnje onemogoča ideologizacijo, prilaščanje in instrumentalizacijo preteklosti, oziroma jih vsaj otežuje. Ali smemo upati, da se bo Vodopivec na način, kot je predstavil slovensko zgodovino v zadnjih dveh stoletjih, kdaj lotil tudi evropske preteklosti? Argumentirana kritičnost, distanca, nenehno samospraševanje o lastnih koceptualnih in metodoloških izhodiščih, sposobnost prisluhniti različnim stališčem in jih razumeti, mnogoplastnost in tenkočutnost analize in širina zornega kota, ki omogoča videti preteklost scela, so skupaj z izjemno obsežno podatkovno bazo in splošno erudicijo tiste značilnosti, ki Vodopivca postavljajo v sam vrh slovenskega zgodovinopisja.

Skoraj natanko trideset let je minilo, odkar sem prvič naletel na ime Peter Vodopivec in dobrih sedemindvajset let, odkar sem temu imenu pridružil obraz. Z vidika zgodovine je to le kratek hip, z vidika človeškega življenja dolgo obdobje. V tem času se je Vodopivčev obraz

spremenil, lasje in brada so osiveli, ime pa zapisalo med najbolj ugledne sodobne slovenske intelektualce. Zato ob pogledu na njegovo delo res smemo pritegniti O. Wildu, ki je ob neki priložnosti duhovito pripomnil: »Zgodovino lahko dela vsak, pišejo pa jo lahko samo veliki možje.«

Marko Štuhec

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

**New research in German intelligence history: Fifty years of
Bundesnachrichtendienst 1956 – 2006: the BND in historical context**

Tutzing, 7. – 9. april 2006

Akademija za politično izobraževanje v Tutzingu je skupaj z IHH-A priredila vsakoletno konferenco, ki je bila letos posvečena petdeseti obletnici nastanka nemške obveščevalne službe. Glede na to, da bo septembra večja proslava tega jubileja v ZDA, je bila ta konferenca pravzaprav delovna priprava na bolj množično obiskan dogodek. Slednji bo zabeležil tesno sodelovanje med obveščevalno službo BND in CIO, ki je nastalo v času železne zavese proti novemu nasprotniku, ki je bil enim – t. j. Nemčiji – nasprotnik že v času druge svetovne vojne, medtem ko je bil drugim – torej ZDA – v času vojne zaveznik.

Konferenca se je odvijala v prostorih Akademije, ki jo je ustanovil leta 1957 bavarski parlament kot nadstrankarsko ustanovo in ki jo še vedno financira, kar ji omogoča svoboden akademski status. Glavno področje delovanja Akademije je delo s civilnimi družbenimi gibanji, vse od ustanovitve pa jo odlikuje močna protinacistična usmeritev. V njenem okviru je bila ustanovljena leta 1993 tudi IHA – mednarodna zveza za zgodovino obveščevalnih služb, sprva iz raziskovalcev in akterjev, ki so se ukvarjali z ameriško obveščevalno službo in odnosi z nemško BND, kasneje pa so se jim pridružili tudi raziskovalci iz mnogih držav. Danes šteje že 110 članov iz vsega sveta, manj kot polovica je Nemcev, zastopani pa so tudi raziskovalci iz držav bivšega vzhodnega bloka. Zveza izdaja tudi svoj strokovni časopis, v katerem objavlja strokovne prispevke, skuša pa na to tematiko izdajati tudi knjige.

Konferenco je odprl prof. dr. Wolfgang Krieger z univerze v Marburgu, ki je pozdravil 80 udeležencev iz mnogih držav, med drugim tudi iz ZDA, Nizozemske, Danske, Izraela, Slovenije in Rusije. V razliko od prejšnjih konferenc, ki so potekale izključno v angleščini je bila tokrat polovica referatov v nemščini. Tudi vnaprej pripravljenih sinopsisov ni bilo.

Prvi referent je bil Hans Hennig Crome, bivši direktor BND, ki je imela svoj sedež v Pullachu, hkrati tudi sedežu izpostave ameriške obveščevalne službe CIA v Nemčiji. Njegov referat z naslovom »Organizacija Gehlen kot predhodnica BND« je podal kratek oris razmerij med OSS kot medvojno obveščevalno službo ZDA, njeno preobrazbo najprej v CIC in nato v CIA in njen interes, da potem, ko je le nekaj dni po smrti Adolfa Hitlerja v roke ameriških obveščevalnih oficirjev padel Richard Gehlen, med vojno vodja oddelka t. i. zunanje obveščevalne službe nacistične države, njegovo vedenje izkoristi za boj proti novemu nasprotniku – sovjetski obveščevalni službi. Značilno za delo Organizacije Gehlen je bilo, da ni bila legalna, bila pa je uporabna. Združevala je področje zbiranja informacij od človeških virov – danes imenovano HUMINT (human intelligence), kot tudi s pomočjo tehničnih sredstev – SIGINT (signal intelligence). Pri človeških virih pa je jasno, da je njeno mrežo tvorilo bivše osebje gestapa, najbolj zloglasne hitlerjeve tajne politične policije, ki pa ni moglo zasesti vodilnih mest v organizaciji – lahko so bili le terenski obveščevalci. Vodilna mesta so bila pridržana vojaškemu obveščevalcem. S strokovno oznako lahko rečemo, da je Gehlen svoje delo iz obveščevalnega (med vojno) spremenil v protiobveščevalno delo. Z ustanovitvijo BND so se uresničile Gehlenove sanje o obnovitvi nemške obveščevalne službe, vendar brez njega, saj so Britanci in Allen Dulles uskladjali stališča, da mora novo službo voditi nekompromitirana oseba. Tako se je začelo uspešno petdesetletno sodelovanje ameriške in nemške obveščevalne službe.

Naslednji referent je bil Helmut Müller Engbergs iz berlinskega BSTU. Naslov njegovega prispevka je bil »KGB proti BND. Primer nemške preiskave«. Gre za sodelovanje vzhodnih Nemcev s sovjet-

skimi obveščevalci po istih vprašanjih – torej, kdo od bivših gestapovcev dela za ZDA in kako mu podtakniti čimveč dezinformacij. Po njegovem mnenju so Američani zasegli arhive STASI-ja – zadeva je bila v tisku imenovana Rosenholz – zato, da bi ugotovili, kje so jim »puščale« informacije in so jih šele čez deset let vrnil Nemcem. Seveda ostaja odprto vprašanje, ali so vrnil vse. Tako organizacija Gehlen kot KGB sta delali z Nemci na podlagi »Bruderschafta«. Torej so Nemci »bratsko« pomagali vzhodni (KGB) kot tudi zahodni (CIA) obveščevalni službi. Novo obveščevalno službo so zato v Nemčiji zasnivali drugače in jo poimenovali v Službo za zaščito ustave.

Po referatu se je razvila zelo zanimiva in obsežna razprava, v kateri so soočali različna stališča o teh vprašanjih, predvsem ali je organizacija Gehlen sploh obstajala ali je bila zgolj konstrukt, kot trdi referent ter o naravi dvojnih in trojnih agentov in komu lahko v obveščevalnih službah sploh verjame. Kot dokaz delovanja so omenili eno najpomembnejših akcij za angažiranje prebežnikov iz Vzhodne Evrope za informatorje in agente CIE, ki se je imenovala »Red Socks«, katere del je bila tudi organizacija »Gladio«, ki sta jo vodili skupno britanska MI6 in CIA. V njej so bivše državljane vzhodno evropskih in drugih držav (tudi Jugoslavije) uporabili izključno v namene pridobivanja informacij proti Sovjetski zvezi na podlagi njihovega antikomunizma.

Po večerji je bil kot posebni gost povabljen ambasador v pokoju in nekdanji direktor BND iz Münchna dr. Hans Georg Wiewick, ki se je v svojem referatu »50 let – pogled nazaj in naprej – perspektive BND« ozl tako na preteklost kot na prihodnost službe, ki jo je vodil v najbolj občutljivem in tudi za vse Nemce najbolj srečnem času združevanja obeh nemških držav. Po izobrazbi je zgodovinar in je doktoriral na univerzi v Hamburgu na temo iz zgodovine Kraljevine Jugoslavije, bil je zahodno nemški minister za obrambo, ambasador v Tirani, Moskvi, Bruslju in New Delhiju ter kot že omenjeno šef BND med leti 1985-1990. Glede na svoje izkušnje je izrazil mnenje, da je vlada vse od leta 1946 do 1999 zanikala dejstvo, ki ga danes prizna – to je, da potrebuje nasvete BND. Drugi dejavnik, ki ga je v referatu poudaril je, da mora biti vsaka obveščevalna služba pod parlamentarnim nadzorom in da mora biti ta nadzor zakonsko urejen. Danes je za ureditev teh vprašanj v Evropi Nemčija model in vzor. Seveda pa se je tudi Nemčija veliko naučila iz svojih napak. Na vprašanje kdaj je obveščevalna služba uspešna in kdaj neuspešna, si sam odgovarja, da je uspešna takrat, ko je njen uspeh to, kar je uspeh naroda. Zato je bil največji uspeh BND, da je v sodelovanju z oboroženimi silami uspela zagotoviti mirno združitev dveh nemških držav v eno državo – domovino vseh Nemcev. To je dosegla BND na več načinov. Prvič z metodo anketiranja od leta 1985, ko je spraševala ljudi, kakšno je njihovo mnenje o združitvi. Druga naloga BND je bila pridobiti za to rešitev Gorbačova, ki se je z njo strinjal, ovire pa so bili drugi v njegovi okolici. Ko je bil Wiewick ravno v času smrti maršala Tita leta 1980 ambasador v Moskvi, je na vprašanje sodelavcev o možnem razpadu Jugoslavije odgovoril, da bo Jugoslavija razpadla v šestih mesecih potem, ko se ne bo več bala sovjetske grožnje. Zmotil se je – ne v času, ampak v vrstnem redu – saj je Jugoslavija razpadla prej kot pa Sovjetska zveza, ki je bila v nepredvidljivem stanju vse od padca berlinskega zidu. Vizija Gorbačova je bila, da se Rusija vrne v Evropo. Za to pot so se odločili tudi Poljaki, Romuni in tako je prišlo postopno do padca železne zaves in mnoge teh držav so danes že članice Evropske skupnosti.

Seveda je imela BND razen uspehov tudi neuspehe. O njih je govoril njegov predhodnik, po njegovem mnenju pa je bila tudi operacija Gehlen dvomljiva iz moralnih razlogov, saj je podirala tisto, kar je bil temelj povojne evropske ureditve, t. j. antinacizem. Lahko bi se spremenila v velik polom, k sreči pa se je prej končala.

Drugi dan se je začel s skupnim prispevkom dr. Matthiasa Uhla iz nemškega zgodovinskega inštituta v Moskvi in dr. Armina Wagnerja iz Vojaške akademije v Dresdnu, ki sta predstavila, kako je BND opazovala stalež sovjetskih vojaških enot v NDR. Glavni cilj tega nadzora je bil kvantifikacija obsega prisotnosti vojaških enot SZ v Vzhodni Nemčiji in hkrati poskus soočanja obveščevalnih dosežkov. Arhivsko gradivo je dostopno do leta 1961, t. j. do izgradnje Berlinskega zidu. Podatek, ki so ga posredovali je bil, da je imela SZ na področju NDR skupno 500.000 oboroženih mož. Šlo je tudi za čas največje pripravljenosti v zvezi s kubansko krizo. Podatki so bili tudi grafično prikazani skupaj s kritično analizo virov. Glavna pripomba v razpravi je bila, da pri tem opazovanju BND ni bila sama, saj sta ji pomagali tudi britanska in francoska obveščevalna služba, saj je tak kontingent vojakov pomenil neposredno grožnjo varnosti tudi za te države in NATO.

Dopoldanski del se je zaključil z referatom dr. Paula Maddrella z univerze v Aberystwyth v Welsu na temo »Kako je Mf'S porazila BND 1961-1989«, torej premoč Stasija nad zahodno nemško

obveščevalno službo. O tej temi je napisal tudi knjigo »Spying in science«. Premoč Stasija nad BND je ocenil tako visoko, kot je bil uspeh MI5 v času vojne proti Abwehru. V razpravi je bil seveda najbolj prizadet Wick, ki je v delu opisanega obdobja vodil BND. Kljub taktični oz. trenutni premoči STASI-ja pa je po njegovem mnenju dolgoročno ali strateško zmagala BND, saj je z združitvijo Nemčije, ki je niti uspehi STASI-ja niso mogli preprečiti, opravila zastavljeno nalogo.

Popoldanski del je začela edina ženska in najmlajša udeleženka konference mag. Stefanie Waske, ki sicer študira politične vede v Tübingenu, zdaj pa pripravlja doktorat na univerzi v Marburgu pri prof. Kriegerju na temo »Zadeva Falfe in parlamentarna kontrola nad BND v nemškem parlamentu«. Podala je primer moža, ki je bil od leta 1943 v službi RSHA v Švici, leta 1945 se je predal Britancem in delal kot agent provokator in kot tak delal najprej za sovjetsko in od leta 1951 za Gehlenovo obveščevalno službo. Leta 1958 so ga aretirali in šele čez pet let so ga obsodili na 15 let ječe in ga leta 1969 zamenjali za ujetega agenta STASI-ja. Na tem konkretnem primeru je referentka pokazala, kakšen je bil namen uvedbe parlamentarne kontrole. Vlada je hotela biti bolje obveščena od tiska, ki je o zadevi pisal na podlagi svojih virov. Seveda gre pri takšnem odtekanju informacij za zlorabo obveščevalnih informacij v politične namene. Po drugi strani pa ravno iz političnih razlogov pride do prikrojevanja informacij. Da bi zagotovila parlamentarno kontrolo, so morali zato v državi najprej sprejeti ustrežno zakonodajo, kar je bila naloga izvršne oblasti. Rezultat tega pristopa je tudi seznanitev javnosti z arhivi STASI-ja, katere glavni namen je bil preprečitev ponovne uporabe vohunov, torej onemogočiti »recikliranje«, kot se je to zgodilo z organizacijo Gehlen.

Predzadnji referent je bil Günter K. Weisse iz Balingena, ki je govoril o tehničnih obveščevalnih opravilih in sodelovanju med BND in zvezno vojsko. Govoril je le o odprtih virih informacij, ki zajemajo elektronsko obveščevalno službo in komunikacijsko obveščevalno službo, ne pa o dekripciji in špijonaži v ožjem pomenu besede. Ta del službe zajema pojem SIGINT in se je na podlagi izkušenj med vojno razvil v obdobju od leta 1945 do 1950 in sicer najprej kot nujni del spremljanja letalskega prometa.

Zadnji referent tega dne je bil prof. dr. Anthony Glees iz univerze Brunel v Londonu, ki je predstavil STASI-jeve operacije v Veliki Britaniji kot grožnjo Britaniji. Študij o obveščevalnih službah je v Veliki Britaniji zelo razvit, saj imajo celo dva inštituta in dr. Glees je predstojnik enega od njiju. Zato je bil eden od namenov njegove prisotnosti na konferenci, da bi tudi v Nemčiji pomagal vključiti študij obveščevalnih služb v akademski svet, kar je v Britaniji že običaj. Prednost tega je, da že skozi razpravo o določeni problematiki lahko soočiš različna stališča in se tako morda izogneš napakam pri delu. Sam je eden izmed treh avtorjev knjige o STASI-ju. Knjigo je pisal tako, da je vsako trditev zapisano v dokumentih poskušal preveriti z izjavami oseb, s katerimi je naredil intervju. Pri takšnem načinu dela ga kljub objavi ni nihče tožil, čeprav je v Veliki Britaniji zakonodaja glede osebnih pravic zelo stroga. Osnovni namen njegove knjige je bil, da obdela obdobje po letu 1971, ko je po operaciji »Foot« Anglija izgnala 1200 agentov KGB in je s tem mislila, da je naredila vse. Namesto njih pa so začeli delati agenti STASI-ja in to ne le s špijonažo, ampak tudi s subverzivno dejavnostjo povezano z IRO, ki se je KGB v Veliki Britaniji zaradi ogrožanja svojih interesov ni nikoli posluževal. Po njegovi oceni je MI5 podcenjevala to subverzivno dejavnost, kar je njena največja napaka. Druga napaka po njegovem mnenju pa je, da je služba – kakor so mu povedali – baje uničila vse svoje gradivo o STASI-ju. Ker je bila za Veliko Britanijo prioriteta BND, se za konkurenčno službo ni zanimala. Za NDR pa so bile prioriteta Velika Britanija, ZDA in Francija in zato je po avtorjevem mnenju vsak, ki je delal za STASI resno ogrožal Veliko Britanijo.

Po predstavitvah je bila zvečer še redna letna konferenca IIHA, zadnji dan, torej v nedeljo pa sta bila na vrsti še dva prispevka. Prof. dr. Shlomo Shpiro iz univerze Bar – Ilan iz Tel Aviva je predstavil prispevek »HUMINT operacije BND in MOSSADA pod tujo zastavo«. Operacije pod tujo zastavo se v obveščevalnem besednjaku imenujejo operacije, v katerih se agenti, ki so jih angažirali za določeno nalogo, ne zavedajo za koga delajo, saj se jim tisti, ki jih angažira predstavi kot predstavnik druge države. Tako so npr. Izraelci angažirali v sedemdesetih letih palestinske študente, ki so študirali v Nemčiji, ki prav gotovo ne bi hoteli delati za Izrael. Podobno je potekala rekrutacija več drugih ljudi iz bližnjevzhodnih držav, največji odmev pa je imela uspešna akcija zajetja njihovega idejnega vodje šejka Yassina. V razpravi je bilo tudi omenjeno, da sodelovanje s prijateljskimi državami – kot je bil primer Eda Brajnika v imenu Jugoslavije oz. Slovenije – ne spada med takšne operacije, saj so sodelovali zavestno in z enakimi interesi na skupnih načelih antinacizma.

Posvetovanje se je zaključilo z zadnjim referentom Robertom Nowakom, svetovalcem poljskega ministrskega predsednika iz Varšave, ki je predstavil prispevek: »Poljska in BND v hladni vojni«. Referat je pisan na podlagi gradiva poljskega »Inštituta za spomin«, ki je zasnovan po vzgledu Gauckovega inštituta, a tudi ta hrani v glavnem gradivo II. oddelka poljske obveščevalne službe – torej tistega, ki se je ukvarjal z notranjimi nasprotniki. Tudi na Poljskem so opazili rekrutiranje organizacije Gehlen do leta 1956. Na ideološki pritisk s strani radia »Deutsche Welle« so odgovarjali z uvedbo raznih radio-oddajnih postaj, ki pa ni bilo uspešno v odvrnitvi Poljakov od prozahodnih vzorcev, s katerimi jih je vzpodbujala BND. Po razpravi je bilo nekaj vprašanj o vlogi generala Jaruzellskega leta 1981 oz. o tem, kako ga ocenjujejo Poljaki sami. Ugotovljeno pa je bilo, da mnogo knjig obravnava obdobje od leta 1945 do 1953, medtem ko naprej ne sežejo, tudi zaradi pomanjkanja virov na drugi (ruski) strani.

Konferenca je bila zaključena s sklepom, da bo naslednje leto ponovno organizirana v Nemčiji, tema pa bo predvidoma posvečena ekonomski špijonaži.

Ljuba Dornik Šubelj

36. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf-Modinci

Mogersdorf, 4. – 7. julija 2006

Kot je razvidno iz poročila o 35. simpoziju Mogersdorf-Modinci (gl. Mojca Peternel v ZČ, št. 1, 2006, str. 225–226) slovenska stran prvič od prirejanja tega simpozija ni sodelovala ne z referatom in ne z delegacijo, udeležila sta se je le dva predstavnika na posebno povabilo štajerskih gostiteljev. Leta 2006 je bil položaj bolj razveseljiv, saj sta spet nastopila dva referenta, ki sta si prevajanje sicer morala plačati sama, slovenska stran pa je bila zastopana tudi z desetčlansko delegacijo, sicer najmanjšo doslej, pa vendarle. Vendar se to ni zgodilo zato, ker bi se mariborska univerza spet odločila sodelovati pri tem simpoziju, ki nepretrgoma traja že od leta 1969 in je bila kot skupnost mariborskih visokošolskih zavodov tudi ustanovna članica, pač pa se je to zgodilo s poplačilom dolga hrvaške delegacije iz leta 2003. Mariborski univerzi se ta simpozij zdi previsok finančni vložek. Najti bo treba nekoga drugega, ki bi bil pripravljen ta projekt peljati tudi dolgoročno, ali pa ga res opustiti. Za leto 2006 se je angažiral Inštitut za novejšo zgodovino, ki je s pomočjo Ministrstva za kulturo tudi izdal gradivo simpozija s Ptuja iz leta 1998 in s tem je slovenska stran odpravila zamudo, ki je mariborska univerza ni mogla ali pa ni hotela odpraviti dolgih sedem let. Izstop mariborske univerze iz tega mednarodnega sodelovanja, ki je bilo vrsto let eno najbolj paradnih oblik sodelovanja Maribora na znanstvenem področju, ni povzročil nikakršnega odmeva v medijih, ne v mestu, ne na univerzi in tudi v stroki ne. Ostale države udeležence se sicer trudijo, da bi Slovenija ostala zraven, vendar se mi zdi, da stvari še niso dokončno rešene. Glede na koncept simpozija bi bilo sicer najbolj naravno, da je pomoč ljubljanskega inštituta nadvse dobrodošla in hvalevredna.

Omenim naj, da so v zadnjem letu izšli kar štirje modinški zborniki, in sicer poleg že omenjenega slovenskega še: Kószek 1996, Koprivnica 2002, in Nagyatád 2004 (še z letnico izdaje 2005). Zdaj čakajo na izid še simpoziji: Gradec 1987 in 1999, Radgona (Radkersburg) 2005 in pa seveda letošnji Mogersdorf 2006. Kószek 2001 pa je pred izidom, saj so bile korekture že razposlane.

Letos je bil simpozij v kraju, kjer je bila v njegovi bližini leta 1664 znana bitka s Turki in je iz tega kraja tudi izšla ideja o tem simpoziju. Vas Mogersdorf je bila letos že desetič gostiteljica in čeprav vas nima kakšne posebne infrastrukture, se organizatorji zelo potrudijo in s svojo prijaznostjo in ustrežljivostjo nadomestijo tisto, kar je drugod na višjem nivoju. Hrvaška in slovenska stran je prizorišče simpozija spreminjala, Madžari pa podobno kot Gradišćanska ostajajo zvesti Kószegu, ki je bil prireditelj že sedemkrat, pa tudi Štajerci so z eno samo izjemo organizirali svoj simpozij vedno v Gradcu.

Tema letošnjega srečanje je bila »Zdravstvo v panonskem prostoru od 16. do 18. stoletja.« Ostali člani mednarodnega organizacijskega komiteja bi sicer raje videli, če bi se nadaljevala tematika prejšnjega,

vendar ima organizator po statutu pravico, da sam izbere temo. Zato pa se bo tematika iz lanskega leta nadaljevala leta 2007 v Kőszegu in bodo na sporedu družbene elite v 19. stoletju.

Uvodni referat o strukturah zgodnjenovoveškega zdravstva v panonskem prostoru je imela Sonja Horn, Gradiščanka, sicer pa direktorica inštituta za zgodovino medicine na Dunaju. Gert Polster je prikazal začetke zdravilišča Bad Tatzmannsdorf, János Varga iz Pécsa pa je govoril o epidemiji kuge na Ogrskem v 17. stol. in zaščiti pred njo. Lilla Krász iz Budimpešte je razpravljala o zdravnikih in zdravilcih ter pacientih na Ogrskem v 18. stol., Andrej Hozjan s Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru je predstavil možnosti za zdravstveno rehabilitacijo oficirjev Vojne krajine do konca 18. stol., Dragica Čeč je imela referat o razvoju zdravstva v slovenskem panonskem prostoru do leta 1770. Osiječan Bruno Atalić je govoril o kugi kot vzroku za institucionalizacijo zdravstva in za razvoj Osijeka v 18. stol. Elfriede Huber-Reismann iz Gradca je predstavila medicinsko oskrbo na Štajerskem v 18. stol., Monika Grass iz gradiščanskega Grosshöfleina pa je referirala o možnostih za zdravstveno rehabilitacijo skrbi za zdravje na Esterházijevih posestvih na severnem Gradiščanskem do 18. stol. Zelo zanimiv je bil referat Carlosa Watzka iz Gradca o oblikah zdravljenja psihičnih obolenj v zgodnjenovoveški Štajerski. Željko Dugac iz Zagreba pa je govoril o Jeanu Baptistu Lalangu kot prosvetljencu na področju izobraževanja na Hrvaškem. Žal sta odpadla referata Benedeka Varge iz Budimpešte, ki naj bi prikazal retorike o spolšnem zdravstvu na Ogrskem od 16. do 19. stol. in pa Zite Déaky iz Gödöllőja, ki naj bi govorila o zdravstvenih razmerah na ogrskem podeželju v 18. stol.

Pokazalo se je, da je bila letošnja tema deležna manj odziva in zanimanja publike, bilo je manj diskusije kot običajno, kar je po svoje razumljivo, saj je to področje zgodovine manj raziskano, je zelo specifično in se z njim ukvarja manj zgodovinarjev kot pa z drugimi temami. Tudi diapozon referatov je bil zelo razpršen, ne samo v celoti gledano, pač pa tudi znotraj posameznih držav. Pokazalo se je, da je znanje angleščine med udeleženci manj razširjeno, kot bi bilo pričakovati in zato bo odslej konec ene največjih odlik nekdanjih modinških srečanj: simultane prevajanja v štiri jezike, odslej tudi angleščine ne bo več. Stroški prevajanja so preveliki in nobena od držav prirediteljic jih ni pripravljena pokrivati. Odslej bo vsaj zaenkrat vse le v nemščini, tako referati kot tudi diskusija. Ker je pa prodor angleščine vse močnejši, najbrž ne bo dolgo, ko bo ta postala lingua franca tudi v Mogersdorfu.

Prireditelji so se letos še posebej potrudili in ob začetku simpozija pripravili zelo ilustrativno razstavo dokumentov in fotografij mogersdorfskih simpozijev od 1969 do 2006. Že običajna ekskurzija nas je letos vodila v okolico Mogersdorfa in v del naravnega parka Raab-Prség-Goričko, zadnji večer pa je popestril še koncert opernih arij pevcev in pevk dunajske Volksoper. Deželni arhiv Gradiščanske je v redakciji prizadevnega mag. Leonharda Pricklerja pripravil publikacijo o mogersdorfskih simpozijih od začetka 1969 do letošnjega, v kateri so predstavljeni vsi simpoziji s tematiko, krajem srečanja, naslovi referatov in opozorilom, kateri zbornik je izšel ter kdaj in kateri še ni. Na koncu je dodan tudi seznam referentov, ki kaže, da je bilo na dosedanjih 36 simpozijih 289 referentov, med njimi 52 slovenskih. Slovenski referenti so imeli 78 referatov, ker so nekateri nastopili večkrat, največkrat Vasilij Melik, ki je referiral kar šestkrat. Podatki te brošure kažejo, da ta simpozij, čeprav se ukvarja z geografsko omejenim področjem, kaže veliko vitalnost, 31 izdanih gradiv simpozijev pa priča, da je to geografsko področje zdaj že bistveno bolj raziskano, kot je bilo pred desetletji in da so prav vse države udeleženke nanj pošiljale svoje najprominentnejše predstavnike zgodovinske, umetnostnozgodovinske, literarne in kulturne stroke. To velja tudi za slovensko stran, če omenim le nekaj imen (Grafenauer, Vilfan, Melik, Žontar, Prunk, Simoniti, Štih, Cvirm, Perovšek) in res bi bilo škoda, če bi se to sodelovanje zdaj končalo.

Franc Rozman

OCENE

Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392. Ur. Nella Lonza, Zdravko Šundrica. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Dubrovnik : Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005. 454 strani. (Monumenta historica Ragusina ; 6)

Kljub temu, da je od smrti enega najmarkantnejših in najbolj razgledanih arhivarjev dubrovniškega arhiva dr. Zdravka Šundrice (1915–1995)¹ minilo že deset let, še vedno izhajajo njegova dela, ki so plod njegovega raziskovalnega dela bogatega dubrovniškega arhivskega gradiva.² Trideset let je z vso predanostjo služil arhivski stroki, trideset let je nesebično pomagal vsem, ki so črpali za svoja znanstvena dela bogastvo enega najbolj ohranjenih arhivov. Njegova soproga prof. Pavica Šundrica je njegovo bogato zapuščino poklonila Zavodu za povijesne znanosti HAZU v Dubrovniku. Ker sta bila dva teksta dokončana, ju je Zavod objavil kmalu po predaji zapuščine v svoji reviji *Anali*. Gre za znanstveni razpravi: »Otrovi u Dubrovačkoj Republici« (*Anali*, 36, 1998, str. 45–120) in »Obavještajna služba Dubrovačke Republike« (*Anali* 37, 1999, str. 157–204), ki je objavljena tudi v angleščini. Obe razpravi dopolnjujeta sliko o tej edinstveni republiki ob vzhodni obali Jadranskega morja. Kot plod sodelovanja med Zavodom in Državnim arhivom Dubrovnik je izšla leta 2002 nova izdaja »Statuta Dubrovniške republike« iz leta 1272 s prevodom Zdravka Šundrice. V zapuščini Zdravka Šundrice so bili odkriti tudi prepisi iz serije *Reformationes* in to neobjavljeni deli zvezka 28 za leto 1390 in zvezek 29 za leti 1391 in 1392. Ta rokopis je Zavod prepustil svoji sodelavki Nelli Lonza, da ga je primerjala z originalom, popravila nekatere napake in tekst pripravila za tisk. Tako je sedaj pred nami še zadnja knjiga zapisnikov dubrovniških svetov iz 14. stoletja.

Med temeljne vire za zgodovino dubrovniške republike uvrščamo sklepe dubrovniških svetov, organov oblasti: velikega in malega sveta ter sveta naprošenih (senata). Sklepe teh organov označujemo z izrazom »reformationes«. Pred izdajo statuta iz leta 1272 so sklepe zapisovali v listinah, po objavi statuta, pa so jih od 60. let 13. stoletja dalje vpisovali v posebne knjige. Prve knjige zapisnikov svetov so se ohranile od leta 1301 dalje, vendar z večjimi časovnimi presledki, ki so rezultat požarov in uničevanja arhivskega gradiva. Sto let so kancelarji, ki so prisostvovali sejam, registrirali sprejete sklepe skupaj v isto knjigo po časovnem sprejetju sklepa. Med seboj so bili pomešani sklepi vseh treh svetov. Ker je bil ta način vpisovanja sklepov zelo nepregleden, so po letu 1378 v posebnem delu knjige ločeno vpisovali sklepe velikega sveta, po letu 1387 je v knjigi zapisnikov imel vsak svet ločeno poglavje. Posebno vpisno knjigo za vsak svet posebej pa so v Dubrovniku vpeljali po letu 1415. Knjige sklepov vseh treh svetov, razvrščene v posebne arhivske serije, so danes eden najpomembnejših delov arhivskega fonda Dubrovniške republike.³ Vsebinsko so knjige vseh treh svetov zelo vsestranske in zanimive, saj najde v njih raziskovalec odgovore na celo vrsto vprašanj povezanih z bogatim notranjim življenjem dubrovniške komune oz. republike, kot tudi odnosov s sosednjimi državami.

Prvi raziskovalci dubrovniškega arhiva, so se kmalu zavedali, kako koristno bi bilo izdati zapisnike dubrovniških svetov, kajti zapisniki ne razkrivajo le sliko državnih organov oblasti in prakso njihovega delovanja, temveč tudi omogočajo razkrivanje trgovskih odnosov Dubrovniku po kopnem in po morju z drugimi deželami, diplomatske odnose in vsakodnevno dogajanje. Tega posla se je lotila proti koncu 19. stoletja Jugoslovanska akademija znanosti i umjetnosti (danes Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti), ki je izdala prve knjige zapisnikov v seriji *Monumenta Ragusina – Libri Reformationum* knj.

¹ I. Voje, Dr. Zdravko Šundrica (1915–1995), *Arhivi*, XIX/1–2, Ljubljana 1996, str. 226–227.

² Nenad Vekarić, *Bibliografija Zdravka Šundrice*, *Anali* zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, XXXIV, Dubrovnik 1996, str. 235–239.

³ *Acta Minores Consilii*, ser. V; *Acta Consilii Miores*, ser. VIII; *Acta Consilii Rogatorum*, ser. III.

I–V⁴. Prepise sta izdelala Ivan K. Tkaličić s sodelavci in Josip Gelcich. Izdaja je danes žal zastarela zaradi nezanesljive transkripcije, izpuščenih delov teksta in drugih pomanjkljivosti. V 50. letih 20. stoletja je ta projekt znova obudil Mihajlo Dinić, ki je pod okriljem Srbske akademije nauka i umjetnosti nadaljeval z izdajanjem sklepov svetov. Zapisnike je izdal v dveh zvezkih. Prvi začenja z letnico 1379 (takrat se končajo »reformationes« v seriji JAZU Monumenta Ragusina), drugi pa konča s koncem leta 1389.⁵ Dinićeva izdaja zapisnikov je mnogo boljša od prejšnje, vendar se ni držal izvorne strukture, temveč je sklepe vseh treh svetov razvrstil po kronološkem principu.

Kot je v uvodu zapisala soavtorica nove izdaje sklepov dubrovniških svetov Nella Lonza, je bil zvezek pripravljen za objavo v dveh fazah. Prvo fazo je opravil Zdravko Šundrica, drugo pa ona. Med obema fazama je nekaj desetletij, ki predstavljajo plod dela dveh avtorjev, ki se nista nikdar srečala, niti poznala. Vendar je rezultat ta, da je delo opravljeno po najsodobnejših metodah izdajanja tovrstnih virov ter bi bil Zdravko Šundrica gotovo zadovoljen s strokovno neoporečnim pristopom soavtorice. Nella Lonza nas v uvodu podrobneje seznanja s svojimi odločitvami glede transkripcije tekstov za tisk, pri čemer je upoštevala kritične pripombe na predhodne izdaje »reformationes« ter se primerjalno oprla na podobne izdaje tekstov v mestih na področju Dalmacije in Italije. Zapisnike svetov so pisali kancelarji, ki so bili na podlagi razpisov sprejeti v državno službo. Na podlagi rokopisov je ugotovila, da so zapisnike, ki so objavljeni v predstavljeni knjigi, pisali trije kancelarji. Zapisniki svetov so do 18. stoletja pisani v latinščini. Iz zapisnikov dubrovniških svetov, ki so predstavljali original, so pomembne sklepe trajnega pomena in splošnega značaja prepisovali v posebne zbirke dubrovniških zakonov in predpisov. Zakoni in uredbe, ki so izšli do leta 1460, so bili vpisani v t. i. Zeleno knjigo (*Liber viridis*), od leta 1460 do propada republike pa v t. i. Rumeno knjigo (*Liber croceus*).⁶ Razpoznaven je pri odločanju in glasovanju za posamezne predloge ustaljen poslovnik. V teh zapisnikih prihaja do izraza pristojnost posameznih svetov. Pristojnosti svetov pravzaprav niso bile urejene s predpisi, temveč so pogosto temeljili na ustavni praksi, ki se je postopoma oblikovala. Iz posameznih primerov je razvidno, da pristojnosti niso bile strogo razdeljene, temveč se posamezni primeri usmerjajo od enega sveta na drugega. V zadnjem zvezku sklepov je objavljenih 2000 sklepov sprejetih v vseh treh svetih. Kratka vsebinska oznaka vsakega sklepa je objavljena na levi strani, enako kot na originalu. Uvodni tekst je objavljen tudi v angleščini in italijanščini. Izdajo zapisnikov sklepov dubrovniških svetov je N. Lonza opremila s tremi kazali: osebnim, krajevnim in stvarnim.

Z izdajo poslednjih dveh ohranjenih zvezkov zapisnikov dubrovniških svetov iz 14. stoletja, je ta serija dobila svoj zaključek. S tem je postala dostopna tistim raziskovalcem dubrovniške zgodovine 14. stoletja, ki nimajo možnosti za daljši čas bivanja v Dubrovniku, ki potrebujejo kontrolo za že izpisane tekste, ali pa študentom, ki si s pomočjo tiskanih tekstov pridobijo paleografsko veščino za obvladanje originalnih pisav kancelarjev. Brez dvoma je izdaja *Sklepov dubrovniških svetov (1390–1302)* še bolj odprla dubrovniški arhiv in ga približala raziskovalcem.

Ignacij Voje

Maximilian Weltin, *Das Land und sein Recht. Ausgewählte Beiträge zur Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Hg. von Folker Reichert und Winfried Stelzer. Wien, München : R. Oldenbourg Verlag, 2006. 574 strani. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband ; 49)

Maximilian Weltin je ime, ki je poznano, ali pa bi vsaj moralo biti poznano vsem raziskovalcem zgodovine visokega in poznega srednjega veka na jv. cesarstva. S svojimi raziskavami je ta, pravkar upokojeni dolgoletni arhivar Spodnjeavstrijskega deželne arhiva in član Inštituta za avstrijske zgodovine

⁴ V zbirki *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, knj. X., XI–XII, XXVII–XXIX, Zagreb 1879–1897.

⁵ Odluke veća Dubrovačke Republike, I, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SANU, III/15, Beograd 1951; Odluke veća Dubrovačke Republike, II, ZIJKS, III/21, Beograd 1964.

⁶ *Liber viridis* (1984) in *Liber Croceus* (1997) je izdala SANU v redakciji Branislava Nedeljkovića.

vinske raziskave, bistveno prispeval k novemu razumevanju razmerja med deželnim plemstvom in deželnim knezom ter s tem tudi k novemu razumevanju oblikovanja zgodovinskih dežel. Področje njegovega zanimanja je bila v prvi vrsti t. i. *Verfassungsgeschichte* mejne grofije in vojvodine Avstrije in s tem dežel Zgornje in Spodnje Avstrije in to odlikava tudi knjiga, ki jo kratko predstavljamo. V njej je zbranih devetnajst razprav, ki jih je avtor prvič objavil med letoma 1973 in 2003 v zelo različnih in deloma tudi težko dosegljivih publikacijah. Že zaradi tega jih je bilo smiselno ponatisniti na enem mestu. Poleg tega nam tako zbrane in kronološko nanizane razprave dobro dokumentirajo napredek raziskav, ki je bil dosežen z deli Maximiliana Weltina na področju avstrijske deželne zgodovine ter na področju metodološkega in teoretičnega pristopa k temi. Za tu ponatisnjene Weltinove razprave je značilen izrazit problemski pristop in pestrost obravnavanih vsebin, le zaključni prispevek ima značaj sinteze. Prevzet je iz knjige, ki je v okviru s strani Herwiga Wolframa izdane Avstrijske zgodovine obravnavala obdobje med 1122 in 1278 in katere glavni avtor je bil Heinz Dopsch, v njem pa je Weltin obravnaval oblikovanje dežele Avstrije. V njem je Weltin povzel rezultate svojih tridesetletnih raziskav in ponudil novo podobo deželnega razvoja Avstrije, tako da ga lahko beremo tudi kot povzetek knjige, ki jo predstavljamo.

Weltinovo raziskovalno delo se navezuje na raziskave Otta Brunnerja o ustavno-pravni zgodovini, ki so kulminirale v eni najbolj pomembnih in najbolj originalnih knjig na področju medievistike 20. stoletja, v delu *Land und Herrschaft* (1939, 5. izdaja je iz 1965, kateri pa so sledili še številni ponatisi). V njej je Brunner problematiziral in tematiziral vprašanja in pojme, ki presegajo avstrijske regionalne okvire ter postavil definicije, ki so pomembne za razumevanje visoko in poznosrednjeveške zgodovine tudi drugod, vključno z našim prostorom. Posebna pozornost in pomen je bila pri tem namenjena pojmu dežela, ki je bila definirana kot plemiška, po deželnem pravu živeča skupnost oseb (*Personenverband*), katere bistvo opredeljuje deželno pravo. Izhajajoč iz teh Brunnerjevih izhodišč in na podlagi lastnih raziskav, je Weltin prišel do nekoliko drugačnega zaključka, ki pravzaprav pomeni precizacijo Brunnerjevih kategorij. Po njegovem prepričanju je mogoče srednjeveška ustavno-pravna razmerja ustrezno predstaviti le s konsekventno uporabo osebnozgodovinskega pristopa. Posledično enači Weltin deželo s plemiško skupnostjo (*Der Adel ist das Land!*), ki je po njegovem kategorija, ki je nadrejena deželnemu pravu. To pa ima za nalogo, da regulira funkcioniranje posamezne plemiške skupnosti in nenehno interakcijo med njo in deželnim knezom, tako, da razume Weltin oblikovanje dežele kot konsenzualni in ne konfliktni proces med deželnim plemstvom in deželnim knezom. Plodnost in uporabnost takšnega pristopa zrealijo prav razprave, objavljene v tej knjigi, čeprav je potrebno po drugi strani tudi dodati, da diskusija o teh vprašanjih očitno še zdaleč ni zaključena. Tako je npr. pred kratkim Weltinove formulacije precej rezervirano obravnaval Othmar Hagender (v zborniku, posvečenemu Josefu Riedmannu, ki ga prav tako predstavljamo v tem zvezku Zgodovinskega časopisa), ki je gotovo eden najboljših poznavalcev tako avstrijske deželne zgodovine kot tudi nasploh ustavno-pravne zgodovine.

Ne glede na to je knjiga Maximiliana Weltina, v kateri so zbrane njegove izbrane razprave o deželni zgodovini (Avstrije), koristno in potrebno branje za vsakogar, ki ga zanimajo ustavno-pravna vprašanja visokega srednjega veka, problematika oblikovanja dežel ali pa funkcioniranje plemiških skupnosti. Nenazadnje je prebiranje te knjige zelo koristno tudi za vse, ki se ukvarjamo s slovenskim srednjim vekom. To velja tako v vsebinskem oziru, saj so npr. nekatera vprašanja, ki jih je Weltin reševal v okviru avstrijske zgodovine še kako pomembna tudi za nas (npr. vzrok, čas nastanka in tendence »Deželne knjige Avstrije in Štajerske« – *Landbuch von Österreich und Steier*), kjer se omenjajo tudi začetki Maribora, ali pa oblast Otokarja II. Přemysla v Avstriji, kar je pomembno tudi za razumevanje njegove oblasti na Štajerskem in s tem tudi pri nas), še bolj pa v metodološkem oziru, saj je njegova tovrstna spoznanja možno s pridom recipirati tudi pri preučevanju slovenskega srednjega veka, ki je po svoji zgodovini tako ali tako neločljivo povezan z avstrijskim. Obžalujemo le lahko, da nima knjiga nobenega registra, kar bi njeno uporabo bistveno olajšalo in jo naredilo bolj prijazno.

Peter Štih

Malefične svoboščine Ljubljančanov = Deren von Laibach Malefitzfreyhaitn : ljubljanski kazenski sodni red. Ljubljana : Zgodovinski arhiv, Graz : Institut für österreichische Rechtsgeschichte und europäische Rechtswissenschaft der Karl-Franzens-Universität, 2004. 219 strani. (Gradivo in razprave ; 25)

To je knjiga, ki bi se jo še kako razveselil pokojni pravni zgodovinar Sergij Vilfan. Njena izdaja pomeni namreč uresničitev njegove dolgoletne želje, saj je v njej objavljen eden najpomembnejših pravnih spomenikov, ki jih hranijo slovenski arhivi in ki je pomemben tudi v širšem evropskem okviru. Formalno gre za privilegij cesarja Maksimilijana I., izstavljenega 20. avgusta 1514 v Gmündu, s katerim je cesar v funkciji deželnega gospoda Kranjske (in mestnega gospoda Ljubljane hkrati) podelil v vsebinskem oziru ljubljanskim meščanom pravico do samostojnega izvrševanja krvnega sodstva in hkrati v privilegiju tudi določil z njim zvezane postopke, vrste kaznivih dejanj in kazni. Ljubljansko mestno sodišče je s tem privilegijem dobilo značaj privilegirane deželskega sodišča in je lahko razsojalo tudi v najtežjih kriminalnih dejanjih, za katere je bila zagrožena smrtna kazen.

Malefične svoboščine Ljubljančanov, kot so izdajatelji po novem in povsem po zgledu nemškega izvirnika (*Deren von Laibach Malefitzfreyhaitn*) poimenovali ta dokument, ki je bil dosedaj v strokovni literaturi poznan že pod več različnimi imeni (krvosodni red, kriminalni sodni red, hudodelstveni red ipd.), so ena prvih samostojnih zakonov kazenskega prava v Evropi. To je razlog, da privilegij že dolgo časa zbujajo pozornost (pravnih) zgodovinarjev in da ima tudi nadregionalni pomen. Skupaj s sodnim redom za deželsko sodišče Wolkenstein iz 1478, tirolskim malefičnim redom iz 1499, malefičnim redom za Radolfszell iz 1506 in sodnim redom za Bamberg iz 1507 predstavlja eno prvih kodifikacij kazenskega prava v cesarstvu in mu gre zato, kot rečeno, pomembno mesto v razvoju kazenskega prava tudi v evropskem kontekstu. Je pa hkrati res, da Ljubljančani svojih »malefičnih svoboščin« verjetno niso dolgo uporabljali, saj so jih v praksi že kmalu začele izpodrivati druge kodifikacije kazenskega prava, kot je kazenski red cesarja Karla V. iz 1532 (*Constitutio Criminalis Carolina*), ki je veljal za celotno cesarstvo, ali pa 1535 izdan red za deželska sodišča na Kranjskem kralja Ferdinanda. Toda kljub temu, da kakšne omembe vredne uporabe malefičnega reda v ljubljanski sodni praksi po 1532 ni zaznati – vsaj tako ugotavlja v izčrpni študiji Boris Golec – so ga Ljubljančani skozi stoletja smatrali za del svojih mestnih pravic oziroma svoboščin in so ga dali zato vpisati v vse štiri mestne privilegijske knjige. Nazadnje se je to zgodilo še leta 1792, ko malefični red tudi formalno že ni več veljal, saj je 1791 izvrševanje krvnega sodstva prešlo z Ljubljane na novoustanovljeno c. kr. mestno in deželsko sodišče.

Nemara je prav tipično slovensko, da neposredna pobuda za kritično objavo tega pomembnega dokumenta ni prišla iz domačih logov, ampak s strani Inštituta za avstrijsko pravno zgodovino na Univerzi v Gradcu, s katerim je bil Vilfan, ki je tam honorarno predaval in pri katerem je ta ideja tudi dolgo časa tlela, tesno povezan. Je pa kljub temu potrebno poudariti, da je objava knjige, ki je poleg bolj reprezentativne (bibliofilske) izdaje doživela leto kasneje tudi lažje dostopno študijsko izdajo (kateri je dodana tudi izdaja na CD ploščku), v končni posledici rezultat zgledega sodelovanja avstrijskih in slovenskih inštitucij in posameznikov. Zato je tudi razumljivo – in iz razlogov boljše mednarodne recepcije tudi povsem upravičeno –, da so vsi prispevki v knjigi, ki so v glavnem nastali kot rezultat simpozija o obravnavanem malefičnem privilegiju, objavljeni dvojezično – slovensko in nemško.

Uvodni del knjige predstavlja edicija Malefičnih svoboščin Ljubljančanov. Uvedena je z dobrimi fotografskimi reprodukcijami 7 folijev obsegajočega privilegija, ki ob temu sledeči transkripciji Boža Otorepca predstavljajo tudi dober študijski pripomoček za vsakogar, ki se hoče naučiti pisarniške gotice zgodnjega 16. stoletja. (Mimogrede naj omenim, da je pripravil Božo Otorepec že leta 1998 skupaj z Draganom Matičem z izdajo izbranih listin taistega Zgodovinskega arhiva Ljubljana (za čas 1320–1782) še en zelo uporaben paleografski priročnik.) Transkripciji sledi prevod v moderno slovenščino, ki ga je opravil pravni zgodovinar Marko Kambič in z njim se končuje edicijski del publikacije. Sledi mu pet razprav, ki so z različnih vidikov povezane z ljubljanskim malefičnim redom oz. kazenskim pravom pri nas. Gernot Kocher (Graz) tako obravnava širši zakonodajni okvir ljubljanskih malefičnih svoboščin, Marko Steppan (Graz) je svojo pozornost namenil (za današnja pojmovanja zelo krutemu) sistemu kaznovanja v obravnavanem redu, Boris Golec (Ljubljana) je skušal ugotoviti, v kolikšni meri so se določbe ljubljanskega malefičnega reda uporabljale v sodni praksi, Marko Kambič (Ljubljana)

podaja precej splošen oris kazenskega prava na Slovenskem do 1848, Jelka Melik (Ljubljana) pa po tem letu. Delo zaključuje glosar manj znanih nemških pravnih pojmov iz Malefičnih svoboščin Ljubljančanov, ki ga je sestavil Borut Holcman (Maribor).

Peter Štih

Tirol – Österreich – Italien. Festschrift für Josef Riedmann zum 65. Geburtstag. Izd. Klaus Brandstätter, Julia Hörmann. Innsbruck : Wagner, 2005. 691 strani. (Schlern-Schriften ; 330)

Josef Riedmann, kateremu je posvečen obsežen jubilejni zbornik razprav ob njegovi petinšestdesetletnici, je dobro poznan tudi slovenskim zgodovinarjem – še zlasti medievistom. Gre za rednega profesorja srednjeveške zgodovine in pomožnih zgodovinskih ved na univerzi v Innsbrucku, kjer deluje že od leta 1969, ko je postal asistent pri Josefu Rainerju. Riedmann, ki je svojo znanstveno in raziskovalno pot začel na Inštitutu za avstrijske zgodovinske raziskave na Dunaju, kjer je sprva sodeloval pri ediciji listin Friderika I. Barbarosse, projektu, ki ga je uspešno vodil in zaključil Heinrich Appelt, se je v medievističnih krogih uveljavil s svoji habilitacijskim delom o povezavah grofov in deželnih knezov Tirolske z Italijo do 1335 (*Die Beziehungen der Grafen und Landesfürsten von Tirol zu Italien bis zum Jahre 1335*). Delo je izšlo leta 1977 pri Avstrijski akademiji znanosti (katere član je od 1982 tudi Riedmann sam) in z njim je avtor pokazal, kako pomembna je bila Italija (zlasti njeni bankirji in tudi razni potentati-uzurpatorji, ki so kontrolirali severnoitalijanska mesta) za politiko tirolskih grofov na kontaktnem prostoru med Nemčijo in Italijo. To delo – kot tudi vsa zgodovina tirolskega prostora, s katerim je bil slovenski stoletja dolgo povezan zlasti preko škofije v Briksnu, pa tudi drugače – je pomembno tudi za raziskovalce slovenskega srednjega veka, saj je od srede 13. stoletja naslov tirolskih grofov (in nato tudi položaj prvih tirolskih deželnih knezov) nosil visokoplemiški rod, ki se je imenoval po Gorici. Radij delovanja goriških grofov je tako segal od severnega Jadrana do najpomembnejših alpskih poti, ki so povezovale nemški in italijanski prostor in ene in iste grofovske osebe (pa tudi njihovo ministerialno spremstvo) lahko spremljamo ob Soči, koroški Dravi, Etschu, Innu ali pa tudi ob Padu, Brenti ali Livenzi. Med temi je bil gotovo najpomembnejši tirolsko-goriški grof Majnhard IV., od 1286 tudi koroški vojvoda, ki je svoje »knežje sanje« tudi v resnici udejanjil z oblikovanjem dežele Tirolske in temu knezu je bila 1995 prav pod znanstvenim vodstvom Riedmanna namenjena velika in odlična deželna razstava na gradu Tirol in v samostanu Stamms, ki je vsaj na simbolni ravni za kratek čas združila od 1918 razdeljeno in s strani Majnharda IV. ustvarjeno deželo.

S tem smo že pri drugi veliki temi Riedmannovega zgodovinopisnega udejstvovanja – tirolski deželni zgodovini. Tudi tu je njegov prispevek več kot zgolj opazen in njegovo najpomembnejše delo na tem področju so zagotovo njegovi teksti, ki jih je napisal za danes standardno delo o zgodovini Tirolske (*Geschichte des Landes Tirol*), med katerimi izstopata štiristo strani dolg pregled srednjega veka v prvem zvezku (prvič izšlo 1985) in sedemsto strani dolg pregled sodobne zgodovine (1918–1970) v četrtem zvezku (prvič izšlo 1988) omenjene zgodovine.

Vsekakor ni ravno veliko medievistov, ki se suvereno ukvarjajo tudi s sodobno zgodovino in to dejstvo se lepo zrcali tudi v Riedmannu posvečenemu jubilejnemu zborniku: paleta 49 prispevkov, ki so jih napisali njegovi prijatelji, kolegi in učenci, se namreč razteza od antične pa do sodobne, povojne zgodovine in v njih so nagovorjene zelo različne teme, s katerimi se je Riedmann ukvarjal na svoji profesionalni poti in ki smo jih zgoraj lahko nakazali le zelo okvirno. Na tem mestu nima nobenega smisla naštevati vse prispevke, ki izvirajo izpod peres avtorjev iz Nemčije, Italije, Češke in seveda Avstrije in ki v zborniku – zanimivo – niso urejeni kronološko, ampak abecedno. Omeniti velja le, da se tematsko v prvi vrsti navezujejo na zgodovino Tirolske in Avstrije, na odnose z (italijanskim) jugom in na pomožne zgodovinske vede. Med njimi bo zanimivo branje zagotovo našel tudi slovenski zgodovinar, pa naj ga zanimajo vprašanja povezana s problematiko srednjeveških dežel (Hagedener, Niederstätter), diplomatiko (Härtel, Wolfram), briksenškimi škofi (Bitschnau), Janezom Vetrinjskim (Stelzer) ali pa tudi z južnotirolskim vprašanjem po 1945 (Gehler) itd.

Jubilejni zbornik je vsekakor lep poklon in lepo darilo Riedmannu ob njegovem življenjskem prazniku in tudi ob zaključku njegove profesorske kariere na univerzi v Innsbrucku, ki jo z začetkom štu-

dijskega leta 2006/2007 končuje kot eremitirani profesor. Nemara najlepše darilo pa si je pripravil kar sam, ko je leta 2005 (skupaj z Walterjem Neuhauserjem) v innsbruški univerzitetni knjižnici, v majhnem srednjeveškem pergamentnem kodeksu, odkril prepise okrog 130 dosedaj nepoznatih pisem in mandator cesarja Friderika II. in njegovega sina Konrada IV. iz 13. stoletja (gl. npr. http://www.uibk.ac.at/ipoint/news/uni_und_forschung/271893.html). Srečna najdba, ki so jo nekateri tirolski mediji primerjali kar z odkritjem prazgodovinskega Ötzija, je zlasti pomembna za kratko dobo vladanja Konrada IV., katerega biografija bo morala biti na podlagi novo odkritih pisem napisana na novo. Od Josefa Riedmanna, ki je svojo pot medievista začel s sodelovanjem pri ediciji listin Friderika I. Barbarosse, lahko tako sedaj pričakujemo še objavo novoodkritih dokumentov Friderika II. in Konrada IV. Lepšega zaključka univerzitetne kariere si profesor medievistike skorajda ne more želeli!

Peter Štih

Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa. Ur. Marko Kerševan. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006. 457 strani.

Pričujoči zbornik vsebuje razprave in študije, ki so nastale v okviru večletnega (2002–2005) raziskovalnega projekta »Slovenska identiteta in združujoča se Evropa: pomen protestantizma«, ki ga je vodil prof. dr. Marko Kerševan. Cilj raziskave lahko strnemo kot iskanje odgovora na temeljno vprašanje, kakšne so potrebe in možnosti, da se protestantizem pojavlja kot ena od povezovalnih ter hkrati razlikovalnih sestavin slovenske identitete, t. j. slovenske zunanje prepoznavnosti na eni in notranje samozavešnosti na drugi strani, v procesu vključevanja v združujočo se Evropo (Evropsko unijo).

V tem kontekstu velja spomniti, da s(m)o se Slovenci nacionalno oblikovali v okviru svojega (posebnega knjižnega) jezika; prav pri konstituiranju slovenščine kot knjižnega jezika je imel začetno in pionirsko vlogo slovenski protestantizem 16. stoletja. Vnovično odpiranje vprašanja potencialne vloge protestantske sestavine slovenske identitete je bilo nedvomno vzpodbujeno in povezano z novo situacijo, nastalo ob osamosvojitvi Slovenije oziroma vzpostavitvi slovenske države in njene vključitve v Evropsko unijo, hkrati pa raziskovalno zaželeno in potrebno, saj je bilo potrebno te (protestantske) sestavine ponovno pretehtati in ovrednotiti znotraj (slovenske) identitete same in pri njenem soočanju z evropskim okoljem. In prav v tem je smiselnost, aktualnost in vrednost opravljenega raziskovalnega projekta.

Avtorji/avtorice so v svojih raziskavah, razpravah in študijah izhajali iz elementov teoretske analize problema sodobne nacionalne identitete ter še posebej analize razmerja med nacionalno identiteto, knjižnim jezikom in protestantskim krščanstvom v slovenskem primeru, kakor tudi analize odnosa do slovenskega protestantizma v (kon)tekstih, posebej relevantnih za oblikovanje nacionalne (samo)zavešnosti in kulturne memorije.

Marko Kerševan v uvodni in hkrati sintetizirajoči študiji z naslovom *Slovenci in protestantizem* namenja osrednjo pozornost teoretski konceptualizaciji naroda/nacije in nacionalne identitete, pa tudi vprašanjem specifičnosti slovenske nacionalne identitete in njenega (pre)oblikovanja v času in prostoru ter vlogi jezika, religije/protestantizma, kulture in državnosti pri tem. Nedvomno gre za tehen in aktualen prispevek k teoretskim diskusijam o opredeljevanju nacionalne identitete nasploh in slovenske še posebej, kot tudi za poseg v različne vidike razhajanj ob ocenjevanju pomena slovenskega protestantizma.

S teoretskimi vprašanji razmerja med nacionalno identiteto, nacionalizmom in religijo se ukvarjata tudi naslednji dve študiji. Andrej Kurillo v razpravi *Religija in nacionalizem* poudarja – na podlagi opravljene analize razmerja med etničnimi, religioznimi in nacionalnimi komponentami konfliktov v jugovzhodni Evropi, kot področju, ki ga je modernizacija zajela razmeroma pozno –, da je do nacionalnih konfliktov začelo prihajati šele v obdobju formiranja nacionalnih držav, in sicer z njihovo potrebo po trdnosti in brezprizivnosti nacionalnih lojalnosti. Sabina Mihelj v prvem delu svoje študije *Protestantizem in slovenski nacionalizem* – izhajajoč s stališča, da »vsako vzpostavitev nove države ali zamenjavo političnega režima praviloma spremljajo procesi predelave kolektivnih identitet, kolektivnih memorij in simbolnih prostorov ter nanje vezanih praks, tekstov, predmetov, pravil in simbolov« – kritično poseže v sodobne teoretske razprave o narodu in nacionalizmu, v drugem delu pa podaja skrb-

no dokumentiran analitičen pregled podob in vlog, ki jih ima protestantizem v slovenski kolektivni memoriji; gre za analizo medijskih reprezentacij ob Dnevu reformacije v letih 1992–2003 (Delo, Dnevnik, Večer, Družina).

Naslednji vsebinski sklop tvorijo razprave, ki se posvečajo problematiki protestantizma na nekaterih posebej občutljivih področjih mednacionalnih odnosov v 19. in 20. stoletju (Koroška, Štajerska, Prekmurje). Anja Zalta v svoji prvi študiji (*Protestantizem med koroškimi Slovenci*) sledi zgodovinskemu razvoju protestantizma na avstrijskem Koroškem; ugotavlja, da reformacija, ki se je med koroškimi Slovenci razmahnila v 16. stoletju, predstavlja temelje oblikovanja slovenske narodnostne skupnosti. V prispevku namenja posebno pozornost slovenski vasi Zagoriče, ki velja za »trdnjavo« slovenskih protestantov na avstrijskem Koroškem ter fenomenu koroškega bukovištva, pisateljstva nešolanih ljudi, ki je v dobi narodnega prebujanja v 18. stoletju predstavljal živi most med reformacijo in književnim delom. V naslednji razpravi (*Protestantizem na slovenskem Štajerskem v prvi polovici 20. stoletja*) nam ista avtorica predoči pojav t. i. obnovljenega protestantizma med nemško manjšino; gre za manjšinski protestantizem znotraj te manjšine, ki je bil s svojo takratno usmerjenostjo in cerkveno organiziranostjo pomembna vzpodbuda njene (nemške) narodne samozavesti in opora njeni narodni, tudi bojevito nacionalistični usmeritvi in organiziranosti. V tem kontekstu avtorica obravnava vlogo leta 1889 ustanovljene organizacije *Südmark* (organizacije za gospodarsko utrjevanje slovenještajerskega nemštva), ki je s podporo evangeličanskega duhovnika Ludwiga Mahnerta v letih 1906–1914 izvedla kolonizacijo okolice Šentilja in dravske doline, da bi vzpostavila »nemško mostišče« do Maribora. Prispevek v nadaljevanju izpostavi težave, s katerimi se je spopadal nemški seniorat in evangeličanska skupnost v Mariboru v obdobju med obema vojnama, ter pojav zveze *Kulturbund* in njene povezanosti z evangeličansko cerkvijo v Sloveniji.

Franc Kuzmič v razpravi *Evangeličanska cerkev in protestantizem v slovensko-madžarskih odnosih v Prekmurju v 20. stoletju* poudarja, da so bili prekmurški evangeličani vse do razpada avstroogrške monarhije upravopolitično povezani z evangeličani na Madžarskem. Razpad monarhije in nastanek nove države SHS je pomenil za prekmurske evangeličane veliko negotovost pa tudi (kot se je kasneje pokazalo) upravičeno bojazen, saj so prihajali v večinsko katoliško Slovenijo in širše v pravoslavno Jugoslavijo, ki jim ni bila vedno naklonjena. Zato ne preseneča, da so se v času druge svetovne vojne skoraj vsi evangeličanski duhovniki in učitelji opredelili nazaj k madžarski državi, saj jim je ta ponovno nudila zavetje v verskem in političnem pogledu. Avtor opozarja, da je jezik bogoslužja in šole v tem prelomnem času ostal prekmurščina in ne (kakor bi pričakovali) madžarščina. Prav tako ne gre spregledati, da prekmurska evangeličanska duhovščina v političnem smislu ni sodelovala z okupatorjem, zato jim povojna oblast ni mogla očitati kolaboracije. Sodelovanja slovenskih evangeličanov z madžarskimi naslednjih petindvajset let po drugi svetovni vojni (zaradi političnih zaostritev po sporu z informburojem) ni moč zaznati v javnih informacijah. Šele v obdobju samostojne Slovenije ponovno zaživi in se okrepi medsebojno sodelovanje, še posebej na duhovnem in kulturnem področju, zaključuje pisec.

V ta sklop se posredno navezuje tudi prispevek Mihaela Kuzmiča *Švicarska reformacija in njeni vplivi na Slovenskem*, ki obravnava manj poznan in raziskan (a nikakor ne zanemarljiv) vpliv in pomen povezav med »švicarsko« (kalvinistično, cvinglijansko, anabaptistično) reformacijo in slovenskim prostorom od 16. stoletja (Zwingli, Calvin in Bullinger so s svojimi spisi in korespondenco vplivali na Trubarja in njegov krog ter posredno dosegli tudi ogrske Slovence) do danes, ko predstavljata aktiven del reformacijskega nadaljevanja švicarskih teologov v Sloveniji Reformatorska krščanska skupnost v Sloveniji in Reformirana evangelijska cerkev. Avtor poudarja, da je vpliv švicarske reformacije v slovenskem narodnostnem prostoru še zmeraj odmeven, tako v praksi reformirane cerkve kot tudi v nauku evangelijskih cerkva. Vse večje zanimanje zanj med religiologi, raziskovalni projekti in zanimanje tujih misijonarskih organizacij za delo v Sloveniji pa nakazuje še večji vpliv v prihodnosti, zaključuje M. Kuzmič.

Sledi sklop treh študij, ki jih je napisal Nenad Hardi Vitorović. Prva, *Protestantizem v polemikah ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva*, predstavlja reprezentativen pregled polemik, ki so v zvezi z vrednotenjem slovenskih reformatorjev 16. stoletja izbruhnile znotraj slovenske javnosti na začetku 20. stoletja, ko se je približevala 400-letnica Trubarjevega rojstva (1908), in so svoj višek dosegle neposredno ob njej. Pisec ugotavlja, da so te polemike končale obdobje dominacije izrazito negativne recepcije reformacije in njenih protagonistov na Slovenskem, ki so jo od pričetka polariziranja slovenskega

političnega prostora na »klerikalce« in »liberalce« v drugi polovici 19. stoletja zastopali predvsem v vrstah katoliške inteligence. Izbor polemik se omejuje na slovenska publicistična, poljudnoznanstvena in strokovna besedila od preloma stoletij do let 1908/1909, ko je France Kidrič recepcijo slovenske reformacije postavil na znanstvene temelje in s tem polemiko zaključil.

V naslednji študiji, *Protestantska »politična teologija«: Jürgen Moltmann, Miroslav Volf, Eberhard Jüngel*, N. Vitorović predstavi teološko misel omenjenih treh vplivnih predstavnikov sodobne protestantske »politične teologije«. Pisec poudarja, da omenjeni teološki misleci s pojmom »politične teologije« ne poskušajo utemeljiti posebne teološke discipline niti spolitizirati cerkve, temveč želijo prebuditi zavest o politični razsežnosti sleherne teologije in tako pokristjaniti cerkveno politiko in politični angažma kristjanov; gre namreč za razmerje kristjanov do družb, držav, kultur, narodov itn., ki jim pripadajo, ali z drugimi besedami – za njihovo razmerje do javnosti in celotne sfere političnega. V tem kontekstu poudarjajo, da je ravno temeljno evangelijsko prepričanje – da je resnico vere dopustno uveljaviti zgolj z oznanjanjem besede, brez grožnje svetne oblasti – prispevalo k uveljavitvi za novoveško družbo značilnega pluralizma, ki je s svoje strani učinkovita varovalka pred možnostjo totalitarnih zlorab sekularizacije. Že zato mora krščanska cerkev imeti pozitiven odnos do pluralizma, čeprav ta navidez »relativira« njen lastni obstoj.

V razpravi *Evropske protestantske cerkve in združevanje Evrope* N. Vitorović podaja pregled razvoja specifično protestantskih stališč v zvezi s procesi evropskega združevanja od začetnih prizadevanj, ko večina evropskih protestantskih cerkva še ni bila naklonjena projektu združene (zahodne) Evrope, prek obrata, ki se je pričel leta 1989 s padcem berlinskega zidu, in ki se je prepričljivo izrazil na prvem evropskem evangelijskem zborovanju v Budimpešti leta 1992, do današnjih stališč v zvezi s predlogom pogodbe o evropski ustavi in z nadaljnjo širitvijo, še posebej vprašanjem članstva Turčije. V tem kontekstu je bila ustanovljena Ekumenska komisija za evropsko sodelovanje, katere cilj je bil apelirati na zahodnoevropske cerkve, naj svoje člane spodbujajo, da bi si s treznim in pragmatičnim političnim angažmajem prizadevali za izgradnjo človeka dostojne družbe, kar v primeru evropskih držav vključuje tudi njihovo gospodarsko in še zlasti politično združevanje kot zagotovilo miru in stabilnosti.

Geza Filo v zaključni študiji *Pregled sodelovanja slovenske Evangeličanske cerkve s protestantskimi cerkvami in ustanovami v Evropi* poudarja, da je bila Evangeličanske cerkve v Republiki Sloveniji kljub pozni določitvi pravnega položaja (kot mednarodni cerkveno-pravni subjekt se pojavi šele leta 1952) na različne načine navzoča med slovenskim življenjem in to od začetka svoje organiziranosti v času reformacije. Avtor v prvem delu pregledno predstavi razvoj sodelovanja med Evangeličansko cerkvijo na Slovenskem in protestantskimi (večinoma luteranskimi) cerkvami drugod po Evropi (na Madžarskem, Slovaškem, Danskem, v nekdanji Jugoslaviji, Italiji, Avstriji in Nemčiji), v drugem pa predstavi mednarodne ustanove in organizacije, v katere je vključena ali z njimi sodeluje slovenska Evangeličanska cerkev (Svetovna luteranska zveza, Gustav-Adolf-Werk, Martin-Luther-Bund, Skupnost protestantskih cerkva Evrope /Leuenberška cerkvena skupnost/, Ekumenski svet cerkva idr.). Avtor izpostavi, da v združeni Evropi želijo protestantske cerkve biti instrument za svobodo, demokracijo, pluralizem in človekove pravice; še več, protestantske cerkve (ne vsaka zase, ampak skupno) v Evropi, ki se zrašča v politično in ekonomsko unijo, želijo svoj protestantski profil vnesti v »evropsko zraščanje«.

V dodatku zbornika so v prvem prispevku predstavljene ugotovitve iz diplomske naloge Sonje Žagar o vizualno-simbolnih obeležjih protestantizma v slovenskem prostoru, v drugem pa *Izbrana bibliografija besedil o protestantizmu na Slovenskem*, ki jo je izdelal Alojz Cindrič za obdobje 1995–2005; gre za nadaljevanje bibliografije, ki jo je za obdobje do leta 1995 izdelal Franc Kuzmič (objavljena v Zborniku soboškega muzeja, 1995/4).

Izvirne, tehtne, aktualne razprave in študije, ki tvorijo organsko celoto, pritrjujejo ključni (hipo)tezi, da je protestantizem v svoji jezikovno-kulturni vlogi in dediščini dejansko in smiselno vključen v slovensko kulturno memorijo oziroma memorije, skozi katere se vzpostavlja in izraža slovenska nacionalna identiteta. Nedvomno je pomembna ugotovitev raziskave, da se slovenska družba s protestantskim elementom kaže kot družba, katere odprtost temelji tudi na izrazito produktivni zgodovinski recepciji protestantizma/reformacije kot enega glavnih evropskih duhovnih tokov. Potemtakem je slovenski protestantizem zgodovinski dokaz in sodobna garancija, da je slovenska družba ob vsem prevladovanju katolištva sposobna verske raznolikosti in njene produktivne aktualizacije tudi v oblikah, ki niso posledica priseljevanja in globalizacije. Zato ustrezno vključevanje protestantske vsebine v slovensko iden-

titeto, v (samo)zavest in (samo)podobo Slovencev in Slovenije, lahko naredi to identiteto in to (samo)-podobo bolj diferencirano, zato bolj odporno in hkrati bolj odprto pri srečanju z raznolikostjo evropskega in globaliziranega svetovnega prostora. Avtorji/avtorice zaključujejo z aktualno mislijo, da bolj argumentirana in tudi bolj diferencirana podoba protestantskega elementa v kompleksnosti slovenske identitete olajšuje promocijo Slovenije kot odprte družbe navzven in njeno uresničevanje navznoter.

August Lešnik

Jurij Perovšek, **Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja**. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino 2005. 285 strani. (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 1)

Inštitut za novejšo zgodovino je lansko leto začel izdajati dve knjižni zbirki Ekonomska knjižnica in Razpoznavanja, obe pod uredništvom dr. Žarka Lazareviča, z namenom, da v njih raziskovalci objavljajo svoje tematsko zaključene prispevke. Za prvi zvezek Razpoznavanj je dr. Jurij Perovšek pripravil 14 obravnav iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja, torej iz tematike, kateri v okviru preučevanja politične zgodovine najnovjših obdobij posveča še posebno pozornost in iz katere je leta 1996 objavil svojo prvo monografijo Liberalizem in vprašanje slovenstva oziroma o nacionalni politiki liberalnega tabora v letih 1918-1929. Za objavo je izbral obravnave iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma po kriteriju, da z njimi opozori »na posamezne vidike v njegovem razvoju, ki zaslužijo, da jih ponovno poudarimo ali pa o njih posebej spregovorimo, če doslej še niso bili podrobneje obdelani« (10). Gre torej za vsebinsko in kronološko razširitev problematike, ki jo je obdelal v navedeni monografiji, posebej tudi glede posebnosti liberalizma v evropskem in slovenskem okviru, kar je rezultat znanstveno-raziskovalnega dela v okviru različnih inštitutovih projektov, njegove izsledke pa je že sproti objavjal v znanstvenih revijah ali posredoval z referati na simpozijih. Glede na tematiko je v knjigi posamezne obravnave smotno povezal v štiri problemske sklope.

Liberalni tabor se je moral tako kot konservativni in socialistični tabor opredeljevati do vseh aktualnih problemov od konca 18. stoletja dalje, zlasti do razvoja gospodarstva, nacionalnega in socialnega vprašanja, problematike demokracije in državne ureditve z vidika ustavnosti in parlamentarizma, področja umetnosti in znanosti ter temeljnih filozofskih, svetovnonazorskih in idejnih vprašanj, posebej do vloge Cerkve in vere v družbenem in političnem življenju, v 20. stoletju pa tudi do komunizma in fašizma. Pri tem se je liberalizem na številnih področjih teoretično in praktično uveljavil »kot zgodovinski ustvarjalec modernega«, od tod tudi naslov knjige. Glede liberalnih opredelitev do vseh navedenih problemov so ob enakih ali podobnih stališčih vidna tudi razhajanja med liberalizmom v Evropi in na Slovenskem, pogojena zlasti s posebnimi razmerami v posameznih okoljih.

Ta kažejo že štirje obravnave v prvem problemskem sklopu o odnosu liberalizma do socialnega vprašanja, ki je imel svoje različne posebnosti v zahodnoevropskih državah in na Slovenskem. Avtor se je osredotočil zlasti na prikaz Schulze-Delitzschevega združnega gospodarskega sistema v Nemčiji in na njegovo prilagoditev v slovenskem liberalnem združenstvu oziroma na problematiko socialnega liberalizma v evropski in slovenski politični misli in praksi do preloma 19. v 20. stoletje. Za slovensko liberalno združeno gibanje je Perovšek poudaril, da je sicer pomenilo »enega od redkih sočasnih vplivov evropskega liberalizma na slovenski narodnopolitični in gospodarski razvoj«, toda »ni imelo socialnoreformne vsebine« (244). Z liberalnimi zadrugami po Schulzejevih načelih so bili v Sloveniji ustvarjeni zlasti gnotni pogoji za kulturnopolitično emancipacijo ter za rast slovenskega narodnega gospodarstva in kapitala. Slovenski liberalizem za razliko od evropskega ni posvečal posebne pozornosti socialnemu vprašanju in programskemu udejanjanju idej socialnega liberalizma.

V drugem problemskem sklopu Perovšek obravnava odnos slovenskega liberalizma do katolicizma, za katerega je poudaril, da se je usklajenost med njim in evropskim liberalizmom »na političnem in idejnem področju pokazala v kritičnem vrednotenju vloge in položaja Cerkve v družbi« (246). Nanj je pomembno vplivalo dejstvo, da je imel v primerjavi z dobro organiziranim in zelo aktivnim katoliškim taborom slovenski liberalizem podrejeno vlogo na političnem in socialnem področju, prevlado pa le v gospodarstvu. Idejne, družbene in politične nazore slovenskega liberalizma konec 19. in v prvi polovici

20. stoletja ponazarjajo stališča dveh liberalnih prvakov Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja ter prikaza odnosa liberalnega tabora do ljubljanskega knezoškofa Antona Bonaventura Jegliča in do krščansko-socialnega ideologa Janeza Evangelista Kreka. V to problematiko delno posega tudi predstavitev polemike med Alešem Ušeničnikom in Mihajlom Rostoharjem o veri, narodnosti in etiki iz let neposredno pred prvo svetovno vojno. Primerjava stališč obeh liberalnih voditeljev kaže, da so bila tudi v odnosu do navedene problematike med liberalci določena razhajanja, avtor pa je posebej poudaril, da sta imela pritisk političnega katolicizma in »neizgrajeni programska politični koncept in ekskluzivistična svobodomiselna naravnost« slovenskega liberalizma za posledico, da ta ni »prevzel vlogo suverena demokratičnega korektiva« in da se je obsodil »na nerazsodno zavračanje vsega, kar je imelo katoliški predznak« (246). Ivan Hribar je podobno negativno ocenil tudi fašizem in komunizem, sicer pa je bilo za liberalni tabor značilno, da se je ob protikatoliškem stališču po prvi svetovni vojni usmeril tudi izrazito protikomunistično.

V tretjem sklopu z naslovom Med narodom, politiko in državo je Perovšek poglobil in dopolnil zlasti izsledke iz omenjene monografije, z razpravo o Jugoslovanski nacionalni stranki in vprašanju slovenske banovine 1939-1941 pa je podrobno prikazal tudi njen odnos do rešitve enega temeljnih državnopravnih vprašanj konec tridesetih let. V tem problemskem sklopu je posebej pomembna primerjava odnosa nemškega liberalizma do vprašanja naroda in državne ureditve s stališči Jugoslovanske demokratske stranke in Samostojne demokratske stranke do teh dveh temeljnih problemov v dvajsetih letih. Perovšek je ob enakih pogledih na unitarnocentralistično ureditev države posebej opozoril na veliko razliko, kajti nemški liberalizem je svojo opredelitev do državne ureditve utemeljil na zgodovinsko izoblikovani narodni skupnosti brez pruske hegemonije, slovenski liberalizem pa je »obšel nacionalni problem« s poudarkom »izničiti slovensko narodno individualnost v korist namišljenega jugoslovanskega naroda, obenem pa je podprl velikosrbski hegemonizem« (246). S tem so se liberalne politične sile onemogočile pri veliki večini Slovencev, ki je videla možnosti za svoj razvoj in napredek v utrjevanju narodne samobitnosti in avtonomistično-federalističnem položaju Slovenije v prvi Jugoslaviji.

V četrtem sklopu je Perovšek osvetlil dve prelomnici v strankarskem in mednarodnopolitičnem razvoju slovenskega liberalizma, in sicer ustanovitev Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918 in odnos Jugoslovanske nacionalne stranke do vojne v letih 1939–1941. Oblikovanje JDS je pomenilo strnitev dotedanjih liberalnih strank v enotno »organizacijo vsega naprednega jugoslovanstva« s sodobnim programom, prilagojenim razmeram ob koncu prve svetovne vojne, s katerim so se tudi na Slovenskem uveljavile ideje socialnega liberalizma, toda le za kratek čas. Začetek druge svetovne vojne pa je zahteval tudi opredelitev slovenskih liberalcev do njenega značaja in poteka. Poudarjali so njen totalitarni značaj ter spopad ideologij demokracije, fašizma in komunizma v njej, pri čemer so imeli veliko vlogo tudi velikodržavni interesi, glede usode jugoslovanske države pa so se opredelili za njeno obrambo z vsemi sredstvi. S patriotsko opredelitvijo so se slovenski liberalci ogradili od prevladujoče politike t. i. prilagajanja evropskih liberalnih političnih strank v soočanju z grozečo nevarnostjo fašizma in nacizma.

Jurij Perovšek je s smotrnim izborom in predelavo že objavljenih obravnav (pri tem je upošteval tudi vsa najnovejša zgodovinska spoznanja, ki se navezujejo na obravnavano problematiko) ter njihovo povezovalo v programske sklope s svojim novim delom osvetlil vse poglobljene vidike idejnega in organizacijskega razvoja ter dejavnosti slovenskega liberalizma, ki so postopoma spodkopavali njegovo moč, da »je vedno bolj bledele kot dejavnik slovenskega družbenega in političnega življenja. Ob koncu prve Jugoslavije se je politično izčrpan ter narodno in socialno izkoreninjen razcepil na množico različnih strank in skupin« (246-247), ki so se ob skupnem izvoru ločile z različnimi stališči do vseh temeljnih problemov tedanje dobe na Slovenskem. Značilnosti slovenskega liberalizma ter njegova strinjanja in odstopanja od idej in delovanja zahodnoevropskih liberalnih političnih strank je avtor posebej poudaril v tehtnem povzetku. Za evropski okvir je bilo posebej pomembno Perovškovo raziskovalno delo v znanstvenih inštitutih v Mainzu in Bonnu.

V predgovoru je Perovšek naštel vsa relevantna zgodovinska in političnofilozofska dela, v katerih so obdelani posamezni idejni, organizacijski in akcijski vidiki liberalizma na Slovenskem, in katerim se pridružujejo izsledki v njegovi knjigi. Zanj je navedel tudi domače in tuje neobjavljene in objavljene arhivsko gradivo, uradne publikacije, časnike in revije ter literaturo, na katero se je oprl pri svojem pisanju. Ob sklepu naj poudarimo, da je najnovejše Perovškovo delo nov dragocen prispevek k

slovenski politični zgodovini 19. in 20. stoletja, posebej k osvetlitvi slovenskega liberalizma kot enega od treh tradicionalnih idejnopolitičnih taborov na Slovenskem.

Miroslav Stiplovšek

Milko Mikola, **Zgodovina celjske industrije**. Celje : Zgodovinski arhiv, 2004. 279 strani.

V odmaknjenosti od prevladujoče pozornosti zgodovinarske srenje je bila že pred časom v Celju predstavljena zanimiva knjiga. Zanimivost knjige pa ne izvira iz nekega »mainstream« toka, temveč iz njene ožje vsebinske usmerjenosti. V ospredje postavlja problematiko gospodarske zgodovine. In to celjsko industrializacijo, kot osrednji proces, ki je temeljito predrugačil gospodarsko in socialno podobo Celja v zadnjih dveh stoletjih. Ta tematika avtorju ni tuja, saj je že podpisal nekaj knjig iz tega obširnega raziskovalnega področja. Tokrat je bil avtorjev zamah znatno širši in to upravičeno, saj le obravnave na dolgi rok, tudi na lokalni ravni, najbolj celovito izrišejo dinamiko in obliko sprememb, ki se je kazala v postopnem prehajanju proti gospodarstvu industrijskega značaja.

Knjiga je po svoji strukturi in pristopu enostavna, kombinira kronološko-pregledni in deloma problemski pristop. V končnem to pomeni, da je tudi nazorno pregledna. V dobro avtorja je nedvomno šteti tudi dejstvo, da se je ob običajni razpetosti zgodovinarjev med obravnavo kolektivitet na ravni procesnosti in individualnosti gospodarskih subjektov, v konkretnem primeru to pomeni obravnavo na ravni posameznih podjetij, odločil, da bolj izpostavi industrijske panoge oziroma posamezne podjetniške usode.

Rezultat te namere je razdelitev obsežnega, za zgodovinopisno obdelavo pa nedvomno zahtevnega, historičnega procesa na tri časovna obdobja, ki so znotraj sebe smotno in nedvoumno definirana glede na povezovalne družbeno-politične in socialne okoliščine. Prvo poglavje zajema obdobje do druge svetovne vojne. Kot intermezzo mu sledi dogajanje med drugo svetovno vojno, da bi avtor knjigo učinkovito zaključil s povojnim obdobjem do začetka devetdesetih let preteklega stoletja, do opustitve socializma in hkrati tudi Jugoslavije. Uporabljena periodizacija torej sledi uveljavljeni historiografski koordinatni shemi.

Prvo in zadnje poglavje sta strukturirani po enakem dvodelnem vzorcu. Avtor najprej predstavi splošne značilnosti celjske industrije in nato preide na oris posameznih podjetij znotraj panožno zaokroženih skupin. Na ta način je avtor dobil priložnost, da izpostavi lokalne celjske značilnosti na obzorju širših družbenih in ekonomskih ozadij, ki so determinirala tudi dinamiko in vsebino industrializacije na Celjskem. Od tega vzorca je avtor odstopil v obravnavi časa med drugo svetovno vojno. Razumljivo, saj je vsesplošnemu vsiljevanju nemške podobe javnega življenja neizogibno sledilo tudi ponemčenje posameznih gospodarskih podjetij. In na tej ravni se dogajanje bistveno razlikuje od predvojnega ali povojnega obdobja.

Temeljna celjska specifika, ki obvladuje čas do druge svetovne vojne je slovensko in nemško rivalstvo za prevlado v mestu. Gospodarska sfera v tem političnem prerivanju ni mogla ostati in tudi ni ostala nedotaknjena. Politični konflikt je zaznamoval tudi proces celjske industrializacije, zlasti v času do prve svetovne vojne. Nacionalizem je bil dodatna spodbuda marsikateremu podjetniškemu podvigu, a tudi neuspehu, na slovenski ali nemški strani. Tako lahko, sočasno kot v politiki ali na bančnem področju, tudi na terenu industrijskega dela opazujemo oblikovanje dveh na nacionalni ločnici utemeljenih gospodarskih skupnosti. Res pa je tudi, in to velja močno poudariti, da ta ločnica ni bila neprehodna. V interesu dobička posameznikov jo je bilo mnogo lažje prestopiti oziroma preseči kot pa v kontekstu političnih ali socialnih relacij, kar avtor tudi ilustrira.

Obravnava celjskih razmer izpostavlja tudi drugo pomembno značilnost. Avtor namreč ugotavlja, da je med celjskimi podjetniki zaslediti daleč največ trgovcev. Hkrati to dejstvo postavlja v širši interpretativni okvir akumulacije kapitala. Za uspešen zagon industrijskega podjetja je poleg ideje, ki je temeljno izhodišče, in še marsikatero druge osebnostne in pridobljene lastnosti, potrebno v prvi vrsti imeti predvsem zadostni kapital. In obrtniške in rokodelske spretnosti – daleč od tega, da bi bile odveč ali celo ovira – niso bile odločilni pogoj. In rezultat? Sorazmerno manj podjetij, ki bi po organski poti prešla pot od obrtniških delavnic do industrijskih hal. Če pa so že krenila po tej poti, je bilo potovanje praviloma dolgo.

Kot tretje, kar velja izpostaviti v obravnavi celjske industrializacije, je vloga tuje podjetniške pobude. Tako kot v širšem slovenskem prostoru tudi celjsko industrializacijo v pomembnem deležu spodbudijo in zaznamujejo podjetniki od drugod, tudi iz precej oddaljenih krajev. Prinesejo voljo, zamisli in kapital. To nedvomno govori o obsegu domače podjetnosti in konkurenčnih značilnosti slovenskega okolja, konkretno celjskega.

Če v času pred drugo svetovno vojno lahko govorimo o raznovrstnosti zasebnih podjetniških praks, oblik in pobud, pa je bilo v obdobju po drugi svetovni vojni vsega tega konec. Vkalupljenje gospodarske dejavnosti po enotnem vzorcu je bilo vsesplošno in dosledno. Prostora za lokalne posebnosti ni moglo in tudi ni smelo biti. Proces odpravljanja predvojne gospodarske strukture je imel zunanji odraz v zaplembah in podržavljenju zasebnih podjetij. Ta prehod avtor slikovito prikaže na primerih posameznih podjetij oziroma usod njihovih lastnikov. Nema lokrat, ali bolje rečeno praviloma, so bile te usode, nedolgo tega še pomembnih in cenjenih mož in žena, tragične, celo zelo tragične. Dokaj podrobno predstavi tudi oblike, značilnosti in dosežke socialistične industrializacije v petdesetih letih. Nato pa presenetljivo v skromni pregledni obliki zaključí z viškom socialistične industrializacijske vneme, ki jo je označila globoka gospodarska kriza v osemdesetih letih, kar je davek stanju arhivskega gradiva, na katerem tudi temelji knjiga.

Popotnica, ki spremlja natis in izid knjige Milka Mikole o celjski industrializaciji je večpomenska. Ni moč prezreti, da po svoji vsebini in izpovedni moči pomembno dopolnjuje celovitost podobe celjske preteklosti. Avtor je zaznal in se je potrudil s svojim delom premostiti obstoječo vrzel v obsežnem seznamu del na temo celjske zgodovine. Na drugi strani pa ima tudi širšo vplivnost. Prav gotovo jo bodo redno jemali v roke raziskovalci, ne le celjske temveč tudi slovenske preteklosti. Pri pisanju gospodarsko zgodovinskih pregledov bo knjiga Milka Mikole nedvomno še dolgo nepogrešljiva na seznamu literature oziroma citiranih del. Njeno uporabnost pa bo poleg vsebinskih razlogov ohranjal tudi natančen osebni register, ki omogoča enostaven dostop do podatkovnih informacij.

Žarko Lazarević

Mile S. Bjelajac, **Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon**. Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, Dobra, 2004. 362 strani.

Beograjskega zgodovinarja Mileta Bjelajca poznamo kot avtorja več študij o vojski prve jugoslovanske države (Vojska kraljevine SHS 1918–1921, Vojska kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935). Pred dvema letoma je izdal knjigo, ki je zanimivo dopolnilo omenjenima. Gre za prikaz elite starojugoslovanske vojske, če kot elito razumemo najpomembnejše častnike t. j. generale in admirale.

Nastanek starojugoslovanske vojske je poseben proces, ki ga je uokviril nastanek nove države, v katero so se združile različne skupnosti in tako tudi različna vojska oz. vojaki. Določen vpliv je imelo tudi dejstvo, da so se v enotno vojsko Kraljevine SHS združile zmagovalke in poraženke iz prve svetovne vojne.

Prvo poglavje nas vpelje v nastanek generalitete v novo nastali državi in opozori na nekaj vprašanj, ki so se pojavljala. V zvezi z generali nove skupne vojske naj omenim le, da so bili l. 1919 v skupno vojsko sprejeti 3 generali in 3 admirali iz nekdanje avstroogrške vojske. Vsi trije generali pa so bili ob upokojeni že do l. 1923.

Sprejem nove zakonodaje l. 1923 je določil tudi pogoje za napredovanje v generala in admirala. (O tem je govora v drugem poglavju.) Glede na velikost vojske je bilo predvidenih 150 generalskih mest. Število se je kasneje povečalo na več kot 180. Polkovnik ali general nižjega ranga je lahko napredoval le, če se je izpraznilo generalsko mesto. To se je lahko zgodilo, če je general odšel na mesto vojnega atašeja ali bil razporejen v rezervo.

Tako rekoč ves čas stare Jugoslavije je v vojaškem vrhu tlelo nezadovoljstvo zaradi nespoštovanja zakonskih meril za napredovanje, zaradi protekcije posameznikov ali očitnega spregledovanja drugih. Ti očitki so bili usmerjeni tudi na kralja Aleksandra. V tej knjigi Bjelajac, podobno kot v prejšnjih študijah, dokazuje, da ne moremo govoriti o oviranju nekdanjih avstroogrških častnikov v njihovem napredovanju. Povsem drugo vprašanje pa je zanimanje za vojaške poklice pri posameznih narodih.

Naslednji dve poglavji sta posvečeni odnosu kralja Aleksandra, in po njegovi smrti kneza Pavla, do generalov. Podrobno so opisani postopki imenovanj na nekatere pomembne položaje. Seznanimo se lahko z Aleksandrovim nespornim primatom v vojaških vprašanjih. Opisana je tudi posebna vloga generalov ob politični krizi, od poletja l. 1928 do začetka l. 1929, ki je na koncu pripeljala do neparlamentarne vlade, ki jo je vodil kraljev zaupnik general Petar Živković.

Bjelajac obširno opiše okoliščine državnega udara 27. marca 1941. Med vzroki za državni udar navaja tudi nezadovoljstvo vojske tako z notranjo, kot z zunanjo politiko. Spoznamo vodje udara (generale Kosiča, Ilića in Simovića) in njihove medsebojne povezave, ki pri nekaterih segajo vse v čas šolanja.

O tragični usodi vojaške elite govori poglavje Silazak sa istorijske scene 1941–1945. Poraz v aprilski vojni je jugoslovanske generale porinil v različne usode. Tako jih je veliko število uspelo oditi v emigracijo, kjer so skušali delovati naprej. Mnogi so končali v ujetniških taboriščih. V domovini so se pojavili v službi NDH, v Nedićevi Srbiji, iskali stike z Dražo Mihajlovićem ... Konec vojne je za mnoge pomenil, da so ostali brez domovine, saj so ostali v tujini, kjer pa so se organizirali na različne načine in poskrbeli za svoje preživetje.

Zadnje poglavje pred leksikalnim delom nam predstavlja družbeni status in značaj vojaške elite. Bjelajac piše, da je bilo skoraj tri četrtine (368 od 502) generalov rojenih v mestih in trgih. Vsi ostali, razen 13, za katere ni našel podatkov, so bili rojeni na vasi. Med generali, ki so svojo vojaško kariero začeli v Avstro Ogrski, jih je bilo kar nekaj iz nekdanje Vojne krajine, kar je bilo povezano tudi z njihovim vojaškim poreklom. Pri mnogih je bil namreč tudi oče vojak. Zanimivo je socialno poreklo, ki ga je lahko identificiral pri 30 odstotkih generalov. Dve tretjini staršev (Bjelajac govori o poklicu oz. socialnem izvoru staršev, vendar gre vsaj pri poklicu predvsem za poklic očeta) te skupine generalov je bilo javnih uslužbencev (mdr. politični funkcionarji na različnih ravneh, častniki), več kot petina jih je bila samostojnih podjetnikov (predvsem trgovci) oz. obrtnikov ali v svobodnih poklicih, desetina staršev je bilo kmetov. Bjelajac opozarja na dejstvo, da je bilo veliko primerov, ko sta bila brata ali več bratov častnikov, ki so se povzpeli do generalskega čina – 29 generalov je imelo brata istega čina. Po Bjelajcu je vojaška kariera omogočala napredovanje po socialni lestvici in pridobivanje višjega ugleda v družbi, ki se je naglo socialno razslojevala, a počasi gospodarsko razvijala. Avtor nato opisuje primere družinskih povezav različnih generalov, npr. s kom so bili sorodstveno povezani v svaštvu, preko porok svojih otrok itd. Prostor je namenjen tudi generalskim soprogam, njihovemu izvoru in njihovim družinskim povezavam. Kako se je vojaški poklic v družinah generalov nasledil, nam pove podatek, da je od 64 sinov 49 generalov postalo aktivnih častnikov. Veliko število generalskih sinov je študiralo, kar pa velja tudi za precejšen del generalskih hčera. Zadnje odstavke poglavja o socialnem statusu generalov je Bjelajac namenil prikazu gmotnega položaja generalov v stari Jugoslaviji. Tu je zanimivo prebrati, kako je bilo urejeno plačevanje generalov. Danes so nam zanimivi dodatki, ki so bili del plače, npr. dodatek za ženo, stanovanje, za kurjavo, draginjski dodatek ali planinski dodatek. Posamezni generali so svoj gmotni položaj izboljševali z dotami svojih soprog, z dediščinami. Po upokojitvi so mnogi vstopili v gospodarstvo. Praksa je bila, da so višji poveljniki v posameznih krajih stanovali v okolju, ki je bilo primerno njihovem družbenemu položaju. V primeru prekinitve dela v vojski, upokojitve ali npr. smrti so se morali družinski člani izseliti iz službenega stanovanja v 3–4 mesecih. Vojaška stanovanja so lahko najeli le poročeni častniki. Samski so običajno stanovali v posebnem delu vojašnice ali so najemali stanovanja pri zasebnikih. Avtomobili so tudi v stari Jugoslaviji povzročali spremembe v transportu in tudi v družbenem ugledu. Uporaba avtomobila je bila določena zelo natančno. Za osebno rabo so lahko imeli avto le vojvoda Bojović, kraljev adjutant, pet poveljnikov armadnih okrožij (armijska oblast), poveljnika mornarice in letalstva ter poveljnik mesta Beograd. Osebna uporaba avta je bila mogoča tudi, če je nekdo na prireditvi zastopal kralja, vojnega ministra ali poveljnika armadnega okrožja. Po Bjelajcu je zanimivo, da med omenjenimi uporabniki ni načelnika Glavnega generalštaba.

Najobsežnejši del knjige je biografski leksikon 502 generalov in admiralov starojugoslovanske vojske. Bjelajac je zbral in objavil podatke o rojstvu in smrti posameznika, o njegovem šolanju, službovanju in napredovanju. Navaja tudi podatke o odlikovanjih, ki so jih prejeli posamezniki. Na koncu je dodal še družinske razmere, kjer poleg staršev generala oz. admirala našteva tudi podatke o soprogi in njenem poreklu, ter podatke o morebitnih sorodstvenih zvezah, predvsem svaštvu. Za lažje iskanje oseb v leksikalnem delu, ima knjiga na koncu še seznam generalov z navedbo strani, kjer je njihov življenjepis.

Zadnji del knjige nam ponuja v branje in analizo šestnajst preglednic. Preglednice prinašajo sezname vojaške strukture od predvojne Srbije do časa tik pred napadom na Jugoslavijo leta 1941. Za lažje spoznavanje o času šolanja je uporabna tabela o razredih šolanja v srbski vojski. Pogosto je bilo zanimivo vprašanje tako v strokovnih krogih, kot v širši publiki, o zastopanosti narodov, ki so živeli v Avstro-Ogrski, v najvišji vojaški strukturi stare Jugoslavije. Med 502 generaloma in admiraloma najdemo 63 nekdanjih častnikov avstroogrske vojske, od tega jih je bilo 17 rojenih na slovenskem ozemlju.

Knjiga je vsekakor uporaben pripomoček za raziskovalce vojaške oz. zgodovine nasploh. Uporabna je tudi kot zanimiv leksikon za ljudi, ki potrebujejo nekaj informacij o položaju generalitete in jih zanimajo življenjske zgodbe posameznikov. Morda lahko knjigi zamerimo le izostanek celotnega osebnega registra. Že omenjeni seznam generalov je omejen le na strani v biografskem razdelku. Tako pogrešamo navedbe drugih strani, kjer se omenjajo posamezniki, in seveda bi v seznam oseb sodili še ostale osebe, omenjene v knjigi.

Bojan Balkovec

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2004. 315 strani. (Volumen ; 22)

Kot že nekaj let nazaj, bomo tudi tokrat predstavili zadnjo publikacijo v naslovu omenjene hrvaške zgodovinske ustanove. V njej tokrat prevladujejo prispevki z dalmatinsko tematiko.

Damir Karbić objavlja razpravo: Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322) (str. 1–26). Avtor kritično obravnava dosedanje historiografije o hrvaškem plemiškem rodu Šubićev Bribirskih in sicer od prvih omemb v virih do izgube banske časti bana Mladena II. leta 1322. Gre za primer izjemnega vzpona nekega plemiškega rodu v srednjeveški madžarsko-hrvaški državi. Vzpon Šubićev-Bribirskih je bil najvišji v zadnjih desetletjih 13. in v prvih desetletjih 14. stoletja. V tem času so postali Šubići skoraj samostojni vladarji, ki so v svojih rokah zbrali pomembne urade in položaje v kraljestvu in so dominirali v okolnih območjih, zlasti v Bosni in Humu. Aktivno so sodelovali tudi v mednarodni politiki. Razprava je oris vzpona in padca Šubićev skozi 11 generacij v 220 letih.

Krešimir Kužić objavlja članek: Gdje je i kad Toma Arhiđakon doživio hrvatska vjerovanja vezana za pomrčinu mjeseca – doprinos interdisciplinarnoj metodi istraživanja (str. 27–33). Splitčan Toma Arhiđakon (1200–1268) je bil zaupnik ne le domačinov temveč tudi papežev in je opravil vrsto diplomatskih in mirovnih misij. Toma je pisec najpomembnejše kronike hrvaškega srednjega veka. Poleg krajevnih, državnih in cerkvenih dogodkov je zapisoval tudi astronomske pojave. Gre za sončna mrka iz let 1239 in 1241. Presenetljivo je, da v njegovem delu ni nobenih datiranih navedb o luninem mrku, obstaja pa notica o hrvaškem praznovanju v zvezi s tem mrkom. Na nekem potovanju v domovini je bil ob luninem mrku priča verovanju, da je mogoče požrešne demone z lune pregnati z ropotanjem po kovinskem posodju.

Branka Grbavac je prispevala krajšo razpravo: Prilog proučavanju životopisa zadarskog plemića Franje Jurjevića, kraljevskog viteza (str. 35–54). Na podlagi objavljenega in neobjavljenega gradiva je prikazano delovanje kraljevskega viteza Franja Jurjevića, ki je bil najpomembnejši član zadrške plemiške družine Jurjević. Jurjević ima največ zaslug za vzpostavitev in ohranitev anžuvinske vladavine posebej v Zadru, pa tudi v drugih dalmatinskih mestih. Zaradi svojih zaslug je zasedal pomembna mesta ne le v upravi mesta Zadra, temveč tudi drugod. Za to je dobil od kralja Louisa plemstvo v rangu kraljevskega viteza. Od 1358 do svoje smrti je bil trogirski knez. V prvem delu razprave so biografski podatki o vitezu Jurjeviću in članih njegove ožje družine. Pomemben vir za proučevanje Jurjevićevega življenja je njegova oporoka, napisana v Trogiru 1377, ki je objavljena v drugem delu razprave. Iz nje so razvidne zveze, ki jih je imel s posvetnimi in cerkvenimi strukturami srednjeveškega Zadra in Dalmacije.

Sabine Florence Fabijanec objavlja obsežno razpravo: Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca u XIV. i XV. stoljeću (str. 55–120). Avtorica zelo izčrpno prikazuje družbeno in kulturno vlogo trgovcev v srednjeveškem Zadru. Najprej obravnava njihovo stanovsko pripadnost in politično vlogo v zvezi s skupinami, ki so jim pripadali, »večjo« (*majores*) in »manjšo« (*minores*), ki sta se vzpostavili že

v 11. stoletju. Iz prve je izšel patriciat (*nobiles cives*), iz druge pa meščani (*cives*). Nadalje obravnava gospodarsko podlago družbenega statusa trgovcev pod različnimi vladavinami ter njihovo družinsko življenje (očetovsko ljubezen, odnose v zakonski zvezi), kulturni prispevek (trгоvec mora biti prosvetljeni človek in se zanj spodobi, da ima stalno umazane roke od črnila) in versko aktivnost (pobožnost v življenju in neposredno po smrti).

Stjepan Krasić objavlja zelo zanimivo razpravo: Počeci hrvatskog visokog školstva u okviru ranih sveučilišnih gibanja u Europi (str. 121–172). Razprava obravnava zgodovino visokega šolstva v Evropi in na Hrvaškem. Razdeljena je na tri dele. V prvem delu je govora o začetkih visokega šolstva v Italiji in Franciji, ki sta zaradi posebnih zgodovinsko-kulturnih okoliščin tedaj na tem področju prednjačili v Evropi. Posebna pozornost je namenjena pravno-zgodovinski razlagi zapletenih nazivov za visoke šole s posebnim ozirom na pojem generalnega učilišča (*studium generale*) kot sinonima za najvišje visokošolske ustanove ali univerze. Drugi del obravnava visoko šolstvo v dominikanskem redu, ki je pri tem prednjačil med vsemi cerkvenimi redovi, s posebnim ozirom na njegovo visokošolsko usmerjenost, šolski program, akademske naslove in vrste učilišč, pri katerih so vrh tvorila generalna učilišča. V tretjem delu avtor razčlenjuje zgodovinsko-politične in kulturne odnose Hrvaške s sosednjo Italijo kot zibelko visokega šolstva, kar je 1396 privedlo do ustanovitve prvega učilišča na hrvaških tleh, v Zadru. Natančno so opisane politično-kulturne razmere, ki so omogočile njegovo ustanovitev, njegov ustroj, akademske naslove, ki sta jih podeljevali dve fakulteti (teološka in filozofska), njegov mednarodni značaj, pravni položaj v Beneški republiki ter razmere, v katerih je delovalo vse do ukinitve, v času francoske okupacije Dalmacije leta 1807.

Iva Kurelac je napisala krajšo razpravo: *Illyrica Historia* Fusta Vrančića (str. 173–187). Med deli tega znamenitega renesančnega učenjaka, ki se nanašajo tako na humanistične in naravoslovne discipline, je tudi manj znani rokopis *Illyrica historia, fragmenta ex variis Historicis, cum Latinis, cum Graecis, hinc inde collecta a Fausto Verancio Siceno, Episcopo Chanadiensis*. V razpravi je opisan rokopis in analizirana zastopanost citatov posameznih avtorjev v njem.

Lovorka Čoralić objavlja razpravo: Iz prošlosti Boke – tragom iseljenika s poluotoka Luštica u Mlecima (XVI.–XVIII. stoljeće) (str. 189–211). Bokeljski polotok Luštica leži na jugozahodni strani Tivatskega zaliva. Iz njega so se v 16. do 18. stoletju izseljevali ljudje v Benetke. Avtorica je na podlagi arhivskega gradiva, ki je shranjeno v Državnem arhivu v Benetkah, kakor tudi listin, ki jih hranijo na sedežu Bratovščine sv. Jurija in sv. Trifuna preučila osnovna dejstva iz življenja in dela teh izseljencev. Razčlenjena so časovna obdobja izseljevanja v Benetke, prikazani so njihovi poklici in gospodarske možnosti kakor tudi mesta stanovanja v Benetkah. Avtorica prikazuje tudi vsakodnevno življenje priseljencev znotraj njihovih družin, njihove prijateljske in poslovne zveze, najprej med sonarodnjaki s širšega območja vzhodnojadranske obale. Raziskala je tudi odnos priseljencev do beneških verskih ustanov posebej pa do Bratovščine sv. Jurija in sv. Trifuna.

Lovorka Čoralić je prispevala zadnjo razpravo: Zadarski kapetan XVII. stoljeća – Ulcinjanin Dominik Katić (str. 213–233). Katić je bil častnik v beneški vojni službi v Zadru v prvih štirih desetletjih XVII. stoletja. Na podlagi izvirnega gradiva iz Državnega arhiva v Zadru so predstavljene Katićeve družinske, poslovne in prijateljske razmere, kakor tudi njegov materialni status in premoženje. Na podlagi listin izhaja, da gre za častnika, ki se je v celoti prilagodil novemu kraju, kjer je osnoval družino, z obsežnimi poslovnimi operacijami pa si je v mestu in na sosednjem otoku Pašmanu pridobil veliko nepremičnin (hiš, zemljišč in posestev). V času od leta 1620 do 1641 je zasnoval poslovne zveze s številnimi Zadranji, patriciji in uglednimi meščani, obrtniki, okoličani ter delavci iz mesta in okolice. Katić je zadrske cerkvene ustanove obdaroval z oporočnimi legati. Katić je pomembna osebnost iz obdobja, ko je bila Dalmacija združena pod državno upravo Beneške republike.

Objavljenih je 22 recenzij oz. prikazov, med njimi dveh slovenskih del in sicer Ignacija Vojeta: Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku (Ljubljana 2003) in Darka Darovca: Davki nam pijejo kri (Koper 2004). Objavljen je tudi *in memoriam* hrvaškemu zgodovinarju Miroslavu Kurelacu (1926–2004).

Rad 492. Razred za društvene znanosti. Knjiga 43. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005. 334 strani.

Ta zbornik predstavljamo zato, ker je v njem nekaj zgodovinskih razprav, pa tudi v drugih (socioloških in ekonomskih) razpravah je zelo zaznaven zgodovinski vidik.

Zvonimir Baletič objavlja razpravo: *Ekonomski liberalizam i ekonomska znanost* (str. 1–45). Avtor uvodoma opisuje paradoks moderne svetovne zgodovine, da dramatična intelektualna, socialna in politična vrenja dvajsetega stoletja niso tretjemu tisočletju prenesla nikakršne trajne in dragocene dediščine glede razumevanja sveta in modrosti ravnanja in obnašanja. Njegova razprava je pravzaprav en sam kritični pretes neoliberalizma, ki se skuša tudi pri nas v gospodarstvu in družbi čedalje bolj uveljaviti. Neoliberalizem se je kot najnovejša varianta ekonomskega liberalizma v zadnjih tridesetih letih vsilil po svetu kot dominantna ekonomsko-politična doktrina družbenega razvoja. Izhaja predvsem s stališča interesov in svobode zasebno-lastniškega kapitala, ponuja pa se kot projekt ekonomske organizacije sveta na tržni podlagi. Ta doktrina zagovarja privatizacijo in deregulacijo gospodarskih dejavnosti, liberalizacijo mednarodnih gospodarskih tokov in sistematično zmanjševanje državnih posegov v gospodarstvo. Propad komunizma kot možnega alternativnega sistema in potreba po vračanju številnih držav z državnim upravljanjem gospodarstva na tržni sistem, je dal neoliberalnemu gibanju nov in krepak zamah. Evolucijo takih stališč je spremljal in podpiral razvoj ekonomske znanosti, njena dominantna smer pa mu je služila kot pomembna teoretična in ideološka podpora.

Jakša Barbić je prispeval razpravo: *Primjena običaja u hrvatskom trgovačkom pravu* (str. 47–87). Avtor razmišlja o predpostavkah, ki se v hrvaškem trgovskem pravu zahtevajo za uporabo običajev. Poudarja pomen teh običajev kot vir trgovskega prava, ki ima samo zelo heterogene izvore. To pa je posledica široko uveljavljene avtonomije v ureditvi trgovskih odnosov. V srednjem veku so bili trgovski običaji najpomembnejši način ureditve odnosov med trgovci, *lex mercatoria* pa je kot enotno pravo trgovcev, ki so ga tvorili v glavnem običaji, bilo pravo merodajno za ureditev tedanje trgovine v vsem evropskem prostoru. Z nastankom nacionalnih držav in s tem v zvezi sprejemom nacionalnih kodifikacij, ki so postale temelj za urejanje odnosov v trgovini, se je pomen trgovskih običajev zmanjšal. Avtor obravnava tri obdobja, skozi katera je prešlo pravno urejanje trgovskih običajev v hrvaškem trgovskem pravu.

Lujko Margetić, upokojeni profesor pravne zgodovine na univerzi na Reki, objavlja obsežno razpravo: *Etnogeneza Slavena* (str. 89–144). Pisec poskuša razrešiti problem etnogeneze Slovanov na podlagi virov iz najstarejše preteklosti, posebej iz zapisov Prokopija in Jordanesa. Poleg teh kot vire (ne nujno direktno za Slovine) omenja še avtorje: Agatija, Malala, Marcelina, Menandra, Teofilakta Simokrata, Ivana Antiohijskega, Victorja Tonnenennsisa, Chronicon Paschale, Ravenskega anonima, Zosima, Amijana Marcelina in Pseudo-Cezarija. Te razpravo na kratko ni mogoče prikazati, zato naj omenimo le, da Margetić kot enega glavnih elementov za nenadno hitro širjenje Slovanov v Srednji in Vzhodni Evropi v 4. in 5. stoletju šteje njihovo povezanost s Huni.

Eugen Pusić je napisal razpravo: *Organizacija i upravne organizacije* (str. 145–234). Organizacije so v človeškem življenju zastopane vedno in povsod, od porodnišnice do pogrebne podjetja. Organizacije imajo izjemno velik potencial za ustvarjanje dobrega in zlega. Kot zgled za slednje navaja nemškega sociologa Wolfganga Sofskyja, ki se je na univerzi v Göttingenu habilitiral z delom o nemških koncentracijskih taboriščih v obdobju od 1933–1945. Pod vtisom svojega ukvarjanja s koncentracijskimi taborišči je 1997 izdal knjigo »Traktat über die Gewalt«, ki se končuje s sklepom, da je zverinstvo človeka proti človeku taka konstanta človeškega obnašanja, da je vsaka ideja o napredovanju ljudske civilizacije iluzija, da je vsaka ljudska kultura čista izmišljotina. Koncentracijska taborišča so bile organizacije in to redne organizacije nemške državne uprave, znotraj ministrstva za notranje zadeve, financirane iz državnega proračuna. Pusić seveda razmišlja tudi o funkcioniranju organizacij in ugotavlja, da organizacije kot društvene strukture iščejo ravnovesje med stabilnostjo in prilagodljivostjo in se hkrati srečujejo s sodelovanjem in nasprotovanjem. Pri upravnih organizacijah je ravnovesje bližje stabilnosti. Pri njih se nasprotovanje težje kombinira s sodelovanjem kakor pri organizacijah, ki so izpostavljene trgu.

Ljerka Schiffler objavlja razpravo: *Evropski kontekst hrvatske kulture i diplomacije (Povijesno-filozofski pristup)* (str. 235–259). Avtorica v delu opisuje nekatere temeljne filozofske predpostavke in

sestavine umevanja, biti, narave, metod in organizacije domače večstoletne, kontinuirane diplomatske dejavnosti v horizontu širšega evropskega duhovnozgodovinskega in kulturnega prostora. Upoštevajoc določene kulturne vzporednosti, sorodnosti in prepletanja opozarja na širok razpon vprašanj in vidikov (antropološki, etično-moralni, pravni, ekonomsko-trgovski, politični, verski itd.) opozarja na dela in dejavnost številnih mislecev v bogati plejadi avtorjev od najbolj zgodnjega obdobja do konca 18. stoletja, uglednih humanistov, eruditov in polihistorjev, piscev, filozofov, zgodovinarjev, govornikov, »ambasadorjev« hrvaške filozofije in znanosti, seveda tudi pomembnih diplomatov, konzulov, emisarjev in svetnikov po vsej Evropi in v domovini. Med njimi so imena: I. Stojković, N. Modruški, E. T. Andreis, I. Polikarp Severitan, M. A de Dominis, K. Ranjina, N. V. Gučetić, S. Gradić, F. in A. Vrančić, A. Dudić, B. Stay in J. Križanić.

Nikša Stančić je prispeval razpravo: Grafija i ideologija: Hrvatski narod, hrvatski jezik i hrvatska latinica Ljudevita Gaja 1830. i 1835. godine (str. 261–296). Ljudevit Gaj je v knjižici »Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja« predlagal reformo hrvaške latinične pisave, leta 1835 pa v članku »Pravopis« v Danici spremenjen predlog »Kratke osnove«. Predloženo pisavo je zasnoval na monografskem načelu. Gajeva hrvaška nacionalna ideologija, koncepcija standardnega jezika in njegov fonološki sistem ter sistem pisave tvorijo med seboj povezano celoto. Razlika med Gajevim predlogom v »Kratki osnovi« in onim v članku »Pravopis« je izšla iz spremembe nekih elementov Gajeve ideologije in njegove koncepcije standardnega jezika v sklopu kontroverz o oblikovanju hrvaške preporodne nacionalne integracijske ideologije in sicer na podlagi srednjeevropskega jezikovnega modela nacionalne ideologije ter sodobnih slavističnih jezikovnih klasifikacij in njihove funkcije v tedanji slovenski in srbski nacionalni integracijski ideologiji.

Zadnja razprava je od Alice Wertheimer-Baletić z naslovom: Populacijska politika u razvijenim evropskim zemljama (str. 297–330). Avtorica obravnava značilnosti, probleme in rezultate pronatalistične populacijske politike v razvitih evropskih državah v drugi polovici 20. stoletja, s posebnim ozirom na Francijo, kjer je populacijska politika eksplicitnega tipa in Švedsko, kjer ima ta značaj implicitnosti. Rezultati, ki jih je populacijska politika v teh državah z ukrepi pronatalistične populacijske politike dosegla, so v tem, da se je upočasnilo padanje fertilitete, njena številčna vrednost pa je ostala višja kakor v državah, kjer take politike ni bilo.

Jože Maček

Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zadar : Zavod za povijesne znanosti, 2005. 435 strani. (Svezak ; 47)

Kot že več let doslej, želimo tudi tokrat predstaviti zadnjo publikacijo v naslovu omenjene zgodovinske ustanove v Zadru.

Stanko Piplovič iz Splita objavlja razpravo: Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni (str. 1–25). Na podlagi retrospekcije gradbenih ostankov antične Salone na terenu in z uporabo pisnih virov se v delu ugotavlja in opisuje proces izrabe starejših plasti za oblikovanje prostorov novega namena. Pri tem se zaradi temeljitih sprememb družbenih in gospodarskih razmer, ko se je to dogajalo v največjem obsegu, niso upoštevale prej vzpostavljene likovne in arhitektonske vrednote. Nastajale so diskontinuitete v ustvarjanju in velike spremembe v strukturi in funkciji mesta. V zadnjem razdobju svojega obstoja se je rimsko mesto transformiralo vsebinsko in vizualno. Ta proces se je manifestiral na poseben način z degradiranjem dekorativnih stvaritev s prejšnjih, pogosto monumentalnih stavb v navadno gradivo za zidavo novih. Že v antiki so te neusmiljeno pustošili in jih uporabljali za navadne kamnolome.

Jelena Kolumbić iz Zadra je prispevala obsežno razpravo: Grbovi zadarskih plemićkih obitelji (str. 27–98). Zadar je mesto z večtisočletno preteklostjo. V svoji dolgi zgodovini je uspel ohraniti svojo politično in gospodarsko samostojnost. Slednjo je zahteval od vsake nove oblasti. Komuno je upravljala komunalni svet, ki so ga sestavljali ugledni meščani – patriciji, ki jih imenujemo plemiče, čeprav niso imeli stanovske organizacije kakor plemiči v ostali Evropi. V resnici so bili mestna aristokracija, ki je prevzela oblast v svoje roke in do 14. stoletja prerasla v zaprto skupino, v katero niso mogli priti novi

člani vse do konca beneške vladavine. Tedaj je v Zadru bilo zelo malo plemiških družin, pa je beneška oblast plemiško občino dopolnila z novimi člani. Do 15. stoletja zadrski plemiči niso imeli grbov. Odtlej se pojavljajo prvi grbi na stavbah in dokumentih. Avtorica je opisala posamezne plemiške družine in s slikami predstavila njihove grbe.

Mladen Ančić iz Zadra objavlja razpravo: Inventar splitskoga kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji) (str. 99–148). Na podlagi ohranjene inventure zapuščine splitskega kanclerja in javnega notarja, magistra Tome Colutii de Cingulo, ki je bila sestavljena po njegovi smrti 1434, pisec rekonstruira razmere, v katerih je deloval magister Toma. V okviru te rekonstrukcije posebno pozornost namenja orisu kroga ljudi, s katerimi je on vzdrževal bolj intenzivne družbene stike. V tako orisani kontekst je vnesel podatek o 80 zvezkih knjig, kolikor jih je omenjeni kancler v svojem življenju imel. Na tej podlagi postavlja tezo, da gre za prvi humanistični krog v Splitu.

Emil Hilje z Univerze v Zadru objavlja razpravo: Zadarski graditelj Vidul Ivanov i njegovi sinovi (str. 149–190). Zadrski stavbenik Vidul Ivanov je zapisan v stotinah arhivskih virov, ki dokazujejo, da je v drugi četrtini 15. stoletja bil najbolj zaposlen in najbolj cenjen stavbni mojster v Zadru. V razpravi so naštetih cerkveni objekti, ki jih je gradil ali obnavljal. Delal pa je tudi zasebne hiše in sodeloval z drugimi zadrskimi stavbeniki. Vidulovi sinovi Nikola, Juraj, Jakov, Frane in Antun so nadaljevali očetovo obrt in so v drugi polovici 15. stoletja imeli pomembno vlogo v zadrskem stavbarstvu.

Krešimir Kužić iz Zagreba je napisal razpravo: Prilog biografiji nekih Kačićevih vitezova te podrijetlu stanovništva njihova kraja (str. 191–224). Motiviran z verzi p. Andrija Kačića Miošića je pisec našel vrsto biografskih podatkov o nekaj osebah iz Dalmatinske zagore, ki so se izkazali s svojim junaštvom v Morejski vojni 1684–1699. Iz navedenega je dobil dodatno potrditev o beneški politiki do prebivalstva osvobojenih območij. V drugem delu razprave so rekonstruirana migracijska gibanja in učinek islamizacije na tem območju v razdobju od konca 15. do konca 17. stoletja.

Pijo Mate Pejić iz Dubrovnika objavlja razpravo: Dva biskupa iz reda franjevac (str. 225–246). Gre za p. Antuna Primovića (1625–1703) in p. Vinka Lupi Vukovića (1641–1709), ki sta oba bila člana Dubrovniške frančiškanske province. Primović je bil najbolj znan frančiškan druge polovice 17. stoletja. Rojen je bil v bogati in ugledni dubrovniški patricijsko-družini. V redu je bil izbran za provinciala. Po strašnem potresu v Dubrovniku 1667, ga je tamkajšnja vlada poslala na evropske dvore iskat pomoč za ponovno zidavo mesta. Papež ga je 1669 imenoval za trebinjsko-mrkanjskega škofa. To težko službo je opravljal 34 let pod hudim turškim pritiskom. Ostro se je boril proti pravoslavnemu pečkemu patriarhu, ki je 1674 izposloval pri sultanu ferman, po katerem so bili tudi katoličani podložni pravoslavnemu patriarhu. P. Vinko Lupi Vuković bi lahko služil za zgled, kako se je bilo tudi v preteklosti mogoče vsaj v cerkveni hierarhiji povzpeti visoko. Rodil se je v konaveljski vasi Radovčići v revni družini. V rani mladosti je v Dubrovniku služil pri nekem trgovcu, nakar so ga sprejeli v frančiškanski samostan, kjer je dosegel izobrazbo in vstopil v ta red. Kot nadarjenega fanta so ga poslali na frančiškansko učilišče v Italijo. Tamkaj je postal zelo znan samostanski profesor za različne predmete in govornik. Mantovski vojvoda Ferdinand Karel ga je imenoval za dvornega teologa in pridigarja. Leta 1702 ga je papež imenoval za stonskega škofa. Stonska škofija je bila silno revna in brez lastnih duhovnikov. Njegova zasluga je, da je pridobil nekaj duhovnikov, med njimi enega, ki je postal nadškof v Sofiji. Bil je zelo skromen, na njegovem grobu ni njegovega imena.

Milko Brković iz Zadra nadaljuje z objavami Zadarsko-poljičke isprave iz XVIII. stoljeća (str. 247–289). Avtor obdeluje 17 izvornih listin v širšem smislu iz 18. stoletja. Večina je bila napisana v Zadru, vse pa se nanašajo na Poljičko republiko, ki je bila v tem času pod beneško oblastjo oz. pod njenim generalnim providurjem za Dalmacijo in Albanijo s sedežem v Zadru. Pisane so v hrvaškem jeziku z bosančico oz. hrvaško cirilico oz. glagolico, kakor so to pisavo imenovali Poljičani vse to obdobje.

Lovorka Čoralić je napisala krajši članek: Zadarski kanonik – Skadranin Giovanni Campsi (str. 291–303). Giovanni Campsi je bil po rodu iz katoliške družine iz Skadra. Bil je študent Ilirskega kolegija v Loretu, doktor prava, bližnji sodelavec zadrškega nadškofa Vicka Zmajevića ter več kakor 40 let kanonik zadrškega stolnega kapitlja. Na podlagi spisov zadrskih notarjev v Državnem arhivu v Zadru so prikazani njegovi odnosi s tedanjimi cerkvenimi ustanovami v Zadru, z zglednimi posamezniki ter s pripadniki izseljencev z območja Beneške Albanije. V prilogi je objavljena njegova oporoka in kodicil iz 1775.

Tado Oršolić iz Zadra objavlja tudi za naše razmere zanimivo razpravo: Novačenje i vojna obaveza u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske uprave (1814–1890) (str. 305–324). V delu je predstavljeno, v kakšni obliki, kdaj in kako so opravljali novačenje ter koliko časa je trajala vojaška služba v Dalmaciji. Sistematično novačenje se je v Dalmaciji začelo šele leta 1852, ko se je ta pokrajina popolnoma vključila v avstrijski vojaški sistem. Novačenje in trajanje vojaške službe je bilo tedaj nepravilno usmerjeno predvsem na nižje socialne plasti, posebej na kmečke mladeniče. Šele po uvedbi splošne vojaške obveznosti 1868 je vojaška služba trajala enako za vse državljane avstrijske monarhije, ne glede na družbeni status. Z uvedbo domobranstva v istem letu, ki se 1890 izenačuje z redno armado, je bilo vojaško služenje mogoče tudi v tej oboroženi formaciji, vendar z znatno krajšim rokom kakor v redni armadi. Mladeniči iz Dalmacije, ki jim do tega avstrijskega obdobja nikoli ni bilo treba služiti v nobeni armadi, z izjemo nekaterih, ki so služili v lokalni mornarici, so se sčasoma vendar pokorili in navadili na avstrijski način služenja v domobranstvu ali armadi.

Šime Peričić iz Sukošana (Zadar) objavlja krajši članek: Doprinos Rafe Arnerija hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji (str. 325–340). Uglednega politika s Korčule dr. Rafe Arnerija ni zajel Hrvatski biografski leksikon. Upoštevale pa so ga nekatere druge podobne publikacije. To pomanjkljivost želi avtor popraviti in v delu predstavlja njegov politični lik in njegov prispevek k hrvaškemu narodnemu preporodu v Dalmaciji. Arneri je bil vzgojen proitalijansko, vendar se je pod vplivom svojega gimnazijskega profesorja-duhovnika preusmeril v hrvaštvo. Deloval je kot notar v malem kraju Blato na Korčuli, vendar se je še zelo mlad uveljavil v hrvaški napredni stranki, ki si je prizadevala za združitev Dalmacije z bansko Hrvatsko. Arneri je bil tako rekoč stalni član občinskega sveta na Korčuli, dolgoletni tamkajšnji župan in poslanec v deželnem zboru v Zadru. Zelo dobro so opisane politične razmere, zlasti borbe s proitalijanskimi avtonomaši, ki so tudi po zaslugi Arnerija sčasoma izgubili skoraj ves vpliv. Opisano je tudi združevanje narodne hrvaške stranke s hrvaško stranko prava.

Tihomir Rajčić iz Splita je prispeval članek: Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću (str. 341–361). V delu je prikazan proces, kako se je osamosvojilo srbsko nacionalno gibanje v avstrijski Dalmaciji kot višek njegovega razvoja v prejšnjih obdobjih. Najprej so prikazane uvodne faze bolj ali manj samostojnega razvoja srbskega nacionalnega gibanja v 19. stoletju in njegove osamosvojitve v letih 1879 in 1880. Posebna pozornost je namenjena osvetlitvi sprememb političnega, družbenega in ideološkega okvira, v katerem je omenjeno gibanje delovalo. Na koncu je prikazan položaj Srbske stranke v kontekstu tedanje dalmatinske politike.

Tonči Štitić z Univerze v Zadru je napisal pregledni članek: Utapanje Saveza zemljoradnika u Dalmaciji u HRSS nakon 1923. godine (str. 363–380). Na podlagi literature in dostopnih arhivskih virov presoja avtor pojav, delovanje in vpliv Saveza zemljoradnika u Dalmaciji po nastanku Kraljevine Jugoslavije (pravilno SHS) s posebnim poudarkom na intenzivne strankarske spore in končno vstop stranke v Radićevo kmečko gibanje.

Marjan Diklić iz Zadra objavlja pregledni članek: Vrsi ouči drugoga svjetskoga rata (str. 381–392). Vas Vrsi leži štiri do pet kilometrov od starohrvaškega kraljevskega mesta Nina. Gre za mikrogeografsko in mikrozgodovinsko predstavitev omenjene vasi, ki je zanimiva le bolj lokalno, zato je tukaj ne kaže podrobneje prikazovati.

Objavljeno je devet prikazov zgodovinskih publikacij, od tega ena povsem slovenska in sicer od Alenke Cedilnik: Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim (Ljubljana 2004), druga pa je delno slovenska in sicer: Friedrich Lotter, Rajko Bratož, Helmut Castritius: Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (Berlin, New York 2003).

Navodila avtorjem prispevkov za *Zgodovinski časopis*

Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnosti z elektronskim naslovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo natisnjene na posebnem listu in hkrati priložene v elektronski obliki, skenirane v resoluciji 300 dpi in shranjene v obliki tif(f). Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov.

Gradivo pošljite na naslov uredništva:

Uredništvo zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, info@zgodovinskicasopis.si

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Submission Instructions for Authors

The Editorial Board of *Zgodovinski časopis* shall accept only those texts that will comply with the following instructions:

- Each manuscript has to be furnished with the correct address of its author, including his or her phone number and, if possible, his or her electronic address (e-mail).
- Manuscripts should be submitted both in printed and in electronic form, saved on a disc (the file should be named after the author).
- Treatises and articles should include a summary on two (unless arranged otherwise) pages at the most and an abstract whose length should be between five and ten lines. Both should contain the author's academic title, profession, position, institution in which the author is currently employed, and its address.
- Footnotes should be written at the bottom of every page and in unified form. Full citation title should be listed only when mentioned for the first time; later it should be abbreviated.
- Figures (photographs, maps, slides, etc.) should be in black and white and enclosed separately. All figures should be carefully labeled and numbered to avoid any mistakes. Figure legends and captions should be printed both on a separate sheet of paper and enclosed in electronic form (in 300 dpi resolution and saved in TIF /Tagged Image File/ format).

All submissions should be sent directly to the Editorial Board address:

Uredništvo zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, info@zgodovinskicasopis.si

Zgodovinski časopis Editorial Board

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Peter Štih, Šestdeset letnikov Zgodovinskega časopisa 257
Sixty Volumes of Historical Review

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Prof. dr. Ignacij Voje – osemdesetletnik (Sašo Jerše) 5–9
Prof. PhD Ignacij Voje – Octogenarian

Bibliografija prof. dr. Ignacija Vojeta: 1986–2006 (Nataša Stergar) 11–21
Prof. PhD Ignacij Voje's Bibliography 1986–2006

RAZPRAVE – STUDIES

Tomaž Lazar, Vojaški sistemi v prvi križarski vojni 23–47
Military Systems in the First Crusade

Robert Kurelić, Status Celjskih grofova kao kneževa Svetog Rimskog carstva 49–68
The Position of the Counts of Cilli as Princes of the Holy Roman Empire

Borut Klabjani, Čehi v zalivu. Češka prisotnost v Trstu od leta 1848 do prve svetovne vojne 69–94
The Czechs in the Bay. The Czechs in the Bay of Trieste between 1848 and the First World War

Boris M. Gombáč, Slovenska socialna demokracija v Trstu 1889–1900 95–121
Slovene Social Democracy in Trieste in the Period between 1889 and 1900

Vladislav B. Sotirović, Srpska politička desnica i srpsko nacionalno pitanje u Trojednici krajem XIX veka 123–137
Serbian Political Right and Serbian National Question in Triune Kingdom at the end of 19th c.

Irena Selišnik, Podoba ženske v letu 1918 skozi prizmo političnih člankov 139–156
The Image of a Woman in the Year 1918 through Prism of Published Material

Alenka Verdinek, Atentati v Bolgariji, Romuniji in Albaniji med obema vojnama in odmevi nanje v Slovencu in Jutru 157–187
Assassination Attempts in Bulgaria, Romania, and Albania during WWI and WWII, and Reactions upon Them in *Slovenec* and *Jutro* Newspapers

Rajko Bratož, Martin Tourski in njegovi stiki s Panonijo 259–281
Martin of Tours and His Contacts with Pannonia

Gustav Pfeifer, Centralne funkcije škofijskega mesta v srednjem veku. Primer Briksna ... 283–296
Central Functions of a Bishop Town in the Middle Ages: The Case of Brixen

Stanislav Južnič, Kostel pod zadnjimi Langenmantli	297–325
Kostel under the last Langenmantl's	
Marko Štuhec, Iz Lesce v Ljubljano po francosko. Prispevek k poznavanju jezikovne rabe kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja	327–344
From Lesce to Ljubljana in French: Linguistic Customs of the Nobility of Kranjska in the First Half of the 18 th Century	
Janez Cvirn, Boj za sveti zakon – II. del	345–373
Fight for the Holy Matrimony – Part Two	
Mateja Ratelj, Avtonomistična ideja v Slovenski ljudski stranki v letih 1923–192 in vprašanje dekoncentracije upravne oblasti v času vlade Antona Korošca	375–395
Autonomistic Ideas in Slovene People's Party in the Period between 1923 and 1929 and the Question of Deconcentration of Administrative Authority during the Government of Anton Korošec	
Sašo Komarički, Prepletanje individualnega in kolektivnega spomina v zgodovinopisju	397–413
The Intertwinement of Individual and Collective Memory in Historiography	
Mitja Ferenc, Gospodarstvo Kočevske v prvem desetletju po 2. svetovni vojni	415–435
Economy of Kočevsko in the First Decade after the Second World War	
Viljenka Škorjanec, Ob tridesetletnici Osimskih sporazumov	437–446
30 th Anniversary of the Treaty of Osimo	

ZAPISI – NOTES

Razvoj slovenskega kemijskega izrazja (Miha Tišler)	189–205
Development of Chemical Terminology in Slovene	
Kompetence učitelja začetnika zgodovine v Veliki Britaniji, Franciji in Sloveniji (Danijela Trškana)	207–222
Competence of a Novice Teacher of History in Great Britain, France, and Slovenia	
Mojca Kukanja, Ustna zgodovina v osnovni šoli	447–457
Oral History in Elementary School	

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Dr. Dušan Biber – osemdesetletnik (Damijan Guštin)	459–464
Dušan Biber – Octogenarian	
Dr. Anka Vidovič-Miklavčič - sedemdesetletnica (Miroslav Stiplovšek)	465–466
Anka Vidovič-Miklavčič – Septuagenarian	
Prof. dr. Peter Vodopivec – šestdesetletnik (Marko Štuhec)	467–472
Peter Vodopivec – Sexagenarian	

IN MEMORIAM – IN MEMORIAM

Terezija Traven (1. 10. 1910 – 30. 10. 2005) (Jurij P e r o v š e k) 223–224

KONGRESI, SIMPOZIJ IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE –
CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

35. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Bad Radkersburg, 5.–8. julij 2005
(M. Mojca P e t e r n e l) 225–226
35th International Conference on Cultural History. Modinci, Bad Radkersburg,
July 5 – 8, 2005

HEIRNET konferenca in seminar (History Educators International Research Network),
London, 14.–15. julij 2005 (Danijela T r š k a n) 226–228
HEIRNET (History Educators International Research Network) Conference and Seminar.
London, July 14 – 15, 2005

37. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij, Salt Lake City,
3.– 6. novembra 2005 (Matjaž K l e m e n č i č) 228–230
37th Yearly Conference of the American Association for the Advancement of Slavic Studies.
Salt Lake City, November 3 – 6, 2005

New research in German intelligence history: Fifty years of Bundesnachrichtendienst
1956–2006: the BND in historical context. Tutzing, 7.–9. april 2006
(Ljuba Dornik Š u b e l j) 473–476
New Research in German Intelligence History: Fifty Years of Bundesnachrichtendienst
1956 – 2006: The BND in Historical Context. Tutzing, April 7 – 9, 2006
(Ljuba Dornig Š u b e l j)

36. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf-Modinci. Mogersdorf,
4.–7. julija 2006 (Franc R o z m a n) 476–477
36th International Conference on Cultural History in Mogersdorf-Modinci. Mogersdorf,
July 4–7, 2006 (Franc R o z m a n)

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Ignacij Voje, Slovenica – balcanica: zgodovinske študije (Peter Š t i h) 231–232

Dušan Kos, Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem
Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja (Matjaž B i z j a k) 232–233

Sima Ćirković, Desanka Kovačević-Kojić, Ruža Ćuk, Staro srpsko rudarstvo
(Ignacij V o j e) 233–237

Danijela Juričić Čargo, Lilijana Žnidaršič Golec, Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije:
1. zvezek: urbarji v zbirki urbarjev in fondih zemljiških gospostev (Jože M a č e k) 238

Ingeborg Jaklin, Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert: aus dem Wiener Verlag
rattner und dem Schulbuchverlag (Anja D u l a r) 239–240

Marta Verginella, Suha pašta, pesek in bombe: vojni dnevnik Bruna Trampuža (Aleksej K a l c)	240–243
Sebastian Ritchie, Our man in Yugoslavia: the story of a Secret Service operative (Ljuba Dornik Š u b e l j)	243–248
Aly Götz, Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus (Jože M a č e k)	248–251
Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392. Ur. Nella Lonza, Zdravko Šundrica (Ignacij V o j e)	479–480
Maximilian Weltin, Das Land und sein Recht. Ausgewählte Beiträge zur Verfassungsgeschicht Österreichs im Mittelalter. Hg. von Folker Reichert und Winfried Stelzer (Peter Š t i h)	480–481
Malefične svoboščine Ljubljancanov = Deren von Laibach Malefitzfreyhaittn: Ljubljanski kazenski sodni red (Peter Š t i h)	482–483
Tirol – Österreich – Italien. Festschrift für Josef Riedmann zum 65. Geburtstag. Izd. Klaus Brandstätter, Julia Hörmann (Peter Š t i h)	483–484
Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa. Ur. Marko Kerševan (Avgust L e š n i k)	484–487
Jurij Perovšek, Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja. (Miroslav S t i p l o v š e k)	487–489
Milko Mikola, Zgodovina celjske industrije (Žarko L a z a r e v i ć)	489–490
Mile S. Bjelajac, Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon (Bojan B a l k o v e c)	490–492
Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Volumen 22 (Jože M a č e k)	492–493
Rad 492. Razred za društvene znanosti. Knjiga 43 (Jože M a č e k)	494–495
Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Svezak 47 (Jože M a č e k)	495–497

OBVESTILA – INFORMATION

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	252
Guidelines for Contributor to Zgodovinski časopis – Historical Review	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	498
Guidelines for Contributor to Zgodovinski časopis – Historical Review	

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 60, 2006	499–502
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 60, 2006	